

MÖVZU 1. İQTİSADİYYATIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLARI

PLAN

1. İqtisadiyyatın tənzimlənməsini şərtləndirən amillər
2. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodları və onların xüsusiyyətləri
3. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin reallaşma mexanizmi

1. İqtisadiyyatın tənzimlənməsini şərtləndirən amillər

Dünya təcrübəsi göstərir ki, hər hansı bir iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində dövlət həlledici rol oynayır. Bu baxımdan dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinin, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal nisbəti və hədudunun gözlənilməsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsilə bağlı başlıca problemlərdən biridir. Bəşər cəmiyyətinin inkişafı gedişində dövlət ölkədə qayda-qanunu gözləmək, milli təhlükəsizliyi təmin etmək üçün ordunun təşkili və saxlanması ilə yanaşı, bu və ya digər səviyyədə müxtəlif iqtisadi proseslərə müdaxilə etmişdir. Məs. Orta əsr feodal dövləti feodalların torpaq mülkiyyətinin qorunmasını təmin edir, mərkəzi hakimiyyətə münasibətdə sənətkarların və kəndlilərin yerinə yetirəcəyi öhdəlikləri müəyyənləşdirirdi. Ancaq, XIX əsrin sonundan etibarən dövlət iqtisadiyyata nəzarət və onun tənzimləmə funksiyalarını daha çox yerinə yetirməyə başladı. Bu, özünü hər şeydən əvvəl, iqtisadiyyatı tənzimləyən normativ hüquqi aktların yaradılmasında, onun yerinə yetirilməsində dövlətin nəzarət etməsini göstərirdi. Dövlət möhkəmləndirildikdə getdikcə daha çox ictimai mənafeələrə və bütövlükdə iqtisadi sistemə xidmət etməyə başladı. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi prosesinin güclənməsinə Birinci Dünya müharibəsi və 1929-1933-cü illərin böhranı həlledici təsir etdi. Belə ki, “Durğunluq illəri” bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin klassik istiqamətlərinin bir çox müddəalarının səmərəsizliyini əyani surətdə sübuta yetirdi. Dövlət ölkəni böhrandan çıxarmaq və bütövlükdə iqtisadi sistemin özünün mövcudluğunu qorumaq məqsədilə güclü və sərt tənzimləmə tədbirləri sistemini tətbiq etmək məcburiyyətində

qaldı. Məhz belə bir şəraitdə 30-cu illərin sosial-iqtisadi reallıqlarına əsaslanaraq meydana çıxan C. Keyns nəzəriyyəsində ilk dəfə olaraq bazar iqtisadiyyatı şəraitində cəmiyyətin iqtisadi həyatına dövlətin müdaxiləsinin konseptual nəzəri əsasları işlənib hazırlandı. C. Keyns 1936-cı ildə çapdan çıxmış “Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi” əsərində klassik və neoklassik təlimlərdən əsaslı surətdə fərqli olaraq sübut etdi ki, dövlət tələb səviyyəsinə təsir göstərməklə bütünlükdə iqtisadiyyatı tənzimləyə bilər. Başqa sözlə desək, bu nəzəriyyədə “Keyns inqilabı”-nın əsasında onun irəli sürdüyü “səmərəli tələb” ideyası durur. Məlum olduğu kimi, tələb iki ünsürün –şəxsi istehlak və məhsuldar istehlakın, başqa sözlə, məcmu investisiya qoyuluşunun cəmindən ibarətdir. İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin Keyns modeli hər şeydən əvvəl tələbin idarə olunmasında dövlət tənzimlənməsi ilə bazar mexanizminin vəhdətinə əsaslanır. C.Keyns belə hesab edir ki, cəmiyyətdə iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün tələbi formalaşdıran və milli gəliri artıran amillərə təsir etmək kifayətdir. Bu məqsədlə milli gəlirin artımı şəraitində tam məşğulluğu təmin etmək üçün istehlak, investisiya və məşğulluq arasındakı qarşılıqlı funksional asılılığı aşkara çıxarmaq lazımdır. əməli cəhətdən bu ideyanı reallaşdırmaq üçün gəlirlər, istehlak, yığım, istehsalın miqyası, investisiya kimi makroiqtisadi göstəricilərin qarşılıqlı əlaqəsini də nəzərə almaq lazımdır. Keyns nəzəriyyəsində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsində məqsəd böhran hallarını aradan qaldırmaq, maksimum məşğulluğu təmin etmək, nəticə etibarilə iqtisadi artımın sürətini yüksəltməkdən ibarətdir. Bütün bunların əsasında Keyns belə bir nəticəyə gəlir ki, səmərəli tələbi və tam məşğulluğu təmin etmək üçün dövlət fəal büdcə-maliyyə siyasətini həyata keçirməlidir.

İqtisadi ədəbiyyatda dövlət tənzimlənməsinin Keyns modeli aşağıdakı istiqamətlərdə müəyyənləşdirilmişdir:

1. Dövlət büdcəsi vasitəsilə milli gəlirin xeyli hissəsinin yenidən bölüşdürülməsinə nail olunur.
2. Dövlət və qarışıq müəssisələrin yaradılması hesabına sahibkarlığın geniş dövlət bölməsi yaradılır.
3. İqtisadi mühiti sabitləşdirmək, tsiklik enib-qalxmaları yumşaltmaq, milli məhsulun yüksək artım sürətinə nail olmaq və məşğulluğun səmərəli səviyyəsini

təmin etmək üçün büdcə-maliyyə, kredit-maliyyə tənzimlənməsindən geniş istifadə olunur.

Belə ki, “Böyük durğunluq” illərində əksər dünya ölkələrini bürümüş sosial-iqtisadi böhrandan çıxarmaq üçün dövlət öz üzərinə çox böyük iqtisadi funksiyalar götürməyə məcbur oldu.

XX əsrin II yarısında (xüsusən 70-ci illərdə) iqtisadiyyatın sosial yönümünün güclənməsi isə iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinin yeni və eyni zamanda çox mühüm mərhələsi kimi qeyd oluna bilər. Bu dövrdə istehsalın azalması və eyni zamanda inflyasiya baş vermişdir. Mövcud sosial –iqtisadi proseslərlə əlaqədar olaraq digər bir cərəyan-monetarizm meydana gəldi. Monetarizm müasir mühafizəkarlığın ən aparıcı cərəyanıdır. Müasir mühafizəkarlıq monetarizmlə yanaşı özündə Təklif və Səmərəli gözləmə nəzəriyyələrini də birləşdirir. Monetarizmin banisi M. Fridmandır. Bu nəzəriyyə C. Keynsin nəzəriyyəsinə əks bir nəzəriyyə hesab olunur. Monetaristlər sübut etməyə çalışır ki, yalnız azad sahibkarlıq şəraitində tam azadlığa, iqtisadi səmərəyə və bölgədə bərabərliyə nail olmaq olar. Onlar hesab edirlər ki, tələbin tənzimlənməsi təsərrüfat düzəlişinin təbii prosesini pozur. Onlar azad sahibkarlığa təhlükə kimi qiymətləndirilən dövlət müdaxiləsinin formalarının aradan qaldırılması uğrunda mübarizə aparmışlar.

Məhz bu proseslə əlaqədar, yəni, istehsalın həcmində azalması və eyni zamanda inflyasiyanın baş verməsilə əlaqədar C. Keynsin büdcə xərclərini artırmaq təklifi, yaxud kəsirli maliyyələşdirmə siyasətinin yeridilməsi əlverişli olmamışdı. Büdcə vasitəsilə tənzimləmək inflyasiyanı gücləndirirdi. Ona görə də, monetarizm siyasətinin tətbiq edilməsi zərurəti meydana gəldi. Monetarizm –pul kütləsinin iqtisadi fəallığa, monetar vasitələrin və monetar siyasətin iqtisadi inkişafa təsir mexanizmini əsaslı surətdə öyrənən nəzəriyyədir. Monetarizm əsasən pul kütləsinin tənzimlənməsinə yönəldilmiş pul-kredit siyasətidir. Monetarizmin fərqləndirici xüsusiyyəti iqtisadiyyatın bütün əsas problemlərinə (qiymət, işsizlik, inflyasiya, gəlirlərin nominal səviyyəsi və s.) pul tədavülü prizmasından yanaşmasıdır. Monetarizmin mahiyyəti iqtisadi tarazlığın sabit gedişinin pozulmasının səbəbini səhv pul siyasəti və pul sferasındakı dəyişiklik ilə əlaqədar olduğunu sübut etməkdir. M.

Fridmen özünün bütün əsər və məqalələrində uzunmüddətli dövrdə təsərrüfat həyatında baş verən böyük dəyişikliklərin hər şeydən əvvəl pul kütləsi və pulun hərəkətilə əlaqədar olduğunu sübut etməyə çalışmışdı. O, 1929-1933-cü illərin böhranı da daxil olmaqla bütün iqtisadi sarsıntıları bazar iqtisadiyyatının qeyri-sabitliyi ilə deyil, pul siyasətinin nəticəsi kimi izah edir.

Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, dövlətin müdaxiləsi olmadan hər bir cəmiyyət üçün xarakterik olan üç problemi-inhisarçılığın artması, inflyasiyanın güclənməsini və işgüzar fəallığın aşağı düşməsinə həll etmək mümkün deyil. Məsələn: Azad bazar mexanizmi mövcud ETT-nin nailiyyətlərindən kommersioniya əsasında səmərəli istifadə olunmasını stimullaşdırsa da, ETT-nin strateji problemlərini həll etmək üçün dövlət bu proseslərə hökmən müdaxilə etməlidir.

Məlumdur ki, cəmiyyətdə gəlirlərin bazar mexanizmi əsasında bölgüsü, sosial ədaləti və sosial mühafizəni təmin etməyə imkan vermir. Odur ki, əgər dövlət vaxtında bu sosial – iqtisadi proseslərə müdaxilə etməsə, müəyyən dövrdən sonra onun neqativ nəticələri elə həddə gəlib çatır ki, o, cəmiyyəti iqtisadi böhrana düşür. Bu halda başlıca problem dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin maksimum və ya minimum yol verilən hədlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Belə ki, müəyyən həddən yuxarı və ya aşağı səviyyədə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi hər iki halda ziyanlıdır. O da məlumdur ki, hər hansı bir ölkədə sosial-iqtisadi şəraitdən asılı olaraq müdaxilənin həddi və istiqaməti müxtəlif ola bilər. Dövlət özünün iqtisadi tənzimləmə funksiyalarını səmərəli surətdə yerinə yetirə bilməkdən ötrü hər şeydən əvvəl kifayət qədər tənzimləmə resurslarına malik olmalı, ikincisi, həmin vasitələrin imkanlarını aydın təsəvvür etməli və nəhayət, onların sosial iqtisadi nəticələrini görməlidir. Məs. ABŞ-da 100-dən yuxarı təşkilat və idarə müxtəlif səviyyələrdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə məşğul olurlar və bu məqsəddə ildə 100 milyard dollardan çox vəsait sərf edirlər. Bu xərclərin bir hissəsi birbaşa istehsalın və qiymətin tənzimlənməsinə yönəlsə, onun müəyyən hissəsi isə qanunvericilik aktlarının hazırlanması, onun yerinə yetirilməsi üzərində nəzarət etməyə, dövlət xətti ilə kadr hazırlığına, müvafiq hesabat sənədlərinin hazırlanmasına və s. məqsəddə istifadə olunur.

Dövlət sosial-iqtisadi vəziyyəti təhlil edib qiymətləndirmək əsasında qarşıda duran məqsədləri yerinə yetirmək üçün iqtisadi siyasətdə müəyyən düzəlişlər edir. Müasir dövlət tənzimlənmə nəzəriyyəsinin banilərindən biri olan holland iqtisadçısı Y. Tinbergen hesab edir ki, dövlətin qarşısında olan məqsədlər onun sərəncamında olan vasitələrdən çox olmamalıdır. Bu fikrin iqtisadi mənası ondan ibarətdir ki, dövlət öz üzərinə yerinə yetirə biləcəyindən artıq yük götürməməlidir.

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdən fərqli olaraq, postsosialist ölkələrində, o cümlədən, respublikamızda da iqtisadiyyatın tənzimlənməsi tamamilə yeni çalarlara malikdir. Yəni, dövlət ikili funksiya yerinə yetirərək bir tərəfdən iqtisadi prosesləri tənzimləyir, digər tərəfdən də bazar mühitini formalaşdırır və onun ayrı-ayrı elementlərinin fəaliyyətinə şərait yaradır.

Göründüyü kimi iqtisadiyyata dövləti müdaxiləsi vacibdir və bu vaciblik aşağıdakı sxemdə öz əksini tapmış amillərin təsiri altında formalaşır.

Sxem 1

İqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsini zəruri edən amillər

Amillər qrupu	Amillərin tərkibi
Bazar mexanizminin mənfi amillərinin aradan qaldırılması ilə bağlı olan amillər qrupu.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Bazar proseslərinin kortəbiliyini məhdudlaşdırmaq. 2. Səmərəli məcmu tələbi təmin etmək. 3. Rəqabəti təmin etmək. 4. Dünya bazarında rəqabətin güclənməsi.
İqtisadi sabitliyi, geniş təkrar istehsalı təmin edən amillər qrupu.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Təsərrüfat subyektləri üçün oyun qaydalarının müəyyənləşdirilməsi. 2. İqtisadiyyatın antitsiklik inkişafının təmin edilməsi. 3. Uzunmüddətli iqtisadi artımı və işgüzar fəallığı stimullaşdırmaq. 4. Makroiqtisadi tarazlığı qorumaq. 5. Dövlət sektorunda səmərəli idarəetməni təşkil etmək. 6. Xüsusi kapital üçün azrentabelli olan sahələrdə dövlət investisiyasına olan ehtiyac.

	7. Elmə və ETT –yə yardım etmək.
Sosial problemlərin həlli ilə bağlı olan problemlər.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Gəlirin səmərəli bölgüsünü təmin etmək. 2. Sosial sabitliyin iqtisadi əsaslarını təmin etmək və sosial gərginliyi aradan qaldırmaq. 3. Əhalinin tam məşğulluğunu təmin etmək. 4. İşçi qüvvəsinin geniş təkrar istehsalı üçün şərait yaratmaq və insanların intellektual qabiliyyətlərinin təzahürü üçün şərait yaratmaq (səhiyyənin, təhsilin inkişafı və s.)

Sxemdən görüldüyü kimi dövlətin müdaxiləsini şərtləndirən amillər geniş spektri əhatə edir. Amillərin belə geniş olması tənzimlənmənin də obyektinin genişliyini şərtləndirir. Belə ki, tənzimlənməyə ehtiyacı olan sahələrin və sferaların sayı bu amillərin təsiri altında formalaşır.

Müasir şəraitdə bəzi dünya ölkələrində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi təcrübəsinə nəzər salaq. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin daha çox inkişaf etmiş mexanizmi əsasən Qərbi Avropa ölkələrində (Fransa, Almaniya, Hollandiya, Skandinaviya ölkələri, Avstriya, İspaniya), Yaponiyada, Asiyanın və Latın Amerikasının bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrində təşəkkül tapmışdır. Avropa ölkələrindən fərqli olaraq iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi ABŞ, Kanada, Avstraliya, kimi ölkələrdə daha məhdud xarakter daşıyır. Çünki, Avropadan fərqli olaraq bu ölkələr II Dünya müharibəsinin doğurduğu kəskin sosial-iqtisadi problemlərlə, sosializm düşərgəsinin bu bölgəyə nüfuz etməsilə qarşılaşmamışdır. Bununla belə, bu cür ölkələrdə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi əsasən işsizlik və inflyasiyanın dərinləşdiyi şəraitdə daha çox nəzərə çarpır.

Monetaristlər dövlətin vəzifəsini real sahəyə qarşılıqlı münasibətdə pul sferasını neytrallaşdırmaqda, bazar mexanizminin əlverişli şəraitini təmin etməkdə, əmtəə bazarını zəruri miqdarda pulla təchiz etməkdə görürlər. Onların fikrincə tələbin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi (Keyns nəzəriyyəsi) bazar qüvvələrini pozur, uzunmüddətli planda isə inflyasiyanın güclənməsinə aparır. Fridmen hesab edir ki, bazar sisteminə dövlət müdaxiləsi qısamüddətli nəticə verə bilər və ona görə də

dövlət bazar münasibətlərinə mümkün qədər az və ehtiyatlı müdaxilə etməlidir. O, pul tədavülünə dövlətin müdaxiləsini minimuma endirməyə çalışır. Dövlət tənzimlənməsini pul kütləsinə və pul emissiyasına nəzarətlə məhdudlaşdırır. Qısamüddətli pul siyasətindən uzunmüddətli pul tənzimlənməsinə keçməyi məqsədəuyğun hesab edir.

Monetarizm nəzəriyyəsində mərkəzi yeri işsizlik və inflyasiya problemi tutur. Fridmen işsizliyin təbii səviyyəsi anlayışını yaradır. Onun fikrinə görə işsizliyin təbii norması əmək bazarının real təbii şəraitinə uyğun işsizlik səviyyəsidir. Fridmenin təbii işsizlik anlayışı özündə makroiqtisadi amillərin və əmək bazarı institutlarının doğurduğu bütün işsizlik növlərini birləşdirir. Onun fikrinə görə işsizliyin təbii səviyyəsini prinsipcə bazar mexanizmi müəyyən etdiyindən, məşğulluq dövlətin makroiqtisadi siyasətinin məqsədlərinə daxil olmalıdır. İşsizliyin təbii normasını yalnız makroiqtisadi tənzimləmə, yaxud institusional dəyişikliklər yolu ilə azaltmağı mümkün hesab edir.

Monetaristlər işsizliyi əsasən Keynsçi tənzimləmənin məhsulu hesab edirlər. Göstərilər ki, Keynsçi tənzimləmə məşğulluğu qısa müddət ərzində təmin edir və işsizliyin səviyyəsini təbii normadan müvəqqəti aşağı salır. Onların fikrinə görə, əgər dövlət məşğulluğun Keynsçi tənzimlənməsini müvəqqəti yox, müntəzəm həyata keçirərlərsə, iqtisadiyyat üçün daha təhlükəli olan işsizliyin inflyasiya ilə birləşməsi baş verər.

Keynsçilik və monetarizmin təhlilindən görüldüyü kimi, keynsçilik nəzəriyyəsi qısamüddətli dövr üçün, monetariz isə uzunmüddətli dövr üçün xarakterik nəzəriyyələrdir.

Qeyd edək ki, iqtisadiyyatın tənzimlənməsilə bağlı bu nəzəriyyələrdən başqa müxtəlif nəzəriyyələr də mövcuddur. Lakin, bütün bu nəzəriyyələrdə müxtəlif fikirlərin olmasına və təcrübəyə əsaslanaraq belə hesab etmək olar ki, bazar mexanizminin həll edə bilmədiyi bütün problemləri dövlət asanlıqla həll edə bilməz və ya əksinə. Bu fikirlə razılaşmaq olar ki, tənzimləmədə bazarın “görünməyən əl” – i dövlətin görünən əli ilə tamamlanmalıdır. Hazırda yalnız iqtisadiyyatda dövlətin rolunun genişləndirilməsinin tərəfdarları olan nə sosial-demokrat, nə də azad sahib-

karlığın əsasında iqtisadi inkişafın tərəfdarları olan sağ təmayüllü iqtisadçı tapmaq çətinidir.

Göründüyü kimi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin zəruriliyi problemi artıq iqtisad elmində hamı tərəfindən qəbul edilən bir məsələyə çevrilmişdir. İndi mübahisələr tənzimlənmənin zəruriliyi problemi ətrafında deyil, onun hansı həddə aparılması ətrafındadır. Çünki, müəyyən həddən yuxarı və ya aşağı səviyyədə dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi hər iki halda ziyanlıdır. Ona görə də, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal nisbəti və hüdudunun gözlənilməsi iqtisadiyyatın tənzimlənməsilə bağlı başlıca məsələdir.

2. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodları və onların xüsusiyyətləri

Məlumdur ki, istənilən sahədə baş verən münasibətləri tənzimləmək üçün müəyyən metodlardan istifadə olunur. Metod yunanca “methodos” sözündən götürülüb, hərfi mənada “tədqiqat yolu” deməkdir. Başqa sözlə, metod bu və ya digər sahədə baş verən münasibətlərin tənzimlənməsinin vasitə və üsullarının məcmusudur. Məqsədə nail olmaq üçün müəyyən vasitədən (vasitələrdən) istifadə olunursa, üsul (üsullar) isə həmin vasitənin (vasitələrin) konkret icra mexanizmidir.

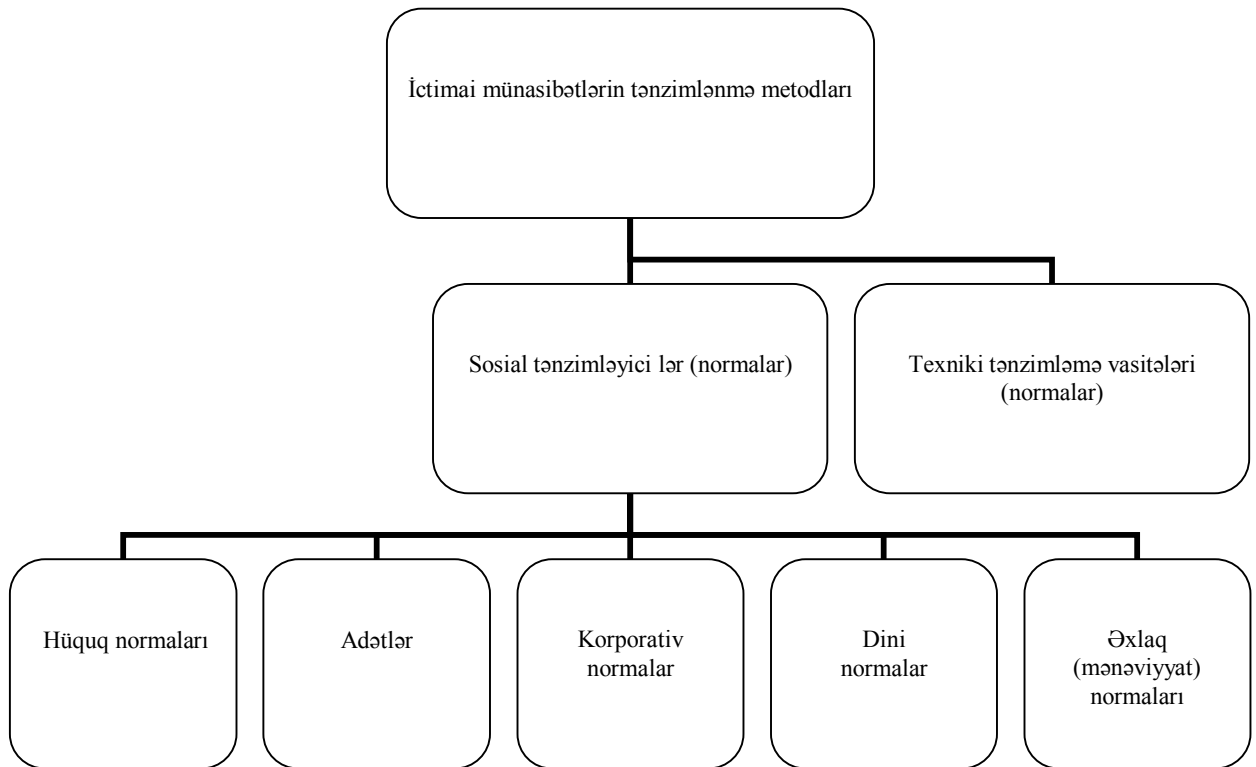
İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodları dedikdə, iqtisadi sahədə baş verən münasibətləri tənzimləmək üçün hüquqi vasitə və üsulların məcmusu nəzərdə tutulur. İqtisadi sahədə qarşıya qoyulan məqsədlərə ən optimal səviyyədə nail olmaq üçün bu sahədə baş verən münasibətlərin tənzimlənməsində metodların düzgün müəyyən olunması və bu münasibətlərə tətbiq olunması böyük əhəmiyyətə malikdir.

Tənzimlənmənin metodları tənzimlənmənin predmeti olan “nəyi” “necə” tənzimlənməsində ifadə olunur. Metodologiya dedikdə isə, hər hansı bir sahədə baş verən münasibətləri tənzimləmək üçün mövcud olan metodların (vasitə və üsullarının) məcmusu nəzərdə tutulur. Başqa sözlə, metod metodologiyanın tərkib elementidir. Məsələn, tutaq ki, hər hansı bir sahədə mövcud olan münasibətləri tən-

zimpləmək üçün sintez, analiz və s. metodlardan istifadə olunur. Göründüyü kimi, bu metodlar hər biri ayrı-ayrılıqda metoddur. Bu metodların məcmusu isə bu sahənin metodologiyasını təşkil edir. Metodika dedikdə isə, hər hansı bir sahədə münasibətləri tənzimləmək üçün istifadə olunan fərdi qaydalar, fəndlərdir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, istənilən sahədə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün tənzimlənmənin həyata keçirilməsi labüddür. Bu tənzimləməni həyata keçirən, alternativli olmayan yeganə subyekt dövlətdir. Çünki, dövlət ictimai mənafə baxımından tənzimlənməni həyata keçirir. Dövlət tənzimləməni həyata keçirmək üçün müəyyən metodlardan – vasitə və üsullardan istifadə edir. Bu vasitələr müəyyən normalardır ki, bu normalar da aşağıdakı sxemdə müvafiq qruplarda birləşdirilirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi dövlətdən söhbət gedirsə, onda hüquqi dövlətdə münasibətləri tənzimləmək üçün yeganə vasitə hüquqdur (hüquq normalarıdır.). Düzdür, bəzi sosial və texniki normalar da hüquqi vasitə kimi istifadə olur. Lakin, dövlət yalnız onun mənafeyinə uyğun gələn bu normalardan bəzilərini sanksiyalaşdırır. İqtisadi nəzəriyyə sübut etmişdir ki, istehsal prosesində yaranan münasibətlər nəticədə həmişə sosial münasibətlər kimi çıxış edir.

Sxem 1.2 İctimai münasibətlərin tənzimlənməsi metodları

Sxemdən görüldüyü kimi bu metodlar sosial tənzimləyici və texniki tənzimləmə vasitələridir. Bu vasitələr bir-birilə qarşılıqlı təsir və əlaqədirlər. Bəzi hallarda bəzi sosial normalar hüququn mənbələri də olurlar. (Məsələn: müsəlman dövlətlərini, kontinental Avropanın bəzi dövlətlərini, o cümlədən, kilsə-kanonik hüququn milli hüquq sisteminin bir hissəsinə çevrildiyi Almaniyayı göstərmək olar) Tənzimləyici vasitələri (sosial, texniki), onların qarşılıqlı əlaqə və təsirini nəzərdən keçirək.

1. Sosial normalar - Bilavasitə insanlar arasında münasibətləri nizama salan normalardır. Sosial normaların aşağıdakı növləri vardır: Hüquq normaları, adətlər, korporativ normalar, dini normalar, əxlaq (məənəviyyat) normaları.

- Hüquq-dövlət tərəfindən və mühafizə olunan, ölkə əhalisinin ümumi və fərdi mənafeələrini ifadə edən və ictimai münasibətlərin dövlət nizamlayıcısı kimi çıxış edən ümumməcburi davranış qaydaları sistemidir. Sosial və texniki normalardan

da hüquqda istifadə olur. Lakin, dövlət yalnız onun mənafeyinə uyğun gələn bu normalardan bəzilərini sanksiyalaşdırır. Ümumilikdə hüququn aşağıdakı formaları (mənbələri) vardır: Hüquqi adətlər, hüquqi presedentlər, normativ hüquqi aktlar. (Bu haqda ikinci fəsilə ətraflı bəhs olunacaqdır.) Bu mənbələrə qısaca nəzər salaq.

- Adətlər. Bu anlayışla az və ya çox, yaxud uzun zaman kəsiyində dəfələrlə tətbiq etmə nəticəsində insanların vərdişlərinə və beləliklə, onların münasibətlərini tənzimləyən davranış qaydaları nəzərdə tutulur. Bu qaydalar adət və vərdiş halını alan normalardır. Daha geniş mənada bu normalara təkcə adətlər deyil, dəbləri, ənənələri, ayinləri, ritualları da aid etmək olar. Ənənələrin, ayinlərin əksəriyyətinə hüquq indifferentdir (laqeyddir). Eyni zamanda o, vərdiş halını alan davranış formalarına dayaqlanır, bəzi hallarda isə onları öz normalarında möhkəmləndirir. Məsələn: Böyük ictimai mənaya malik olan dövlət başçısının və s. andiçmə mərasimi buna aiddir. Hüququn adətlərə təsirinin ümumi sxemi belədir: Mütərəqqi adətlər hüquqla stimullaşdırılır, qanuna zidd olanlar isə hüquqpozumlar kimi qiymətləndirilir. Hüququn təsirini öz üzərində hiss edərək adətlər də hüquqa təsir edirlər. Müəyyən hallarda adətlər hüququn mənbələri kimi tanınırlar.

- Dini normalar. Dinin təyinatı insana bu və ya digər şəkildə yaşadığı aləmə alışmaq və dünyada öz yerini tapmağa imkan verən “mənalər”-in hazırlanmasıdır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, din yaxşı davranışın mizan-tərəzisidir. Dini normalar bəzən hüququn mənbələri də olurlar. Eyni zamanda hüquqla din arasında prinsipal fərqlər də mövcuddur. İctimai həyatın dünyəviləşdirilməsi, vicdan azadlığının təsdiqlənməsi, artıq dini normaların fəaliyyətinin daralması deməkdir. Hüququn dinə təsiri müəyyən mənada yetərincə spesifikdir. Vicdan azadlığı haqqında qanun vicdan və din azadlığına, məzhəblərin bərabərliyinə və s. təminat verir.

- Korporativ normalar. Korporativ normalara o normalar aiddir ki, onlar ictimai birliklərin (ictimai təşkilatlar, fondlar, siyasi partiyalar və s.) üzvləri, iştirakçıları arasında münasibətləri tənzimləyir. Bu normalar nizamnamələrdə (habelə digər sənədlərdə) əks olunur, ümumi iclaslarda, konfranslarda və qurultaylarda qəbul edilir. Bu normaların fəaliyyət sferası onunla şərtlənir ki, onların ictimai birliklərinin üzvlərinin iradəsini təcəssüm etdirməsi və məcburi xarakterli olması ilə şərtlənir.

Korporativ normalar hüquq normaları ilə oxşarlığa malikdir. Onlar hüquq normaları kimi nizamnamələrdə qeydə alınır və yetərinə detallaşdırılırlar. Məsələn: ictimai birliyin nizamnaməsində onun üzvlərinin hüquq və vəzifələri rəsmiləşdirilir və s.

- Əxlaq (mənəviyyat) normaları. Bu normalar özündə mənəvi dəyərlər daşıyaraq hər şeyə və hər nəyə təsirini göstərən norma və prinsiplərin məcmusunda ifadə olunur. Onun ümumiləşdirilmiş şəkildə ümumbəşəri məzmunu “qızıl qayda” da əks olunmuşdur: “Başqaları ilə münasibətdə özünə rəva bilmədiyini tətbiq etmə”. Hüquqdan fərqli olaraq əxlaqda normalar və prinsiplərin ixtisaslaşmış daşıyıcısı yoxdur. O, inam gücü, vərdişlər, mənəvi borclardan və s. təkrarən yaranır. Lakin, hüququn əxlaqdakı kimi vicdan adlı güclü daşıyıcısı yoxdur. Hüquq qanunçuluq hissində etibar edir, lakin, sonuncu vicdandan fərqli olaraq insanın status keyfiyyətinə daxil deyil.

2. Texniki normalar. Tənzimləmə sistemində texniki normalar xüsusi yer tutur. Belə qəbul olunub ki, bu normalar sosial xarakterə malik deyil. Bu, insanların təbiətə, texnikaya, istehsal vasitələri və alətlərinə münasibətlərini səciyyələndirən qaydalaradır. Bununla belə, aydındır ki, texniki normaların pozulması və onların nəticələri - qəzalar və fəlakətlər daim insan tələfatları və böyük maddi zərərlərlə müşayiət olur, yəni sosial cəhətdən hiss olunan rezonansa malik olur.

Geniş mənada texniki normalara bioloji, texnoloji, elmi-texniki, ekoloji və s. normaları aid edirlər. Özünün mahiyyətinə görə onlar qanunvericilikdə texniki-hüquqi adla təsdiqləmə tapırırlar: müxtəlif təhlükəsizlik tədbirləri qaydaları, ətraf-mühitin çirklənməsi indeksləri və s. Bu qaydaların pozulmasına görə hüquq məsuliyyəti də müəyyən olunmuşdur-maddi-əmlak, inzibati-hüquqi və cinayət prosessual.

Qeyd edək ki, bəzi ədəbiyyatlarda texniki normaları sosial normaların bir növü kimi qeyd edilir. Bunu aşağıdakı kimi şərh edirlər:

Texniki normalar sosial xarakterə malikdir. Bilavasitə insanlar arasında münasibətləri nizama salan sosial normalardan fərqli olaraq texniki normalar insanların davranışını texnikadan istifadə edilməsilə əlaqədar nizama salır. İqtisadi nəzəriyyə sübut etmişdir ki, istehsal prosesində yaranan münasibətlər nəticədə həmişə sosial münasibətlər kimi çıxış edir. Beləliklə, texniki normaların özünəməxsus xüsusiyyəti onda ifadə olunur ki, onlar texniki məzmunlu sosial normalar qismində çıxış edir.

Sosial-texniki normalar ictimai həyatın texnikadan istifadə edilməsi ilə əlaqədar tərəfinin təsirli nizamlayıcısıdır.

Beləliklə, hüquqi dövlətdə münasibətləri tənzimləmək üçün yeganə vasitə hüquqdur (hüquq normalarıdır.). Qeyd etdiyimiz kimi, sosial normaların digər növləri və texniki normalardan da hüquqda istifadə olunur. Lakin, dövlət yalnız onun mənafeyinə uyğun gələn bu normalardan bəzilərini sanksiyalaşdırır. Onda belə bir sual meydana çıxır: Əgər hüquqi dövlətdə iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsinin yeganə vasitəsi hüquqdursa, onda hüquqi tənzimlənmə ilə dövlət tənzimlənməsi metodlarının fərqi nədən ibarətdir? Bu suala cavab vermək üçün dövlət tənzimlənməsi ilə hüquqi tənzimlənmənin metodlarının oxşar və fərqli cəhətlərini (sərhəddini) müəyyən edək və dövlət tənzimlənməsinin metodlarına şərh verək.

Düzdür, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində hüquqi dövlətdə vasitə hüquqdur. Bu vasitənin olması, sanki, hüquqi tənzimlənmə ilə dövlət tənzimlənməsinin metodlarını eyniləşdirir. Əslində isə bu metodlar heç də eyni deyildir. Qeyd etdiyimiz kimi, dövlət yeganə subyektdir ki, cəmiyyətin mənafeyinə görə tənzimlənməni həyata keçirir. Başqa sözlə desək, dövlət cəmiyyətin iqtisadi mənafeyinə uyğun olaraq iqtisadi siyasət həyata keçirir. Buradan da iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi metodlarının xarakteri üzə çıxır. Yəni, bu metodlar dövlətin qarşısına qoyduğu məqsədə (cəmiyyətin iqtisadi mənafeyi nəzərdə tutulur.) nail olmaq üçün dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətdir (iqtisadi siyasət üsullarıdır.). Məsələn: Dövlətin həyata keçirdiyi pul-kredit siyasəti, qiymət siyasəti, antiinhisar siyasəti və s.

Hüquqi tənzimlənmənin metodlarına gəldikdə isə, iqtisadi siyasətin hüquqda ((hüququn (mənbələri) formaları olan hüquqi adət, hüquqi presedent və normativ hüquqi aktlarda)) göstərilən üsullarla (icazə, göstəriş, qadağan xarakterli üsullarla) tənzimlənməsi nəzərdə tutulur.

Dövlət iqtisadiyyatı tənzimləmək üçün ilk növbədə səhih informasiyaya malik olmalı, onu elmi əsaslandırılmış şəkildə təhlil etməli, şəraitlə bağlı düzgün nəzəri nəticəyə gəldikdən sonra onun hansı metodlarla tənzimlənməsi barədə qərar verməlidir. Buna görə də ilkin informasiyanın alınması və təhlili metodlarına qısa

nəzər saldıqdan sonra iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi metodlarına şərh verək. Belə ki, ilkin informasiyanın alınması və təhlili metodları aşağıdakılardır.

1) Qruplaşdırma metodu - dövlət hər hansı bir problemi həll etmək üçün onu müəyyən qruplara ayırır.

2) Normativ metod - dövlət normalar təyin etməklə normativlər işləyib hazırlayır və bununla da tənzimləmədə onu əsas kimi götürür. Məsələn: minimal əmək haqqı özü bir norma olub digər əmək haqqılar ona əsasən təyin edilir.

3) İndeks metodu - cari ilə keçmişin müqayisəsidir. Məsələn: qiymət indeksinin təyini.

4) Sturukturlaşma metodu - bu zaman dövlət bir məqsədi bir neçə kiçik məqsədlərə bölür ki, buna da çox vaxt “məqsədlər ağacı” deyilir. Yəni problemin həlli xırda məqsəddən daha irisinə çatmağa doğru həyata keçirilir.

5) Sosial metodlar - bunlara sosial problemləri təyin etmək üçün istifadə olunan sorğu, anketləşdirmə, intervyu və s. misal göstərmək olar.

6) Ekspert metodu - bu zaman dövlət həlli riyazi yolla mümkün olmayan problemlərin həllində mütəxəssis rəyindən istifadə olunur.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi metodlarına gəldikdə, bu metodlar 2 əsas əlamətinə görə təsnifləşdirirlər:

1. Təsir xarakterinə görə. Bu əlamətinə görə metodlar: a) İqtisadi; b) İnzibati təsir metodlarına bölünür.

a) İqtisadi təsir metodları. Bu metodlar müxtəlif iqtisadi subyektlərin motiv və maraqlarını nəzərə almağa, onlar arasında şərtləri müəyyən etməyə, iqtisadi fəaliyyəti seçməyə və s. imkan verir. Bu metodların köməyilə: dövlət maliyyələşdirilməsi və kreditləşdirilməsi, güzəştli vergitətbiqetmə və s. həyata keçirilir. Bu metodlar nəinki fəaliyyət növləri subyektlərinin seçiminə təsir edir, həm də, iqtisadi fəaliyyətin məqsədlərinin onlar tərəfindən formalaşması prosesinə də təsir edir.

b) İnzibati təsir metodları. Bu metodlar hakimiyyət gücünə əsaslanır və aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- qanunvericilik məhdudiyyətləri (ixracın lisenziyalaşdırılması və ixrac kvotalarının tətbiq edilməsi, qiymətlərin dondurulması, sahibkarlıq fəaliyyətinin müəyyən növlərinə lisenziyaların verilməsinin tətbiq edilməsi və s.).

- sahibkarlıq fəaliyyətinin əldə edilməsi üçün birmənalı olaraq müəyyən parametrlərin ödənilməsində iqtisadi subyektlərə məcburi tələblərin müəyyən edilməsi (nizamnamə kapitalının minimum həcmi, işçilərinə minimum əmək haqqı və s.).

- təşkilətmə qaydası, onun tətbiqi və biznesin likvidliyi (sahibkarların dövlət qeydiyyatının qaydaları, onlarla müqavilələrin bağlanması, onlardan vergilərin alınması ölçüsü və müddəti və s.)

2. Tətbiqetmə üsuluna görə. Bu əlamətə görə metodlar iki qrupda birləşirlər:
a) Birbaşa təsir metodları; b) Dolayı təsir metodları.

a) Birbaşa metodlar. Bu metodlar iqtisadiyyatın elə tənzimlənməsilə şərtlənir ki, burada dövlət təşəbbüskar qaydada müəyyən edilmiş fəaliyyətləri ona məxsus olan obyekt və resurslardan istifadə edərək həyata keçirir. Məs. 1) Dövlət dövlət müəssisələrinin fəaliyyətinin profilini və istiqamətini müəyyən edir, onların planını təsdiq edir, maliyyə əməliyyatları üzərində nəzarəti həyata keçirir, onların məhsullarına qiymətləri təyin edir; 2) İnhisar birliklərinin inzibati bölgüsünü aparır; 3) Müəssisələri bütövlükdə və ya səhm paketini əldə etmək; 4) Dövlət elmi-tədqiqat mərkəzlərində elmi-tədqiqat və təcrübi konstruktiv işləri həyata keçirir və s. Bu cür təsir vasitəsilə büdcənin icrası planlaşdırılır və təmin edilir.

Birbaşa təsir metodları vasitəsilə dövlətin sosial təminat sistemi işlənilib-hazırlanır və təşkil olunur. Sosial təminat proqramlar çərçivəsində - sosial sığorta, sosial yardım kimi həyata keçirilir.

Birbaşa tənzimləmə, həmçinin, vergi (vergilərin tərkibinin və onların ödənilməsi müddətinin müəyyənləşdirilməsi), pul-kredit (pul təklifinin həcmnin və dinamikasının tənzimlənməsi), qiymət (qiymətlərin dondurulması, ayrı-ayrı əmtəələr üçün qiymətlərin müəyyənləşdirilmiş səviyyəsinin təyin edilməsi), dövlətin xarici iqtisadi siyasəti (tarif və kvota sistemlərinin müəyyən edilməsi.) vasitəsilə həyata keçirilir.

b) Dolayı təsir metodları. Bu metodlar hər şeydən əvvəl dövlətin vergi, pul-kredit, büdcə, qiymət, xarici iqtisadi siyasətilə həyata keçirilir.

- vergi siyasətinin instrumentarisi (bu sahədə işlənən alətlər komplekti) bu halda özünə investisiyaya olan vergi güzəştlərini, əsas kapitalın sürətləndirilmiş amortizasiyasını, xüsusi vergi güzəştlərini daxil edir.

- pul-kredit siyasətinin ən vacib instrumentariləri aşağıdakılardır: fond bazasında dövlət qiymətli kağızları ilə əməliyyatlar, uçot dərəcəsi mexanizmi vasitəsilə kreditin genişləndirilməsi və məhdudlaşdırılması, bankın məcburi ehtiyat normalarının və kreditin uçot dərəcəsinin dəyişdirilməsi, ixrac kreditlərinin sığortalanması, perspektiv sahələrin kreditləşdirilməsi və s.

- büdcə siyasəti çərçivəsində dövlət iqtisadiyyata dolayı təsir üsulu ilə büdcə subsidiyaları, dotasiyaları və digər büdcə ayırmaları vasitəsilə geridə qalmış sahələrin, ölkənin geridə qalmış rayonlarının inkişafı və s. üçün təsir göstərir.

- dolayı metodların köməyi ilə həyata keçirilən qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi qiymətə iqtisadi təsir edən alətləri-bazarda tələb-təklif arasında qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə təsir edir.

- xarici iqtisadi əlaqələr özünə ticarət siyasətini, valyuta məzənnəsilə idarəetməni, xarici investisiyaların cəlb edilməsini və s. daxil edir.

Rus alimi V. V Lazarev “Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi” adlı əsərində qeyd edir ki, hüquqi tənzimlənmənin metodu dedikdə, münasibətləri tənzimləmək üçün hüquqi üsul və vasitələrin məcmusu nəzərdə tutulur və bu metodların xüsusiyyətlərini aşağıdakılar səciyyələndirir:

a) Tənzimlənən münasibətlərdə tərəflərin hüquq və vəzifələrinin yaranması əsası;

b) Hüquq münasibəti iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin qarşılıqlı əlaqə üsulları;

c) Hüquq münasibətində hüquq və vəzifələri təmin etmənin hüquqi vasitələrinin xüsusiyyətləri (Sanksiyanın, hüquqi prosedurun və s. xüsusiyyəti.)

V.V. Lazarev hüquqi tənzimlənmənin metodlarına daxil olan üsulları əsas və əlavə üsullara ayırır. Əsas üsullara aşağıdakıları daxil edir:

a) Pozitiv vəzifələndirmə. Bu üsul şəxslərin (subyektlərin) üzərinə fəal davranış tələb edən vəzifələrin qoyulması üsuludur;

b) İmkanvermə. Bu üsul şəxslərə özünün xüsusi fəal hərəkətmə hüququnun verilməsi üsuludur;

c) Qadağa- şəxslərin üzərinə qanunla icazə verilməyən hərəkəti etməkdən çəkildirmə vəzifəsinin qoyulması üsuludur.

Əlavə üsullara mükafatlandırma və tövsiyələr- hüquqi tənzimlənmənin özünəməxsus stimulları aid edilir.

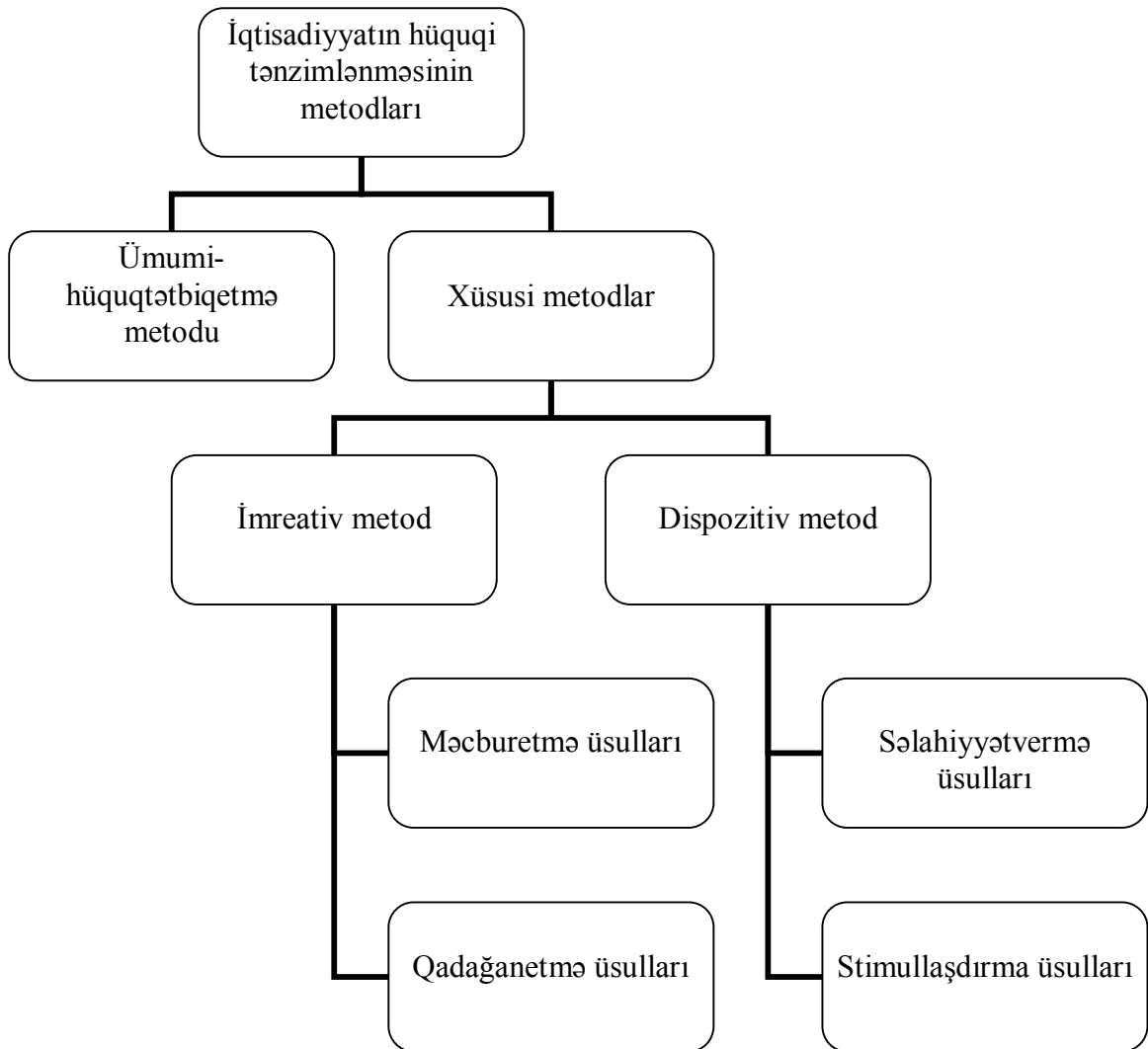
Beləliklə, Lazarev əsas üsulların birləşməsi olaraq hüquqi tənzimlənmənin spesifik metodunu, yəni, direktiv (imperativ) və muxtar(dispozitiv) metodlara ayırır.

İmperativ yaxud amiranə metod ciddi məcburiyyətdir, hüquqi göstərişlərin tələbindən geri çəkilməyə yol verməyəndir. Bu metod başlıca hüquqi vasitə kimi amiranə qaydadan yararlanır. Qeyd edək ki, bu metod daha çox inzibati və cinayət hüququna xasdır, hərgah konstitusiya hüququnda da istifadə olunur və həmçinin digər hüquq sahələrində.

Dispozitiv metod təşəbbüsə, hüquqi tənzimləmə iştirakçılarının bu və ya digər davranış seçiminin sərbəstliyinə əsaslanır. O, tərəflərə öz fəaliyyətlərini öz istəyinə uyğun nizamlamaq imkanına yol verir. Qanunvericilikdə isə yalnız bu cür istəklərin həddləri, yaxud müəyyən proseduralar müəyyənləşir. Bu metod daha çox mülki, ailə hüququ üçün spesifikdir. Onun əsasında hüquq münasibətləri iştirakçılarının müstəqil (bir-birinə tabe olmayan) vəziyyəti və yaranma mənbəyi kimi müqavilə durur. Əgər imperativ metod, sanki, münasibət iştirakçılarını hüquqi əlaqəyə girməyə məcbur edirsə, dispozitivlik isə vətəndaşların, onların təşkilatlarının faktik hərəkətlərinin, bu əsasda təşəkkül tapan münasibətlərin hüquqi göstərişlər qarşısında prioritetə malik olması ilə əlaqədardır. Qadağa və icazələrin əlaqəsindən asılı olaraq, tənzimlənmənin iki əsas tipi fərqləndirilir: a) Ümumi icazəli, yəni təmələndə ümumi icazə duran və buna görə də “qanunla birbaşa qadağan olunmayan hər şey icazə verilmişdir.” prinsipi üzərində qurulur. b) Qadağan edilən, yəni, təmələndə ümumi qadağa duran və buna görə də “qanunla birbaşa icazə verilməyən hər şey qadağabdır.” prinsipi üzərində qurulan tip.

Bəzi müəlliflər yuxarıdakı kimi, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin əsasən iki tipinin olduğunu qeyd edirlər: a) Ümumi icazəli; b) Qadağan edilən.

Uzun müddətdir ki, hüquq elmində hüquqi tənzimlənmənin metodları araşdırılmasına baxmayaraq, yeknəsəklilik (vahid fikir ortaqlığı) bu günədək yoxdur. İndi isə iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodları ilə bağlı aşağıdakı sxemdə nəzər salaq.

Sxem 2.1 İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodları

Sxemdən göründüyü kimi iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquqi tənzimlənmənin metodları ümumi və spesifik (xüsusi) metodlara bölünür: Ümumi və ya hüquqtətbiqetmə metodu – hüququ vasitə kimi istifadə etməklə (tətbiq etməklə) iqtisadi münasibətləri tənzimləyən metod; Xüsusi (spesifik) metodlar - imperativ və dispozitiv metodlar.

Aydındır ki, hüquqi dövlətdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsində vasitə hüquqdur və hüququn aşağıdakı mənbələri vardır: Hüquqi adətlər, hüquqi presedentlər, normativ hüquqi aktlar. Qeyd edək ki, müasir dünya praktikasında hüquqi adətlər və presedentlər formal olaraq hüquq mənbələri hesab olunurlar. Buradan görüldüyü kimi, başlıca hüquq mənbəyi normativ hüquqi aktlardır.

Normativ hüquqi akt - səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, göstərişləri ümumməcburi xarakter daşıyan, hüquq normalarını müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş rəsmi yazılı sənəddir. Bu aktlar digər mənbə növlərindən fərqli olaraq, ictimai inkişafın dəyişilən tələbatını daha tam və operativ surətdə əks etdirir. Məhz bu xüsusiyyəti onun digər mənbə növlərindən daha çox yaradılmasına və tətbiq olunmasına zərurət yaradır.

Normativ hüquqi aktlarda hüquq normaları əks olunur ki, bu normalar aşağıdakı əlamətlərinə görə təsnifləşdirilirlər:

1. Hüquq sahələrinə görə: İnzibati, əmək, mülki, cinayət və s. hüquq sahələrinin normaları.

2. Hüquq normalarında əks olunmuş davranış qaydalarının xarakterinə görə. Burada fərqlənmə hüquq normasının nəyi - vəzifəni və ya hüququ müəyyən etməsindən asılı olaraq aparılır. Bu əlamətə görə aşağıdakı normaları ayırırlar:

Məcburedici normalar - hər hansı müsbət əməlləri (məsələn: müqavilə ilə şərtləndirilmiş işləri görmək, borcu qaytarmaq, sifarişçiyə məhsulu göndərmək və s.) etməyə yönəldilmiş məcburiyyəti müəyyən edir.

Qadağanedicici normalar. Bu normalar müəyyən hərəkətləri etməyi (məs. vəzifədən sui-istifadə etməyi, vətəndaşların hüquqlarını pozmağı, əmlakı oğurlamağı, və digər qeyri-qanuni hərəkətlər etməyi) qadağan edir.

Səlahiyyətverici normalar- müəyyən sahədə baş verən münasibətlərin iştirakçılarına öz maraqlarını ödənilməsinə yönələn müsbət hərəkətlər etmək (hər hansı bir əmlakın qanuni yolla mülkiyyətçisi olmaq, borclu şəxslərdən öz borcunu yerinə yetirməyi tələb etmək və s.) hüququ verir.

3. Hüquq normalalarının yerinə yetirdikləri funksiyalara görə. Bu cür təsnifat hüququn tənzimləyici və qoruyucu funksiyalarına müvafiqdir. Həmin funksiyaları tənzimləyici və ya qoruyucu hüquq normaları yerinə yetirir.

4. Normativ-hüquqi aktların maddələrində hüquq norması ünsürlərinin ifadəsinin müəyyənlik dərəcəsinə görə:

- Mütləq müəyyən normalar onların fəaliyyət şərtlərini, münasibətlərin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini və ya onların pozulmasına görə hüquq məsuliyyəti tədbirlərini tam dəqiqliklə müəyyən edir. (məsələn: 100 AZN cərimə və s.)

- Nisbi müəyyən normalar- öz fəaliyyət şərtlərini, ictimai münasibətlər iştirakçılarının hüquq və vəzifələri və ya hüquq məsuliyyət tədbirləri haqqında kifayət qədər tam məlumat əks etmir və hüquq tətbiq edən orqanlara işi konkret halları nəzərə almaqla həll etmək imkanı verir.

- Alternativ normalar. Onların fəaliyyət şərtlərinin, tərəflərin davranışının və ya onların pozulmasına görə sanksiyalaşdırılan bir neçə variantını nəzərdə tutur. Belə ki, mülki qanunvericiliyə görə keyfiyyətsiz mal satandan alıcı öz istəyinə görə ya əşyanın daha keyfiyyətli əşya ilə əvəz edilməsini, ya da əşyanın qiymətini keyfiyyətə müvafiq olaraq aşağı salınmasını, yaxud da, əşyanın çatışmamazlıqlarının satıcı tərəfindən aradan qaldırılmasını və ya onların alıcı tərəfindən aradan qaldırıldığı təqdirdə alıcının əlavə xərclərinin ödənilməsini tələb edə bilər.

5. Şəxslərin əhatə dairəsinə görə. Bu əlamətə görə hüquq normaları ümumi və xüsusi normalara bölünür. Ümumi normalar müəyyən ərazidə yaşayan bütün şəxslərə aid edilir. Xüsusi normalar yalnız müəyyən kateqoriya şəxslərə (məəllimlər, həkimlər, hərbiçilər, təqaüdçülər və s.) şamil olunur.

6. Xüsusişəkilmiş hüquq normaları. Bu normalar hüquqi nizamasalma prosesində yerinə yetirdikləri roldan asılı olaraq təsnif olunur. Tənzimləyici və qoruyucu normalardan fərqli olaraq onlar əlavə xarakter daşıyır. Çünki, məzmun etibarilə müəyyən davranış qaydalarını əks etdirmirlər. İctimai münasibətləri tənzimləyərkən bu normalar elə bil tənzimləyici və qoruyucu normalara qoşularaq vahid tənzimləyicini yaradırlar. Bu normalar aşağıdakılardır:

- Təsbitedicici normalar - ümumiləşdirilmiş şəkildə tənzimlənən münasibətlərin müəyyən elementlərini ifadə edir. Məsələn: Mülki hüquqda öhdəliklərin icrasının ümumi şərtlərini müəyyən edən normalar və s.

- Definitiv normalar - hüquq anlayışının və kateqoriyalarının elmi ifadə olunmuş təriflərini əks etdirir. Məs. hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyəti və s.

- Prinsip - normalar. Bu normalarda ümumi və ya sahəvi hüquqi prinsiplər və bu hüquq normaları məcmusunun vəzifələri (mülki qanunvericiliyin vəzifələri və s.)

7) Stimullaşdırma xüsusiyyətlərinə görə. Bu tip normalar əsasən həvəsləndirici (mükafatlandırıcı) normalardır.

Hüquq normaları başqa əlamətə də görə təsnif olunur. Lakin, bu hallarda onlar ictimai münasibətlərin dövlət tənzimlənməsi funksiyasını yerinə yetirir, ictimai həyatı təşkil edir, onu ayrı-ayrı şəxslərin qəsdindən qoruyur. Bu cür təsnifləşdirilmə iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsində vasitə hesab olunan normativ-hüquqi aktlarda əks olunmuş hüquq normalarının bu aktların hansı xarakterdə olmasını xarakterizə edir. Başqa sözlə desək, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsini üsullarının mahiyyətini xarakterizə edir. Buradan iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsini aşağıdakı üsullarının mövcudluğu meydana çıxır:

- Məcburetmə üsulları - hər hansı müsbət əməlləri (məsələn: müqavilə ilə şərtləndirilmiş işləri görmək, borcu qayarmaq, sifarişçiyə məhsulu göndərmək və s.) etməyə yönəldilmiş məcburiyyəti müəyyən edir.

- Qadağanetmə üsulları. Bu üsullar müəyyən hərəkətlərin edilməsinin (məsələn: vəzifədən sui-istifadə etməyi, vətəndaşların hüquqlarını pozmağı, əmlakı oğurlamağı, və digər qeyri-qanuni hərəkətlər etməyi) qadağan edildiyi üsullardır.

- Səlahiyyətvermə üsulları-iqtisadi sahədə baş verən münasibətlərin iştirakçılarına öz maraqlarını ödənilməsinə yönələn müsbət hərəkətlər etmək (hər hansı bir əmlakın qanuni yolla mülkiyyətçisi olmaq, borclu şəxslərdən öz borcunu yerinə yetirməyi tələb etmək və s.) hüququ verən üsullardır.

- Stimullaşdırıcı üsullar. Bu üsul əsasən həvəsləndirici (mükafatlandırıcı) üsullardır. Həvəsləndirici üsullar iqtisadi subyektlərə xoş sonunla nəticələnən hərəkətlər üçün oriyentir olurlar (mükafat, vergi güzəştləri və s.)

Qeyd edək ki, bu üsulların birləşməsi hüquqi tənzimlənmənin spesifik metodu olan imperativ və dispoitiv metodunu təşkil edir. İmperativ yaxud amiranə metod ciddi məcburiyyətdir, hüquqi göstərişlərin tələbindən geri çəkilməyə yol verməyəndir. Bu metod özündə məcburetə və qadağanetmə üsullarını birləşdirir.

Dispoitiv metod. Səlahiyyətvermə və stimullaşdırma üsulları bu metod altında birləşirlər. Bu metod təşəbbüsə, hüquqi tənzimləmə iştirakçılarının bu və ya digər davranış seçiminin sərbəstliyinə əsaslanır. O, tərəflərə öz fəaliyyətlərini öz istəyinə uyğun nizamlamaq imkanına yol verir. Qanunvericilikdə isə yalnız bu cür istəklərin həddləri, yaxud müəyyən proseduralar müəyyənləşir. Əgər imperativ metod sanki münasibət iştirakçılarını hüquqi əlaqəyə girməyə məcbur edirsə, dispoitivlik isə vətəndaşların, onların təşkilatlarının faktik hərəkətlərinin, bu əsasda təşəkkül tapan münasibətlərin hüquqi göstərişlər qarşısında prioritetə malik olması ilə əlaqədardır.

Beləliklə, iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquqi tənzimlənmənin metodları ümumi və spesifik (xüsusi) metodlara bölünür: Ümumi və ya hüquqtətbiqetmə metodu – hüququ vasitə kimi istifadə etməklə (tətbiq etməklə) iqtisadi münasibətləri tənzimləyən metod; Xüsusi (spesifik) metodlar - imperativ və dispoitiv metodlar. Bu metodlar misallarla növbəti paraqrafda Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə istinadən şərh olunacaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodu dedikdə, iqtisadi sahədə mövcud olan münasibətləri tənzimləmək üçün vasitə və üsulları nəzərdə tuturuq. Bu vasitə və üsulların tətbiqi məqsədi sadəcə olaraq münasibətləri tənzimlənməsi deyil, dövlətin məqsədinə (cəmiyyətin mənafeyinə) uyğun maksimum səmərəli tənzimləməni həyata keçirməkdir. Bu, bilavasitə, dövlətin hüquqyaratma fəaliyyətilə bağlıdır. Buna görə də, dövlətin hüquqyaratma fəaliyyəti mükəmməl olmalıdır. Bizim müzakirə obyektimiz bu aktların necə yaradılması (başqa sözlə, yaradılan zaman hansı prosederadan keçməsi və s.) deyil, bu aktların cəmiyyətin iqtisadi mənafeyinə uyğun olaraq elmi əsaslandırılaraq yaradılmasıdır. Yəni, bu aktlar elə yaradılmalıdır ki, münasibətləri tənzimləyərkən mövcud prinsiplərə (qanunçuluq, ədalət, hüquq bərabərliyi və s.) riayət edilsin, hüquqda və ya qanunda boşluqlar olmasın, yaradılmış aktlar ziddiyyət təşkil etməsin. Başqa sözlə, dövlətin hüquqyaratma

fəaliyyəti daha təkmil olmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, aktların hazırlanma və qəbul olunma proseduru bizim maraq obyektimiz deyil. Buna görə də, hüquqyararmaya daxil olan hüquq normalarının təkmilləşdirilməsinə nəzər salağ. Təkmilləşdirilmə iqtisadi həyatın normal axınını təmin etmək, tənzimlənmənin cəmiyyətin marağına uyğun daha səmərəli təşkili məqsədini güdür. Bunun üçün mühüm üsullardan biri normativ hüquqi aktların sistemləşdirilməsidir.

3. İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin reallaşma mexanizmi

Hər hansı bir ölkədə ictimai münasibətləri (iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni, və s.) tənzimləmək üçün dövlət forması böyük əhəmiyyətə malikdir. Dövlətin formasına xalqın mədəni səviyyəsi, onun tarixi ənənələri, dini görüşlərinin xarakteri, milli xüsusiyyətləri, məskunlaşmanın təbii şəraiti və başqa amillər mühüm təsir göstərir. Başqa sözlə, bu amillərin təsiri ilə formalaşmış dövlət forması bu amillərə uyğun tənzimlənməni həyata keçirəcəkdir. Ona görə də, dövlət forması digər sahələrdə olduğu kimi, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində də böyük rol oynayır.

Dövlət forması özündə qarşılıqlı əlaqədə olan aşağıdakı üç ünsürü birləşdirən mürəkkəb ictimai hadisədir:

- 1) İdarəçilik forması.
- 2) Dövlət quruluşu forması.
- 3) Dövlət rejim formaları.

Dövlət formalarının qısa xarakteristikasına nəzər salağ. Bu xarakteristikaya nəzər salmaqda məqsəd respublikamızda dövlət formasının hansı ünsürlərinin mövcudluğunu göstərmək və iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin onun təsiri ilə necə həyata keçirilməsini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

1) İdarəçilik formasına görə respublika və monarxiyaya bölünür. Qeyd edək ki, respublika və monarxiyanın özünün bir neçə formaları vardır. Monarxiya – ali dövlət hakimiyyətinin təkbaşına həyata keçirildiyi və bir qayda olaraq, irsən keçdiyi idarəçilik formasıdır. Monarxiyanın mütləq, parlamentli, konstitusiyalı, dualist

monarxiya kimi formaları vardır. Respublika–ali dövlət hakimiyyətini əhali tərəfindən müəyyən müddətə seçilən seçkili orqanların həyata keçirdiyi idarəçilik formasıdır. Respublikanın parlamentli respublika və prezidentli respublika formaları vardır.

2) Dövlət quruluşu forması – dövlətin onun tərkib hissələri arasında, dövlət hakimiyyətinin mərkəzi və yerli orqanları arasında qarşılıqlı münasibətlərin xarakterini aşkar edən milli və inzibati - ərazi quruluşudur. İdarəçilik formasından fərqli olaraq, dövlətin təşkili burada dövlət hakimiyyətinin və dövlət suverenliyinin mərkəzdə və yerlərdə, dövlətin tərkib hissələri arasında bölgüsü nöqtəyi nəzərindən təhlil olunur. Dövlət quruluşu formasına görə bütün dövlətlər üç əsas qrupa bölünür:

- Unitar dövlət- mərkəzi hakimiyyət orqanlarına tabe olan və dövlət suverenliyi əlamətlərinə malik olmayan inzibati-ərazi vahidlərindən ibarət vahid bütöv dövlət birliyi.

- Federasiya- əvvəllər müstəqil olan dövlət qurumlarının bir ittifaq dövlətində könüllü birliyindən ibarətdir.

- Konfederasiya- ümumi məqsədlərin təmini üçün yaradılmış suveren dövlətlərin müvəqqəti hüquqi ittifaqıdır. Konfederativ dövlət quruluşunda konfederasiya üzvləri həm daxili, həm də, xarici işlərdə öz suveren hüquqlarını saxlayır.

3) Dövlət rejim forması - dövlət tərəfindən hakimiyyətin həyata keçirilməsinin üsul və metodlarının məcmusunu özündə əks etdirir. Dövlət rejimləri demokratik və antidemokratik (totalitar, avtoritar) ola bilər. Demokratik rejimlər hüquqi dövlətlərdə təşəkkül tapır.

Azərbaycan Respublikası idarəetmə formasına görə respublika, inzibati-ərazi quruluşuna görə unitar, dövlət rejim formasına görə demokratik – hüquqi dövlətdir. Hüquqi dövlətlərdən biri kimi, dünya siyasi xəritəsində özünəməxsus mövqeyə malik respublikamızda iqtisadiyyatın tənzimlənməsində mənbə hüquqdur (normativ – hüquqi aktlar). Azərbaycanın milli hüquq sistemi tarixi - xronoloji baxımdan qarışıq xarakter daşımışdır. Orta əsrlər və yeni dövrlər müsəlman hüquq sistemlərinin mövcud olduğu mərhələ rus imperiyasının işğalından sonra roman - german hüququ ilə əvəz olunur. XIX əsrdə müsəlman hüququnun şəxsi statusla bağlı ünsürləri qalmaqda

davam edirdi. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan SSRİ-nin yaradılması ilə yeni ideologiyalaşdırılmış sosialist hüququ qüvvəyə minir. Həmin mərhələdə başqa sosialist dövlətlərində olduğu kimi, Azərbaycanın da hüquq sistemi formal-müərrəd, dövlət - hüquqi xarakter daşıyırdı.

Respublikamızda dövlət müstəqilliyi əldə olunduqdan sonra milli hüquq sisteminin formalaşması məsələsi öz həllini tapdı. İlk mərhələdə sosialist - rus hüququnun təsiri altında olan milli hüquq sistemi tədricən roman - german hüquq ailəsinə yaxınlaşdırıldı. Komparativistlər sovet imperiyasının dağılması nəticəsində yaranan müstəqil dövlətlərin milli hüquq sistemlərini roman - german hüquq ailəsi daxilində avroasiya qrupu kimi səciyyələndirirlər. Bu qrupa daxil olan milli hüquq sistemlərini xarakterizə edən əsas cəhətlərə bu sistemlərin yeni formalaşmaqda olması, özündə klassik roman - german ünsürləri əks etdirməsi, avropa hüququna inteqrasiya etməsi, şərq (Asiya) ünsürlərini qoruyub saxlaması, yeni hüquq sahələrinin yaranması, kompleks hüquq sahələrinin formalaşması, xüsusi hüquq sahələrinin çəkisinin artması, yeni məhkəmə sisteminin yaradılması və s. aiddir.

Son illərdə respublikamızın hüquq sisteminə təsir edən amillərdən biri də ingilis - amerikan ümumi hüquq ideologiyasıdır (siyasətidir.). Bu proses özünü daha çox hüquq islahatlarında, iqtisadi münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində büruzə verir. Amma avropa hüququ ilə müqayisədə bu cür təsir ciddi əhəmiyyət kəsb etmir və sınaq - təcrübi xarakter daşıyır. Azərbaycanın milli hüquq sistemində kontinental hüquq sisteminin ünsürləri mühüm yer tutur. Məhkəmə sistemində ABŞ hüququnun ayrı - ayrı ünsürləri öz əksini tapmışdır. Apellyasiya məhkəməsinin və ixtisaslaşmış məhkəmələrin yaradılmasını buna nümunə kimi qeyd etmək olar. Qanunların Konstitusiyaya uyğunluğuna nəzarət edən və ali məhkəmə instansiyası olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi yeni qurulmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, respublikamızda iqtisadiyyatın tənzimlənməsində mənbə hüquqdur (normativ – hüquqi aktlar). “Normativ hüquqi aktlar haqqında” qanunun 1-ci maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktı səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, göstərişləri ümumi məcburi xarakter daşıyan, hüquq normalarını müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tət-

biq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş rəsmi yazılı sənəddir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 148-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlar əks olunmuşdur:

I. Qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir:

- 1) Konstitusiya;
- 2) referendumla qəbul edilmiş aktlar;
- 3) qanunlar;
- 4) fərmanlar;
- 5) Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları;
- 6) mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

II. Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

III. Naxçıvan Muxtar Respublikasında həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları hüquqi qüvvəyə malikdir.

IV. Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunvericilik sistemi Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminə uyğun olmalıdır.

V. Öz səlahiyyətləri daxilində yerli icra hakimiyyəti orqanları qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlara zidd gəlməyən normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilərlər.

Sözügedən aktın 147-ci maddəsində ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olması əks olunmuşdur. Uzun müddətdir ki, hüquqi tənzimlənmənin metodları araşdırılmasına baxmayaraq, yeknəsəklik (vahid fikir ortaqlığı) bu günədək yoxdur. Qeyd edək ki, bu metodların necə təsnifləşdirilməsinin əslində böyük fərqi yoxdur. Əsas məqsəd tətbiq olunan metodların iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində optimal nəticənin əldə edilməsidir. Buna görə də, respublikamızda da iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsinin metodlarını bu fəsilin birinci paraqrafında qeyd edildiyi kimi, əsasən ümumi və xüsusi metodlara bölmək olar. Ümumi metod kimi hüquqtətbiqetmə metodudur ki, bu metodun mahiyyəti adından göründüyü kimi, iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində hüququn vasitə kimi tətbiqində təzahür olunur. Xüsusi metodlar

isə, imperativ və dispozitiv metodlardır. Xüsusi metodlar hər biri özünə bir neçə üsullar daxil edirlər. Belə ki, imperativ metoda məcburetmə və qadağanetmə üsulları, dispozitiv metoda isə səlahiyyətvermə və stimullaşdırma üsulları aiddir.

- Məcburetmə üsulları- hər hansı müsbət əməlləri etməyə yönəldilmiş məcburiyyəti müəyyən edir.
- Qadağanetmə üsullar. Bu üsullar müəyyən hərəkətlərin edilməsinin qadağan edildiyi üsullardır.
- Səlahiyyətvermə üsulları- iqtisadi sahədə baş verən münasibətlərin iştirakçıları- na öz maraqlarını ödənilməsinə yönələn müsbət hərəkətlər etmək hüququ verən üsullardır.
- Stimullaşdırıcı üsullar. Bu üsul əsasən həvəsləndirici (mükafatlandırıcı) üsullardır. Həvəsləndirici üsullar iqtisadi subyektlərə xoş sonunla nəticələnən hərəkətlər üçün oriyentir olurlar (mükafat, vergi güzəştləri və s.)

Ümumiyyətlə, istənilən normativ-hüquqi aktda ümumi müddəalar istisna olmaqla, qalan müddələrdə (normalarda) bu xüsusiyyətlərdən (məcburedici, qadağanedic, səlahiyyətverici, stimullaşdırıcı) biri, bir neçəsi və ya hamısı əks oluna bilər. İqtisadi münasibətləri tənzimləmək üçün qeyd edilən xüsusiyyətlərə uyğun olaraq praktikada da eyniadlı üsullardan istifadə olunur.

Respublikamızda iqtisadi münasibətləri ən optimal səviyyədə tənzimləmək üçün dünya ölkələrinin təcrübəsi araşdırılmalı, müxtəlif ölkələrdə tənzimlənmənin ən müsbət xüsusiyyətləri müəyyən edilməli və ölkəmizdə tətbiq edilməlidir. Buna görə də, növbəti paragrafda iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsi tədqiq olunacaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. V.V. Lazarev “Ümumi hüquq və dövlət nəzəriyyəsi” Bakı, “Nurlan” 2004
2. В. М. Ведяхин, С. Н. Ревина. “Типы и методы правового регулирования рыночных отношений” Правоведение. 2002. №2(241). С. 232-244

3. Спиридонов Л. И. “Теория государства и права” Учебник. М., 1999. С. 212.
4. Соколинский В. М. “Государство -экономика” М., 1996. С. 41.
5. Корсаков Е. А. “Государственно-правовое регулирование экономических отношений: проблемы, методы” Автореф. канд. дисс. Саратов, 2000. С. 24.
6. Павлушина А. А. “Правовое регулирование рыночных отношений (общетеоретический аспект):” Самара, 1994. С. 139.
7. Савостин А. А. “Основные аспекты государственного регулирования экономических отношений” Юрист. 2000. № 10. С. 58.

MÖVZU 2. İQTİSADİYYATIN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN MƏNBƏLƏRİ VƏ NORMATİV-HÜQUQİ AKTLARIN FORMALAŞMASI PROSEDURU

- 1. Normativ-hüquqi aktın ümumi xarakteristikası**
- 2. Normativ hüquqi aktların təsnifatı**
- 3. Normativ hüquqi aktların sistemləşdirilməsi metodları**
- 4. Normativ-hüquqi aktların formalaşdırılması proseduru**
- 5. Normativ-hüquqi aktların yaradılmasının hüquqi bazası**

1. Normativ-hüquqi akt və onların təsnifatı

Normativ hüquqi akt müasir dövlətin əsas hüquqi mənbələrindən biridir. Onda şəxsiyyət, onun maraq və ehtiyacları baxımından ən mühüm ictimai-iqtisadi münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının əksəriyyəti ifadə olunur. Hüququn başqa mənbələri (hüquqi adətlər, məhkəmə və inzibati prezidentlər) ümumnizamlayıcı əhəmiyyətə malik deyillər. Onlar ictimai-iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində köməkçi və ya əlavə rol oynayırlar. Normativ-hüquqi aktlarda bütövlükdə çoxluğun və azlığın maraqlarını nəzərə alan normalar təsbit olunur.

Ümumilikdə, bütün hüquq normaları müxtəlif kriteriya və əsaslara görə müəyyən qrup və növlərə bölünə bilərlər. Hüquq normalarının təsnifatı aşağıdakılara imkan verir:

1. qüvvədə olan hüquq sistemində hər bir hüquq normasının yerini müəyyən etmək;
2. hüquqi tənzimləmə mexanizmində hüquq normalarının funksiyasını və onların rolunu daha yaxşı aydınlaşdırmaq;
3. hüququn ictimai münasibətlərə tənzimləyici təsirinin sərhəd və imkanlarını dəqiq müəyyən etmək;
4. dövlət orqanlarının hüquqyaratma və hüququ tətbiq etmə fəaliyyətini təkmilləşdirmək.

Hüququn əlamətlərindən biri qismində də onun formal müəyyənliliyi çıxış edir. Hüquq normaları obyektivləşdirilməli, bu və ya digər formalarda ehtiva olunmalıdır. Hüquq forması dedikdə, dövlətin müəyyən, rəsmi olaraq tanınmış aktlarında təsbit olunması ilə əlaqədar iradəsinin zahiri ifadəsi başa düşülür. Nəzəriyyədə hüququn formasının dörd növü fərqləndirilir:

1. normativ akt;
2. məhkəmə presedenti;
3. hüquqi adət;
4. normativ məzmunlu müqavilə.

Bunlardan ən geniş yayılmış forma normativ hüquqi aktlardır. Daha vacib hüquq normaları normativ hüquqi aktlarla təsbit olunur. Normativ hüquqi akt müasir hüququn əsas və ən təkmilləşmiş formasıdır. Bu, xüsusi rəsmi qaydada verilən akt, yəni səlahiyyətli hüquqyaratma orqanının hüquq normasını nəzərdə tutan sənədidir.

Normativ hüquqi akt dedikdə, dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətli orqanı tərəfindən prosedur qaydasında verilən, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi qaydasını müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən hüquqi sənəd başa düşülür.

Normativ hüquqi akt bir sıra əlamətlərə malikdir:

1. normativ aktlar dövlətin səlahiyyətli orqanlarının və vəzifəli şəxslərin, həmçinin müvəkkil edilmiş ictimai birliklərin və təşkilatların hüquqyaratma fəaliyyətinin nəticəsidir;
2. onlar özündə ümümməcburi davranış qaydalarını ehtiva edirlər;
3. onlarda ehtiva olunan göstərişlər dövlət iradəsinin ifadəsidir;
4. onlar ən tipik, kütləvi münasibətlərin tənzimlənməsinə yönəlmişlər, eyni zamanda hüquq normalarının tətbiqi aktları kimi əsasən yalnız konkret həyati hallara, situasiyalara aiddirlər;
5. normativ aktlar daimi, yaxud uzunmüddətli fəaliyyət üçün hesablanır;
6. normativ aktlar fərdiləşdirilməmişdir. Onlar ya hamıya, ya da qeyri-müəyyən çoxsaylı subyektlərə ünvanlanırlar.

Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlarının ierarxik sistemini ən ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsəvvür etmək olar:

1. konstitusiya;
2. konstitusiya qanunları;
3. qanunlar;
4. prezidentin fərmanları;
5. hökumətin qərarları;
6. nazirlik və idarələrin normativ aktları.

Bu sistemdə aşağıdakı normativ aktlar xüsusi qrup təşkil edirlər: Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr, Azərbaycan Respublikası icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları. Bütün normativ aktlar zamana, məkana və müəyyən şəxslərin dairəsinə görə hüquqi qüvvəyə malikdirlər. Həmçinin hüquqi qüvvəsinə görə bütün aktlar qanunlara və qanunqüvvəli aktlara bölünürlər. Hüquqi qüvvə aktın yerini, onun təyinatını, aliliyini və ya tabeliyini göstərir və onu vermiş orqanın hüquqi vəziyyətindən, konstitusiya səlahiyyətlərindən və qanunvericilikdə onun malik olduğu səlahiyyətlərdən asılıdır.

Hüquqyaratma subyektlərinə görə aşağıdakı aktlar fərqləndirilir:

- a) referendumla qəbul edilən aktlar (məsələn, konstitusiya);
- b) Azərbaycan Respublikası icra hakimiyyəti və digər səlahiyyətli orqanlarının və ictimai təşkilatların aktları;
- c) digər normativ aktlar.

Qüvvədə olma müddətindən asılı olaraq qeyri-müəyyən müddətə fəaliyyət göstərən normativ hüquqi aktlar (onlar hər hansı yeni normativ akt tərəfindən ləğv edilməyənədək qüvvədə olurlar) və müvəqqəti fəaliyyət göstərən (bu aktlar mühüm və məsələlərin həllinin təxirə salınmamasını tələb etməyən məsələlərlə əlaqədar tətbiq edilirlər) aktlar fərqləndirilir. Müvəqqəti aktlar məsələ həll edildikdən sonra öz qüvvəsini dayandırır.

Normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikasında hüququn mənbələrini təşkil edirlər. Belə ki, hüquq ədəbiyyatlarında hüququn mənbəyi kimi, adətən dövlətin qanunvericilik fəaliyyətinin zahiri forması ifadə olunur, yəni hüquq normalarını müəyyən edən, səlahiyyətli dövlət orqanlarının aktları başa düşülür. Belə orqanlara

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikası Prezidenti, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti və başqaları aiddir.

Respublikamızda hüququn mənbələrinə hər şeydən əvvəl qanunlar aid edilir. Qanun dövlətin ali nümayəndəli orqanı tərəfindən qəbul edilən və yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan normativ hüquqi aktdır. Azərbaycan Respublikasında qanunlar Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən Konstitusiyaya uyğun olaraq qəbul olunur. Qanun, habelə bilavasitə xalq tərəfindən- referendum yolu ilə də qəbul edilə bilər. Azərbaycan Respublikasında qanunlar hüquqi əhəmiyyətinə görə aşağıdakı qanunlara bölünür:

- a) Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- b) Referendum yolu ilə qəbul olunmuş qanunlar;
- c) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi tərəfindən qəbul olunan qanunlar.

Hüququn mənbələri içərisində əhəmiyyətinə görə ikinci yeri qanunqüvvəli aktlar tutur. Qanunqüvvəli aktlara Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları, Azərbaycan Respublikası Hökumətinin qərarları, nazirliklərin, dövlət komitələrinin və digər icra hakimiyyəti orqanlarının əmrləri, təlimatları və əsasnamələri, yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının qətnamə və qərarları, yerli dövlət idarəetmə orqanlarının qərar və sərəncamları, bələdiyyə orqanlarının aktları aiddir. Konstitusiyanın 148-ci maddəsində həmçinin o da qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsi hesab edilir və hüququn mənbəyini təşkil edir. Bundan başqa lokal normativ aktlar da mövcuddur ki, bunlar konkret idarə, müəssisə və təşkilat səviyyəsində qəbul olunan və onların daxili həyatını tənzimləyən normativ göstərişlərdir. Xüsusən, qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin hər bir hüquqi aktı hüququn mənbəyi ola bilməz, yalnız hüquq normalarını, ümumi davranış qaydalarını əks etdirən, başqa sözlə, normativ aktlar hüququn mənbəyi hesab olunur. Dünyəvi və tarixi təcrübə sübut edir ki, ümumi davranış qaydasının ifadə olunmasının başqa formaları da mövcuddur. Bir sıra ölkələrdə hüquq mənbələrinə yalnız normativ aktlar yox, həmçinin hüquqi adətlər, məhkəmə və hüquq presedentləri də daxil edilir.

Məhkəmə presedenti o zaman hüququn mənbəyi hesab olunur ki, konkret iş üzrə məhkəmənin qəbul etdiyi qərarın gələcəkdə oxşar işlərin həllində məhkəmədə ümumi qayda ola biləcəyi qəbul edilsin. Belə hallarda məhkəmə qərarları mahiyyətə hüquq normalarına çevrilir və ona ümumməcburi qayda kimi istinad edilə bilər. Hüquqi qüvvəsinə görə qanunqüvvəli aktları normativ və hüququ tətbiqetmə aktlarına bölmək olar. Normativ qanunqüvvəli aktlar özündə hüquq normasını ehtiva edir və ictimai həyatın müxtəlif sferalarını tənzimləməklə ümumməcburi səciyyə daşıyır. Belə aktlar xüsusən iqtisadiyyat sahəsindəki münasibətlərin tənzimlənməsi üçün tətbiq olunurlar. Onlar bəzən müəyyən funksiyaları yerinə yetirən orqanlar haqqında, yaxud ictimai münasibətlərin konkret sferasında fəaliyyət qaydası haqqında əsasnamələrin təsdiqi ilə müşayiət olunurlar. Hüquqi tətbiqetmə aktları fərdi-birdəfəlik səciyyə daşıyırlar və idarəetmənin konkret məsələləri üzrə qəbul olunurlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, istənilən növ normativ hüquqi aktın qəbul edilməsi müəyyən bir hüquqi bazaya əsaslanır. Bu hüquqi baza rolunda isə qanunlar və digər normativ hüquqi aktlar çıxış edirlər. Azərbaycan Respublikasında normativ hüquqi aktları qəbul etmə və hüquq norması yaratma səlahiyyəti müxtəlif orqanlara verilmişdir ki, bu səlahiyyətlər də Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və “Normativ hüquqi aktlar” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir.

Hüququn başqa mənbələrindən (formalarından) fərqli olaraq normativ-hüquq aktın aşağıdakı əlamətləri vardır.

1. Normativ-hüquqi akt dövlətin səlahiyyətli orqanlarının hüquqyaratma fəaliyyəti və ya ümumixalq səsverməsi (referendum) nəticəsində yaranır. Hüquqyarata fəaliyyəti hüquq normalarının verilməsi, habelə təkmilləşdirilməsi və köhnəlmiş normaların ləğv edilməsindən ibarət dövlət fəaliyyətdir.

2. Normativ-hüquqi akt zəruri atributları: aktın adı (qanun, fərman, qərar): aktı qəbul edən orqanın adı (parlamət, prezident, hökumət və s.) olan rəsmi dövlət sənədi şəklində tərtib olunur.

3. Normativ aktlarda hüquq normaları müəyyən struktur hissələrə: bölmələrə, fəsillərə, maddələrə görə (məsələn, Mülkü Məcəllədə: “Öhtəlik hüququ” bölməsi

“Öhtəliklərin icrası” fəsil “Öhtəliklərin vaxtından əvvəl icrası” maddəsi) quruluşlandırılır.

Beləliklə, normativ-hüquq akt – özündə hüquq norması əks etdirən rəsmi hüquqyaratma aktıdır.

2. Normativ hüquqi aktların təsnifatı

Normativ-hüquqi aktların təsnifi müxtəlif əsaslara görə: hüquqi qüvvəsinə; məzmununa; təsir xarakterinə və onları qəbul edən subyektlərə görə aparılır. Hüquqi qüvvəsinə görə bütün normativ-hüquqi aktlar qanunlara və qanunqüvvəli aktlara bölünür. Normativ-hüquqi aktların hüquqi qüvvəsi onların təsnifinin daha mühüm əhəmiyyətli əlamətidir. Hüquqi qüvvə bu aktların dövlət normativ nizamasalma sistemində yerini və əhmiyyətini müəyyən edir. Hüquqyaratma nəzəriyyəsi və təcrübəsinə müvafiq olaraq yuxarı hüquqyaratma orqanlarının aktları aşağı hüquqyaratma orqanlarının aktlarından daha yüksək hüquqi qüvvəyə malik olur. Aşağı hüquqyaratma orqanlarının aktları yuxarı hüquqyaratma orqanları aktlarının əsasında və onların icrası üçün qəbul edilir.

Normativ-hüquqi aktlar həmçinin məzmununa görə təsnif edilir. Belə bölgü müəyyən mənada şərtidir. Bu şərtilik obyektiv olaraq heç də bütün normativ-hüquqi aktlarda eyni məzmunlu normaların olması ilə izah edilir. Yalnız bir hüquq sahəsinin (məsələn: əmək, maliyyə, mülki qanunvericiliyi) normalarını əks edən normalar mövcuddur. Ancaq sahəvi normativ aktlarla yanaşı, kompleks xarakter daşıyan aktlar da fəaliyyət göstərir. Onlar ictimai həyatın müəyyən sahəsinə xidmət edən müxtəlif hüquq sahələrinin normalarını əhatə edirlər.

Normativ-hüquqi aktlar qüvvəsinin həcmi və xarakterinə görə aşağıdakı növlərə bölünür:

- ərazidə müəyyən növ münasibətlərin məcmusunu əhatə edən ümumi qüvvəli aktlar;
- yalnız ərazinin bir hissəsinə və ya ciddi surətdə bu ərazidə olan müəyyən şəxslər qurupuna aid edilən məhdud qüvvəli aktlar;

- müstəsna (fövqəladə) qüvvəli aktlar. Onların tənzimləmə imkanları yalnız həmin aktın nəzərdə tutulduğu müəyyən müstəsna şərait (məsələn, hərbi fəaliyyət, kortəbii bədbəxt hadisələr) yarandıqda rəalizə edilir.

Dövlət hüquqyaratmasının əsas subyektlərinə görə normativ hüquqi aktları qanunverici hakimiyyət aktlarına (qanunlar); icraedici hakimiyyət aktlarına (qanunqüvvəli aktlar); məhkəmə hakimiyyəti aktlarına (ümumi xarakterli məhkəmə aktları) bölmək olar.

Qanun – bu müasir dövlətin əsas normativ hüquqi aktıdır. O, ictimai həyatın və dövlət həyatının ən mühüm tərəflərini tənzimləyən hüquq normalarını özündə əks etdirir. Qanun dövlətin ali nümayəndəli orqanı tərəfindən xüsusi qanunvericilik qaydasında qəbul edilən, ali hüquqi qüvvəyə malik, ölkə əhalisinin maraq və tələbləri baxımından ən mühüm ictimai münasibətləri tənzimləyən normativ-hüquqi aktıdır.

Bu tərifdən hüququn əsas mənbəyi və ali hüquqi qüvvəyə malik normativ hüquqi akt kimi qanunun əlamətləri aşkar olunur:

1) qanun dövlətin ali nümayəndəli orqanı tərəfindən və ya bilavasitə xalq tərəfindən referendum nəticəsində qəbul edilir;

2) qanun şəxsiyyətin maraqlarının daha məqsədə uyğun şəkildə təmin edilməsini tələb edən, icimai həyatın əsas, ən mühüm məsəlləri üzrə qəbul olunur;

3) qanun, qanunqüvvəli normativ-hüquqi aktlara xas olmayan xüsusi qanunvericilik qaydasında qəbul edilir. Qanunun qəbulu dörd mərhələni əhatə edir: qanun layihəsinin qanunverici orqana təqdim edilməsi; qanun layihəsinin müzakirəsi; qanunun qəbul edilməsi; qanunun dərc edilməsi (elan edilməsi). Qanunun referendum yolu ilə qəbul edilməsi də Referendum haqqında qanunla nəzərdə tutulmuş qanunvericilik qaydasında həyata keçirilir;

4) qanun dövlətin hər hası başqa bir orqanın təsdiqinə məruz qalmır. O yalnız qanunverici hakimiyyət tərəfindən ləğv edilə və ya dəyişdirilə bilər. Konstitusiya məhkəməsi və ya başqa analoji məhkəmə parlamentin qəbul etdiyi qanunu kanstitusiyaya zidd hesab edə bilər, lakin həmin qanunu ancaq qanunverici orqan ləğv edə bilər;

5) qanun dövlətin bütün hüquq sisteminin özəyidir: qanunlar normativ-hüquqi aktların bütün məcmuyunun quruluşunu, onların hər birinin hüquqi qüvvəsini, onların bir-birinə münasibətdə qarşılıqlı subordinasiyasını müəyyən edirlər.

Dövlətin normativ-hüquq aktları sistemində qanunların aparıcı və müəyyənəddici vəziyyəti qanunauyğunluğun əsas tələblərindən birini – ictimai münasibətlərin tənzimlənməsində qanunun aliliyini ifadə edir. Heç bir qanunqüvvəli akt qanunverici tənzimləmə dairəsinə müdaxilə edə bilməz. O, qanuna uyğunlaşdırılmalı və ya ləğv edilməlidir.

Qanunlar öz növbəsində konstitusiya və adi qanunlara ayrılır. Konstitusiya qanunları dövlət və ictimai quruluşun əsaslarını, şəxsiyyətin və təşkilatların hüquqi vəziyyətini müəyyən edirlər. Konstitusiya qaydaları əsasında normativ hüquqi aktlarının bütün sistemi qurulur və detallaşdırılır. Konstitusiya başqa normativ-hüquqi aktlara, o cümlədən qanunlara münasibətdə ali hüquqi qüvvəyə malikdir. Adi qanunlar konstitusiya qanunlarının əsasında və həmin qanunların icrası üçün qəbul edilir, ictimai həyatın müəyyən və məhdud sahələrini tənzimləyirlər. Ona görə də həmin qanunları çox vaxt cari qanunlar da adlandırırlar. Adi qanunlar ölkənin iqtisadi, ictimai, mədəni və s. həyatının müxtəlif tərəflərini və cəhətlərini qaydaya salır. Əsasən kompleks xarakterə malik olan həmin qanunlarda adətən, mülki hüquq normaları, hətta mülki hüquq institutları formula edilir. Bu qanunlara “Sahibkarlıq fəaliyyət haqqında”, “İcarə haqqında”, “Qiymətli kağızla haqqında”, “Torpaq islahatlarının əsasları haqqında”, “Sığorta haqqında”, “Səhimdar cəmiyyətlər haqqında”, “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında”, “Patent haqqında”, “Əmtəə nişanları haqqında” və digərlərini misal çəkə bilərik. Həmin qanunlar Konstitusiya müddələrini detallaşdırır və konkretləşdirir. Bu qanunların əksəriyyəti xüsusi qanunlar hesab edilir. Xüsusi qanunlar mülki hüququn predimentinə daxil olan ictimai münasibətlərin ayrıca növünü nizama salır. Məsələn, “Patent haqqında” qanun ixtiraların, faydalı modellərin sənaye nümunələrinin yaradılması, hüquqi mühafizəsi və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan əmlak münasibətlərini və onlara bağlı şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir, “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” qanun istehlakçı vətəndaşlara mal satılması, iş görülməsi,

xidmət göstərilməsi üzrə sahibkarlıq münasibətlərinin geniş sahəsini nizama salır. “Sığorta haqqında” qanun sığorta münasibətlərini qaydaya salır.

Üzvi qanunlar cari (adi) qanunların xüsusi xarakterli yarım növü hesab edilir. Onlara məcəllələşdirilmiş qanunlar da deyilir. Üzvi (məcəllələşdirilmiş) qanunlar dedikdə, hüquqi cəhətdən tam, daxilən uyğun gələn elə qanunlar başa düşülür ki, həmin qanunlar ictimai həyatın müəyyən sahəsini kompleks surətdə tənzimləmək məqsədinə xidmət edir. Bunlara misal olaraq Mülki Məcəlləni, Vergi Məcəlləsini göstərmək olar. Üzvi qanunlar normativ ümumiləşdirmənin yüksək səviyyəsi ilə fərqlənir.

Qanunqüvvəli normativ-hüquqi aktlar səlahiyyətli orqanların qanuna əsaslanan və ona zidd olmayan hüquqyaratma aktlarıdır. Qanunqüvvəli aktlar qanuna nisbətən az hüquqi qüvvəyə malikdirlər. Onlar qanunların hüquqi qüvvəsinə əsaslanır və onlara qarşı ola bilməzlər. İctimai-iqtisai münasibətlərin tənzimlənməsi ümumi maraqlarla fərdi maraqların uzlaşdığı zaman səmərəli olur. Qanunqüvvəli aktlar məhz qanunların əsas prinsipiial müddələrinin müxtəlif fərdi maraqların özünəməxsus xüsusiyyətlərinin konkretləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Məzmununa görə qanunqüvvəli aktlar, bir qayda olaraq müxtəlif icraedici hakimiyyət orqanlarının aktlarıdır. Qəbul edən subyektlərə və əhatə dairəsinə görə onlar ümumi, yerli, idarə və təşkilatdaxili aktlara bölünür.

1. Ümumi qanunqüvvəli aktlar. Bunlar ərazisi həddində bütün şəxslərə aid olan ümumi səviyyəli normativ-hüquqi aktlardır. Hüquqi qüvvəsinə və hüquqi nizamasalma sistemində əhəmiyyətinə görə, ümumi qanunqüvvəli aktlar qanunlardan sonra gəlirlər. Qanunqüvvəli aktlar vasitəsilə cəmiyyətin dövlət idarəetməsi həyata keçirilir, ictimai həyatın iqtisadi, sosial və digər məsələləri əlaqələndirilir.

Ümumi qanunqüvvəli aktlara ali (mərkəzi) icraedici hakimiyyət orqanlarının normayaradıcı aktları aiddir. Onları ölkə prezidenti və ya hökumət başçısı qəbul edir. Dövlət idarəetmə formasından (prezident və ya parlament respublikası) aslı olaraq ali icraedici hakimiyyətin normativ-hüquqi aktları öz ifadəsini iki müxtəlif formada tapır.

Prezidentin fərmanları qanunqüvvəli aktlar sistemində ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir və qanunlar əsasında və onların inkişaf etdirilməsi istiqamətində verirlər. Prezidentin hüquqyaratma sahəsində səlahiyyətləri konstitusuya və ya xüsusi konstitusuya qanunları ilə müəyyən olunur. Onlar ictimai həyatın dövlət idarəetməsi ilə bağlı ən müxtəlif tərəflərini tənzimləyir.

Hökumət qərarları prezidentin fərmanları kontekstində qəbul edilir və zəruri hallarda iqtisadiyyatın, sosial sahənin, səhiyyənin, xalq təhsilinin, silahlı qüvvələrin qurulmasının və s. dövlət idarəetməsinin daha konkret məsələlərini tənzimləməyə yönəldilir.

2. Yerli qanunqüvvəli aktlar. Bu yerli nümayəndəli və icraedici hakimiyyət orqanlarının normativ-hüquqi aktlarıdır. Onları yerli nümayəndəli hakimiyyət orqanları və yerli özünü idarə orqanları qəbul edirlər. Bu aktlar yalnız həmin orqanların hakimiyyət zonasında qüvvəyə malikdir. Bu ərazidə yaşayan bütün şəxslər üçün yerli hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının normativ göstərişləri məcburidir.

3. İdarə normativ-hüquqi aktları (əmirələr, təlimatlar). Bir sıra ölkələrdə hökumət orqanlarının (nazirlik, idarələr) müəyyən struktur bölmələrinə də qanuverici hakimiyyət, prezident və ya hökumət tərəfindən hüquqyaratma səlahiyyətləri verilir. Bunlar ümumi xarakterli normativ-hüquqi aktlar olsa da, ictimai münasibətlərin məhdud sahələrinə (kömrük, bank, nəqliyyat, dövlət krediti və s.) aid olur.

4. Təşkilatdaxili qanunqüvvəli aktlar. Bunlar müxtəlif təşkilatlar tərəfindən öz daxili məsələlərinin tənzimlənməsi üçün qəbul edilən və həmin təşkilatların üzvlərinə aid olan normativ-hüquqi aktlardır. Ali hüquqi qüvvəyə malik aktların müəyyən etdikləri hədlərdə təşkilatdaxili normativ aktlar dövlət idarələrinin, müəssisələrinin və başqa təşkilatların konkret fəaliyyətində yaranan ən müxtəlif münasibətləri tənzimləyir.

Müasir dövlətlərin normativ-hüquqi aktlar sistemi eyni deyil. Bu dövlət idarəetmə formalarının xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı ölkələrin çoxəsrlik ənənvi, milli və başqa amillərlə izah olunur. Bunla belə normativ-hüquq sistemlərinin əksəriyyəti aktın hüquqi qüvvəsinin dərəcəsi əlamətinə görə qurulur. İctimai həyatın sabitliyi və onun daha yaxşı təşkili naminə aşağıda duran aktlar yuxarı orqanların göstərişlərinə

uyğun olmalıdır. Mədəni ölkələrdə qanunqüvvəli aktlar arasında yaranan uyğunsuzluqları, ziddiyətləri ali hüquqi qüvvəyə malik olan qanun həll edir.

Normativ-hüquqi aktların hüquqi qüvvəsinin dərəcəsi müxtəlif ola bilər, lakin həmin normalarda əks olunan tələblərə riayət etmək vacibliyi adiyatı olan hər bir kəs üçün tamamilə eynidir. Bu prinsiplial müddəa hüquqi dövlətin əsasını təşkil edir.

Məhkəmə hakimiyyətinin aktları əsas etibarilə fərdi, hüquqi-tətbiqi xarakter daşıyan məhkəmə orqanlarının qərarları məhkəmə təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi nəticəsində normativ xarakter kəsb edir. Normativ tələblərin aydın olmadığı, ziddiyətli və qeyri-müəyyən olduğu hallarda məhkəmə hüquq normalarının məzmunu konkretləşdirməyə, dəqiqləşdirməyə və ya hüquqda boşluq olduğundan yeni normalar yaratmağa məcbur olur və beləliklə, bu halda məhkəmə təcrübəsi hüququn mənbəyinə çevrilir.

Məhkəmənin hüquqyaratma funksiyaları qanunda nəzərdə tutulmamış iqtisadi hadisələrin hüquqi tənzimlənməsi ehtiyacından yaranır və məhkəmə təcrübəsinin özü tərəfindən formalaşdırılır. Toplanmış hüquq tətbiqi təcrübəsi məhkəmələrə, bu və ya digər qurup hüquqi işlər üçün məcburi xarakter daşıyan qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Məhkəmə hakimiyyətinin ali orqanları təkcə qüvvədə olan hüquqi normalarını konkretləşdirmir, həm də hüquqi işlərin praktiki həlli zamanı ortaya çıxan məsələlər üzrə qanunvericiliyin tətbiqinin rəhbər izahı məqsədilə öz səlahiyyətləri çərçivəsində yeni hüquq normalrı yaradırlar (məsələn, ali məhkəmənin qərarları). Lakin nəzərdə saxlamq lazımdır ki, məhkəmə təcrübəsi qüvvəsinin məcburiliyi onun özündən yox, qanunverici hakimiyyətin tələblərindədir. Hüquqi dövlətdə məhkəmələrin hüquqyaratma fəaliyyəti bütövlükdə qanunçuluq və həmin hüquq sisteminin prinsipləri çərçivəsində qanuni səlahiyyətlərə əsaslanır.

Ümumilikdə qəbul olunmuş bütün normativ-hüquqi aktların pərakəndə şəkildə deyil, ümumiləşdirilmiş və sistemləşdirilmiş formada olması normativ-hüquqi aktlardakı müəyyən boşluqların aradan qaldırılmasına və onlardan daha səmərəli istifadə olunmasına imkan yaradır. Normativ-hüquqi aktların sistemləşdirilməsi və uçotu mühüm məsələlərdən biridir. Beləki, normativ-hüquqi aktların rəsimi məcmuə

və toplularını, qanunvericilikdə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, həmin aktları qəbul edən orqanlar, yaxut onların tapşırığı ilə başqa orqanlar dərc edillər.

Azərbaycan Respublikasının bütün normativ-hüquqi aktları, eləcədə yerli özünüidarə orqanlarının və Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının normativ aktları dövlət uçotuna alınmaq üçün Ədliyyə Nazirliyinə təqdim edilir. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi hüquq qaydalarının sabitləşdirilməsi, normativ-hüquqi nizamasalmanın ictimai həyatın normal axınını təmin edən alətə çevrilməsi, dövlət idarəetməsinin şəxsiyyətin marağına uyğun daha səmərəli təşkili məqsədlərini güdür. Normativ-hüquqi aktların (qanunvericiliyin) sistemləşdirilməsi – hüquq normalarının qaydaya salanmasına və təkmilləşdirilməsinə yönələn fəaliyyətdir.

Sistemləşdirmə nəticəsində hüquq normaları arasındakı ziddiyyətlər aradan qaldırılır, köhnəlmiş normalar ləğv edilir və ya dəyişdirilir, ictimai inkişafın tələblərinə cavab verən yeni, daha təkmil normalar yaradılır. Onlar müəyyən sistem əlamətlərinə görə quruplaşdırılır, məcəllələrdə, qanunvericilik toplularında və başqa sistemləşdirici aktlarda toplanılır.

Precedent və ya adət hüququ qüvvədə olan ölkələrdə hüquq normalarının sistemləşdirilməsi çox mürəkkəb problemə çevrilmişdir. Çünki müasir qanunvericilik prezidentlərin və hüquqi adətlərin normativ hüquqi əhəmiyyətini yalnız formal olaraq etiraf edir.

Dini hüququn (müsəlman, buddist) müddəaları (kanonları) əhalisinin əksər hissəsi arasında hakim mövqedə olan ölkələrdə, onlar qanunvericilik sistemində nəzərə alınmaya bilməz. Müasir cəmiyyətdə mədəni dünyanın ilkin əsası sayılan şəxsiyyətin ümumbəşəri, qeyri-dini və qeyri-milli maraqları müxtəlif insanların rəngarəng dini və milli ehtiyaclarını hərtərəfli nəzərə alan və ahəngdar şəkildə əlaqələndirən normativ-hüquqi sistemin öz funksiyasını yerinə yetirməsi üçün əlverişli zəmin yaradır.

3. Normativ hüquqi aktların sistemləşdirilməsi metodları

Normativ hüquqi aktların sistemləşdirilməsinin üç əsas formasında istifadə olunur: məcəllələşdirmə, inkorporasiya, konsolidasiya.

I. Məcəllələşdirmə – mövcud qanunvericiliyin dərinədən və hərtərəfli yenidən işlənməsi və ona yeni, sistemləşdirilmiş normativ-hüquqi aktın yardılması üzrə dölətin hüquqartma orqanlarının fəaliyyətidir. Məcəllələşdirmə prosesində yardılan akta öz əhəmiyyətini itirməmiş olan mövcud normalar və ictimai münasibətlərin müəyyən sahəsinin tənzimlənməsinə keyfiyyət dəyişiklikləri gətirən yeni yardılmış normalar daxil edilir.

Qanunvericiliyin məəcəlləşdirilməsi aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur: birincisi, məəcəllələşdirmə fəaliyyəti ilə konstitusiyaya və ya başqa qanuni səlahiyyətlər əsasında yalnız səlahiyyətli hüquqartma orqanları məşğul olur.

İkincisi, məəcəllələşdirmə nəticəsində öz tərkibinə əvvəlki normalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən normaları daxil edən yeni normativ-hüquqi akt yaranır.

Üçüncüsü, məəcəlləşdirmə aktı toplu aktdır, çünki onun tərkibində əvvəllər müxtəlif aktlarda ifadə olunan, yalnız ictimai münasibətlərin eyni sahəsinə tənzimləyən normalar bir yerə cəmlənir.

Dördüncüsü, məəcəllələşdirmə aktı ictimai həyatın müəyyən sahəsində fəaliyyət göstərən aktların içərisində əsasıdır. Bu akt konkret hüquq sahəsinin tənzimləmə pedmenti olan ictimai münasibətləri əsas etibarı ilə tənzimləyir (Məsələn, Torpaq Məcəlləsi). Həmin hüquq sahəsinin bütün normaları üçün rəhbər əhəmiyyətə malik olan ümumi prinsiplər də bu aktın məzmununda əks olunur.

Beşincisi, məəcəllələşdirmə nəticəsində yaranan normativ-hüquqi aktlar ictimai münasibətlərin uzunmüddətli tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulur. Onlar ictimai həyatda mümkün ola bilən dəyişiklikləri nəzərə alır və gələcəkdə yarana bilən daha təkmil ictimai münasibətləri tənzimləməyə qadirdir.

Məcəllələşdirmə – qanunvericiliyin sistemləşdirilməsinin hüquqartma xarakteri daşıyan ən mürəkkəb və təkmil formasıdır. Onun köməyi ilə vahid hüquq və məntiq baxımından bütöv, daxilən uzlaşmış normativ-hüquqi akt yardılır. Məcəllələşdirmə aktı öz quruluşunda bir qayda olaraq həmin hüquq sahəsinin xarakter və məzmununu müəyyənləşdirən sahəvi prinsipləri (ümumi müddəaları) əks edən ümumi hissəyə malik olur. Məcəllələşdirmə aktları öz məzmun və adlarına görə üç əsas növə bölünür:

1. Əsaslar – müəyyən hüquq sahəsinin və ya dövlət idarə sahəsinin mühüm müdaxilələrini (əsas başlanğıclarını) müəyyən edən normativ-hüquqi aktdır. Məcəllələşdirilmənin belə formasından federativ (ittifaq) dövlətlərdə istifadə olunur. Qanunvericiliyin əsasları federasiya üzvlərinin məcəllələşdirmə fəaliyyəti üçün normativ-hüquqi bazanı təşkil edir.

2. Məcəllə – ictimai həyatın hüquqi nizamlanma tələb edən əsas sahələrində qüvvədə olan məcəllələşdirmə aktlarının öz geniş yayılmış növüdür (Mülki Məcəllə, Gömrük Məcəlləsi, Ticarət Dənizçiliyi Məcəlləsi və başqaları).

3. Nizamnamə, əsasnamə – bunlar tək-cə qanunverici orqanlar tərəfindən deyil, həm də digər hüquqyartma orqanları (məsələn, prezident və ya hökumət) tərəfindən qəbul edilən xüsusi məcəllələşdirmə aktlarıdır.

Müasir dövlətlərdə məcəllələşdirmə aktlarının əksər hissəsinin xüsusi adı yoxdur. Bunlara müxtəlif qanunları: mülkiyyət haqqında, pensiya təminatı haqqında, hərbi qulluq haqqında, yerli idarəetmə haqqına və s. misal göstərmək olar.

II. İnkorporasiya – qüvvədə olan normativ-hüquqi aktların məzmununu dəyişdirmədən müəyyən qaydada toplularda və ya külliyyatda birləşdirilməsidir.

İnkorporasiya nəticəsində qüvvədə olan qanunvericilik zahirən işlənir. Bu nə deməkdir?

1. Zahirən işlənmə zamanı normativ-hüquqi aktlar müəyyən qaydada: əlifba, xronoloji və ya predmet qaydasında birləşdirilir, daha doğrusu, onların zahiri cəhətdən qaydaya salınmasına nail olunur.

2. İnkorporativ külliyyatlara və ya qanunvericilik toplularına daxil edilən normativ-hüquqi aktların məzmunu əhəmiyyət etibarilə dəyişdirilmir. Onlara yalnız qanuni qaydada ləğv edilmiş və ya qüvvəsini itirmiş normalar daxil edilmir.

İnkorporasiyanın hüquqi normasını ləğv etməyə, dəyişməyə və ya yeni norma müəyyən etməyə səlahiyyəti olmayan sistemləşdirici orqan (məsələn, ədliyyə nazirliyi) aparır. O yalnız hüquqyaratma orqanının etdiyi dəyişiklik və əlavələri topluda əks etdirir. İnkorporasiya rəsmi və qeyri-rəsmi olur. Rəsmi inkorporasiya – bu, hüquq normalarının səlahiyyətli orqanlar tərəfindən qüvvədə olan normativ-hüquqi aktların məcmuəsinin nəşri yolu ilə qaydaya salınmasıdır. Bu orqanlar

tərəfindən nəşr edilən qanunvericilik topluları rəsmi xarakter daşıyır. Onlar hüququn mənbəyi olmasa da, hüquqyartma və hüququn tətbiqi prosesində onlara istinad etmək olar.

Hüquqi təbiətinə görə rəsmi inkorporasiya aktı qüvvədə olan normativ-hüquqi aktları işlənmiş və qaydaya salınmış halda nəşri formasıdır. Rəsmi inkorporasiyanın məcəllələşdirmədən fərqi hüquq normalarının sistemləşdirilməsi səviyyəsində ifadə olunur. Əgər məcəllələşdirmə hüquq sisteminin əhəmiyyətli dərəcədə inkişafına, hüquqi nizamasalmanın məzmununun dəyişdirilməsinə yönəldilmişdirsə, inkorporasiya belə funksiyaları yerinə yetirmir. Inkorporasiya hüquqi nizamasalmanın məzmunu dəyişməyərək hüquqyartma orqanları tərəfindən artıq məcəllələşdirmə prosesində yaradılmış normativ-hüquqi aktları ciddi sistemə salmağa yönəlmişdir.

Rəsmi inkorporasiyanın iki növünü ayırırlar: xronoloji və predmet üzrə (sistemik). Xronoloji inkorporasiya – eyni sistemləşdirmə formasıdır ki, bu zaman normativ-hüquqi aktların qaydaya salınması onların dərc olunduğu və qüvvəyə mindiyi vaxta görə aparılır. Xronoloji qaydada qanunverici və icraedici hakimiyyətin aktları xüsusi rəsmi mətbuat orqanlarında dərc edilir. Xronoloji inkorporasiyada hər bir normativ akta sıra nömrəsi verilir, onun adı, nəşr edildiyi ili, ayı, günü, həmçinin maddənin nömrəsi göstərilir. Bu lazım olan normativ-hüquqi aktın axtarışını, onlarda olan hüquq normalarının tez tapılıb tətbiq edilməsini asanlaşdırır.

Sistemik inkorporasiya – qüvvədə olan normativ-hüquqi aktların predmet əlaməti üzrə, yəni hüquq sahələrinə, institutlarına dövlət fəaliyyətinin sahələrinə görə qaydaya salınmasıdır. Qanunvericiliyin sistemləşdirilməsi toplularında və küliyyatlarında normativ material növlərə görə və ya hüquqi nizamasalma sahələrinə görə (dövlət quruculuğu, maliyyə, xalq təhsili, müdafiə, ictimai təşkilatlar, cinayət məsuliyyəti və s.) yerləşdirilir. Dövlət orqanları vəzifəli şəxslər və vətəndaşlar predmet inkorporasiyasının köməyi ilə onları maraqlandıran hüquq normalarından tez və operativ istifadə edə bilərlər.

Qeyri-rəsmi inkorporasiya – xüsusi hüquqyaratma səlahiyyətləri olamayan təşkilatlar və ayrı-ayrı vətəndaşlar tərəfindən (təhsil müəssisələri, idarələr, alimlər və praktiki işçilər) qanunvericiliyin zahiri işlənməsidir. Qeyri-rəsmi inkorporasiya

müəssisələrin, təşkilatların, ayrı-ayrı mütəxəsis katiqoriyalarının normativ-hüquqi materyala olan ehtiyacına xidmət edir. Bunlar əmək və mənzil qanunvericiliyi toplusu, hərbi qulluqçular, müəllimlər, geoloqlar, hüquq-mühafizə orqanları işçiləri üçün qanunvericiliyə dair məlumat kitabçaları ola bilər. Rəsmi dərcetmə formaları olmadığına görə hüquqyaratma və hüququn tətbiqi prosesində onlara istinad etmək olmaz.

III. Konsolidasiya – bu sistemləşdirmənin elə formasıdır ki, bu zaman ictimai münasibətlərin eyni sahəsində fəaliyyət göstərən bir neçə normativ-hüquqi aktın onların məzmunu dəyişilmədən vahid normativ-hüquqi aktda birləşməsi baş verir.

Konsolidasiyanın xüsusiyyəti onun məcəllələşdirmə və inkorporasiyanın bəzi cəhətlərini özündə əks etdirməsidir. Konsolidasiya aktı toplum xarakterli normativ-hüquqi aktdır və bu cəhətdən o, məcəllələşdirməyə yaxındır: İctimai münasibətlərin tənzimlənməsinə yeni heç bir şey gətirməməsi isə onu inkorporasiya ilə yaxınlaşdırır. Normativ-hüquq aktlarının sistemləşdirilməsi formasına görə konsolidasiya daha çox sistemlik inkorporasiyaya yaxınlaşır. Ondan məcəllələşdirmə zərurəti və ya imkanı olmayan yerdə konsolidasiya eyni normativ materialın birləşdirilməsi, aktların sayının azaldılması və hüquqi tənzimləmə formasının yaxınlaşdırılması üçün səmərəli vasitəyə çevrilir.

Qanunvericilik üzrə məlumat xidmətlərinin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi hər bir iqtisadi subyektin qəbul olunmuş və qüvvədə olan normativ-hüquqi aktları asanlıqla əldə etməsini təmin edir. Bu da istər sahibkarların, istərsə də iqtisadi münasibətlərin digər iştirakçılarının qanunla müəyyən olunmuş hüquq və vəzifələrini bilməsinə kömək edir.

4. Normativ-hüquqi aktların formalaşdırılması proseduru

Normativ-hüquqi aktların formalaşma proseduru dedikdə – normativ-hüquqi aktların formalaşma qaydaları və normativ-hüquqi aktların tətbiqi (reallaşdırılması) prosesi başa düşülür. Normativ-hüquqi aktların formalaşma prosesinin ilkin mərhələsi normativ-hüquqi aktların hazırlanmasının planlaşdırılmasıdır. Bu mərhələdə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti, nazirliklər və digər mərkəzi icra hakimiyyəti

yəti orqanları özlərinin hazırlayacaqları normativ-hüquqi aktların layihələrinin hazırlanması haqqında planları təsdiq edirlər. Normativ-hüquqi aktların layihələrinin hazırlanması planları hazırlanarkən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının, Azərbaycan Respublikası müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, Azərbaycan Respublikası inzibati ərazi vahidlərinin, elmi idarələrin təklifləri, kütləvi informasiya vasitələrində və əhalinin müraciətlərində irəli sürülən təkliflər nəzərə alınır.

Normativ-hüquqi aktların layihələrinin hazırlanmasının cari planları, bir qayda olaraq, 6 aydan 1 ilədək müddətə tətbiq olunur. Zəruri hallarda 5 illik müddət üçün perspektiv planlar nəzərdə tutula bilər. Bu planlarda qanunvericiliyin inkişaf istiqamətləri, kodifikasiya və ya normativ sənədlərin başqa cür qaydaya salınması üzrə iri tədbirlər müəyyən olunur, normativ aktların sistemləşdirilmiş və yaxut yeniləşdirilmiş nəşirlərinin hazırlanması nəzərdə tutulur. Perspektiv planlar cari planlarda konkretləşdirilir və nəzərə alınır.

Normati-hüquqi aktların layihələrinin hazırlanması ən vacib və iri həcmli aktların hazırlanmasını nəzərdə tutur və yuxarı orqaqların tapşırığı əsasında, habelə başqa zəruri hallarda plandankənar layihələrin hazırlanmasını istisna etmir. Normativ-hüquqi aktların hazırlanmasının planlaşdırılması başa çatdıqdan sonra normati-hüquqi aktların layihələrinin hazırlanması prosesi başlanır. Belə ki, normati-hüquqi aktın layihəsini hazırlayan orqan, bir qayda olaraq, layihəni hazırlamaq üçün həmin orqanın işçilərindən, mütəxəssis və alimlərdən ibarət komissiya yaradır. Bundan başqa, layihələrin hazırlanması işinə elmi idarələri, marağı olan dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının nümayəndələri cəlb edilə bilər. Layihələrin hazırlanmasında layihələri tərtib edən orqan və qurumların hüquq bölmələrinin iştirakı zəruridir.

Normativ-hüquqi aktın ilkin layhəsinin, o cümlədən alternativ layhələrin hazırlanması dövlət orqanlarına, elmi idarələrə qeyri-dövlət qurumlarına, ayrı-ayrı alim və mütəxəssislərə və ya onların kollektivlərinə tapşırıla, yaxud müqavilə ilə sifariş edilə, habelə ən yaxşı layihə üçün müsabiqə elan edilə bilər. Naxçıvan Muxtar

Respublikasının və inzibati ərazi vahidlərinin səlahiyyəti və mənafeyi ilə bağlı layihələr hazırlanarkən onların müvafiq orqanları bu işə cəlb olunurlar.

İqtisadiyyatın, dövlət idarəçiliyinin ayrı-ayrı sahələri üzrə layihələrin hazırlanmasına bu sahələrin inkişafı və vəziyyəti üçün cavabdeh olan müvafiq icra hakimiyyəti orqanları cəlb olunurlar. Normativ-hüquqi aktın aşağıdakı rekvizitləri olmalıdır:

- normativ hüquqi aktın adı (qanun, fərman, qərar və s.);
- tənzimləmə predmentini əks etdirən normativ-hüquqi aktın adı (başlığı);
- normativ-hüquqi aktın qəbul edildiyi tarix və yer;
- müvafiq normati-hüquqi aktı imzalamaq səlahiyyəti olan şəxsin imzası;
- normativ hüquqi aktın nömrəsi.

Özündə hüquq normalarını əks etdirən maddə və ya bənd normati-hüquqi aktın əsas struktur elementidir. Hüquq normaları “maddə” adı altında maddələr şəkilində qanunlara daxil edilir. Digər normati-hüquqi aktlar “bənd” sözü yazılmadan bəndlərdən ibarətdir.

Normativ-hüquqi aktın məzmunca yaxın maddələri (bəndləri) fəsillərdə, məzmunca yaxın olan bir neçə fəsillər isə bölmələrdə birləşə bilər. Normativ-hüquqi aktın maddələri ayrı-ayrı hüquq normalarını əks etdirən bəndlərə, bəndlər isə yarımbəndlərə bölünür. Maddə, bənd və yarımbəndlərin daxilində abzaslara ayrılan hissələr ola bilər.

Normativ-hüquqi aktın hissəsi (fəsili, maddəsi, bəndi) qüvvədən düşmüş hesab edildikdə, onlar qüvvədə olan aktdan çıxarılır, lakin onların nömrələri saxlanılır və normati-hüquqi aktların hissələrinin (fəsillərinin, maddələrinin, bəndlərinin) nömrələri dəyişmir. Normativ-hüquqi akta əlavə hissə (fəsil, maddə, bənd) əlavə edildikdə, onlar aktın hissələrinin nömrələrini təkirarlamaqla əlavə nömrə ilə daxil edilir. Hüquqi normaların arasında qarşılıqlı əlaqəni pozmaq və yaxut təkirarlara yol verməmək zərurəti olduğu hallarda, normativ-hüquqi aktın başqa maddələrinə istinad edilir. Yeni aktın qəbul edilməsi ilə yeni normativ göstərişlərə zidd olan və ya yeni aktla tam əhatə olunan, yaxud formal olaraq qüvvədən düşməmiş, lakin faktik

əhəmiyyətini itirən əvvəllər qəbul edilmiş bütün aktlar, yaxud onun hissələri qanunla müəyyən edilmiş qaydada qüvvəsini itirmiş hesab olunur.

Baxılmaq və qəbul olunmaq üçün təqdim edilmiş normativ-hüquqi akt layihəsinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün müstəqil elmi (hüquqi, iqtisadi, maliyyə, texniki, ekoloji, və s.) ekspertiza keçirdilə bilər.

Elmi ekspertizanın əsas məqsədləri – hazırlanan layihələrin yüksək keyfiyyətinin, əsaslılığının, qanuniliyinin və aktuallığının təmin edilməsi, qəbul edilən normativ-hüquqi aktların elmi əsaslandırılmış sisteminin yaradılması, qəbul edilən aktların mümkün neqativ, sosial, iqtisadi, hüquqi, ekoloji və digər nəticələrinin aşkarlanmasıdır. Qeyd olunan məsələlərlə bağlı ekspertlər normativ-hüquqi aktı qiymətləndirərkən müstəqildirlər və ekspertiza keçirmə tapşırığı verən orqandan asılı deyildir.

Yuxarda gösdərilən qaydalar əsasında qanun layihələri hazırlanaraq Milli Məclisə təqdim edilir və həmin qanun və qərar layihələri Milli Məclisin Aparatında qeydiyyatla alınır.

Milli Məclisə təqdim edilmiş qanun və qərar layihələrini Milli Məclisin sədri Milli Məclisin müvafiq daimi komissiyasına göndərir və layihəyə baxılması müddətini müəyyən edir. Qanun layihəsi bir neçə daimi komissiyaya göndərildiyi halda Milli Məclisin sədri onlardan birini aparıcı komissiya təyin edir.

Milli Məclisin daimi komissiyalarında qanun və qərar layihələrinin hazırlanması və baxılması qaydasını aparıcı daimi komissiya Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsinə əsasən müəyyənləşdirir.

Qanun və qərar layihələri üzərində iş aparmaq üçün daimi komissiya işçi qrupu yarada bilər. Qanun və qərar layihələri bir neçə daimi komissiya tərəfindən hazırlanırsa, onlar birgə işçi qrupları yarada bilərlər. Bir məsələyə aid iki və ya daha çox qanun və qərar layihəsi varsa, onlar birlikdə müzakirə edilir.

Milli Məclisin Aparatı daimi komissiyanın tapşırığı ilə qanun və qərar layihələrinin hüquq və dil-üslub baxımından ekspertizasını keçirir, habelə qanun layihəsinin qəbul edilməsi ilə əlaqədar qəbul olunmalı, dəyişdirilməli və ya ləğv edilməli qanunların və başqa normativ hüquqi aktların siyahısını tərtib edir.

Milli Məclisin deputatlarının və başqa qanunvericilik təşəbbüsü hüququ subyektlərinin qanun və qərar layihələrinə aid qeyd və təkliflərinə aparıcı daimi komissiyanın iclaslarında baxılır.

Milli Məclisin daimi komissiyaları arasında baxılan layihələrə dair fikir ayrılığı əmələ gələrsə, aparıcı daimi komissiyanın qərarı əsas götürülür. Bu qərarla razı olmayan daimi komissiyanın rəyi Milli Məclisin bu məsələyə aid iclasında deputatlara yazılı şəkildə çatdırılır. Hazırlanmış və ya baxılmış layihə Milli Məclisin iclasının gündəliyinə daxil edilmək üçün iclasa dəvət olunmalı şəxslərin siyahısı ilə birlikdə Milli Məclisin sədrinə təqdim edilir.

Milli Məclisdə qanun layihələrinə, bir qayda olaraq, üç oxunuşda baxılır. Milli Məclisin sədrinin qərarı ilə və ya Milli Məclisin protokol qaydasında qəbul etdiyi qərarla qanun layihəsinə bir oxunuşda baxıla bilər.

Qanun layihəsinin birinci oxunuşu zamanı onun qəbul edilməsinin zəruriliyi, əsas müddəaları müzakirə edilir, qanun layihəsinin ümumi konsepsiyasına qiymət verilir. Qanun layihəsinə birinci oxunuşda baxılması nəticəsində Milli Məclis aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edir:

- layihə birinci oxunuşda qəbul edilsin və söylənilmiş təkliflər və iradlar nəzərə alınmaqla onun üzərində iş davam etdirilsin (bu qərar protokol qaydasında qəbul edilir);

- layihə qəbul edilməsin;

- qanun qəbul edilsin.

Milli Məclis birinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsinin dərc olunması və ümumxalq müzakirəsinə çıxarılması haqqında qərar qəbul edə bilər.

Birinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsinə dair təklifləri və iradları aparıcı daimi komissiya öyrənir və ümumiləşdirir. Aparıcı daimi komissiya layihəyə təklif olunan dəyişikliklərin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olub-olmamasını müəyyənləşdirmək üçün müstəqil ekspertiza təyin edə bilər. Layihəyə təklif edilən dəyişikliklərin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına zidd olması müəyyənləşdirildikdə aparıcı daimi komissiya bu barədə dəyişikliyin müəllifinə xəbər verir. Dəyişiklik vermiş şəxslər müzakirə zamanı dəyişiklikləri dəqiqləşdirə və

ya geri götürə bilərlər. Milli Məclisdə ikinci oxunuşda baxılmasına azı 5 gün qalmış qanun layihəsi onun təşəbbüsçüsünə göndərilir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 96-cı maddəsinin II hissəsinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Milli Məclisin müzakirəsinə verdikləri qanun və ya qərar layihələri təqdim olunmuş şəkildə müzakirəyə çıxarılmalı və səsə qoyulmalıdır. Belə qanun və ya qərar layihələrində dəyişikliklər yalnız həmin orqanların razılığı ilə edilə bilər. Qanun layihəsinin ikinci oxunuşda müzakirəsi aparıcı daimi komissiyanın nümayəndəsinin məruzəsi ilə başlanır. Məruzəçi daimi komissiyada layihəyə baxılmasının nəticələri haqqında məlumat verir. Layihənin ikinci oxunuşda müzakirəsi, bir qayda olaraq, qanun layihəsi təşəbbüsçüsünün və ya onun nümayəndəsinin çıxışı ilə davam edir. Daha sonra ikinci oxunuşda müzakirə edilən qanun layihəsinin əsas kimi qəbul edilməsi barədə protokol qaydasında qərar qəbul edilir. Bu cür qərar qəbul edilməzsə, qanun layihəsi qəbul edilməmiş sayılır.

İkinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsi müzakirə zamanı müəyyənləşdirilmiş daxili ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və redaktə edilmək üçün aparıcı daimi komissiyaya qaytarılır. Bu iş başa çatdıqdan sonra aparıcı daimi komissiya üçüncü oxunuş üçün hazırlanmış qanun layihəsini Milli Məclisin sədrinə göndərir. Milli Məclisin sədri qanun layihəsinə üçüncü oxunuşda baxılmasını Milli Məclisin iclasının gündəliyinə salır. Qanun layihəsinin üçüncü oxunuşu zamanı qanun layihəsi bütövlükdə səsə qoyulur. Qanun layihəsinin üçüncü oxunuşu zamanı onun mətnində dəyişikliklər edilə bilməz. Müstəsna hallarda Milli Məclisin iclasında iştirak edən deputatların əksəriyyətinin tələbi ilə üçüncü oxunuşda olan qanun layihəsi ikinci oxunuşa qaytarıla bilər.

Milli Məclisin aktlarının qəbul edilməsi üçün tələb olunan səs çoxluğu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsində başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, Milli Məclisin aktları 63 deputatın səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Prosedur məsələləri ilə əlaqədar protokol qaydasında qərarlar, Daxili

Nizamnamədə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, Milli Məclisin iclasında iştirak edən deputatların sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

Qəbul edilmiş normati-hüquqi aktlar rəsmi nəşrlər sayılan «Azərbaycan» qəzetində və «Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik toplusu»nda dərc olunur. Normativ-hüquqi aktlar, həmçinin istənilən kütləvi informasiya vasitələri və nəşriyyatlar tərəfindən dərc oluna bilər.

Normativ-hüquqi aktların müqavilə və ya sifarişlə hazırlanması, ən yaxşı layihə üçün müsabiqə keçirilməsi, onların ekspertizası, rəsmi nəşri, sair üsulla yayılması, habelə dövlət qeydiyyatı ilə əlaqədar xərclər dövlət büdcəsi hesabına ödənilir.

Azərbaycan Respublikasının qanunları, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, onların özündə başqa müddət nəzərdə tutulmamışdırsa, dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

Normativ hüquqi akt, onun özündə ayrı hal nəzərdə tutulmamışdırsa, müddətsiz qüvvədə olur. Akt bütövlükdə, yaxud onun bir hissəsi müvəqqəti qüvvədə ola bilər. Bu halda aktda onun və ya onun müvafiq hissəsinin qüvvədə olma müddəti göstərilir. Göstərilən müddət qurtaran kimi akt, yaxud onun müvafiq hissəsi əlavə elan olmadan qüvvədən düşür. Göstərilən müddət qurtaranadək aktı qəbul etmiş orqan aktın qüvvədə olma müddətinin artırılması və ya ona müddətsiz xarakter verilməsi haqqında qərar qəbul edə bilər.

Normativ-hüquqi aktların formalaşma prosedurasının son mərhələsi qəbul olunmuş normativ-hüquqi aktların iqtisadi münasibətlərin tənzimlənməsində tətbiq olunmasıdır. Belə ki, qəbul olunmuş normativ-hüquqi aktın düzgün və səmərəli tətbiqi ümumilikdə qanunun işləmə mexanizminin əsasıdır.

5. Normativ-hüquqi aktların yaradılmasının hüquqi bazası

Hüquq normalarının tətbiqi – səlahiyyətli dövlət orqanlarının hüquq normalarının konkret iqtisadi və mülki münasibətlərə yönəldilməsi üzrə hakimiyyət fəaliyyətidir. Hüquqtətbiqetmə fəaliyyəti ilə yalnız səlahiyyətli dövlət orqanları və ya dövlətin verdiyi səlahiyyət əsasında ictimaiyyət orqanları məşğul ola bilər. İkincisi, hüquqtətbiqetmə fəaliyyətinin məzmunu hüquq normaları əsasında fərdi hüquqi

göstərişlər (aktlar) verilməsində ifadə olunur. Bu aktlar müəyyən iqtisadi və mülki münasibətlərə ünvanlanır. Məsələn, mərkəzi icra hakimiyyətinin qərarı, məhkəmənin hökmü və s. Üçüncüsü, hüquq normasının tətbiqi qanunla dəqiq müəyyən olunmuş qaydada həyata keçirilir. İqtisadi və mülki hüquq normalarının tətbiqi zamanı belə qayda xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malik olur. Nə vaxt, hansı hallarda hüquq normasının tətbiqinə zərurət yaranır?

1. Hüquq norması səlahiyyətli orqanlar tərəfindən o vaxt tətbiq olunur ki, konkret şəxslərin (hüquqi və fiziki şəxslərin) nəzərdə tutulan hüquq və vəzifələri həmin orqanların dövlət-hakimiyyət fəaliyyəti olmadan yarana və həyata keçə bilmir. Bu hüquq və vəzifələrin yaranması və həyata keçməsi üçün hər bir konkret halda səlahiyyətli orqan tərəfindən konkret şəxsə münasibətdə hakimiyyət xarakterli qərar verilməsi zəruridir. Məsələn, əmək hüququnu həyata keçirmək üçün müəssisə, idarə, təşkilat müdiriyyətinin işə qəbul haqqında rəsmi qərarı zəruridir.

2. Səlahiyyətli orqanların hüquqtətbiqetmə fəaliyyəti o vaxt zəruri olur ki, vətəndaşların və təşkilatların subyektiv hüquqlardan istifadəsi üçün müəyyən maneələr mövcud olur. Məsələn, vətəndaş qanun əsasında ev almışdır, başqa şəxslər isə onun həmin evə sahiblik hüququnun realizəsi üçün maneə yaradırlar. Belə halda vətəndaş inzibati orqana və ya məhkəməyə müraciət edir. Həmin orqanlar isə ev sahibinin pozulmuş hüquqlarının bərpasına yönəlmiş qərar qəbul edirlər.

3. Hüquqi vəzifələr könüllü olaraq icra edilmədikdə də hüquq normalarının tətbiqinə zərurət yaranır. Məsələn, bir təşkilat müqavilə üzrə digər təşkilata müəyyən məhsulu tədarük etməyi öhtəsinə götürür, lakin öz öhdəliyini yerinə yetirmir. Bu halda səlahiyyətli orqan (arbitraj, məhkəmə) təşkilatın öz üzərinə götürdüyü öhtəliyin yerinə yeirilməsinin məcburi qaydada təmin edilməsinə yönələn qərar qəbul edir.

4. Hüquq pozuntusu törədildikdə və hüquq pozuntusunu törədən şəxsə müvafiq hüquqi təsir tədbirləri təyin etmək lazım gəldikdə hüquqtətbiqetmə fəaliyyəti həmişə zəruridir. Belə ki, vergi ödəmələri gecikdirdikdə Vergilər Nazirliyinin nümayəndələri müvafiq tədbirlər görür. Vergi ödəyicisi vergidən yayındıqda isə məhkəmə hüquq normaları əsasında cəza tədbirləri təyin edir.

İqtisadi münasibətlərin və onlara tətbiq edilən hüquq normalarının məzmunundan asılı olaraq hüquq tətbiq etmə aktı aşağıdakı növlərə bölünür:

- nizamlayıcı aktlar, yəni iqtisadi subyektlərin hüququayğun davranışı ilə əlaqədar konkret hüquq və vəzifələr müəyyən edən aktlar.

- mühafizəedici aktlar. Bu aktlar hüquq pozuntusuna yol vermiş ayrı-ayrı fiziki və hüquqi şəxslər barəsində verilən aktlardır (məhkəmənin hökmü, prokrorun protesti və s.).

Beləliklə, hüquq normalarının tətbiqi aktları hüquq normaları göstərişlərinin realizəsinin ən mühüm vasitəsidir.

Azərbaycan Respublikasında normativ hüquqi aktların yaradılmasının, qəbulunun və tətbiqinin hüquqi bazası qismində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və 6 sentyabr 1994-cü ildə qəbul olunmuş və 26 noyabr 1999-cu ildə dəyişdirilərək yenidən qəbul olunmuş “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu çıxış edir.

Konstitusiyada və müvafiq qanunda normativ aktların anlayışı, növləri, onların hazırlanması mərhələsi, onların hüquqi qüvvəsi, onları qəbul edən orqanların adları və normativ hüquqi akt vermə səlahiyyətləri və s. kimi məsələlərə toxunulur. Qanunun birinci maddəsində bu qanunun vəzifəsi şərh olunur və orada deyilir ki, bu qanun Azərbaycan Respublikasının qanunlarının və başqa normativ hüquqi aktlarının hazırlanması, qüvvəyə minməsi, şərh və bunlarla əlaqədar müvafiq dövlət orqanlarının qarşılıqlı fəaliyyət qaydalarını müəyyən edir. Qanununun ikinci maddəsində Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən normativ hüquqi aktların anlayışı verilir: “Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktı səlahiyyətli dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilmiş, göstərişləri ümumi məcburi xarakter daşıyan, hüquq normalarını müəyyən edən, dəyişdirən və ya ləğv edən, dəfələrlə tətbiq olunmaq üçün nəzərdə tutulmuş rəsmi yazılı sənəddir”. Konstitusiyanın yuxarıda sadalanan maddələrində Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar haqqında bəhs edilir. Konstitusiyanın 148-ci maddəsində qanunvericilik sistemində daxil olan aktlar haqqında belə deyilir: “Qanunvericilik sistemində aşağıdakı normativ hüquqi aktlar daxildir: konstitusiya, referendumla qəbul

edilmiş aktlar, qanunlar, fərmanlar, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları, Mərkəzi İcra Hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin ayrılmaz hissəsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında həm də Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyası və qanunları, Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları hüquqi qüvvəyə malikdir. Öz səlahiyyətləri daxilində yerli icra hakimiyyəti orqanları qanunvericilik sisteminə daxil olan aktlara zidd gəlməyən normativ xarakterli aktlar qəbul edə bilərlər.” Normativ xarakterli aktlar qanunun üçüncü maddəsində öz əksini tapmışdır. Bu maddəyə görə normativ xarakterli aktlara Azərbaycan Respublikası Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının qərarları, təlimatları və izahları, Azərbaycan Respublikası Milli Bankının qərarları, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının qərarları daxildir.

Qanuna görə (dördüncü maddə) normativ hüquqi aktları qəbul etmək səlahiyyəti olan orqanlar və bu səlahiyyətlərin hüdudları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və digər qanunları ilə müəyyən edilir və (beşinci maddə) bu normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və onlardan daha yüksək hüquqi qüvvəsi olan başqa normativ hüquqi aktlara uyğun olmalıdır. Qanunda (onuncu maddə) normativ hüquqi aktlar qəbul etmək səlahiyyəti olan orqanların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası ilə müəyyən edildiyi qeyd olunur. Buna müvafiq olaraq Konstitusiyanın müxtəlif maddələrində bu aktları qəbul edən orqanların adı, qəbul etdikləri aktların adı və onların qəbulu qaydası tam əks olunub. Konstitusiyada ilk əvvəl Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin aktlarından bəhs edilir. Konstitusiyanın 93-cü maddəsində deyilir: ”Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi öz səlahiyyətlərinə aid məsələlər üzrə konstitusiyaya qanunları, qanunlar və qərarlar qəbul edir”. Qeyd edək ki, qəbul olunan konstitusiyaya qanunları, qanunlar və qərarlar bu konstitusiyaya zidd ola bilməz. Bu məsələyə daha ətraflı bir qədər sonra yenidən toxunulacaqdır.

Milli Məclisin aktları deputatların səsverməsi yolu ilə qəbul olunur və onlar səsvermə hüquqlarını şəxsən həyata keçirməlidirlər. Konstitusiyaya görə (93-cü

maddə 4-cü bənd) Milli Məclisin qəbul etdiyi qanunlarda və qərarlarda İcra Hakimiyyəti və məhkəmə orqanlarına konkret tapşırıqlar nəzərdə tutula bilməz. Kostitusiyanın digər bir maddəsində isə (maddə 149) deyilir ki, qanunlar konstitusiyaya zidd olmamalıdır və yalnız dərc edilmiş qanunların tətbiqi və icrası bütün vətəndaşlar, İcra Hakimiyyəti və Məhkəmə Hakimiyyəti, hüquqi şəxslər və bələdiyyələr üçün məcburidir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisində qanunvericilik təşəbbüsü hüququ (Konstitusiya, maddə 96) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarına, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə mənsubdur.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin aktları Konstitusiyanın 98-ci maddəsində göstərilən qaydada qüvvəyə minir. Bu maddədə deyilir: “ Qanunun və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarının özündə başqa qayda nəzərdə tutulmayıbsa, qanun və qərar dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir”.

“Normativ hüquqi aktlar haqqında” qanunun 38-ci maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikasının qanunları, Milli Məclisin qərarları rəsmi nəşrlər sayılan “Azərbaycan” qəzetində, “Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusunda” və “Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Məlumatında” dərc olunur. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, qanunlar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən imzalandıqdan sonra qüvvəyə minir.

Konstitusiyanın sonrakı bölməsində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdiyi aktlardan bəhs edilir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin aktları haqqında Konstitusiyanın 113-cü maddəsində belə deyilir: “Ümumi qaydalar müəyyən etdikdə, Azərbaycan Respublikası Prezidenti fərmanlar, başqa məsələlər barəsində isə sərəncamlar qəbul edir”. Bu maddədə həmçinin o da qeyd olunur ki, Prezidentin qəbul etdiyi aktlar əgər özündə başqa qayda nəzərdə tutmayıbsa, onlar dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdiyi aktlar Qanuna görə (38-ci maddə) rəsmi nəşrlər sayılan “Azərbaycan” qəzetində, “Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusunda” dərc edilir.

Konstitusiyanın 149-cu maddəsində deyilir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına

zidd olmamalıdır və o yalnız dərc edildikdən sonra onun tətbiqi bütün vətəndaşlar, İcra Hakimiyyəti orqanları və hüquqi şəxslər üçün məcburidir.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi aktlar Konstitusiyanın 120-ci maddəsində aşağıdakı şəkildə şərh olunur: “Ümumi qaydalar müəyyən etdikdə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti qərarlar, başqa məsələlər üzrə sərəncamlar qəbul edir”.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Qanunun 38-ci maddəsində qeyd edilən formada dərc olunur: “Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları rəsmi nəşrlər sayılan “Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu” və “Respublika” qəzetində dərc olunur, zəruri hallarda isə onların dərhal və geniş yayımının təmini üçün digər kütləvi informasiya vasitələrinin köməyindən istifadə olunur”.

Konstitusiyanın Naxçıvan Muxtar Respublikasına həsr olunan 8-ci fəslində qeyd olunur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi müxtəlif məsələlərə dair qanunlar qəbul edir (Konstitusiya, maddə 138) və Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabineti müxtəlif məsələlərə dair qərarlar və sərəncamlar qəbul edir (maddə 140).

Bələdiyyələrə həsr olunan Konstitusiyanın 9-cu fəslinin 145-ci maddəsində yazılır: “Bələdiyyənin iclaslarında baxılan məsələlərə dair qərarlar qəbul edilir. Bələdiyyələrin qərarları bələdiyyə üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir”.

Azərbaycan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən bələdiyyələrin qəbul etdiyi aktlar hüquqa və haqq-ədalətə əsaslanmalı, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına (Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə həm də Muxtar Respublikanın Konstitusiyasına, qanunlarına, Muxtar Respublika Nazirlər Kabinetinin qərarlarına) zidd olmamalıdır. Bələdiyyələrin qəbul etdiyi aktların icrası həmin bələdiyyələrin ərazisində yaşayan vətəndaşlar və onun ərazisində yerləşən hüquqi şəxslər üçün məcburidir. Bütün bunlar Konstitusiyanın 150-ci maddəsində öz əksini tapmışdır.

Burada xüsusi ilə onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, (Konstitusiya, maddə 151) Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemində daxil olan normativ hüquqi aktlar ilə (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və referendumla qəbul olunmuş aktlar istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr arasında ziddiyyət yaranarsa, onda həmin beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulan normalar tətbiq edilir.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi normativ hüquqi aktlar özündə başqa müddət nəzərdə tutmayıbsa, rəsmi nəşrlərdə dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir. Həmçinin yenə də qeyd etdiyimiz kimi normativ hüquqi akt onun özündə ayrı hal nəzərdə tutulmamışdırsa, müddətsiz qüvvədə olur. Akt bütövlükdə, yaxud onun bir hissəsi müvəqqəti qüvvədə ola bilər. Bu halda onun və ya onun müvafiq hissəsinin qüvvədə olma müddəti göstərilir. Göstərilən müddət qurtaran kimi akt, yaxud onun müvafiq hissəsi elan olunmadan qüvvədən düşür. Qanunun 44-cü maddəsində isə normativ hüquqi aktın qüvvəsini itirməsi hallar göstərilir. Bu hallar aşağıdakılardır:

1. müvəqqəti aktın (aktın hissəsinin) müddəti başa çatdıqda;
2. əvvəllər qəbul edilmiş aktın müddələri yeni qəbul edilmiş akta zidd olduqda;
3. əvvəllər qəbul olunmuş aktın müddələri Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqaviləyə zidd olduqda;
4. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 130-cü maddəsinin 3-cü hissəsinin 1, 2, 3, 6, 8-ci bəndlərində nəzərdə tutulmuş hallarla əlaqədar Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarı qəbul edildikdə;
5. aktı qəbul etmiş və ya qanunla müəyyən edilmiş qaydada bu səlahiyyətləri almış orqan tərəfindən onun qüvvədən düşməsi və yaxud dayandırılması barədə qərar qəbul edildikdə.

Bütün normativ aktlar zamana, məkana və müəyyən şəxslərin dairəsinə görə hüquqi qüvvəyə malikdirlər. Ümumi qaydaya görə normativ hüquqi aktlar qüvvəyə mindiyi dövrdən öz qüvvəsini itirənədək mövcud olan bütün münasibətlərə tətbiq edilirlər. Bütün bunlar Qanunun müvafiq maddəsi ilə də təsdiqlənir. Qanunun 45-ci maddəsində normativ hüquqi aktların məkana və subyektlərə görə qüvvəsindən bəhs edilir ki, biz artıq bu məsələ ilə bağlı ayrı-ayrı aktlar haqqında danışarkən qeyd

etmişdik. Amma Qanunun bu maddəsində bu məsələ ümumiləşdirilərək aşağıdakı şəkildə verilmişdir:

“1. Normativ hüquqi aktlar müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində və ya inzibati-ərazi vahidinin ərazisində qüvvədə olur.

2. Normativ hüquqi aktların qüvvəsi, qanunla müəyən edilmiş hallar istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına, Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti olan əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə, habelə dövlət və yerli özünü idarəetmə orqanlarının, siyasi partiyaların, ictimai birliklərin, həmkarlar ittifaqları təşkilatlarının və başqa hüquqi şəxslərin vəzifəli şəxslərinə tətbiq edilir”.

Normativ hüquqi aktın zamana görə qüvvəsi haqqında danışarkən aşağıdakı üç hal nəzərə alınmalıdır:

a) aktın qanuni qüvvəyə mindiyi an;

b) onun qüvvəsinin dayandırıldığı an;

c) onun qanuni qüvvəyə minməsinədək yaranmış münasibətlərə normativ aktla müəyyən edilmiş hüquq normalarının tətbiqi.

Normativ hüquqi aktın qüvvəyə minməsinin bir neçə variantlarını fərqləndirmək olar. Birincisi, normativ aktın qüvvəsinin ən geniş yayılmış başlanğıc anı onun rəsmi dərcindən sonra müəyyən müddətin keçməsidir. Belə ki, konstitusiya qanunları və icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları Azərbaycan Respublikasının ərazisində eyni vaxtda dərc edildikləri gündən sonra 10 gün müddətində, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin normativ xarakterə malik aktları isə ilk dərc edildikləri gündən 7 gün ərzində qüvvəyə minirlər. Nazirliklərin və müəssisələrin aktları rəsmi dərc edildikləri gündən 10 gün keçdikdən sonra qüvvəyə minirlər və Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatından keçirilirlər. İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına toxunan normativ hüquqi aktlar rəsmi şəkildə dərc edilmədən tətbiq oluna bilməzlər. Yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarının normativ hüquqi aktlarının qüvvəyə minməsi qaydası bu orqanların özləri tərəfindən müstəqil surətdə müəyyən edilir.

İkincisi, bəzi aktların qüvvəyə minməsi başlanğıcı onların qəbul olunması və ya rəsmi dərc edilməsi anı ilə müəyyənləşdirilir.

Üçüncüsü, normativ aktın qüvvəyə minməsi onun özü ilə əlaqədar xüsusi olaraq qəbul edilmiş aktın özündə göstərilə bilər.

Dördüncü, dərc edilməyən, lakin müvafiq idarə və müəssisəyə göndərilən normativ aktlar, bu aktların özündə onların qüvvəyə minməsi göstərilmədikdə, onların həmin orqanlar tərəfindən alındığı andan qüvvəyə minirlər.

Normativ hüquqi aktların məkana görə qüvvəsi dedikdə, onların qüvvəsinin ərazi məhdudluğu nəzərdə tutulur. Yəni normativ hüquqi akt dövlətin süverenliyinin və ya müvafiq orqanların səlahiyyətlərinin şamil olduğu ərazidə qəbul edilir. Normativ aktların məkana görə qüvvəsi ərazi və eksərazi prinsipləri əsasında həyata keçirilir. Ərazi prinsipi normativ hüquqi aktın dövlət və ya inzibati ərazi sərhədləri hüdudlarında qüvvədə olduğunu, hüquqyaratma orqanının fəaliyyətini nəzərdə tutur.

Dövlət ərazisi dedikdə, dövlət sərhədləri hüdudlarında onun yer yüksəkliyinin bir hissəsi, yerin təki, daxili və ərazi suları, onun üzərindəki, hava məkanı, səfirliklərin ərazisi, açıq dənizdə hərbi və digər gəmilər, uçan aparatlar başa düşülür. Dövlətin bayrağı altında olan dəniz çay və hava gəmiləri dövlətin ərazisinə bərabər tutulur. Yerli özünü idarəetmə orqanlarının normativ aktları isə bələdiyyə təsisatlarının sərhədləri daxilində qüvvədə olur.

Normativ hüquqi aktların eksərazi qüvvəsi hüquqyaratmanın müvafiq subyekti-nin normativ aktlarının onun ərazisi yurisdiksiyasının hüdudlarından kənarında şamil olunması deməkdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun olaraq əşya hüququ ilə əlaqədar mülki mübahisələrə baxılması zamanı məhkəmə və ya yaranmış münaqişəni həll etməyə müvəkkil edilmiş digər orqan mübahisəli əmlakın ərazisində yerləşən dövlət orqanlarının hüquqi aktlarını tətbiq etməlidir.

Normativ aktların şəxslərin dairəsinə görə qüvvəsi aktların fəaliyyətinin ərazi hüdudları ilə sıx bağlıdır. Mövcud ümumi qaydaya uyğun olaraq normativ aktlar hüquqyaratma orqanının ərazi yurisdiksiyasında olan bütün şəxslərə (həm həmin dövlətin vətəndaşına, həm də əcnəbi vətəndaşlara və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə) şamil olunur. Lakin bu qaydada istisnalar da mövcuddur. Birincisi, Azərbaycan

Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi nəinki Azərbaycanın ərazisində, həmçinin onun xaricdə olan vətəndaşlarına da şamil olunur.

İkincisi, normativ aktların ünvanlandırıldığı məkan onların məzmunundan və təyinatından törəmədir. Belə ki, bəzi aktlar hüquqyaratma orqanının ərazi yurisdiksiyasında olan bütün fərdi və kollektiv subyektlər üçün əhəmiyyət kəsb edə bilər. Digər normativ aktlar məhdud əhəmiyyətə malik ola və yalnız konkret şəxslər kateqoriyasına ünvanlana bilər.

Üçüncüsü, Azərbaycan Respublikasının normativ hüquqi aktlarının əcnəbilərə və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə münasibətdə qüvvəsi öz xüsusiyyətinə malikdir:

- bu kateqoriya şəxslərə bəzi hüquqlar verilmir, yaxud müəyyən vəzifələr tapşırılmır.

- xarici dövlətlərin nümayəndələri diplomatik immunitet hüququna malikdirlər.

Bu istisnalara baxmayaraq, beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul olunmuş norma və prinsiplərinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında insanın əsas hüquq və azadlıqlarının bütün kompleksinə Konstitusiyaya ilə təminat verilir. Normativ hüquqi aktlar qəbul olunduqdan sonra onun məzmununun müəyyən edilməsinə, məna və məqsədlərinin, qanunvericilikdə istifadə olunan istilahlara aydınlaşdırılmasına (Qanun, maddə 46), bir sözlə şərhinə zərurət yarana bilər. Normativ akta rəsmi şərh buna səlahiyyətli orqan tərəfindən verilə bilər ki, Konstitusiyaya görə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və qanunlarının rəsmi şərhinin verilməsi hüququ Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Məhkəməsinə verilir (Konstitusiyaya, maddə 130, 6-cı hissə; Qanun, maddə 47). Müvafiq icra hakimiyyəti orqanları isə qəbul etdikləri normativ hüquqi aktları rəsmi şərh edə bilər (Qanun, maddə 48).

Normativ hüquqi aktların dərci haqqında onu deyə bilərik ki, normativ hüquqi aktların rəsmi məcmuə və toplularını, qanunvericilikdə başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, həmin aktları qəbul edən orqanlar, yaxud onların tapşırığı ilə başqa orqanlar dərc edirlər (Qanun, maddə 50). Hər bir dövlətdə hüquq, hüquq düşüncəsi, hüquq mədəniyyəti, hüquqi tərbiyyə, hüquq münasibətləri, qanunçuluq, hüquq qaydası və s. həmin dövlətin hüquq sistemini əmələ gətirir. Bu hüquq sistemi cəmiyyətin bütün hüquqi təşkilini və hüquqi gerçəkliyinin bütövlüyünü əks etdirir.

Hal-hazırda dünyada yüzrlrl hüquq sistemi fəaliyyət göstərir. Bu hüquq sistemlərinin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər əsasında hüquq sistemi müxtəlif qruplara, hüquq ailələrinə bölünür.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2005
2. “Normativ hüquqi aktlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu.
3. Azərbaycan Respublikasının Qanunlar külliyatı. Bakı, 2002.
4. Allahverdiyev S. “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının və hüququnun əsasları”. Bakı, 2006
5. Xropanyuk V.N., “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”. Bakı, 1995
6. Hayek A. Fridrix, “Hüquq, qanunvericilik və azadlıq”. Bakı 2002
7. Ziyafət Əsgərov, Elşad Nəsirov və başqaları, “Dövlət və hüququn əsasları”. Bakı, 2004
8. www.law.az
9. www.qanunvericilik.az
10. www.kitab.az

MÖVZU 3: MILLI İQTISADI TƏHLÜKƏSİZLIYIN TƏMIN EDİLMƏSİNİN HÜQUQI TƏMINATI

P L A N

1. İqtisadi təhlükəsizliyin ümumi xarakteristikası və onun göstəricilər sistemi.
2. İqtisadi təhlükəsizliyin konstitusion hüquqi və normativ-hüquqi tənzimlənməsi mexanizmi.
3. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi modelləri.

1. İqtisadi təhlükəsizliyin ümumi xarakteristikası və onun göstəricilər sistemi.

Müasir dövrdə aktuallığı daha da artan məsələlərdən biri iqtisadi təhlükəsizlikdir. İstər siyasi, istərsə də iqtisadi rəqabətin güclənməkdə davam etdiyi hazırkı dövrdə iqtisadi təhlükəsizliyin əhəmiyyəti yüksəlməkdədir. Ümumiyyətlə, iqtisadi təhlükəsizliyə iki aspektdən yanaşılır. Birinci geniş mənada, bu variantda söhbət dövlət və cəmiyyətin iqtisadi təhlükəsizliyindən gedir. İkinci isə, bir qədər dar çərçivədə. Bu halda sahibkarın, iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan hər hansısa hüquqi və ya fiziki şəxsin iqtisadi təhlükəsizliyindən söhbət gedir.

İqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi stabilliyin təmin edilməsinin başlıca şərtidir. Yaxud bu elə bir tədbirlər planının icrasından ibarətdir ki, bunun nəticəsi olaraq müharibələr, təbii fəlakətlər zamanı iqtisadi imkanlar minimal səviyyədə itirilir. Hər bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin parametrləri müxtəlifdir və bu onun məxsus olduğu bir sıra təbii amillərdən asılıdır. Ümumiyyətlə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmininə təsir edən amilləri iki qrupa bölmək olar.

Birinci təbii amillərdir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- ölkənin malik olduğu təbii ehtiyatlar;
- yerləşdiyi coğrafi mövqe;
- əmək ehtiyatları və s.

İkinci qrup amillər isə bilavasitə mövcud hökumətin yürütdüyü siyasətdən asılıdır ki, bunlar da aşağıdakılardır:

- iqtisadi quruluş;
- idarəçilik metodları;
- iqtisadi qanunvericilik;
- lazımi iqtisadi biliklər və informasiya sistemi;
- ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündəki yeri;
- inteqrasiya və s.

Məxsus olduğu təbii ehtiyatların həcmi dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin təminində ən başlıca amildir. Hansı ölkə ki, geniş təbii ehtiyatlara malikdir, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmini böyük vəsait tələb etmir. Azərbaycan da geniş təbii ehtiyatlara malik ölkələr qrupuna aiddir. Diqqət yetirsək birinci qrup amillər bizim ölkəmizdə tam ödənilir. Artıq ötən əsrin son illərindən başlayaraq Qərbi Avropa ölkələrində dövlətin iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası, proqram sənədlər hazırlanır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu problemlə bağlı onlarla institut fəaliyyət göstərir.

Ümumiyyətlə, sahibkarlıq fəaliyyətində iqtisadi təhlükəsizliyi də, əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi iki, xarici və daxili qrup amillərlə əlaqələndirmək olar.

Xarici amillərə aşağıdakıları aid etmək olar:

- bazar mühiti;
- ölkədəki iqtisadi qanunvericilik;
- sərbəst rəqabət mühiti;
- partnyorlar;
- ölkədəki iqtisadi-maliyyə sabitliyi və s.

Daxili amillərə isə aşağıdakılar daxildir:

- maliyyə resursları;
- kollektivin peşəkarlığı;
- menecmentin təşkili səviyyəsi;
- firmanın profili-istehsal təyinatı və s.

Məlumdur ki, iqtisadi təhlükəsizlik iqtisadi təhlükədən sığortalanmaqdır. Bir qayda olaraq aşağıdakı halların mövcudluğu dövlət və cəmiyyət üçün iqtisadi təhlükə amilləri hesab edilir:

- ölkədəki geniş təkrar istehsalın lazımi səviyyədə olmaması, bunun nəticəsində daxili tələbatın daha çox xaricdəki istehsalın nəticələri hesabına ödənilməsi;
- ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin aşağı enməsi, işsizlər ordusunun və yoxsulların yaranması;
- ölkənin xarici ticarət dövriyyəsində tədiyyə balansının pozulması;
- yoxsulluğun və dövlət nəzarətinin zəifliyinin nəticəsi olaraq iqtisadi cinayətkarlığın artması;
- iqtisadiyatın strukturunda sahələrarası tarazlığın pozulması, ölkə iqtisadiyyatının birtərəfli inkişafı;
- investisiya siyasətinin müəyyən tələblərə cavab verməməsi, ölkə iqtisadiyyatına xarici investorların nəzarətinin limitləri aşması;
- hökumətin pul-kredit siyasətinin qeyri-mükəmməlliyi, bunun nəticəsi olaraq inflyasiya təhlükəsinin gerçəkləşməsi;
- pul-kredit siyasətinin qeyri-mükəmməlliyi nəticəsində maliyyə piramidalarının fəaliyyəti üçün geniş imkanların açılması;
- ərzaq məhsulları istehsalının tənəzzülü;
- dövlət ehtiyat fondlarının lazımi səviyyədə olmaması;
- dövlətin strateji sektorlardan əldə etdiyi gəlirin optimal və lazımi ünvanlara xərclənməməsi;
- struktur islahatlarının düzgün aparılmaması, bunun nəticəsində milli iqtisadiyyatın strukturunda balansın pozulması və s.

Bütün bu qeyd edilənlər dövlətin iqtisadi stabilliyinin pozulmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin kəskin şəkildə aşağı düşməsinə, maliyyə böhranına və digər xoşagəlməz, ağır nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Sahibkarlıqda iqtisadi təhlükə amillərini isə ümumiləşdirərək belə təsvir etmək olar:

- partnyorların düzgün seçilməməsi;

- maliyyə resurslarının düzgün idarə edilməməsi;
- kommersiya sirlərinin qorunmaması;
- müəssisənin öz borclarını ödəmək qabiliyyətinin zəifləməsi (müflis olma təhlükəsi);
- marketinq fəaliyyətinin düzgün qurulmaması nəticəsində firmanın bazara uyğunlaşa bilməməsi;
- istehsal olunan məhsulların rəqabət qabiliyyətinin enməsi;
- kadrların düzgün seçilməməsi nəticəsində personaların peşəkar səviyyəsinin aşağı enməsi və s.

Adətən sahibkarlıq üçün bu təhlükələrin yaranmasına səbəb aşağıdakılardan əmələ gəlir. Buna görə də, onları sahibkarlıq fəaliyyətində daha ciddi təhlükə amili hesab etmək olar:

- xarici ölkələrin xüsusi xidmət orqanları. İqtisadi informasiya əldə edən, eləcə də, iqtisadi obyektlərə qarşı təxribat edən firmaların xüsusi strukturları;
- sənaye cəsusluğu üzrə ixtisalaşan firmalar və ayrı-ayrı şəxslər;
- mütəşəkkil cinayətkarlıq;
- müxtəlif mülkiyyət forması olan müəssisələrə qarşı fırıldaqçı və qeyri-qanuni fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı şəxslər.

Dünya təcrübəsinə əsasən dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin parametrlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- ölkə iqtisadiyyatının geniş təkrar istehsal şəraitində fəaliyyət qabiliyyəti. Yəni, ölkədə dövlətin adi və həmçinin ekstremal şəraitlərdə fəaliyyəti üçün xarici müdaxilədən asılı olmayan təkrar istehsalı təmin edən istehsal sahələrinin mövcudluğu;
- əhalinin normal həyat səviyyəsi və istənilən böhranlı şəraitdə onun saxlanılması imkanları. Yəni, ölkənin sosial-iqtisadi sabitliyi baxımından yoxsulluq səviyyəsinin, əhalinin əmək differensiasiyasının, işsizliyin normal həddə olması;
- qiymətlərin sabitliyi;
- maliyyə axınının normal səviyyədə olması;
- valyuta vəsaitlərinin xaricə axınının limiti aşmaması;

- yerli məhsulların xarici bazarlara daxil olmasına, daxili ehtiyacların idxal hesabına mümkün hədlərdə ödənilməsinə imkan verən xarici ticarət balansının mövcudluğu;

- mühüm elmi-praktiki mərkəzlərin fəaliyyətinin intensivləşməsi;

- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sisteminin mövcud iqtisadi sistemə uyğun qurulması və s.

Bütün bu halların mövcudluğu zamanı ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyindən danışmaq olar.

Bu qeyd etdiklərimiz iqtisadi təhlükəsizlik kriteriya və parametrlərinin ümumiləşmiş formasıdır. Bunların əksəriyyəti hər bir ölkədə konkret rəqəmlərlə ifadə olunur: məsələn inflyasiya maksimum 3 %-ə qədər olmalı, büdcə kəsiri ÜDM-in 3 %-dən artıq olmamalı və s.

İqtisadi təhlükəsizliyin strukturunu təşkil edən bu göstəricilərdən bəzilərinə nəzər salaq:

1. Belə göstəricilər sırasına aid edilə biləcək əsas göstəricilərdən biri ÜDM-in strukturu və artımıdır.

Milli hesablar sistemində ümumi daxili məhsul (ÜDM) əsas göstərici kimi qəbul olunmuşdur. Makroiqtisadi göstəricilərdən ümumi milli məhsul (ÜMM) göstəricisi də əsas yerdə durur. Bunların hər ikisi müəyyən müddət ərzində iqtisadiyyatda istehsal olunan son əmtəə və xidmətlərin ümumi dəyərinin həcmi ilə müəyyən olunur. Bu göstəricilər həm cari, həm də hansısa bir baza ilinin qiyməti ilə müqayisədə hesablanır.

Eyni zamanda nominal və real ÜDM göstəriciləri bir- birindən fərqləndirilir. Nominal ÜDM həmin dövrdə istehsal edilmiş və bu dövrün qiyməti ilə hesablanmış əmtəə və xidmətlərin dəyərini, real ÜDM isə həmin dövrdə istehsal edilmiş, lakin qəti müəyyən edilmiş baza ilinin qiymətləri ilə hesablanmış əmtəə və xidmətlərin dəyərini ifadə edir.

2. Baza ilinə nisbətən cari ildə iqtisadiyyatın artımı dinamikasını göstərən iqtisadi artım (və yaxud azalma) sürəti;

3. İnflyasiyanın səviyyəsi. Bu bir qayda olaraq istehlak mallarının bir il ərzində qiymətinin nə qədər artmasını və ya azalmasını göstərir və faizlə ifadə olunur;

4. Yaşayış minimumu. Bu o deməkdir ki, hər bir vətəndaşın əldə etdiyi əmtəə və xidmətlərin cəmi insanın fizioloji və sosial tələbatını minimum ödəyə bilsin.

Nəzərə alsaq ki, əhalinin tələbatı günü- gündən artmaqda davam edir, məhz bu tələbatın ödənilməsinə dövlət əsaslı şəkildə nəzarət etməyi həyata keçirməlidir. Ümumilikdə tək qida məhsullarına nəzər saldıqda görürük ki, adambaşına düşən qida məhsullarının ildən-ilə çəkisi artmaqdadır.

Məhz bu artan tələbatın ödənilməsində dövlət minimum əmək haqqını qaldırmaqla buna nəzarəti həyata keçirmiş olur. Əhalinin tələbatı artdıqca, nəzərə almaq lazımdır ki, istər dövlət, istərsə də qeyri-dövlət sektorunda çalışan əhalinin də məvacibini buna müvafiq olaraq qaldırmaq lazımdır. İldən-ilə artan tələbatı əmək haqqını qaldırmaqla tənzimləmək dövlətin qarşısında duran əsas məsələlərdəndir;

5. İşsizliyin səviyyəsi. Bu göstərici işsizlərin sayının ümumi işçi qüvvəsinin sayına nisbətini ifadə edir və faizlə göstərilir;

6. Büdcənin kəsirli olub-olmaması. Büdcənin xərcləri büdcə daxilolmalarını üstələyərsə buna büdcə kəsiri deyilir, əks hala isə büdcə profisiti deyilir;

7. Dövlətin borclu olması və borcun səviyyəsi;

Dövlət borcunun yaranması bilavasitə xarici investorların respublika ərazisinə investisiya yatırmasından, büdcə kəsrinin doldurulmasına sərf olunan vəsaitlərdən, idxal əməliyyatlarının ixrac əməliyyatlarını üstələməsindən və.s bu kimi amillərin təsirindən yaranır.

8. Yoxsulluğun səviyyəsi. Gəlirləri yaşayış minimumundan aşağı olan əhalinin sayı. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi yaşayış minimumunu yuxarı qaldırmaqla, işsizliyi azaltmaqla yoxsulluğun səviyyəsini kifayət qədər minimuma endirmək olar.

Sahibkarlıqda iqtisadi təhlükəsizliyin parametrlərinə gəldikdə isə, onlara aşağıdakıları aid edə bilərik:

- firmanın bazardakı mövqeyinin qorunub saxlanması qabiliyyətinə malikliyi;
- rəqabət qabiliyyətinin mövcudluğu;

- firmanın menecmentinin və marketinqinin müasir bazar tələblərinə uyğun qurulması;
- iqtisadi təhlükəsizlik xidmətinin mövcud tələblərə uyğun qurulması;
- kommersiya sirrinin mükəmməl qorunması;
- imzalanmış müqavilələrin reqlamentə uyğun icra edilməsi;
- firmanın istənilən böhranlı vəziyyətə hazır olması;
- mənfəət tapşırıqlarının plana uyğun şəkildə yerinə yetirilməsi və s.

Müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizliyin təminindən daha çox, onun təhlili aktual problem olaraq qalır. Belə ki, hər bir cəmiyyətdə iqtisadi təhlükəsizlik strategiyası hazırlanarkən iqtisadi təhlükə amillərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi tələb olunur. Bu isə öz növbəsində xüsusi bacarıqlar və iqtisadi təhlükəsizlik probleminin düzgün təhlilini, onun spesifik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini tələb edir. Bunun üçün isə iqtisadi təhlükəsizliyin göstəriciləri sistemini ətraflı araşdırmaq lazımdır.

2. İqtisadi təhlükəsizliyin konstitusion hüquqi və normativ-hüquqi tənzimlənməsi mexanizmi.

Elmi-texniki inqilabın genişləndiyi indiki şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının aktuallığı günü-gündən artmaqdadır. İqtisadi təhlükəsizliyin qorunmasının bir çox amilləri vardır. Bunlar bir- birilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir və bir- birini şərtləndirirlər. Onlar mürəkkəb sistem təşkil edir və onları ayrılıqda öyrənməklə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq mümkün olmur. Buna görə də ona sistemli prinsiplə yanaşaraq iqtisadi təhlükəsizliyin idarəetmə sistemini yaratmaq və ondan istifadə etmək məqsədəuyğun hesab olunur.

İqtisadi təhlükəsizliyin idarəetmə sistemi pilləli quruluşa malikdir və aşağıdakı səviyyələrdə çıxış edir- ölkə, region, müəssisə və şəxs. Hansı səviyyədə olmasından asılı olmayaraq onun tərkibinə aşağıdakılar daxil olmalıdır: proqnozlaşdırma, iqtisadi təhlil, planlaşdırma, təşkil etmə, çevik idarəetmə, hesabat və nəzarət. Bu sistemi yaratmaq üçün sistemli təhlil metodunu tətbiq etmək zəruridir. Çünki bunun köməyi

ilə vahid sistemin elementlərini müəyyən etmək və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsinin ümumi istiqamət və vəzifələrini müəyyən etmək mümkün olur.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün həm xarici - iqtisadi sosial, həm də daxili sosial-iqtisadi təhlükəni aradan qaldırmaq əsas məsələdir. Xarici sosial-iqtisadi təhlükəyə aşağıdakıları aid etmək olar: Azərbaycanın sənayecə inkişaf etmiş dövlətlərin xammal - yanacaq əlavəsinə çevrilməsi meylinin artması. Azərbaycanın ixrac etdiyi əmtəələrin çox hissəsinin xam neftin payına düşməsi bunu sübut edir. Bunlar Azərbaycanın iqtisadiyyatına böyük təhlükə törədə bilən amillərdir. Ona görə də dövlətimiz bunun qarşısını almaq üçün bir çox tədbirlər görür. Bu tədbirlərə daxildir:

- ✓ Təbii resursların səmərəli istifadə edilməsi və ona nəzarətin gücləndirilməsi;
- ✓ Yanacaq-xammal resurslarının hasilatı və emalı sahəsində modernləşdirmə siyasətinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi;
- ✓ Rəqabət qabiliyyətli texnologiyaya keçilməsi;
- ✓ İdxaldan asılılığın azadılması;
- ✓ Dünya bazarına rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal edərək çıxaran istehsala kömək edilməsi və son məhsul istehsalının xüsusi çəkisinin artırılması;
- ✓ İxracın diverfikasiyası, yəni bir - birilə əlaqəsi olmayan bir çox məhsulların çeşidlərinin və istehsal həcmnin eyni vaxtda inkişaf etdirilməsi;
- ✓ Xarici ticarətin tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyində ən çox daxili sosial - iqtisadi təhlükə ölkənin iqtisadiyyatının strukturunun formalaşmasını təşkil edən göstəricilərin hansı səviyyədə olmasından asılıdır. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında bu göstəricilər həddindən artıq çoxdur. Bunlar bir - birilə qarşılıqlı əlqədə fəaliyyət göstərərək bir - birini şərtləndirsə də iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında əhəmiyyətinə və yerinə görə fərqlənirlər. Məhz buna görə də həmin göstəriciləri ayrıca səciyyələndirmək lazımdır.

- ✓ Respublikamızda ÜDM- in xüsusi çəkisi durmadan artmaqda davam edir. Nəzərə alsaq ki, müstəqillik illərindən sonra əhalinin artımında kütləvilik xarakter

alıb, yenə də buna baxmayaraq adambaşına düşən ÜDM - un həcmnin ilbəil artması davam edir.

Əhalinin gündən - günə artan tələbatının ödənilməsində dövlət yaşayış minimumuna da əsaslı şəkildə önəm verir. Nəzərə alsaq ki, əhalinin tələbatı gündəgündən artmaqda davam edir, məhz bu tələbatın ödənilməsinə dövlət əsaslı şəkildə nəzarət etməyi həyata keçirməlidir.

Dövlətin digər dövlətlərdən asılı vəziyyətdə inkişafı sonda dövlət borcunun yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da ölkənin inkişaf strukturunun tamamilə dayanması, daxili stabilliyin gərginləşməsini səciyyələndirir. Xalis milli məhsulun həcmnin yüksək olması ölkə ərazisində istehsal olunan ÜDM - un həcmindən bilavasitə asılıdır.

Ümumi milli məhsulun dəyərindən amortizasiya ayırmalar çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissəsinə xalis milli məhsul deyilir. Ümumilikdə Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi göstəricilərinin vəziyyəti haqqında qismən də olsa məlumat verməyə çalışdıq. Baxmayaraq ki, bu göstəricilərin əksəriyyəti müstəqillik illərindən sonra əsaslı şəkildə inkişaf etdirilmişdi, lakin yenə də Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması göstəriciləri sənayecə inkişaf etmiş ölkələrin göstəricilərindən çox aşağıdır. Təbiidir ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası bu reallığı özündə əks etdirməlidir.

Keçid iqtisadiyyatının formalaşdığı bir şəraitdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi uzunmüddətli strateji bir problem olmaq etibarilə bilavasitə iqtisadiyyatın və xalqın normal həyat fəaliyyətinin təmin edilməsi ilə bağlıdır. Bu problemi həll etmək üçün istər makro, istərsə də mikro səviyyədə iqtisadi inkişafın bütün istiqamətlərinə əsaslanan iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyası hazırlanmalıdır. Bu konsepsiyada həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan tədbirlər sisteminin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə keçid dövrünün müxtəlif mərhələlərində milli iqtisadiyyatın formalaşması və transformasiyasına dair qəbul edilmiş hər hansı bir qanun və normativ - hüquqi aktlar əvvəllər qəbul edilmiş sənədlərlə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Həm də siyasi, iqtisadi, mənəvi və milli mentalitetlə bağlı mənafelər, prinsiplər iqtisadi islahatların

gedişi ilə uzlaşdırılaraq onların sistemli şəkildə həyata keçirilməsinə nail olmaq lazımdır.

Qloballaşma şəraitində bazar iqtisadi sisteminin təsiri ilə dövlətin yeni müstəqil vəzifəsi kimi ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin qorunması vacib məsələlərdən biridir. Hər şeydən əvvəl "təhlükəsizlik", "təhlükəsizlik sistemi", "iqtisadi təhlükəsizlik", "ərzaq təhlükəsizliyi", "ekoloji təhlükəsizlik" anlayışlarının mahiyyəti ilə tanış olaq.

"Təhlükəsizlik" dedikdə, cəmiyyətin mühüm həyati əhəmiyyət kəsb edən mənafeələrinin mühafizə olunması vəziyyəti, inkişaf meyillərinin tərkibinin daxili və xarici təhlükələrdən qorunması başa düşülür.

"Təhlükəsizlik sistemi" - ölkənin bütün sahələrində mövcud olan və özünü göstərən çox mürəkkəb sistem - vahid orqanizmdir. Öz məzmununa görə beynəlxalq, regional, milli (dövlət, bölgə və fərdi) təhlükəsizlik formalarını aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırmaq olar: hərbi, elmi-texnoloji, sosial, siyasi, demoqrafik, iqtisadi, genetik, informasiya, enerji, mədəniyyət, intellektual və hüquqi təhlükəsizliklər. Şübhəsiz, təhlükəsizlik sistemində iqtisadi təhlükəsizlik prioritet təşkil edir. İqtisadi təhlükəsizlik problemi öz növbəsində kompleks və geniş spektrdə məsələlərin həllini özündə ehtiva edir. Bunlara aşağıdakılar aiddir: ekoloji, ərzaq, məşğulluq, təhsil, informasiya təminatı, tibbi xidmətlər, mənzil-məişət xidmətləri, real gəlirlər, pensiya təminatı, fərdi əmanətlərin mühafizəsi və s.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, iqtisadi, siyasi, hüquqi şərtlərin elə uyğunsuzluğu dərk olunur ki, onlar uzunmüddətli perspektivdə daha səmərəli üsullarla əhalinin hər nəfərinə maksimum miqdarda iqtisadi resursların dayanıqlı, sabit və dinamik inkişafını təmin etmiş olsun.

Bazar iqtisadiyyatı keçid dövrünü yaşayan əksəriyyət ölkələrin iqtisadiyyatında bu və ya digər formada aşağıdakı təhlükələri ayırmaq olar: 1) iqtisadiyyatın struktur deformasiyasının güclənməsi; 2) elmi-texniki potensialın dağılması və investisiya, innovasiya aktivlərinin azalması; 3) ölkənin inkişaf etmiş ölkələrin yanacaq-xammal periferiyasına çevrilməsi meyilləri; 4) idxaldan asılılığın güclənməsi; 5) ölkədən valyuta resurslarının axını; 6) cəmiyyətdəki əmlak təbəqələşməsinin dərinləşməsi; 7)

xarici borcun artımı; 8) iqtisadiyyatın hədsiz açıqlığı; 9) iqtisadi münasibətlərin kriminallaşması və s.

Qanun

Qloballaşma dövründə dövlətin kompleks təhlükəsizliyinin, o cümlədən iqtisadi təhlükəsizliyin mühüm atributlarından və komponentlərindən biri kimi ərzaq təhlükəsizliyi çıxış edir. "Ərzaq təhlükəsizliyi" dedikdə, müvafiq ehtiyatlar, potensial və zəmanətlərlə təmin olunmuş dövlətin qəbul edilmiş norma və standartlara uyğun olan həcmdə, keyfiyyətdə və çeşiddə əhalinin ərzaq məhsullarına olan ehtiyacını ödəyə bilmək qabiliyyəti başa düşülür. "Ərzaq təhlükəsizliyi" anlayışının bu cür izahı 2 aspektdə malikdir: Sosial-iqtisadi aspekt (tələbatı təmin etmək qabiliyyəti) və siyasi-iqtisadi aspekt (bu tələbatları təmin etmək üçün ölkənin daxili ehtiyatları və aqrar sənaye potensialını səfərbərliyə almaq qabiliyyəti). Bunlar ərzaq zərərsizliyinin səviyyəsi, meyarları və göstəriciləri sistemində reallaşır. Bununla yanaşı, ərzaq təhlükəsizliyi üçün göstəricilərin özü deyil, onların həddi (kritik) mənalı əsas əhəmiyyət kəsb edir.

Ərzaq təhlükəsizliyini həm daxili, həm də xarici təhlükələrlə bağlamaq lazımdır. Bu zaman daxili amillərin təsir miqyası xarici amillərdən daha çoxdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərzaq təhlükəsizliyi problemi bütün dünya dövlətləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinə qarşı həm institusional, həm də icra xarakterli işlərin görülməsini tələb edir. Bu problemə dövlət tərəfindən göstərilən Ərzaq Təhlükəsizliyi üzrə Dövlət Komissiyasının yaradılmasında, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 640 sayılı 2 mart 2001-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı"nda və digər sənədlərdə öz əksini tapmışdır.

"Ərzaq təhlükəsizliyi Konsepsiyası" ölkədə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə ərzaq təminatı sahəsində problemlərin aradan qaldırılmasını, ərzaq

təhlükəsizliyinin kəmiyyət, keyfiyyət, iqtisadi və sosial aspektlərini, ərzaq təhlükəsizliyi siyasətini, bu sahədə hüquqi-normativ və təşkilati tədbirlər proqramının əsaslarını müəyyən edir.

“Ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası”nın əsas məqsədi ölkənin ərzaq müstəqilliyinə nail olmaq, əhalinin bütün kateqoriyalarının stabil surətdə keyfiyyətli ərzaq məhsulları əldə etmələrinə şərait yaratmaqdan və fəvqəladə hallar üçün ərzaq təminatını təşkil etməkdən ibarətdir.

Respublikamızda həyata keçirilən islahatların əsas məqsədlərindən biri ölkənin ərzaq müstəqilliyinə nail olunması və əhalinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi olsa da, indiki dövrdə bu sahədə ciddi təhlükələr yaranmışdır.

Belə ki, islahatların elmi əsaslandırılmış qaydada və sosial bərabərliyin təmin olunması şəraitində aparılmaması, mövcud bank, maliyyə-kredit, vergi, qiymət siyasəti nəticəsində aqrar istehsal infrastrukturuları tamamilə dağıdılmış, yeniləri isə yaradılmamışdır. Daxili ərzaq istehlakı bazarı rejimə xidmət edən bir qrupun vasitəçiliyi ilə və mənafeyi naminə xarici istehsalçıların inhisarına verilmişdir.

Xarici ticarət (ixrac-idxal) siyasətinin məqsədyönlü aparılmaması, bu sahədəki total korrupsiya və rüşvətxorluq ölkəyə mütəşəkkil qaçaqmalçılıq şəraitində, mövcud standartlara uyğun olmayan, mənşəyi naməlum, insan orqanizmi üçün zərərli və təhlükəli küllü miqdarda ərzaq məhsullarının gətirilməsinə şərait yaratmışdır.

Makroiqtisadi siyasətin düzgün aparılmaması və pul qıtlığı nəticəsində işsizliyə və yoxsulluğa düşər olmuş əhali minimal bioloji normalar səviyyəsində belə ərzaq əldə etmək imkanlarından məhrum edilmişdir.

Bütün bunlar "Ərzaq təhlükəsizliyi Konsepsiyası"nın hazırlanması və həyata keçirilməsini zəruri edir.

Ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində aparılan siyasət bir-biri ilə sıx əlaqəli olan aşağıdakı aspektlərlə səciyyələnir:

1. Kəmiyyət aspektləri;
2. Keyfiyyət aspektləri;
3. İqtisadi və sosial aspektlər.

Kəmiyyət aspektləri ölkə əhalisinin bütün kateqoriyalarının bioloji normalar səviyyəsində ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsini və fəvqəladə hallar üçün kifayət edəcək miqdarda ərzaq ehtiyatının mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Keyfiyyət aspektləri ərzaq məhsullarının sanitar-gigiyena, ekoloji, tibbi-bioloji normalara uyğunluğunu və müvafiq standartlara uyğunluq səviyyəsini xarakterizə etməklə yanaşı, istifadəsinin insan orqanizminə təhlükəli və zərərli təsiri ehtimalı (risqi) ilə səciyyələnir.

Ərzaq təhlükəsizliyi məsələsində makroiqtisadi və sosial aspektlər Milli İqtisadi Təhlükəsizlik Strategiyasının və Sosial Reabilitasiya və İnkişaf Proqramının ümumi kontekstindən irəli gələn vəzifələri özündə əks etdirməklə aparılan siyasətin aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- Maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi, milli valyutanının dayanıqlığının və dönrilliyinin artırılması istiqamətində aparılan ümumi tədbirlər;
- Ərzaq istehlakı bazarında makro-tələbatla makro-təklif arasında tarazlığın təmin olunması;
- Transmilli aqrobiznes və beynəlxalq ticarət qurumları ilə səmərəli əməkdaşlıq;
- İşsizliyin və yoxsulluğun aradan qaldırılması, ailə və fərdi alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi hesabına minimum istehlak büdcəsinin ödənilməsi istiqamətində aparılan tədbirlər.

Konsepsiyanın həyata keçirilməsində bir sıra taktiki tədbirlər nəzərdə tutulur ki, bunların əsasını aşağıdakılar təşkil edir:

- Qanunvericilik tədbirləri;
- Təşkilati tədbirlər;
- Yardımçı tədbirlər.

Qanunvericiliklə əlaqədar aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur:

- Ərzaq təhlükəsizliyi məsələsində aidiyyəti olan qanunverici aktların (aqrar islahatlara aid Qanunlar, "İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında", "Əmtəə nişanları haqqında", "Baytarlıq təbabəti haqqında", "Bitki karantini haqqında

Qanunlar" və s.) tətbiqini çətinləşdirən ziddiyyətli məqamların və boşluqların aradan qaldırılması, ərzaq təhlükəsizliyi baxımından ekspertizası;

- "Taxıl haqqında" Qanunun hazırlanması;
- Milli sertifikatlaşdırma sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edən Qanunların icrasına nəzarət edən orqanların hüquq və səlahiyyətlərindəki paralelçiliyin, ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və səmərəli nəzarət mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Təşkilati tədbirlər ölkənin siyasi və sosial-iqtisadi sferasını əhatə edən müvafiq orqanların (ilk növbədə Milli Təhlükəsizlik, Kənd Təsərrüfatı, İqtisadiyyat, Maliyyə, Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi, Səhiyyə Nazirlikləri, Dövlət Gömrük və Baytarlıq Komitələri və s.) rəhbərlərindən ibarət birgə komissiyanın yaradılmasını nəzərdə tutur.

Yardımcı tədbirlər əsasən maarifləndirmə, təbliğat və informasiya xarakteri daşımaqla aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- Ərzaq məsələləri ilə əlaqədar milli ənənələrimizə və mətbəximizə yad olan elementləri təbliğ edən, milli istehsalımızı sıxışdıran reklam və digər təbliğat materiallarının məhdudlaşdırılması;
- Milli istehsalın və ev təsərrüfatçılığının üstünlüyünü əks etdirən və inkişafını stimullaşdırılmasına köməklik edən metodiki materialların, kitab və bukletlərin hazırlanması;
- Əhəlinin sanitar-gigiyena, səmərəli və sağlam qidalanma və istehsalat mədəniyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində maarifləndirilməsi;
- Ərzaq məhsullarının istehsalı və istehlakı sahəsində ictimai peşəkar birliklərin yaradılmasının təşkili.

İqtisadi təhlükəsizliyin mühüm komponentlərindən biri "Ekoloji təhlükəsizlik"dir.

Ekoloji təhlükəsizlik — insanın və cəmiyyətin həyati vacib maraqlarının, ətraf mühitin ona antropogen və təbii təsirlər nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorunmasının təmin edilməsi.

“Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu hüquqi və fiziki şəxslərin, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının, onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyətinin həyata keçirməsi zamanı ekoloji təhlükəsizlik sahəsində münasibətləri tənzimləyir.

Bu qanunun məqsədi insanın həyatını və sağlamlığını, cəmiyyəti, onun maddi və mənəvi dəyərlərini, ətraf mühiti, o cümlədən atmosfer havası, kosmik fəza, su obyektləri, yerin təki, torpaq, təbii landşaft, bitki və heyvanlar aləmini təbii və antropogen amillərin təsiri nəticəsində yaranan təhlükələrdən qorumaq üçün hüquqi əsasları müəyyən etməkdir.

Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunundan, Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktlarından və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

İnsanın, cəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizliyinin tərkib hissəsi olaraq ekoloji təhlükəsizlik sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

1. ölkənin inkişaf strategiyasının formalaşdırılmasında və həyata keçirilməsində ekoloji təhlükəsizliyin üstün qaydada təmin edilməsi;
2. ekoloji təhlükəsizliyin ümumdünya, regional və yerli səviyyədə təmin etmək məqsədilə beynəlxalq əməkdaşlığının inkişafı;
3. biosferin və onun bütün komponentlərinin qorunub saxlanılmasının insanların həyatı və fəaliyyəti üçün ekoloji cəhətdən təhlükəsiz şəraitin təminat sisteminin yaradılması ;
4. ölkənin ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin (gölünün) Azərbaycan Respublikasına mənsub olan bölməsində dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının uzlaşdırılan fəaliyyətinin təmin edilməsi;
5. təhlükəli və fəvqəladə ekoloji vəziyyətin qarşısının alınması, onun, gələcək nəsillərə təsir göstərə biləcək nəticələr də daxil olmaqla, aradan qaldırılması üzrə tədbirlərin hazırlanması və ardıcıl həyata keçirilməsi;
6. ətraf mühitə təsir edən təsərrüfat və digər fəaliyyətin ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi mövqeyindən nizama salınması.

Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində dövlətin hüquqları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. vahid dövlət siyasətini müəyyənləşdirmək;
2. müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirmək və bu fəaliyyətə metodiki rəhbərlik etmək;
3. layihələri və dövlət proqramlarını hazırlamaq və həyata keçirmək;
4. ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair tədbirlərdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək;
5. təhlükəli ekoloji vəziyyət yarada bilən gələcək təsərrüfat və digər fəaliyyətin qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət ekoloji ekspertizasından keçirilməsi də daxil olmaqla ekoloji təhlükəsizliyin tələblərinə uyğunluğunu müəyyən etmək;
6. qanunvericiliyi pozan müəssisə və təşkilatların fəaliyyətinin dayandırılması üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada tədbirlər görmək;
7. qanunvericiliyi pozan vəzifəli şəxsləri qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün tədbirlər görmək;
8. müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarından ekoloji təhlükəsizliyə dair lazımı məlumatı əldə etmək;
9. ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair beynəlxalq tədbirləri müəyyən edilmiş qaydada təşkil etmək və onlarda iştirak etmək, təcrübə, mütəxəssis, məlumat mübadiləsi keçirilməsi məqsədilə xarici dövlətlərin müvafiq orqanları ilə müəyyən edilmiş qaydada qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək;
10. ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər hüquqları həyata keçirməkdir.

Ekoloji təhlükəsizlik sahəsində dövlətin vəzifələri isə aşağıdakılardır:

1. dövlət nəzarətini həyata keçirmək, o cümlədən təbii ehtiyatlardan ekoloji cəhətdən təhlükəsiz istifadəyə və təsərrüfat subyektlərinin ekoloji təhlükəsizliyinin tələblərinə əməl etmələrinə nəzarət etmək;
2. təhlükəli ekoloji vəziyyətlərin yaranması və genişlənməsi təhlükəsi yaradan halları və hadisələri aşkar etmək və proqnozlaşdırmaq;
3. informasiya təminatını təşkil etmək və həyata keçirmək;

4. ekoloji cəhətdən fəlakətli zonalar da daxil olmaqla müvafiq ərazilərə fəvqəladə ekoloji vəziyyət zonası statusunu vermək;
5. ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dair tələbləri müəyyən edən dövlət standartları və digər normativləri təsdiq etmək;
6. təhlükəli və fəvqəladə ekoloji vəziyyət yaranması barədə əhaliyə məlumat vermək;
7. ekoloji təhlükəsizlik sahəsində əhalinin təlimatlandırılmasını təmin etmək;
8. ekoloji təhlükəsizlik sahəsində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş digər vəzifələri həyata keçirməkdir.

Ətraf mühitə təhlükəli təsirlərin nəticələrinin aradan qaldırılmasına dair fəaliyyətin əlaqələndirilməsini və bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi üzrə dövlət nəzarətini Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həyata keçirir.

İqtisadi təhlükəsizliyin digər bir üsürü "Valyuta təhlükəsizliyi"dir. "Valyuta tənzihi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu "Valyuta təhlükəsizliyi"ni həyata keçirmək üçün dövlətin qəbul etdiyi əsas normativ hüquqi aktdır.

"Valyuta tənzihi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu respublika ərazisində valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prinsiplərini, valyuta tənzihi və valyuta nəzarəti orqanlarının səlahiyyətlərini və funksiyalarını, hüquqi və fiziki şəxslərin valyuta sərvətlərinə sahib olmaq, bu sərvətlərdən istifadə etmək və onlar barəsində sərəncam vermək sahəsində hüquqlarını və vəzifələrini, valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyəti müəyyən edir.

Respublika ərazisində rezidentlər arasında milli valyuta ilə hesablaşmalar heç bir məhdudiyət qoyulmadan aparılır.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın əldə edilməsi və ondan istifadə edilməsi qaydası Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı tərəfindən müəyyən edilir.

Rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın və milli valyutada ifadə edilmiş qiymətli kağızların Azərbaycan Respublikasından çıxarılması və göndərilməsi eləcə də Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi və göndərilməsi Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının və Azərbaycan Respublikası Nazirlər

Kabinetinin birgə müəyyən etdikləri qaydada həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasında xarici valyutanın alınması və satılması Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi qaydada müvəkkil banklar vasitəsilə həyata keçirilir. Xarici valyutanın alqı-satqısı əqdləri bilavasitə müvəkkil banklar arasında, eləcə də Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının müəyyən etdiyi qayda və şərtlər daxilində fəaliyyət göstərən valyuta birjalari vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Müvəkkil bankların iştirakı olmadan xarici valyutanın alınması və satılmasına icazə verilmir.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı manatın sabitliyini təmin etmək məqsədi ilə xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə əməliyyatlar aparmaqla valyuta bazarına müdaxilə edə və satış məzənnəsinin alış məzənnəsindən kənarlaşmasına hədd qoya bilər.

Azərbaycan Respublikasında valyuta sərvətləri həm rezidentlərin, həm də qeyri-rezidentlərin mülkiyyətində ola bilər. Onlar, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, valyuta sərvətləri ilə hər hansı əqdlər bağlamaq və əməliyyatlar aparmaq hüququna malikdirlər. Azərbaycan Respublikasında valyuta sərvətləri üzərində mülkiyyət hüququ digər mülkiyyət obyektləri üzərində mülkiyyət hüququ ilə yanaşı dövlət tərəfindən müdafiə olunur.

Azərbaycan Respublikasının ərazisi vahid valyuta ərazisidir və bu ərazidə milli valyuta kimi manatın alıcılıq qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsini təmin edən pul-kredit və valyuta siyasəti yeridilir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi valyuta siyasətinin ümumi prinsiplərini, xarici dövlət borcunun limitini, xarici ölkələrə verilən kreditlərin həcmi, Azərbaycan Respublikası büdcəsinin tərkib hissəsi kimi valyuta planını müəyyən edir, valyuta tənziimi və nəzarəti məsələlərinə dair qanunvericilik aktları qəbul edir.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı Azərbaycan Respublikasında valyuta tənziimini həyata keçirən əsas orqandır.

Valyuta nəzarətinin məqsədi valyuta əməliyyatları aparılarkən valyuta qanunveriliciyinə əməl olunmasını təmin etməkdir.

Bütün bu təhlükəsizlik komponentlərini təhlil etdikdən sonra iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi modelləri və onlardan istifadə sahəsində inkişaf etmiş xarici ölkələrin təcrübəsi daha da maraq doğurur. Bu barədə isə aşağıdakı sualda ətraflı bəhs edilmişdir.

3. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi modelləri.

Hər hansı hadisənin baş verməsinə və prosesin gedişinə obyektiv qiymət vermək üçün onu dərindən və hərtərəfli təhlil etmək lazımdır ki, bu sahədə buraxılan səhvlər minimuma endirilsin. Belə hesab edilir ki, ildə əmək məhsuldarlığı 5 % artırsa, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi təmin oluna bilər. Lakin bu kriteriya Azərbaycan üçün məqbul sayıla bilməz. Ona görə ki, Azərbaycan tranzitiv ölkələr qrupuna daxildir. Tranzitiv ölkələrdə köhnə sosial- iqtisadi və siyasi sistemdən yeni sistemə keçid müxtəlif konsepsiya və modellərin tətbiq edilməsi ilə səciyyələnir və bu proses hələ başa çatmamışdır. Bundan başqa, bu prosesdə Azərbaycanın qarşılaşdığı problemlər həmin qrupa daxil olan bütün dövlətlərdə mövcud olan problemlərdən daha mürəkkəbdir. Bu kriteriyanı tətbiq edən ölkələrdə onun az faydalı olduğu aşkar olub, yəni bu kriteriya ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün yetərli deyil. Buna səbəb olan amillər isə bunlardır:

1. Bu göstərici üzrə hesablamalar zamanı bir çox səhvlər və qeyri dəqiqliklər olur;
2. Müxtəlif ölkələrdə iqtisadiyyatın xüsusiyyətini və strukturunu əks etdirə bilmir;
3. Müxtəlif ölkələrdə sərvətin və gəlirin bölgüsünün xüsusiyyətlərini və xarakterini dolğun göstərə bilmək ehtimalı çox aşağıdır;
4. Bu zaman müasir təsərrüfatın sahələri arasında fərqləri kəfətət qədər nəzərə almaq olmur, əmtəə-pul münasibətlərinin hökmranlığı şəraitində istehsal olunan məhsulun hamısı istehlak bazarı vasitəsilə deyil, məhsulun əhəmiyyətli hissəsi ailə təsərrüfatından bilavasitə şəxsi istehlaka daxil olur;

5. Bu göstərici üzrə hesablayanda və ya müqayisə edildikdə bütün ölkələrin təbii- iqlim şəraitinin müxtəlifliyi üzündən uyğunsuzluqlar meydana çıxır;

6. Milli gəlirin artım tempi göstəricisi ilə hesablayarkən milli valyutaların dönrəliyinin müxtəlif olması bir çox çətinliklər yaradır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini müəyyənləşdirmək üçün bir çox ümumi və sınaqdan çıxmış metodlar vardır. Bunlardan biri mühüm makroiqtisadi göstəricilərdir, bunlar öz əhəmiyyətinə görə digər iqtisadi göstəricilərdən daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digəri isə tədqiq olunan hadisə və prosesin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin ekspert qiymətləndirilməsi metodudur. Hər hansı sahənin problemlərini yaxşı bilən şəxslərdən ekspertlər qrupu təşkil olunur və onlar əsas göstəriciləri hərtərəfli öyrəndikdən, tədqiq etdikdən sonra müəyyən rəyə gəlirlər. Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsi bal sistemi ilə qiymətləndirilir. Müəyyən edilmiş nəticələr əsasında həm bütövlükdə ölkənin, həm də müxtəlif sahələrin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyələri təhlil olunur və bunun əsasında ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin strategiyası müəyyənləşdirilir.

Hər bir dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi qiymətləndirilərkən həmin ölkənin iqtisadi səviyyəsi, onun keçdiyi inkişaf yolu, geoiqtisadi, geostrateji və başqa xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla yanaşı, iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsinin ümumi metodları da tətbiq olunur. Bunlar əsasən aşağıdakılardır:

- ✓ ssenarilərin təhlili və emal edilməsi metodu;
- ✓ optimal, ən münasib metod;
- ✓ nəzəri- oyun metodu;
- ✓ faydalılıq metodu;
- ✓ qeyri- səlissistem nəzəriyyələri metodu;
- ✓ çoxmeyarlı statistik təhlil metodu.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsinin öyrənilməsi və onun təhlükəsizliyinin təmin olunmasında ssenarilərin təhlili və emal edilməsi metodu böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunun mahiyyəti ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməkdən və onun nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamaq üçün etibarlı materiallar verməkdən ibarətdir.

İqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi metodlarından biri də optimallaşdırma metodudur. Bir qayda olaraq, bu metoddan təsviri təhlildən təhlükəsizliyin kriteriyasını müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Bu variant dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyinin digər real kriteriyalarını məhdudlaşdırır. Başqa sözlə, təhlükəsizlik əsasən bir göstərici üzrə hesablanır, halbuki təhlükəsizlik kriteriyaları çoxdur və onlar bir- birini qarşılıqlı əlaqələndirir, şərtləndirir.

Nəzəri oyun metodundan ikitərəfli və çoxtərəfli konflikt situasinya zamanı istifadə olunur. Burada məqsəd konfliktlərə sintez şəkildə, bir- birinə təsiri və asılı olması şəklində baxmaqdır. Çünki, bütün ziddiyyətlər bir- birilə sıx surətdə əlaqədardır. Bu metod formanın məzmunu qabaqlamasının qarşısını almaq üçün əhəmiyyətlidir və bu metodun tətbiqi real prosesi daha düzgün əks etdirir.

Çoxmeyarlı statistik təhlil metodu da iqtisadi təhlükəsizliyin qiymətləndirilməsi metodlarından biridir. Onun mahiyyəti bir qayda olaraq ilk göstəricilərdən asılı olan və müqayisə olunan göstəricilərə keçilməsi ilə izah olunur. Bu prosesdə hər hansı göstəricinin bir hissəsi təhlil edilir, onun digər göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqəsi öyrənilir və bu zaman iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsi daha yaxşı qiymətləndirilir. Beləliklə, ümumiləşdirilmiş əsas komponent müəyyənləşdirilir ki, bu komponentdən istifadə etmək iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsini düzgün qiymətləndirməyə imkan verir.

Komponent təhlil metodunun tətbiqi prosesində ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin səviyyəsini qiymətləndirmək üçün elə göstəricilər seçilməlidir ki, həmin göstəricilər dünya dövlətlərinin əksəriyyətinə uyğun gəlsin və onları həmin dövrdə bir- biri ilə müqayisə etmək mümkün olsun. Bütün bunlarla bərabər ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qiymətləndirərkən ona çoxvariantlı yanaşma faydalı olur. Bu mürəkkəb prosesi öyrənərkən riyazi aparatdan istifadə etmək də səmərəli ola bilər. Bunun əhəmiyyəti bir çox göstəriciləri azaltmaqla hadisənin mahiyyətini dərk etməyi asanlaşdırmaqdır. Başqa sözlə, əsas göstəriciləri ikinci, üçüncü dərəcəli göstəricilərdən ayırmaqla və kəmiyyət göstəricilərindən istifadə etməklə hadisənin keyfiyyətini elmi cəhətdən düzgün təhlil etmək mümkün olur.

Ölkə daxilində siyasi sabitliyin və müstəqilliyin təmin olunduğu şəraitdə belə suveren dövlətlərdə iqtisadi sfera ilə bağlı xarici təhlükələr heç də azalmır. Çünki, beynəlxalq maliyyə bazarı ticarəti, transmilli korporasiyaların fəaliyyəti genişləndikcə, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları inkişaf etdikcə bu və ya digər ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik problemləri yaranır. Dövlət iqtisadi təhlükəsizlik məsələlərinə özünün inkişaf strategiyasının meyarlarından biri kimi baxır. Hər bir dövlət öz sosial-iqtisadi vəziyyətini təhlil edərkən sistemin iqtisadi cəhətdən dayanıqlılığını müəyyənləşdirməli olur. Ona görə də dövlət 3 variantdan — sabit inkişaf, böhrana qədərki vəziyyət və böhran və onun aradan qaldırılması üçün bir sıra iqtisadi göstəricilərin müəyyən edilməsini, proqnoz və strategiyanın işlənilib hazırlanmasını bir vəzifə kimi qarşısına qoyur.

İqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsi aşağıdakı amillərlə müəyyən olunur:

- Ölkənin yerli və xarici strateji resurslara daxil olma və ərazidə məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi ilə əlaqədar geosiyasi və iqtisadi coğrafi vəziyyət;
- Ölkənin iqtisadi və hərbi-siyasi gücü, onun iqtisadi fəaliyyətinin əsas strateji növləri üzrə dünya iqtisadi sistemində rəqabət mövqeyi;
- Ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin asılı olduğu Milli iqtisadiyyat sahələrinin dəstəklənməsi üzrə institusional sistemin səmti;
- Milli iqtisadiyyat sahələri və müəssisələrin rəqabət üstünlüyünü təmin edən «Milli romb» (Porter M. 1993) determinantına münasibətdə dövlətin iqtisadi siyasətinin prioriteti;
- Ölkə əhalisinin həyat keyfiyyətinin (sağlamlıq, təhsil, mədəniyyət, incəsənət) dünya standartları (Avropa) səviyyəsinə çatmasını təmin edən sosial-iqtisadi və ekoloji sferaya münasibətdə dövlətin iqtisadi siyasətinin prioriteti;
- İqtisadi təhlükəsizliyin təminə olunması üçün ölkənin regionları və Milli iqtisadiyyat sahələrinin strateji əhəmiyyətini nəzərə alan ÜDM-un regional və sahə strukturunun parametrləri;
- Milli iqtisadiyyatın ümumdünya ticarət təşkilatının tərkibində fəaliyyət prinsipi ilə müəyyənləşdirilməsi şərtləri və həmin şərtlərdən asılı olan idxal-ixrac strukturu;

- Fors-major iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən kifayət həcmdə birinci və yüksək dərəcədə strateji maddi nemətlər ehtiyatının mövcudluğu.

Sadalanın amillər mahiyyətə iqtisadi təhlükəsizliyin daxili və xarici spektrlərini əhatə edir. Bu təhdidlərin hər biri ölkə üçün təhlükənin müəyyən dərəcəsini əks etdirməklə bərabər, onlara qarşı əks fəaliyyətin prioritetlərini göstərir. Bu və ya digər təhdidlərin təhlükəlilik səviyyəsini qiymətləndirmək və onların qarşısının alınması və ya ləğv edilməsi üçün elə informativ göstəricilərin seçilməsi zəruridir ki, ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin ümumi vəziyyətini qiymətləndirmək mümkün olsun.

Hər bir dövlət özünün iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün problemin mahiyyətini dərk etməyə imkan verən bir sıra əsas göstəriciləri təhlil etməyə çalışır. Hər bir göstərici üzrə icazə verilən səviyyə, hədd yəni indikatorlar müəyyənləşdirilir. Bu göstəricilərə aiddir:

1. Adambaşına düşən ÜDM, onun dinamikası və digər ölkələr üzrə müqayisəsi;
2. Emal edici sənayenin ÜDM-da xüsusi çəkisi;
3. Sənayenin ümumi məhsulunda maşınqayırmanın xüsusi çəkisi;
4. İnvestisiyaların ÜDM-a nisbəti;
5. Elmi tədqiqatlar və elmi işlər üzrə xərclərin ÜDM-a nisbəti;
6. Beynəlxalq standartlara görə müəyyən olunmuş yoxsulluğun səviyyəsi;
7. Həyatın orta yaşayış müddəti;
8. 10 % ən çox gəliri olan əhali ilə, 10 % ən az gəliri olan əhali arasında nisbət;
9. Beynəlxalq standartlara görə işsizliyin səviyyəsi;
10. İllik inflyasiyanın səviyyəsi;
11. Dövlət borcu, onun ÜDM-a, büdcə gəlirinə nisbəti;
12. Xarici borcların ÜDM-a nisbəti;
13. İdxal, idxalın səviyyəsi, ÜDM-a nisbəti;
14. Ərzaq məhsullarının idxalı, ümumi ərzaq istehlakı və idxal edilən ərzaq məhsullarının istehlak olunan ərzaq məhsullarına nisbəti.

İqtisadi təhlükəsizliyin bu göstəricilərinin hədd ölçülərini müəyyən edərkən dövlət iqtisadi potensial imkanlarını nəzərə almalı olur. Bu göstəricilərin hədd səviyyələri belədir:

1. Əsas kapitalla investisiyalar (ÜDM-a görə faizlə — 25 %);
2. Müdafiə xərcləri (ÜDM-a görə faizlə - 3 %);
3. Vətəndaşların elminə, təhsilinə çəkilən xərclərin xüsusi çəkisi (ÜDM-a görə faizlə - 1,5 %);
4. İnnovasiya məhsullarının bütün sənaye məhsullarına görə xüsusi çəkisi (ÜDM- görə faizlə - 15 %);
5. Sənaye istehsalında maşınqayırma və metal emalı sahələrinin xüsusi çəkisi (ÜDM –a görə faizlə - 25 %);
6. Pul gəliri yaşayış minimumundan aşağı olan əhalinin xüsusi çəkisi (bütün əhaliyə görə faizlə - 7 %);
7. 10 % ən yuxarı və 10 % ən aşağı təminatı olan əhalinin gəlirlərinin nisbəti (8 dəfə);
8. İşsizliyin səviyyəsi (İqtisadi aktiv əhaliyə görə faizlə - 5-8 %);
9. Manetarlaşmanın səviyyəsi (İlin sonuna M2 göstəricisinin ÜDM-a görə çəkisi faizlə - 5 %);
10. Xarici borclar (ÜDM-a görə faizlə 30 %);
11. İnflyasiyanın səviyyəsi (faizlə - 2,5 %);
12. Daxili borc (ÜDM-a görə faizlə - 30 %);
13. Dövlət borcunun ödənilməsi üçün xərclərin ümumi çəkisi (dövlət büdcəsinin xərclərinin ümumi həcminə görə faizlə - 20 %);
14. Dövlət büdcəsinin kəsiri (ÜDM-a görə faizlə - 3 %).

Müasir dövrdə qloballaşan dünyada hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizlik problemləri daha da kəskinləşir. Belə ki, istehsal və istehlakın əmək məhsuldarlığının və əmtəə və xidmətlərin rəqabət qabiliyyətliliyi, o cümlədən beynəlxalq əmək bölgüsündə ixtisaslaşmanın daha da kəskinləşməsi qiymət və xərclərin aşağı salınmasını, innovasiyaların tətbiqinin artırılması problemlərinin həllini tələb edir. Bir sıra ölkələr rəqabət qabiliyyətli olmayan iqtisadiyyata malik olduğundan təhlükəsizliyin təmin edilməsi çətinləşir. Azərbaycan iqtisadiyyatının 1992-ci ildən bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə doğru iqtisadiyyatın transformasiyaya başlaması həm milli, həm də iqtisadi təhlükəsizlik problemlərini nəzərə almadan həyata

keçirildi. Çünki, iqtisadiyyatı bilavasitə beynəlxalq əlaqələrə hazır olma şəklinə salmadan bu prosesə qoşulma xarici borcda qiymətlərin səviyyəsində və vergi yükünün dərəcəsindən asılı olaraq tənzimlənməsini aparmadan reallaşdırmaq olmazdı. Hər bir ölkənin büdcə kəsrinin səviyyəsi, yəni büdcə defisiti bir il ərzində 20 %-ə qədər, bir neçə ardıcıl illər ərzində isə 10 %-dən yuxarı olmamalıdır. Qiymətlərin sabitlik vəziyyətinə gəldikdə ardıcıl olaraq 1 və 2 il ərzində iqtisadiyyatın 50 %-dən yuxarı olmaması və bir neçə illər ərzində 25 %-i üstələməməsi lazımdır. Halbuki, Azərbaycanda qiymətlərin liberallaşdırılması ilə əlaqədar 1992-1995-ci illər ərzində inflyasiyanın illik səviyyəsi 1600-1800 % olmuşdur. Nəticədə daxili istehsal qiymətlərinin dünya bazar qiymətləri arasındakı əlaqəsi pozulmuş, milli istahsalda rəqabət qabiliyyətlilik o cümlədən keyfiyyət aşağı düşmüşdür. Inflyasiyanın yüksək templi olması ölkə iqtisadiyyatına dağıdıcı təsir göstərməklə yanaşı bir çox sahələrdə boş dayanmalar və müəssisələrin maliyyələşməsinə gətirib çıxartdı. İqtisadi təhlükəsizliyin əsasə göstəricilərindən biri olan ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarını illik büdcənin 40 %-dən az olmamalı, ÜDM-un 10 %-i həcmində təyin edilməli və dövriyyədə olan pul kütləsinin 25 %-dən az təşkil edilməməlidir. Halbuki, müstəqilliyə yenicə qədəm qoyan Azərbaycan Respublikasının bu göstəriciləri çox aşağı olmuş, son dövrlər yüksəldilərək normadan artıq olaraq 10 miyard manat olmuşdur.

Ölkənin xarici borcu iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsində vacib şərt olduğundan borc 10 il müddətinə götürülürsə, ÜDM-un 50 %-dən artıq olmamalıdır. Eyni zamanda milli sərvətin 5 %-ni, bir illik büdcənin isə 20 %-ni üstələməməlidir. Azərbaycanın SSRİ-nin tərkibində olan dövlət borcları silindiyindən bugünkü xarici borcları tələb edilən normaya uyğundur.

Daxili borca gəldikdə isə borcun qaytarılma müddəti 10 ilə qədər olduqda ÜDM-un 75 %-i həcmində və büdcənin 20 5-dən artıq olmamalıdır. Bir çox hallarda daxili və xarici borclar zaman-zaman daha mülayim şərtli borclarla əvəz edilə bilər. İdaxal və ixrac əməliyyatlarının ölkə iqtisadiyyatına təsirini nəzərə alaraq hər bir dövlət tədiyyə balansının kəsirini təyin edir və norma kimi bir il ərzində kəsirin (mənfi saldonun) həcmi 50 %-dən yuxarı ardıcıl olaraq bir neçə ildə 20 %-i

üstələməməlidir. Vergilərin iqtisadiyyatdakı stimullaşdırıcı və məhdudlaşdırıcı təsirini nəzərə alaraq vergi yükü bir il ərzində 50 %-dən artıq olmamalıdır. Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakını nəzərə almaqla əsas iqtisadi təhlükələr yaradan maddələr kimi tədiyyə balansının ixracının xammal yönümlü olması, ərzaq təminatının idxal hesabına təmin edilməsidir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı
3. “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
4. “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
5. N. Məmmədov, M. Bərxudarov, “İqtisadi təhlükəsizlik”, Bakı, 2006
6. N. Məmmədov, “Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi”, Bakı, 2005
7. V. K. Sençaqov, “İqtisadi təhlükəsizlik, geosiyasət, qloballaşma, özünü qoruma və inkişaf”, Bakı, 2008
8. Z. Səmədzadə, “Dünya iqtisadiyyatı” Bakı, 2001

İnternet resursları

9. kitab.az
10. e-qanun.az
11. meclis.gov.az
12. economy.gov.az
13. yandex.ru
14. bing.ru
15. azstat.org
16. nba.az

MÖVZU. PUL-KREDİT SİSTEMİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

1. *Pul-kredit sisteminin fəaliyyətinin ümumi xarakteristikası.*
2. *Pul-kredit siyasəti və pul-kredit tədbirləri vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi istiqamətləri*
3. *Pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsində Mərkəzi Bankın tənzimləmə siyasəti və mexanizmləri*

1. Pul-kredit sisteminin fəaliyyətinin ümumi xarakteristikası.

Kredit – qaytarılmaq və faiz ödənilmək şərtilə pul və ya əmtəə formasında verilən borca deyilir. Kredit iqtisadiyyatda spesifik rol oynayır; o nəinki istehsalın fasiləsiz hərəkətini təmin edir, həmçinin onu daha da sürətləndirir. Kredit tədavül xərclərinin azalmasına kömək edir. Zahirən gündəlik həyatda kredit əşyanın və ya pul vəsaitlərinin müvəqqəti istifadəyə götürülməsi kimi çıxış edir. Kredit vasitəsi ilə mal material qiymətləri, məxtəlif növ məşın və mexanizmlər əldə edilir. Əhali tərəfindən nisyə əmtəələr alınır, başqa sözlə kredit hesabına əldə edilən obyektlər kimi ən müxtəlif qiymətliyə çıxış edir. Lakin, elmi nöqteyi nəzərdən kreditin əşya mənasında yozulması düzgün deyil. Kredit haqqında elm əşyaları deyil, onların xüsusunda təsərrüfat subyektləri arasındakı münasibətləri öyrənir. Bu mənada iqtisadi məhsul kimi kredit, ictimai münasibətlərin müəyyən növü kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla belə kredit yalnız dəyərin hərəkəti ilə bağlı iqtisadi əlaqələr ifadə edən ictimai münasibətlərdi.

Kreditin mahiyyətini açıqlamaqdan ötrü ilk növbədə onun ünsürləri müəyyən edilməlidir, bunlar ən əvvəl kredit münasibətlərinin subyektləridir. Kredit sövdələşməsində münasibətlər subyektləri kimi kreditor və borclar çıxış edir. Kreditor və borcalan ilk növbədə əmtəə tədavülü əsasında təşəkkül tapır. Əmtəə alqı-satqısı zamanı alıcı heç də həmişə əmtəənin dəyərini dərhal ödəmək imkanına malik olmur və ödəmə yalnız müəyyən müddətdən sonar aparılır. Belə hallarda satıcı kreditora, alıcı isə borcluya çevrilir. Lakin, əmtəə tədavülü kreditor və borc alanın meydana gəlmə-

sinin yeganə əsası deyil, nəyi isə başqasına müvəqqəti istifadəyə, yəni borc verən hər kəs kreditor olur. Bir qayda olaraq könüllü şəkildə kreditor olmaq mümkündür. Borc verilən vasitələrin mənbəyi ya şəxsi resurslar, ya da təkrar istehsal prosesinin digər subyektlərindən borc götürülən resurslardı. Şəxsi resurslar borc verildikdə onların sahibi kreditor olur. Kreditorun yerləşdirdiyi cəlb edilmiş vasitələrin sahibi isə digər təsərrüfat subyektidir.

Borcalan isə kredit münasibətlərinin kredit gətürən və aldığı borcu qaytarmalı olan tərəfidir. Tarixən borcalan kimi resurslara əlavə tələbatı olan ayrı-ayrı şəxslər çıxış edirdilər. Bankların yaranması ilə təkcə kreditorların təmərküzləşməsi deyil, həm də borc alanların tərkibinin əhəmiyyətli genişlənməsi baş verir. Müasir dövrdə banklardan başqa borcalan kimi müəssisələr, əhali və dövlət də çıxış edir.

Borcalanı kreditordan bir neçə cəhət fərqləndirir. Ən əvvəl borcalan bütün hallarda borc götürdüyü resursların müvəqqəti istifadəçisidir. Digər tərəfdən borc götrülən vəsaitlər həm istehsal, həm də tədavül sahəsində tətbiq edilir. Borcalandan fərqli olaraq kreditor borc verdikdə mübadilə mərhələsində çıxış edir və istehsalda iştirak etmir. Üçüncü tərəfdən borcalan həm müvəqqəti istifadəyə götürdüyü dəyəri geri qaytarır, həm də borc faizini ödəyir. Eyni zamanda borcalan kreditordan iqtisadi cəhətdən aslıdır. Lakin bu asılılıqlar borcalanın kredit sövdələşməsində tam hüquqlu tərəfi kimi əhəmiyyətini inkar etmir. Borcalansız, kreditor da olmur. Borcalan borc götürdüyü resurslardan elə istifadə etməlidir ki, vaxtında və tam həcimdə borcu faizlə birlikdə qaytara bilsin. Məhs bu mənada borcalan məhsuldar qüvvədir və müvəqqəti istifadəyə verilmiş resursların səmərəli tətbiqi borcalandan aslıdır.

Kreditorla borcalan yerlərini dəyişəndə bilər. Müasir təsərrüfatda eyni subyekt eyni vaxtda kreditor və borcalan kimi çıxış edə bilər.

Kreditin aşağıdakı funksiyaları var:

- a) Pul vəsaitlərinin mərkəzləşməsi və təmərgüzləşmə-sinin sürətlənməsi.
- b) Pul vəsaitlərinin yenidən bölgüsü
- d) Kredit alətlərinin və əməliyyatlarının yaradılması
- q) Məcmu pul dövriyyəsinin həcminə nəzarət olunması

Kreditin əsas prinsipləri: təcillilik, əvəzlilik, qaytarılma. Müasir dövrdə kreditin aşağıdakı formaları var.

Dövlət krediti – zamanı borc verən və ya kreditor rolunda dövlətin özü çıxış edir. Kommersiya krediti – bir sahibkar tərəfindən digərinə əmtəələr formasında verilən kreditdir. Veksel krediti – banklar tərəfindən veksel sahiblərinə və təhcizatçılar tərəfindən alıcılara verilən kredit növüdür. İstehlak krediti – əhaliyə istehlak mallarının alınması və məişət xidmətlərinin ödənilməsi üçün verilən kreditdir. İpoteka krediti – əmlakın girov qoyulması əsasında verilən kreditdir.

Kommunal krediti – kommunal təsərrüfatın və mənzil tikintisinin ehtiyacları üçün verilən kreditdir. Kənd təsərrüfatı krediti – kənd təsərrüfatının inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş kredit növüdür. Beynəlxalq kredit – borc kapitalının ölkələr arasında hərəkəti və fəaliyyətidir. Kredit siyasəti müəyyən iqtisadi və siyasi məqsədlərə çatmaq üçün Mərkəzi bank və dövlət tərəfindən pul-kredit sferasında həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Onun əsas məqsədi kreditin və pul tədavülünün vəziyyətinə təsir etməklə təsərrüfat konyukturasını tənzimləməkdir.

Kredit siyasəti müəyyən iqtisadi və siyasi məqsədlərə çatmaq üçün Mərkəzi bank və dövlət tərəfindən pul-kredit sferasında həyata keçirilən tədbirlər sistemidir. Onun əsas məqsədi kreditin və pul tədavülünün vəziyyətinə tə'sir etməklə təsərrüfat konyukturasını tənzimləməkdir.

Hal-hazırkı keçid dövründə biznesin inkişafında kreditin rolu əvəzedilməzdir. Milli iqtisadiyyatın yenidən qurulduğu bir zamanda ölkənin öz istehsalı olan malların xüsusi çəkisinin yüksək olması vacibdir. Buna da yalnız yerli müəssisələrin sürətli inkişafı nəticəsində nail olmaq olar. Yeni yaranan müəssisələrin vəsait çatışmamazlığını nəzərə alsaq, kreditin zəruriliyini aydın görmək olar. Beləliklə, yeni yaranmış müəssisələrin əsas və dövriyyə fondlarının maliyyələşməsi, yeni biznesin yaradılmasındakı maliyyə problemlərin aradan qaldırılmasının yeganə yolu bank kreditləridir. Bu prosesdə həm dövlət, həm banklar, həm də kredit alan tərəf maraqlıdır. Bank kredit vasitəsilə maliyyələşmə prosesi apararaq ölkə iqtisadiyyatının inkişafına kömək edir. Həm də öz sərbəst vəsaitlərini dövriyyəyə buraxaraq mənfəət əldə edir. Kredit alan subyekt isə öz təsərrüfatını quraraq həm mənfəət əldə edir, həm də vergi

ödəməklə ölkədə sosial bərabərsizliyin aradan qaldırılmasında iştirak edir. Hal-hazırda bütün bazar iqtisadiyyatlı ölkələr kimi Azərbaycanda da kredit qoyuluşlarının həcmi gündən-günə artmaqdadır.

Ölkədə hansı iqtisadi sistemin mövcud olmasından asılı olmayaraq, iqtisadiyyatın idarə edilməsi pul amilini nəzərə almadan qeyri-mümkün olmuşdur. Bazar iqtisadiyyatının idarə olunmasında isə pul bilavasitə iştirak edir. Lakin iqtisadiyyatı tənzimləmə metodlarından asılı olaraq, iqtisadiyyatın idarə edilməsində pul bəzən birbaşa, bəzən də dolayı yolla iştirak edir.

Ümumiyyətlə, pulun iqtisadiyyatda, insanların həyatında əhəmiyyətini anlamaq üçün pulun funksiyalarına baxmaq kifayətdir. Pulun 1-ci funksiyası dəyər ölçüsüdür. Pul ilkin yarandığı dövrlərdə özünü dəyər ölçüsü kimi göstərirdi. Çünki, pulun yaranmasına zərurət mübadilənin çətinləşməsi idi. İnsanlar əmtəələrini dəyişmək üçün vahid dəyər ölçüsü olan pulu yaratdılar. Bu gün də pul deyəndə birinci onun dəyər ölçüsü olması ağıla gəlir. İkinci funksiya tədavül vasitəsi funksiyasıdır. Əmtəələrin alqı-satqı prosesi tədavül vasitəsi kimi pula ehtiyac doğurur. Bu onunla bağlıdır ki, dəyər ölçüsü funksiyası vasitəsilə əmtəənin pulla ifadəsi hələ onun satışı demək deyildir. Əmtəənin qiyməti yalnız alqı-satqı (Ə-P-Ə) prosesində, əmtəənin pula real mübadiləsi zamanı reallaşır. Pul bu funksiyada əmtəələrin tədavülünə xidmət edir, ondan satın alınan əmtəələrin ödənilməsi üçün istifadə edilir, onların alqı-satqısı prosesində vasitəçi rolunu oynayır. Bu funksiyanın xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əmtəənin alıcıya verilməsi və onun dəyərinin ödənilməsi eyni vaxtda baş verir. Pulun bu funksiyası birinci funksiya ilə oxşardır. Fərq isə ondan ibarətdir ki, dəyər funksiyasında pul bilavasitə iştirak etməyə bildiyi halda, tədavül funksiyasında pul əmtəələrin tədavülündə bilavasitə iştirak etməlidir. Pulun üçüncü funksiya pulun tədiyyə vasitəsi funksiyasıdır. Bəzən pulun hərəkəti ilə əmtəələrin hərəkəti ilə eyni vaxta düşməyə bilər. Bu zaman pulun tədiyyə vasitəsi funksiyasına ehtiyac yaranır. Bu funksiya bazar iqtisadiyyatında daha qabarıq iştirak edir. əmtəələrin istehsal vaxtı ilə tədavül vaxtı üst-üstə düşmədiyindən, təsərrüfat subyektlərinin vəsait çatışmamazlığı yaranır. Nəticədə kredit yaranır. . Tədiyyə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərən puldan əmtəələrin kreditə satışında, pul ssudalarının verilməsində və ödənilməsində, fəhlə və

qulluqçulara əmək haqqlarının ödənilməsində, əhaliyə pensiyə, yardım və təqaüdlərin verilməsində və s. istifadə edilir. Pulun dördüncü funksiyası yığım funksiyasıdır. Pul dedikdə, insanların əmtələri almaq üçün bir vasitə olmasından başqa həm də ictimai sərvətin yaradıcısı kimi də başa düşülür. Ona görə də insanlar onu yığılmağa səy göstərirlər. Dəfinə yaradılması üçün pul tədavüldən götürülür, yəni alqı-satqı əməliyyatı kəsilir. Lakin pulun sadə yığımı və saxlancılıq sahibinə əlavə gəlir gətirmir. Kapitalizmdə sahibkara pulu saxlamaq əlverişli deyildir onu mənfəət əldə etmək üçün dövriyyəyə buraxır. Lakin bununla belə pulun dəfinə kimi yığılması da zəruridir. Çünki, məhz pul ehtiyatlarının yaradılması ayrı-ayrı təsərrüfatçılıq subyektlərində yaranan pozuntuların, cəmiyyət miqyasında yaradılmış ehtiyatlar isə xalq təsərrüfatında baş vermiş disproporsiyaların aradan qaldırılmasını təmin edir. Nəhayət, pulun axırıncı-beşinci funksiyası dünya pulu funksiyasıdır. Pulun bu funksiyası bəzi ölkələrin valyuta vahidlərinin dünyanın bir çox ölkələrində əsasən tədavül, mübadilə və yığım vasitəsi kimi qəbul olunmasıdır. Ölkələr arasında və yaxud müxtəlif ölkələrin hüquqi və fiziki şəxsləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə təzahür edir. Xarici ticarət əlaqələri, beynəlxalq borclar, xarici partnyorlara xidmət göstərilməsi dünya pulunun meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Pul tədavülünün tənzimlənməsi məqsədilə onun öyrənilməsinə yönəldilən pul kütləsinin həcmi və strukturunu əks etdirən göstəricilərdən istifadə olunur. Bu göstəricilər pul aqreqləri adlanır. Məcmu pul kütləsi pul kütləsi aqreqlərindən ibarətdir. İEO-lərdə isə pul aqreqləri aşağıdakı kimi təsnifatlaşdırılır:

- M_1 = tədavüldəki nəğd pullar və cari bank hesablarındakı vəsaitlər.

- $M_2 = M_1 +$ komməriya banklarının 4 ilə qədər olan əmanətləri

- $M_3 = M_2 +$ ixtisaslaşdırılmış kredit idarələrinin əmanətləri

- $M_4 = M_3 +$ iri komməriya banklarının depozit sertifikatları.

Azərbaycanda isə pul kütləsi aqreqləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

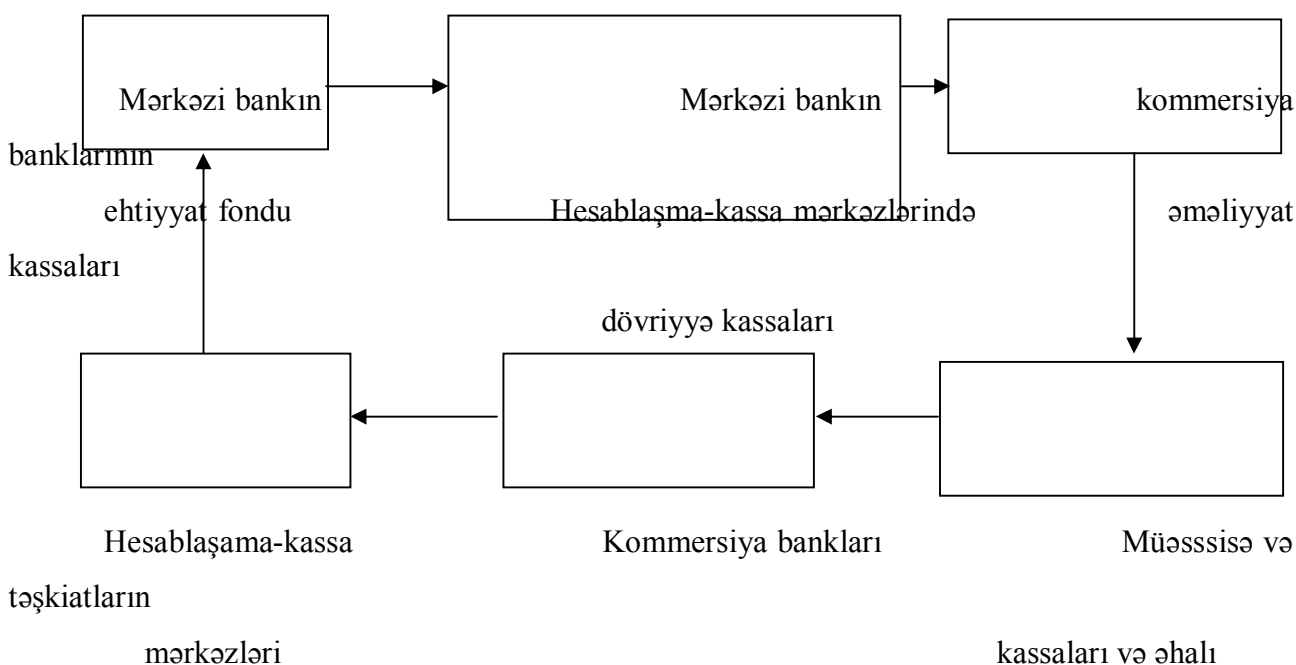
- M_0 = bank sistemindən kənar nəğd pul, yəni dövriyyədə olan nəğd pul;

- $M_1 = M_0 +$ komməriya banklarında əhalinin və müəssisələrin depozitləri, $M_0 +$ tələbolunanadək əmanət və depozitlər;

- $M_2 = M_1 +$ əmanət banklarında müddətli əmanətlər;

- $M3=M2+$ bankların depozit sertifikatları; dövlət istiqraz vərəqələri, xarici valyuta ilə depozitlər.

Pulla bağlı olan anlayışlardan biri də pul tədavülü anlayışıdır. Tədavül dedikdə, pulun nəgd və nəğdsiz formada hərəkəti başa düşülür. Göründüyü kimi pul tədavülü 2 yerə bölünür: nəgd və nəğdsiz pul tədavülü. Nəgd pul tədavülü dövriyyədə olan nəgd pulun hərəkətidir. Nəgd pul dövriyyəsi hüquqi şəxslər, fiziki şəxslər, hüquqi və fiziki şəxslər, əhali ilə dövlər orqanları və s. subyektlər arasında baş verir. Nəgd pul dövrənini qısaca olaraq aşağıdakı sxemdə görmək olar:

Sxem. Nəgd pul dövranı

Nağdsız pul tədavülü nağd puldan istifadə etmədən kredit idarələrində açılmış hesablar üzrə pul vəsaitlərinin bir hesabdan silinib, digər hesaba yazılmasından ibarət hesablaşmalardan ibarətdir. XIX əsrin axırlarına qədər nağd pul ödənişləri üstünlük təşkil edirdisə, müasir şəraitdə nağd pul ödənişlərinin xüsusi çəkisi çıx aşağıdır. ABŞ-da 10 %-ə qədərdir, Azərbaycanda isə 75%-ə qədərdir. Bu prosesə təsir edən əsas amil bazar iqtisadiyyatının aranması olmuşdur. Nağdsız pul dövriyyəsinin həcmi

ölkədə mal kütləsindən, qiymət səviyyəsindən, maliyyə sistemi vasitəsilə həyata keçirilən bölgü və yenidən bölgü münasibətlərindən asılıdır. Nəgd və nəğdsiz pul tədavülü arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Belə ki, Nağd pul bankdakı hesaba daxil olduqda, öz formasını dəyişərək nəğdsiz pula çevrilir. Bankdakı hesabdən nağd pul alındıqda isə nəğdsiz pul formasını dəyişərək nağd pula çevrilir.

Ümumiyyətlə, pulun iqtisadiyyatda rolu aşağıdakılardan ibarətdir:

- beynəlxalq və daxili ticarətin həyata keçirilməsində vasitə kimi;
- ictimai həyatda kapital rolunu oynayır;
- ÜMM-n bölgüsü və yenidən bölgüsü aləti kimi;
- inflyasiyanın tənzimlənməsi aləti kimi;
- monetar (pul-kredit) siyasət aləti vasitəsi kimi;
- iqtisadiyyatda tələb və təklif arasında tarazlığın yaradılması aləti kimi.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində pul kimi kredit anlayışı da böyük əhəmiyyətə malikdir. Bazar sistemindən əvvəlki, iqtisadi sistemlərdə kredit geniş yayılmışdır. Bazar iqtisadiyyatında nəğdsiz pulun xüsusi çəkisinin artımına zərurət yarandığından kreditin də geniş vüsət alması zəruri oldu.

Pul siyasəti alətləri. Açıq bazar əməliyyatları, reeskont faiz həddi, qanuni qarşılıq nisbətindəki dəyişmələr və digər önləmlər.

Açıq bazar əməliyyatları (ABƏ). Mərkəzi bankın bazardan sənəd almaları və ya bazara sənəd satmaları deməkdir. Sənəd satın alındığı zaman bunun qarşılığında pul verilmiş olacağından bazardakı pul miqdarı artır. Əks halda bazardakı pulun miqdarı azalır. ABƏ-pul təklifi üzərində son dərəcə təsirli bir alətdir. ABƏ xəzinəyə aid bono və istiqrazların, bazarlarda mərkəzi bank vasitəsilə alış və satış əməliyyatlarını əhatə edir. Bono və istiqrazların mərkəzi bank tərəfindən alınması bankların rezervlərini artırır və onların daha çox kredit açmaları üçün mühit yaradır. Bu baxımdan ABƏ çərçivəsində edilənlər iqtisadiyyata genişləndirici təsir göstərir. Özəl sektorun bono və istiqrazları açıq bazar əməliyyatlarının mövzusu xaricindədir. MB bazardan sənəd almağa başlaması sənədlərin qiymətini yüksəldir. Sənədlərin

gəliri sabit olduğundan qiymətlərin yüksəlməsi faiz həddinin düşməsi, demək olar tərs halda da faiz həddini yüksəldir.

Məcburi ehtiyat normaları. MEN dəyişdirilməsi bankın pul miqdarını nəzarət etmədə son dərəcə təsirli bir alətdir. Bilindiyi kimi banklar əmanətlərin müəyyən bir nisbətini nəğd olaraq qarşılıq adı altında tutmaq məcburiyyətindədir. MB bu qarşılıq nisbətini azaltmaq və ya artırmaqları ilə bankların pul yaratma imkanlarını genişlədir. Bir sözlə Mərkəzi bank məcburi ehtiyat normalarını dəyişdirərək bank sektorunun yarada biləcəyi əmanət miqdarına təsir edər.

Pul siyasətinin məqsəd və alətləri . 1973-cü ildə yanacaq böhranının sonlarında pul siyasətinin əhəmiyyəti artmış və pul siyasətinin iqtisadiyyata təsirini müdafiə edən Çikaqo məktəbinin (Monetarizm məktəbi) görüşləri bəzi ölkələrin hökumətləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Heç şübhəsiz, pul siyasətini uygulayan qurum- Mərkəzi bankdır.

Mərkəzi bank pul təklifindən istifadə edərək faiz nisbətlərini də dəyişdirə bilər. Faiz nisbətləri isə bilindiyi kimi investisiya və yığım səviyyələri üzərində təsirli olmaqdadır.

Pul siyasətinin məqsədləri. Pul siyasətinin əsas məqsədləri yeddi başlıq altında toplaya bilərik. Bunlar:

- tam məşğulluq;
- iqtisadi böyümə;
- qiymət səviyyəsi;
- tədiyə balansında tarazlıq;
- faiz nisbəti sabitliyi;
- maliyyə bazarlarında sabitlik;
- valyuta bazarlarında sabitlik.

Tam məşğulluq. Pul siyasətinin məqsədi tam məşğulluq hədəfi, lakin iqtisadiyyatda sıfır işsizlik səviyyəsi tutmaq çətindir. Buradakı hədəf əmək bazarına təklif edilmiş olan iş gücü miqdarının iş gücü tələbinə bərabərdir.

İqtisadçılar bu işsizlik səviyyəsini təbii işsizlik səviyyəsi olaraq adlandırılmaqdadır. Lakin günümüzdə hökumətlər bu nisbəti endirmək üçün çeşidli tədris proqramlarını tətbiq etməkdədir.

İqtisadi böyümə. İqtisadi böyümə ilə tam məşğulluğa çatmaq məqsədləri bir-biri ilə yaxından əlaqədardır. Çünki artan verimlilik - yeni investisiyalar, iqtisadi böyümə və aşağı səviyyəli işsizlik deməkdir. Buna qarşılıq əgər işsizlik yüksək, istehsal faktorları tam gücü ilə çalışmayırlarsa, o vaxt şirkətlər əlavə investisiyaya girişməyəcəklər. Burada önə çıxan hadisə iqtisadi böyümə nəticəsində investisiya yapmaya, insanları işə yığım yapmaya təşviq etməkdir. İqtisadi artım II dünya müharibəsindən sonra iqtisadi məqsəd olaraq hökumətlər tərəfindən qəbul edilən təməl pul siyasətinin əsaslarındanıdır.

Qiymət siyasəti. İnflyasiya istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi və sosial göstəricilərinə mənfi təsir göstərir. Bu səbəblə də pul siyasətinin təməl məqsədlərindən biri də qiymət sabitliyini təmin etməkdir. Çünki inflyasiya eyni zamanda iqtisadiyyatda müəyyənsizlik deməkdir. İnflyasiya dövründə firmalar önəmli qərarlar ala bilmirlər. Bu işə iqtisadi artıma mənfi təsir edən amillərdən biridir.

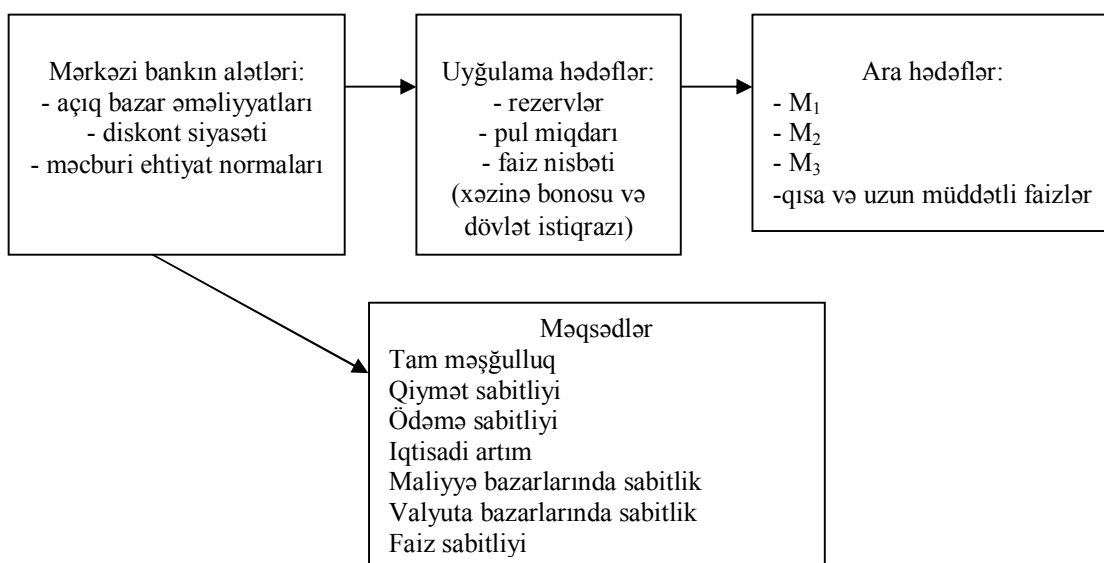
Faiz nisbət sabitliyi. Faiz nisbətlərindəki sabitlik qiymət sabitliyində arzulanan bir durumdur. Faiz nisbətindəki dalğalanmalar qiymət sabitliyində olduğu kimi iqtisadiyyatda bəlihsizliklərə səbəb olur və gələcəyə dair plan və qərarların qəbul olunmasını çətinləşdirir. Faiz səviyyələrindəki dalğalanmalar ölkəmizin bu gün çatdığı iqtisadi dəyişiklik içərisində inşaat, avtomobil və istehlak mallarına yönəlik tələbə təsir edir.

Maliyyə bazarlarında sabitlik. Maliyyə bazarlarındakı sabitliyin varlığı, faiz nisbətinin sabitliyi deməkdir. Maliyyə bazarlarındakı sabitliyin təminatçısı Mərkəzi Bankdır.

Valyuta bazarlarında sabitlik. Xarici ticarət hər ölkə üçün önəmlidir. Bir ölkənin pulunun xarici pullar qarşısında həddən atriq dəyərləndirilməsi həmin ölkənin mallarının qiymətlərinin beynəlxalq bazarlarda xarici cinsindən dəyərlənməsinə və digər ölkə malları ilə rəqabətdə ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir edər. 1995-ci ilin

aprel ayından etibarən ABŞ-ın pul vahidi dolların Yapon yeni və Alman markı qarşısında dəyər itirməsi, Yapon və Alman şirkətlərinin panika girmələrinə və hökumətləri üzərində, milli pullarının dəyərinin düşürülməsinə yönəlik təzyiq etmələrinə səbəb olmuşdur.

Pul siyasətinin məqsədlərinin böyüklüyü kimi zamanla bu məqsədlər arasında çatışmalar olur. Qiymət sabitliyi saxlamaya yönəlik bir pul siyasəti çox zaman tam məşğulluq məqsədindən uzaqlaşma məcburiyyətində qalmaqda və bir anlamda qiymət sabitliyi işsizliyin qaynağı olmaqdadır. 1970-ci illərdə yanacaq böhranı sonrası ortaya çıxan durğunluğun əsası böyük ölçüdə bu proses çərçivəsində inkişaf etmişdir. Digər yandan valyuta kurslarının sabit tutulması vəziyyətində, əgər faiz nisbətləri yüksəlsə, maliyyə sərbəstləşmənin olduğu bir ölkədə, ortaya bir açıqlıq çıxmaqdadır. Bu açıqlığa valyuta qayçısı deyilir. Bir ölkədə valyuta qayçısı təşkil edilirsə və bu ölkəyə xaricdən qısa müddətli sərmayə axımı olmaqda, bu işə bəzi dövrlərdə ciddi maliyyə böhranına səbəb olmaqdadır.

Sxem. Mərkəzi Bankın pul siyasətinin alətləri və məqsədləri

Pul siyasətinin alətləri. Mərkəzi Bankın istifadə etdiyi alətlər aşağıdakılardır: açıq bazar əməliyyatları. Mərkəzi Bank bu alətlə pul miqdarına təsir edir. Diskont siyasəti. Mərkəzi bank bu yol ilə kreditlərə tətbiq olunacaq diskont nisbətlərini, dolaşması ilə bankların kredit həcmələrinə təsir edir.

Məcburi ehtiyat normaları siyasəti - bu alətlə Mərkəzi bank iqtisadi fəaliyyətə doğrudan təsiretmə gücünə sahib olur. Banklar topladıqları əmanətin bir hissəsini qarşılıq olaraq ayırmaqda, geriyyə qalan hissəsini isə kredit olaraq fond tələb edənlərə istifadə etdirməkdədir. Bankların topladıqları əmanətə uyğun qarşılıq nisbətləri yüksəltdiyi zaman bankların fond toplama xərcləri də artır. Çünki bankların yaratdıqları bu pulu azaldaraq M_2 cinsində pul təklifini aşağıya çəkə bilirlər. Bu hal daha çox monetarist iqtisadçıların qəbul etdikləri pul siyasəti sırasında götürülür. Açıq bazar əməliyyatları- pul siyasətinin ən önəmli alətlərindən biridir. Açıq bazar əməliyyatları dövlət istiqrazları və ya valyuta üzərində edilir. Açıq bazar əməliyyatlarından istifadə edərək dövlət istiqrazı, xəzinə bonusu və ya valyuta satın alınması ilə pul miqdarı genişlənir, yəni iqtisadiyyatda pul təklifi artır. Əks halda, yəni Mərkəzi Bankın bono, istiqraz və ya valyuta satması halında pul miqdarı daralır.

Reeskont siyasəti. Reeskont siyasəti və ya diskont bir bankın müddətindən öncə bəlli faiz və komisyona qarşılığında sənədin ödənməsi əməliyyatıdır. Bir dəfə diskont edilmiş sənədin, ikinci dəfə diskont edilməsi əməliyyatına reeskont deyilir. Diskont banklar tərəfindən fərd və firmalara qısa müddətli kredit açdığı halda, reeskont isə Mərkəzi Bank tərəfindən banklara açılan qısa müddətli kreditdir. Mərkəzi Bankın reeskont nisbətlərini yüksəltməsi kreditə olan tələbatı azaldır.

Pul siyasətinin təsiri. 1930-cu ildə iqtisadi böhrana qədər pul tək və təsirli bir alət olaraq görülürdü. Böhran sırasında pul siyasətinin çox yetərsiz olduğu görüldü və bunun yerinə maliyyə siyasəti önəm qazanmış oldu. Keyns də pul siyasətinə çox önəm verməmişdir. Ancaq müharibədən sonra bütün dünyada inflyasiya təzyiqinin artması üzərinə pul siyasəti təkrar etibar qazanaraq tətbiq olunmağa başlandı.

Pul siyasətinin, böhran və inflyasiya hallarında fərqli təsirlikdə olduğu bilinməkdədir. bu səbəblə pul siyasətinin təsirliyinin bu iki halda ayrı-ayrı incələmək lazımdır. Daha öncə gördüyümüz kimi böhranın əsas səbəslərindən biri investisiyaların azalmasıdır. Buna qarşı pul siyasətinin dirçəlməsi tədbirləri faiz dərəcəsinin azalması və kreditləri almada asanlaşdırma prosesidir. Bu tədbirlərin yetərsiz olması açıqdır. Çünki böhran zamanı sərmayənin marjinal verimliliyi çox aşağı olur. Bu halda investisiyanı stimullaşdırmaq üçün faiz həddini aşağı salmaq

lazım olur. Hətta bank əməliyyat məsrəflərini qarşılaya bilmək üçün faiz dərəcələrini müsbət bir rəqəmə çatdırmalıdır.

Faiz həddinin aşağı salınması investorları stimullaşdırmayacaq, kreditlərin alınmasında asanlaşma şərtləri isə bir işə yaramayacaqdır. İflasların və işsizlərin yayılmış olduğu bir dövrdə banklar kredit verməkdə ehtiyatlı və çox diqqətli olmalıdırlar. Böhran zamanı verilmiş kreditlərin geriyyə ödənilməməsi kimi risklər də çox təbiidir. Spekulyativ investisiyaların qarşısının alınması baxımından pul siyasəti daha təsirlidir. Sərmayənin marjinal verimliliyi nə qədər yüksək olsa da faiz həddini ondan yüksək etməklə investisiyaları stimullaşdırmanın qarşısını almaq mümkündür.

2. Pul-kredit siyasəti və pul-kredit tədbirləri vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi istiqamətləri

Pul-kredit siyasəti, iqtisadi siyasətin tərkib hissəsidir. Bununla birlikdə, pul siyasətinin məqsədlərində zaman daxilində böyük dəyişmələr olmuşdur. Pul siyasətinin təməl məqsədi, qiymət səviyyəsinə nəzarət, iqtisadiyyatı sabit səviyyədə saxlamaq, məşğulluq, iqtisadi artımı və xarici bölmələr balansında tarazlığı təmir etmişdir. 1930-çi illərləki iki hadisə pul siyasətinin rolu və məqsədləri mövzularında bir dəyişikliyə səbəb oldu. Bu hadisələrin birinçisi, böyük depresiyanın təşkil etdiyi kütləvi və şiddətli aşağıdakılar. İkincisi 1936-çı ildə Keynsin «Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi» əsərini nəşr etmişdir.

Keyns əsərində pul təkliflərindəki bir dəyişikliyin faiz nisbətlərinin dəyişməsinə, bunun da investisiya təsirini bu əsrdə izah etmişdir. Daha sonralar, 1940-çı illərdəki daha iki hadisə, pul siyasətinin rolu və məqsədlərini üzərində dəyişiklik edilməsi mövzusunda təsirini göstərmişdir. Bunlardan birinçisi, I Dünya müharibəsi dövründə və sonrasında, Federal Rezerv sisteminin müharibə məsrəflərinin və faiz nisbətlərinin aşağı səviyyədə tutma siyasətinin həyata keçilməsi olmuşdur. İkincisi isə ABŞ-da 1946-çı ildə çıxarılan iş qanunu ilə, iş axtarmanın, milli iqtisadi siyasəti məqsədi halına gəlmişdir. Beləliklə, pul

siyasətinin məqsədinə qiymət səviyyəsi və məşğulluq məqsədi də əlavə edilmişdir. Belə bir halda pul siyasətinin məqsədləri aşağıdakılar ola bilər:

- qiymət səviyyəsi;
- məşğulluq;
- iqtisadi böyümə;
- xarici ödəmələr balansı.

Qiymət səviyyəsi: bu məqsəd, istehlakçı qiymət indeksləri və statistikaləri tərəfindən müəyyən edilməkdədir. İnnovasiya ümumi qiymətlər səviyyəsinin davamlı artımı prosesidir.

Məşğulluq – işsizlik nisbəti, fəaliyyətdə olan, aktiv nüfuzun, işsizlik nisbətidir. Ancaq bu göstərici daxili işsizlik dərəcəsini vermir. İqtisadi işsizlik halında olunaçaq pul və kredit təkbirləri, pul təklifi və kredit həcmi genişlənmək niyyətindən çıxış edir.

İqtisadi böyümə – Hal-hazırkı dövrdə iqtisadi siyasətin məqsədlərindən biri də sürətli bir iqtisadi böyüməni təmin etməkdədir. Pul təklifinin və kredit həcmi iqtisadiyyatın ehtiyacına görə tənzimlənməsi tarazlıq içində iqtisadi böyüməyə müsbət təsir göstərir.

Tədiyyə balansı – Tədiyyə balansı kəsiri, ticarət balansındakı kəsirdən irəli gəldiyindən, təbii olaraq idxalın ixraçatdan çox olmasını əks etdirir. İxraçat çoxluğu isə artaraq pul təklifinin azalmasına səbəb olacaqdır. Çünki, idxal içində lazım olan valyuta, idxalçıya milli pul qarşılığında satılacaqdır. Bu da, bir miqdar satınalma gücünün bazardan çəkilməsinə, yəni pul təklifinin azalmasına səbəb olacaqdır. Bununla əlaqəli olaraq faiz norması yüksələcək və xüsusilə investisiya xərçləri də azalacaqdır. Pul təklifi azaldığından, faiz həddi yüksəlir, investisiya xərçləri azalır, bu yolda da gəlirlərdə bir azalma müşahidə olunur. Bu azalma məcmu tələblə birlikdə idxal tələbin azalmasına da şərait yaradır.

Pul siyasətinin pul miqdarı və faizlərin nə şəkildə və hansı formada istişamətləndirilməsi məsələlərini özündə əks etdirir. İqtisadi ədəbiyyatlarda 3 əsas pul siyasəti rejimi mövcuddur:

1. Pul miqdarına əsaslanan pul siyasəti.
2. Kredit sisteminin həcmi əsasən pul siyasəti.

3. Faiz səviyyəsinə əsaslanan pul siyasəti rejimləri.

Pul siyasətində ağırlığın bəzən I rejimə, bəzən də II rejim əvə ya III rejimə keçdiyini söyləmək mümkündür. Məsələn, ABŞ-da 1981-çi ilə qədər «pul miqdarı ağırlığa, siyasət rejimi», sonraları isə «kredit həçminə və daha sonra isə faizlərə ağırlıq verən tədbirlər» həyata keçirilməlidir.

Pul tədavülünün tənzimlənməsində əsas yeri pula olan tələbə və təklifin müəyyən edilməsi tutur. Pula olan tələbə bazarın pul vəsaitlərinə olan ümumi tələbatı ilə müəyyən edilir. Pula olan tələbə əməliyyat və spekulativ tələblərdən ibarətdir.

Pula əməliyyat tələbi (və ya transsaksiya tələbi) pula olan ümumi tələbin bir hissəsi olub onun ticarət əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan miqdarını əks etdirir, o, transsaksiya tələbindən (cari sövdələşmələrin yerinə yetirilməsi üçün) və ehtiyat tələbindən (gələcəkdə mümkün olacaq sövdələşmələr üçün nəzərdə tutulmuş pul) ibarətdir. Əməliyyat tələbi faiz normasından asılı deyildir.

Klassik düşüncədə pul siyasətinin təsirsiz olduğu ifadə edilməklə birlikdə, aktiv bir pul siyasətinin tam məşğulluqla saxlanmasında əmək haqqı-qiymət mexanizminin yükünün yüngülləşəcəyi də ifadə edilmişdir. Bu da pul siyasətinin iqtisadiyyat ölkələrindəki təsirinin tamamilə göz önünə alındığını, az da olsa bir təsir varlığının qəbul edildiyini göstərir.

Keynsə görə pul siyasəti. 1930-çu ildən başlayaraq iqtisadi düşüncəyə hakim olan Keynsin baxışlarına görə, iqtisadi səviyyəsi ümumi mal və xidmət tələbi tərəfindən aşkarlanır. Keyns ilə klassiklər arasındakı əsas fərq Keynsin xüsusilə qısa dövrdə qiymətlər ilə faiz nisbətlərindəki dalğalanmaların, iqtisadi fəaliyyətinin səviyyəsini tam məşğulluq səviyyəsinə doğru göstərə bilməsidir. Keynsin modeli istifadə səviyyəsinin müəyyən edilməsində ümumi tələbi təşkil edən ünsürlər (istehlak, investisiya və dövlət xərçlər) üzərində durmuşdur. Xərçləmələrdə meydana gələn bir dəyişikliyin gözəçarpan mexanizmi ilə gəlir səviyyəsinə təsir edəcəyi bu vasitələrlə toplum tələbdə istənilən dəyişikliklər edilə biləcəyi irəli sürülmüşdür. Məçmu tələbi tam məşğulluq səviyyəsinə qədər investisiyaya səbəb olmayaçaq şəkildə artırmaq mümkündür. Tam məşğulluq

səviyyəsində məçmu tələbdə meydana çıxan artımlar qiymətləri yüksəldəcək və inflyasiyaya səbəb olaçaqdır. Keynsin baxışlarına görə filiz nisbətləri pul, təklif və tələb tərəfindən müəyyən edilir, bu baxımdan da klassiklərdən fərqlənir.

Klassiklərə görə pul, təklif və tələb yalnız qiymət səviyyəsini müəyyən edir. Keynsə görə pul təklifindəki bir dəyişmə faiz nisbətlərini dəyişdirir. Nəzəriyyədə pulun, mübadilə, ehtiyat və spekulasiya motivləri ilə tələb edildiyi qəbul edilmiş və bu səbəblə də pul tələbinin faiz nisbətlərinə qarşı duyarlı olduğu ifadə edilmişdir. Bu çərçivədə pul siyasəti köməyi ilə real iqtisadiyyatına təsir etmənin mümkün olduğu müəyyən edilmişdir. Pul təklifinin və dolayısı ilə faizlərin iqtisadi fəaliyyətlər üzərindəki təsiri investisiyalardakı dəyişikliyə və ÜDM-a təsir etməsinə bağlıdır. Pul təklifdəki dəyişmənin faiz nisbətlərinə təsiri nə qədər böyük olarsa, faiz nisbətlərindəki dəyişmələrə xərçlərin göstərəçəyi titrəyişlərdən asılı olaraq pul siyasəti ÜDM üzərində o ölçüdə təsirli olur.

Faiz nisbətlərindəki dəyişmələr investisiyalara təsir edərək ÜDM-in dəyişməsinə səbəb olur. Keyns faiz nisbətlərindəki dəyişmələrin investisiyalara və buna bağlı olaraq gəlir səviyyəsinə təsir edəcəyini ifadə edərkən, faiz nisbətləri ilə iqtisadiyyatda sabitliyin hər zaman saxlamayaçağını da likvid tələblər köməyi ilə açıqlanmadır. Buna görə, pul tələbi müəyyən bir faiz nisbətində faiz nisbətlərindəki dəyişmələrə qarşı duyarsızlaşacaq və iqtisadiyyatda gözlənilən hərəkət gerçəkləşməyəcəkdir. Keynsin baxışlarında pul nəzəriyyəsinin özü klassik miqdar nəzəriyyəsinə edilən etiraz şəklindədir.

Keynsin görüşlərində, qiymət səviyyəsinin müəyyən edilməsinə önçəlik verən miqdar nəzəriyyəsinə təsir edən istehsal və məşğulluq səviyyəsinin olması ön plana keçmişdir. Keynsin pul tələbinin (məçmu xərçləmə) təməl olduğu göstərərəkən, pul təklifi ilə məçmu xərçləmələr arasında bəsit və önçədən ola bilən bir əlaqənin olmadığını vurğulayır. Qərarlı və önçədən məlum olan bir davranış dəyişkəni olaraq, pulun tədavül sürəti yerinə istehlak xərçləmələri istifadə edilir. Beləliklə, gəlir-xərçləmə çoxalanı, pul nəzəriyyəsinin açar anlamı olan tədavül sürətinin yerini alır.

Keynsin nəzəriyyəsində tam məşğulluq saxlanmasında maliyyə siyasəti açar siyasət olaraq qəbul edilərkən, pul siyasətinin və bu siyasətin məçmu tələbin nəzarətində təsirinin önəmsiz olduğu, klassiklərə bənzər şəkildə ifadə edilir. Keynsin modeli, klassiklərin əksinə olaraq iqtisadiyyatın kiçik məşğulluğunda tarazlıq ola biləcəyini irəli sürərkən, klassiklərdə olduğu kimi, sərbəst qiymət sistemində tam bir qiymət və əmək haqqı dəyişkənliyi qəbul edilsə belə, bütün üst amillərinin tam məşğulluğuna nəzərən uzun dövr tarazlığa doğru avtomatik bir tendensiya içində olmayacağı ifadə edir.

Fridman pulun tədavül sürətinin istiqrazlı olması yerinə daha yumşaq bir ifadə ilə «ön görülə bilik» olduğunu qəbul etmişdir. Digər bir ifadə ilə desək, pul tələbi məçmu xərcləmələrin sabit bir nisbəti olmayıb PY ilə çox yaxındır və ön görünə bilik şəkildə əlaqəlidir. Klassiklərin monetaristlər tərəfindən bəlkə də ən çox görüşü iqtisadiyyatın tam məşğulluqla tarazlıqda olmasıdır. İqtisadiyyat da tam məşğulluqdan keçici olaraq istifadə olunmaqdadır, bu səbəblə daha yüksək bir iqtisadi fəaliyyət, daha çox iş gücü, texnologi və sərmayə tələb etdiyindən dövlətin iqtisadiyyatda inçə gediş etmək üçün müdaxilələri sadəcə inflyasiya yaradaçaqdır. Ona görə də belə hallarda dövlətin müdaxiləsi gərəksiz və zərərliyədir.

Monetaristlər hal-hazırda dövlətin inçə gediş çavablarını gərəksizliyi üçün rasionall gözləyişlər daha adlandırılan başqa bir arqument əlavə etmişlər. Bu nəzəriyyəyə görə, iqtisadiyyatınışləməsinə əlaqələndirən məlumatlar işığında insanların gözləyişlərini neçə ifadə etmək vurğulayır. İqtisadiyyat tam məşğulluğa çatarkən pul təklifində işsizliyi azaltmaq məqsədi ilə ediləcək artımlarını uğurlu olmayaçağı ifadə edilir. İnsanlar pul təklifində meydana gələn artımları doğuran qiymətinə yanaşaçaqdır. Bunun nətiçəsində pul təklifindəki artım anında qiymətlərə yanaşma üçün real iqtisadi fəaliyyətində hər hansı bir genişlənmə olmayaçaqdır.

Peal spekulyativ tələb pula olan ümumi tələbin faiz dərəcəsiindən (norinasından) asılı olan hissəsidir. Faiz nə qədər yuxarı olarsa, qiymətli kağızlara qoyuluşlar bir o qədər jox likvidliyə olan spkulyativ tələbə bir o qədər az olar.

Pul təklifi mərkəzi bankın pul emissiyası ilə təmin olunan tədavüldəki pul vəsaitlərinin miqdarı ilə müəyyən bank ehtiyaların miqdarını tənzimləyərək pul təklifinə daim təsir göstərir. Milli Bank pul-kredit sferasını tənzimləyərkən pul-kredit siyasətinin bu bazar alətlərindən istifadə etmişdir: mərkəzləşdirilmiş kredit resursları, faiz dərcəsi, məcburi ehtiyat normaları, qiymətli kağızlar və valyuta bazarında əməliyyatlar. Milli Bank son instansiyalı kreditor kimi koinnersiya banklarının yenidən maliyyələşdirilməsinin forına və metoch .rını daim təkmilləşdirinişdir. 1994-cü ilin ikinci yarısından etibarən Milli bank tərəfindən yürüdülmən yeni pul-kredit siyasətini səciyyələndirən cəhətlərin biri də mərkəzləşmiş kredit resurslarının məqsədli və inzibati forınada yerilməsindən tədricən imtina edilməsi oldu. 1995-ci ilin mart ayından etitarən Milli Bank tərəfindən koinnersiya banklarının yenidən maliyyələşdirilməsi mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarının auksion əsasında yerləşdirilməsi mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarının auksion əsasında yerləşdirilməsi olu ilə həyata keçirilir. Bu auksionlar «Kredit auksionları haqqında müvəqqəti əsasnamə»yə uyğun olaraq aparılır. Kredit auksonları həm maliyyə resurslarının səmərəli bölüşdürülməsinə, həm də kredit faizinin tələlə və təklif əsasında real səviyyədə forınalaşmasına şərait yaradır. Mərkəzləşmiş resusrlar koinnersiya banklarına yalnız hər il üçün müəyyən edilmiş pul proqramı çərçivəsində ayrılmışdır.

Makroiqtisadi sabitləşmə siyasətinin mühüm tərkibə hissələrləndən biri də məzənnə siyasəti olmuşdur. Manatın ABŞ dollarına nisbətən məzənnəsinin sabitləşməsi daxili bazarın kiçik idxaldan güclü asılılığı şəraitində infylasiyanın dayandırılmasında və əhalinin gəlirlərinin dəyərsizləşdirilməsinin qarşısının alınmasında jox mühüm amil olmuşdur.

Mərkəzi Bankın əməliyyat məqsədləri üzərindəki nəzarəti yerdə qalan məqsədlərə nisbətən daha küjülü olsada, Mərkəzi Bank bu məqsədlərə tam nəzarət edə bilmir. Belə ki, hökümətə və kommərsiya banklarına verilən kreditlərin təşəbbüskarları kimi müvafiq olaraq hökümət və kommərsiya bankları çıxış edirlər. Lakin bu kreditlərin həjmi Mərkəzi Bankın səlahiyyətinə aiddir.

Banklararası kredit dərəcəsi uçot dərəcəsindən asılı olsada buna mərkəzləşdirilmiş kreditlərin kommersiya banklarının kredit resurslarında xüsusi çəkisi, banklararası kredit bazarındakı tələb və təklifin nisbəti də təsir göstərir.

Pul-kredit siyasətin aralıq və son məqsədlərinə Mərkəzi Bankın təsir gücü tədriji azalır. Göründüyü kimi göstərilən sxemin əsasını pul-kredit siyasəti vasitələrinin məqsədlərə olan təsir güjünün azalması prinsipi təşkil edir. Bu vasitələrin təsir mexanizmi ardıcıl olaraq sxemin bir elementindən başqa elementi istiqamətində fəaliyyət göstərir. Göründüyü kimi pul-kredit siyasəti vasitələrinin son məqsədlərə bir başa təsiri yoxdur və bu təsir dolayısı ilə aralıq və son məqsədlər vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Yuxarıda göstərilən pul-kredit siyasətinin fəaliyyət mexanizmini təhlil etməyə geniş imkanlar yaradır. Beləki, uçot dərəcəsinin artırılması ilk növbədə əməliyyat məqsədlərinə təsir göstərərək kommersiya banklarına verilən kreditlərin həjmini azaldır, banklararası kredit bazarında kredit dərəcəsini artırır. Bundan sonra əməliyyat məqsədlərinin təsiri aralıq məqsədlərə yönəldilir: kommersiya banklarının faiz dərəcəsi artır və pul kütləsinin artım tempi azalır. Nəhayət, uçot dərəcəsinin artırılması son məqsədlər olan inflyasiyanın artım tempini azaldır, milli valyuta kursunu artırır, məjmu milli məhsulun artım tempinə mənfi təsir göstərir investisiya və məşğulluq səviyyəsini aşağı salır.

Məjburi ehtiyatlar norması artıldıqda kommersiya banklarının kredit vermə imkanları məhdudlaşır. Bundan sonra əməliyyat məqsədlərinə təsir göstərilir. İlk növbədə hökumətə verilən kreditlərin həjmi azalır, Mərkəzi bank tərəfindən kommersiya banklarına verilən kreditlərə tələb artır, banklararası kredit bazarında kredit dərəcəsi artır.

Aralıq məqsədi olan pul kütləsinin həjminə hökumətə verilən kreditlər və banklararası kredit bazarında kredit dərəcəsi mənfi təsir göstərir, kommersiya banklarına verilir kreditlərin artması isə pul kütləsini artırır. Aralıq məqsədlərin ikirji elementi oran kommersiya banklarının faiz dərəcəsinə məjburi ehtiyatlar normasının artırılması birmənalı mənfi təsir göstərərək bu göstərijinin artmasına səbəb olur.

Məjburi ehtiyatlar normasının artırılması son məqsəd olan inflyasiya tempini aşağı sapır, milli valyutanın məzənnəsini artırır, investisiya və məjmu milli məhsulun artımını lənkidir və nəticədə məşğulluq səviyyəsini aşağı salır.

Uçot dərjəsindən fərqli olaraq məjburi ehtiyatlar norması əməliyyat məqsədlərinə bir qədər ziddiyyətli təsir göstərir. Lakin ümumi təsir sxeminə gəldikdə isə məjburi ehtiyatlar norması uçot dərjəsi kimi ardijil olaraq əməliyyat məqsədləri, aralıq məqsədlər və son məqsədlər istiqamətində ardijil olaraq fəaliyyət göstərir. Qeyd edək ki, məjburi ehtiyatlar norması azaldıqda yuxarıda araşdırılan proseslər əks istiqamətdə jərayan edəcəklər.

Pul-kredit siyasətin sonunju vasitəsi Mərkəzi Bank tərəfindən dövlət istiqrazları ilə apardığı əməliyyatlardır. Qeyd edək ki, dövlət istiqrazları ilə yalnız Mərkəzi Bank tərəfindən aparılan əməliyyatlar pul bazarına bilavasitə təsir göstərir. Mərkəzi Bank qiymətli kağızlar daimə bu jür əməliyyatlar apardığından onun ehtiyatlarında dövlət istiqrazları olur. Dövlət istiqrazlarının alışı təşkil olunduqda Mərkəzi Bank dövriyyəyə əlavə pul kütləsi buraxaraq birbaşa pul təklifini artırır. İlk iki vasitədən fərqli olaraq bu vasitə pul kütləsinə bilavasitə təsir edir. Lakin bu heçdə o demək deyil ki, əməliyyat məqsədlərinə təsir göstərilmir. Bu təsir dolayısı ilə hökümətə kredit vermək imkanlarını artırır, kommersiya banklarına kredit vermək imkanlarını məhdudlaşdırır və banklararası kredit bazarında kredit dərjəsini aşağı salır.

Son məqsədlərə Mərkəzi Bank tərəfindən dövlət istiqrazların alışı aşağıdakı kimi təsir göstərəcəkdir: inflyasiyanın artmasına şərait yaranacaq, milli valyuta məzənnəsi aşağı düşəcəkdir, investisiya və məjmu milli məhsulun artımına müsbət müsbət təsir olunacaq və nəticədə məşğulluq səviyyəsi artacaq.

Mərkəzi Bank tərəfindən dövlət istiqrazların satışı təşkil olunduqda yuxarıda göstərilən proseslər əks istiqamətdə fəaliyyət göstərəcəkdir. Pul-kredit siyasətin Mərkəzi Bank tərəfindən dövlət istiqrazları ilə apardığı əməliyyatlar vasitəsi digər vasitələrdən fərqli olaraq pul kütləsinə birbaşa təsir imkanına malikdir və bu vasitənin məqsədlərə olan təsir ardijillığı ümumi təsir sxemindən fərqlənir.

Müxtəlif dövrlərdə ölkədəki makroiqtisadi vəziyyətdən və maliyyə bazarının inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq diskont siyasətinin məqsədlərini reallaşdırmaq üçün onun tənzimləmə alətlərinin müxtəlif kombinasiyalarından istifadə edilirdi. Milli Bank hər il üçün qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq diskont siyasəti alətlərini daim təkmilləşdirmişdir.

Milli Bank son instansiyalı kreditor kimi komməriya bankların maliyyələşdirilməsinin forma və metodlarını daim təkmilləşdirilmişdir. 1994-cü ilin ikinci yarısında etibarən mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarının məqsədli və inzibati formada verilməsindən imtina edildi. 1995-ci ilin mart ayından başlayaraq bankların yenidən maliyyələşdirilməsi mərkəzləşdirilmiş kredit resurslarının auksion əsasında yerləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Diskont siyasətinin həyata keçirilməsi metodları aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Mərkəzləşdirilmiş kredit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin müəyyən-
ləşdirilməsi;

2. Məcburi ehtiyat normalarının müəyyənləşdirilməsi;

3. Sərbəst bazarda qiymətli kağızlarla bank əməliyyatlarının aparılması. Böyük həcmdə pul emissiyasının və bu əsasda inflyasiya mənbələrindən birini büdcə kəsirinin Milli Bankın krediti hesablama müəyyənləşdirilməsi təşkil etdiyini nəzərə alaraq, ilk növbədə büdcə kəsirinin Milli Bankın krediti hesablama maliyyələşdirilməsi minimuma enirilirdən, sonrakı illərdə isə tamamilə dayandırılırdı.

Milli Bank yenidən maliyyələşdirinə mexanizminin təkmilləşdirilməsinə, bankların likvidliyinin qısamüddətli tənzimlənməsi üçün lombard və overnəyt kreditləşməsi mexanizmlərindən çevik istifadəyə perspektiv inkişaf istiqaməti kimi baxır.

Görülən tədbirlər nəticəsində artıq 1995-ci ilin əvvəlində mərkəzləşdirilmiş kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müsbət saldosuna nail olundu. Bu həm inflyasiyanı şərtləndirən ucuz və lüzumsuz kredit emissiyasının qarşısını aldı, həm də kredit təşkilatlarının kapitalını inflyasiya vergisindən xilas etdi. inflyasiyanın səviyyəsi nəzərdə tutulmuş səviyyəyə endiriləndən və

sabitləşdiriləndən sonra ujo t dərəcəsi tədricən azaldıldı. Mərkəzləşdirilmiş kreditə görə faiz dərəcəsi hazırda 10% təşkil edir ki, bu da MDB ölkələri arasında ən aşağı ujo t dərəcəsidir.

Diskont siyasətinin tənzimləmə alətlərindən biri kimi məcburi ehtiyat normaları vasitəsilə bankların kredit vermək imkanları tənzimlənmişdir. Məcburi ehtiyat normaları təkcə manatın yox, eləcə də dövriyyədə olan xarici valyuta kütləsinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Həm manat, həm də xarici valyutalar üzrə bərabərməcburi ehtiyatlar tətbiq olunur.

1999-cu ildə bankların likvidliyini artırmaq məqsədilə həm manat hesabları, həm də xarici valyuta hesabları üzrə məcburi ehtiyat normaları dəyişdirilmiş və noyabr ayının 1-dən 12%-dən 1015-ə endirilmişdir. Qiymətli kağızlar bazarının inkişafına şərait yaratmaq üçün Milli Bank tərəfindən kredit təşkilatlarına icazə verilmişdir ki, məcburi məjburi ehtiyat fondunda saxladıqları vəsaitlərin bir hissəsini qiymətli kağızların alınması məqsədilə istifadə etsinlər.

Valyuta bazarına müdaxilə isə diskont siyasətinin səmərəli alətlərdən biridir. Valyuta siyasəti üzrə qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün bir tərəfdən valyuta bazarının infrastrukturunun yaradılması, digər tərəfdən isə bazarın tələbinə uyğun valyuta ehtiyatlarının formalaşmasındırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. 1995-ci ilin əvvəlindən ölkənin rəsmi valyuta ehtiyatlarının idarə olunması Milli Bankın həvalə edildi ki, bu da çevik valyuta siyasəti yeritməyə, zəruri hallarda valyuta bazarının hərərətini nəzərə alaraq ona tənzimləyici müdaxilə etməyə imkan verdi. Qeyd edək ki, son illər valyuta bazarı özünü tənzimləmə rejimində işlərindən Milli Bankın müdaxilə alışyönlü olaraq qısamüddətli hərərətlərin tənzimlənməsi məqsədini daşıyır.

Azərbaycanda dövlət qiymətli kağızlar bazarının formalaşması açıq bazar əməliyyatlarının aparılmasına şərait yaratmışdır. Milli Bank artıq bank sisteminin likvidliyinin tənzimlənməsinin ən çevik alətlərindən olan REPO/əks-REPO əməliyyatları aparmağa başlamışdır. Lakin dövriyyədəki dövlət qiymətli kağızlarının həcmi az olduğundan açıq bazarda əməliyyatlar diskont siyasətinin başlıca alətinə çevrilmişdir. Gələcəkdə maliyyə bazarı inkişaf etdikcə bütün sivil

ölkələrdə olduğu kimi, Milli Bank da öz monetar məqsədlərinə daha jox açıq bazar əməliyyatları məqsədlərinə daha jox açıq bazar əməliyyatları hesabına nail olmağa üstünlük verəcəkdir. Milli Bank açıq bazarda əməliyyatlar aparmaq üçün təkcə hökumətin deyil, enyi zamanda özünün buraxdığı qiymətli kağızlardan da istifadə edəcəkdir.

Pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərində onun həyata keçirilməsi vasitələri əsaslandırılır. 2000-ci il üçün pul-kredit siyasətinin başlıca istiqamətlərində bank sisteminin daha da möhkəmləndirilməsi tədbirlərinə xüsusi yer verilmişdir. Bank sisteminin möhkəmləndirməyin strateji istiqamətləri kimi dövlət banklarının yenidən qorunması və onların özəlləşdirməyə hazırlanmasının davam etdirilməsi, özəl bankların mövcud problemlərinin həlli üzrə sistemli tədbirlərin həyata keçirilməsi, həmçinin bank isteminin səmərəli fəaliyyəti üçün infrastrukturun, xüsusən də qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi göstərilmişdir.

3. Pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsində Mərkəzi Bankın tənzimləmə siyasəti və mexanizmləri

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı “Azərbaycan Respublikası Milli Bankı haqqında Qanun”la tənzimlənir. Bu qanun Milli Bankının hüquqi statusunu, onun məqsəd, funksiya və səlahiyyətlərini, habelə idarəetmə və təşkilati strukturunu müəyyən edir, dövlətin mərkəzi bankı kimi dövlət hakimiyyəti orqanları ilə və digər şəxslərlə münasibətlərini tənzimləyir. Milli Bank hüquqi şəxsdir; onun nizamnamə kapitalı və digər əmlakı başqasına verilə bilməz. Milli Bankın razılığı olmadan əmlakının geri götürülməsinə yol verilmir. Milli Bank dövlətin öhdəlikləri üçün, dövlət isə Milli Bankın öhdəlikləri üçün cavabdeh deyildir, onların öz üzərinə belə öhdəliklər götürdüyü hallar istisna təşkil edir. Milli Bank və onun qurumları öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən hər hansı dövlət hakimiyyəti, yerli özünüidarə və digər idarəetmə orqanları onun fəaliyyətinə qarışa bilməzlər. Milli bankın

məqsədlərinə gəldikdə isə onun əsas məqsədi öz səlahiyyətləri daxilində qiymətlərin sabitliyininin təmin edilməsidir. Milli Bank müvafiq pul-kredit siyasəti vasitəsilə ölkədə dövriyyədə olan pul kütləsinin həcminə təsir göstərməklə qiymətlərin səviyyəsini ya stabil saxlayır, ya da artım tempini tənzimləyir. Milli Bankın fəaliyyətinin digər məqsədi, həmçinin, bank və ödəniş sistemlərinin sabitliyini və inkişafını təmin etməkdir. Yəni ki, Milli Bank kommərsiya fəaliyyəti ilə məşğul olan bankların fəaliyyətini tənzimləməklə bankların sağlam, minimum səviyyədə riskli və stabil inkişaf tempini təmin edir. Lakin bir şeyi də nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, Milli Bankın əsas məqsədləri sırasına mənəfət götürməyi aid etmək olmaz.

Öz vəzifələrinə çatmaq üçün Milli Bank mövcud imkanları nəzərə alaraq məqsədə çatma yollarını müəyyən edir və ümumiləşdirmə əsasında funksiyaları müəyyənləşdirir. Milli Bankın əsasən aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- dövlətin pul və valyuta siyasətini müəyyən edir və həyata keçirir;
- nağd pul dövriyyəsini təşkil edir, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II hissəsinə və bu Qanuna müvafiq olaraq pul nişanlarının tədavülə buraxılmasını və tədavüldən çıxarılmasını həyata keçirir;
- manatın xarici valyutalara nisbətdə rəsmi məzənnəsini mütəmadi müəyyən edir və elan edir;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq valyuta tənzimini və nəzarətini həyata keçirir;
- sərəncamında olan beynəlxalq qızıl-valyuta ehtiyatlarını saxlayır və idarə edir;
- qanunvericiliyə uyğun olaraq hesabat tədiyə balansını tərtib edir və ölkənin proqnoz tədiyə balansının hazırlanmasında iştirak edir.
- "Banklar haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununa, bu Qanuna və onlara müvafiq qəbul etdiyi normativ xarakterli aktlara uyğun olaraq bank fəaliyyətini lisenziyalaşdırır və tənzimləyir, qanunla müəyyən edilmiş qaydada bank fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;
- ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təşkil edir, əlaqələndirir, tənzimləyir və onların üzərində nəzarəti qanuna uyğun olaraq həyata keçirir və s.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyən edilmiş funksiya və səlahiyyətlərini həyata keçirərkən Milli Bank müstəqildir və bu zaman hər hansı dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanları, fiziki və hüquqi şəxslər onun fəaliyyətinə hər hansı bir səbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla məhdudiyət qoya bilməz, qanuna zidd təsir və müdaxilə edə bilməz. Milli Bank yalnız Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə hesabat verir. Milli Bankın İdarə Heyətinin üzvlərini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi təyin edir. Milli Bankın İdarə Heyətinin sədrini Milli Bankın İdarə Heyətinin üzvləri sırasından Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təyin edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Milli Bankın auditorlarını təyin edir.

Bildiyimiz kimi Milli Bank xarici banklarla və ölkələrlə həyata keçirilən valyuta və digər pul-kredit əməliyyatları zamanı əməkdaşlıq üzrə müqavilə bağlaya bilər.

Азәрбайсан Республикасында кредит тәшкилатларынын (bankların) фәалийәти Азәрбайсан Республикасынын Конституциясы (1995 - 12 нойабр), «Азәрбайсан Республикасынын banklar və bank фәалийәти хаqqında» Qanunu (2004 – 16 январ (4 март 2005-ци ил тарихли, 6 март və 19 октябр 2007-ци ил тарихли әлавә və дәуишкликлә)), Азәрбайсан Республикасынын Мцлки Мясялляси (2000 – 1 сентябр), «Азәрбайсан Республикасынын Милли Банкы шаггында» (2004 – 10 декабр (17 апрел 2007-ци ил, 9 октябр 2007-ци ил və 6 нойабр 2007-ци ил тарихли дәуишкликлә)) вә «Кредит Иттифаглары шаггында» (2001 - 12 нойабр) Азәрбайсан Республикасы ганунлары, Мәркәзи Банкын бунлара мцвафиг олараг, гябул едилмиш норматив актлары, Азәрбайсан Республикасынын диәяр норматив щцгуги актлары, щабеля Азәрбайсан Республикасынын тярәфдар чыхдыбы бейнялхалг мцгавилялярля тязимлянир.

Азәрбайсан Республикасынын банк системи Азәрбайсан Республикасынын Мәркәзи Банкындан вә кредит тәшкилатларындан ибарятдир.

Мәркәзи Банк дювлятин мяркязи банкыдыр вә онун фәалийәти Азәрбайсан Республикасынын Конституциясы, «Азәрбайсан

Республикасынын Милли Банкы шаггында» Азәрбайсан Республикасынын Гануну, Азәрбайсан Республикасынын Мццки Мясяляси, «Banklar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və bunlara mcvafiq olaraq, gябул едилмиш дияр норматив щцгуи актлар, шабеля Азәрбайсан Республикасынын тяряфдар чыхдыы бейнялхалг мцгавилялярля тязимлянир.

«Азәрбайсан Республикасынын Милли Банкы шаггында» Азәрбайсан Республикасынын Ганунуна əsasən Mərkəzi Bankın pul-kredit fəailyyətini tənziqmə metodları aшаğıdakılardır:

1. Mərkəzləşdirilmiş kredit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi. Mərkəzi bankların strategiyasının müəyyənleşdirilməsinin əsas prinsiplərindən biri milli iqtisadiyyatda pul kütləsinin artım surətinin tənziqlənməsi istiqamətindəki fəailyyəti və ya milli pul vahidinin hər hansı bir xarici sabit valyutaya nisbətində tənziqlənməsidir. Mərkəzi Banklar dövriyyədəki pul kütləsinin tənziqlənməsi məqsədilə antiinflasiya siyasətinin həyata keçirir. Bu zaman kredit əməliyyatları üzrə faiz dərəcələri müəyyən edilir. Faiz dərəcəsinin aшаğı və ya yuxarı müəyyən edilməsi isə dövriyyədəki pul kütləsinin miqdarından asılı olur.

2. Məcburi ehtiyat normalarının müəyyən edilməsi. Mərkəzi Bank digər bankları fəailyyət risqini azaltmaq məqsədi ilə banklar üçün məcburi ehtiyat normalarını müəyyən edir. Belə ki, məcburi ehtiyat normaları bankın iflasa uğradığı zaman öz borc öhdəliklərini ödəmək üçün saxlanılan vəsaitdir.

Азәрбайсан Республикасынын Mərkəzi Банк sistemində məcburi ehtiyat normalarının müəyyənleşdirilməsi qaydaları «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» qanunda aшаğıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır:

- Mərkəzi Банк pul-kredit siyasəti yeridərkən məcburi ehtiyatları Mərkəzi Bankda saxlamaq barədə kredit təşkilatlarına göstəriş vermək hüququna malikdir. Kredit təşkilatlarının bütün öhdəliklərinin faizi nisbətində məcburi ehtiyatların miqdarına, habelə bu ehtiyatların saxlanmasına vaxtaşırı yenidən baxılır.

- Məcburi ehtiyat normaları müxtəlif növ kredit təşkilatları (banklar istisna olmaqla) üzrə fərqli ola bilər.

- Məcburi ehtiyatların yaradılması qaydasını və ya onların səviyyəsini müəyyənləşdirən, yaxud dəyişdirən normativ aktlarda kredit təşkilatlarının yeni məcburi ehtiyatları səviyyəsini dəyişdirməli oduqları tarixi göstərməlidir.

- Məcburi ehtiyatlar normadan az olduqda Mərkəzi Банк çatışmayan vəsaitin məbləğini onların müxbir hesablarından tutmaq, məcburi ehtiyatların normasını artırmaq hüququna malikdir.

- Bank əməliyyatı aparılması üçün verilmiş lisenziya geri alındıqda Mərkəzi Банкda məcburi ehtiyata götürülmüş vəsaitdən ilk növbədə kredit təşkilatlarının əmanətçilər və kreditorlar qarşısında öhdəliklərini ödəmək üçün istifadə olunur.

- Məcburi ehtiyatların saxlanması üçün Mərkəzi Банк haqq ödəmir.

3. Sərbəst bazarda qiymətli kağızlarla bank əməliyyatları aparılması. Bu siyasət özündə Mərkəzi Bankın öz hesabına aşıq bazarda qiymətli kağızların alqı-satqısı ilə bağlı əməliyyatları icra etməsini əks etdirir. Bu zaman istifadə edilən qiymətli kağızlara aşağıdakılar aiddir:

Qiymətli kağızlar bazarında əməliyyatlardan bir tərəfdən dövlətbüdcəsinə vəsait cəlb etmək vasitəsi, digər tərəfdən isə mərkəzi bankların pul-kredit siyasətinin həyata keçirilməsi, pul-kredit bazarının tənzimlənməsi vasitəsi kimi istifadə olunur.

Inkişaf etmiş ölkələrdə həyata keçirilən açıq bazar siyasəti Azərbaycan Respublikasının bank sistemində həyata keçirilən pul-kredit siyasətinin «Sərbəst bazarda qiymətli kağızlarla bank əməliyyatları aparılması» haqqında qanundakı metodlarla ilə eyniyyət təşkil edir. Bu metodlara aşağıdakılar aiddir:

- Mərkəzi Банк sərbəst bazarda dövlətin qiymətli kağızları ilə əməliyyatlar aparır, istiqraz vərəqələri, xəzinə öhdəlikləri və dövlətin digər qiymətli kağızları ilə bank sistemində həyata keçirilən əməliyyatların qaydalarını müəyyən edir.

- Sərbəst bazarda Mərkəzi Банкın qiymətli kağızlarla apardığı bank əməliyyatları limitini Mərkəzi Банкın İdarə Heyyəti müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağız bazarının inkişafı 1996-cı ildən başlanmışdır. Həmin il dövlət qısamüddətli istiqraz vərəqələri fəaliyyətə başlamış sonrakı illərdə öz inkişafını tədricən davam etdirmişdir.

4. Bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması. Müəyyən iqtisadi vəziyyətdə istifadə olunan vəsaitlərin seçilməsi və vəhdəti Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi siyasətin hər bir vasitəsi maksimal səviyyədə işlək olmalıdır. Bu sahədə mühüm, vacib tələblərdən biri də bütün kredit institutlarının və ayrı-ayrı qrupların rəqabətə davamlığına təsirin tarazlığı, yəni bərabər səviyyədə olmasıdır. Bu vəzifə də Mərkəzi Bankın üzərinə düşür. Mərkəzi Bank digər kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin tənzimləmə metodlarından biri də kommersiya banklarına lisenziyanı verməsidir. Bu metod «Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu»nda öz əksini tapmışdır. Belə ki, Азярбайсан Республикасынын яразисиндя банклар вя банк олмайан кредит тяшкилатлары банк фяалиййятини Мәркәзи Банкын вердийи хцуси разылыг (лисензийя) ясасында щяйата кечириля биляр. Мәркәзи Банк банк лисензийяларынын верилмясиндя вя лявь едилмясиндя, щабеля филиаллар, шюбяляр вя нцмайяндяликляр ачмаг цццн банклара исазя верилмясиндя вя верилмиш исазялярин лявь едилмясиндя мцстясна щцгуглара маликдир.

5. Kredit təşkilatlarına mərkəzləşdirilmiş kreditlər verilməsi. Bu siyasət kommersiya bankları ilə Mərkəzi Bank arasında pul vəsaitlərinin axınını tənzimləyir. Elə bu vasitə ilə Mərkəzi Bank kredit təşkilatlarının ehtiyatlarının vəziyyətini təsir edir.

Kredit institutlarının ehtiyatlarının artması onların kredit potensialının, imkanlarının güclənməsinə gətirib çıxarır. Normal şəkildə inkişaf edən bazar şəraitində bu amil faiz dərəcələrinin aşağı düşməsinə və infilyasiyanın yüksəlməsinə səbəb olur. Kontraktiv depozit siyasətini həyata keçirdikdə isə əks nəticə əldə olunur: bank ehtiyatları azalır, kredit potensialı zəifləyir, faiz dərəcələri artır, infilyasiyanın sürəti aşağı düşür. İnkişaf etmiş ölkələrdə pul-kredit fəaliyyətini tənzimlənməsinin vasitəsi kimi həyata keçirilən depozit siyasəti Azərbaycan Respublikasının bank sistemində pul-kredit siyasətinin əsas metodu kimi həyata keçirilən «Kredit təşkilatlarına mərkəzləşdirilmiş kreditlər verilməsi» metodu ilə oxşardılar. Bu metod öz hüquqi əsasını yuxarıda əyüd olunan qanunun 19-cu maddəsində tapmışdır. Burada deyilir:

- Kredit təşkilatlarına mərkəzləşdirilmiş kreditlər dövlətin qiymətli kağızları, xarici valyuta, qızıl, müxtəlif formada digər qiymətli metallar, başqa sərvətlər və aktivlərlə təmin olunmaqla verilir. Mərkəzi Bank özünün müəyyənləşdirdiyi şərtlər və qaydalar əsasında bank (təminatlı) kreditlər verə bilər.

- Kreditlər yalnız kredit təşkilatlarının baş idarələrini verilir.

6. Valyuta müdaxiləsi və mübadilə mərkəzləri siyasətinin həyata keçirilməsi. İstənilən ölkədə həyata keçirilən valyuta siyasətinin əsas məqsədi milli valyutanın məzənnəsinin qorunması, milli valyutanın məzənnəsinin baş verə biləcək deflyasiya və inflyasiyanın qarşısının alınması vasitəsi kimi istifadə edilməsi, daxili valyuta bazarının dinamik inkişafının təmin edilməsi, valyuta əməliyyatları sferasının genişləndirilməsi, qızıl-valyuta ehtiyatlarının artırılması, likvidliyin təmin edilməsi və səmərəliyin yüksəldilməsi məqsədi ilə qızıl-valyuta ehtiyatlarından düzgün, məqsədəuyğun istifadə edilməsidir. Bank sistemində formalaşmış ənənəvi qaydalara görə mərkəzi banklar valyuta siyasətinin iki formasından istifadə edir. Bunlardan biri diskont siyasəti, digəri isə deviz siyasətidir. Diskont siyasəti təkə milli kommmeriya banklarının təkrar maliyyələşdirmə şərtlərinin dəyişdirilməsi məqsədi ilə deyil, eyni zamanda valyuta məzənnəsinin və tədiyyə balansının tənzimlənməsi məqsədilə keçirilir. Hal-hazırda gücü inkişaf etmiş iqtisadiyyata malik olan ölkələrdə ölkədaxili problemlərin həlli çox üstünlük təşkil edir. Bir çox hallarda ölkənin daxili və xarici iqtisadi siyasət məqsədləri üst-üstə düşür.

Mərkəzi Bank bu və ya digər xarici valyutanı alıb-sataraq, milli pul vahidinin məzənnəsinin lazımi istiqamətdə dəyişdirilməsinə təsir edir. Bu deviz siyasətidir. Eyni zamanda belə əməliyyatlar «valyuta müdaxiləsi» adlanırlar. Mərkəzi Bank rəsmi olaraq qızıl-valyuta ehtiyatlarının hesabına milli valyutanı əldə edərək ona olan tələbi artırır və bunun nəticəsi olaraq onun məzənnəsi yüksəlir. Bunu razılaşma yolu ilə də həyata keçirmək olar. Belə əməliyyat «svop» adlanır. Əksinə Mərkəzi Bank tərəfindən milli valyutanın bazara çıxarılması, satışı onun məzənnəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Şübhə təklifin səviyyəsi yüksəlir. Mərkəzi Bankın valyuta siyasətinin müddətli valyuta bazarında aparılan əməliyyatlar formasında təsiri idxal və ixracın stimullaşdırılmasında özünü əks etdirir.

Mövzu: QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Plan

1. Qiymətli kağızlar bazarının mahiyyəti və strukturu
2. Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları
3. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının formalaşması xüsusiyyətləri
4. Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsinin normativ – hüquqi bazası

1. **Qiymətli kağızlar bazarının mahiyyəti və strukturu.** Qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatının vacib atributlarından biridir. Qiymətli kağızlar bazarı olmayan dövlətdə yüksək səviyyədə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının mövcudluğundan danışmaq olmaz. Qiymətli kağızlar bazarı - maliyyə bazarının əsas hissəsidir və o qiymətli kağızların alqı satqısını təmin etmək üçün fəaliyyət göstərir. Qiymətli kağızlar bazarı pulun kapital formasından istehsal formasına keçməsinə kömək edir. O bank kredit sistemini tamamlayır və onunla qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərir. Ümumi şəkildə qiymətli kağızlar bazarı- iştirakçıların qiymətli kağızlar buraxılışı və tədavül zamanı yaranan iqtisadi münasibətlərin əsası kimi qiymətləndirmək olar. Bütün qiymətli kağızların pul kapitalından törəmədiyini nəzərə alaraq qiymətli kağızlar bazarını bütövlükdə maliyyə bazarına aid etmək düzgün olmazdı. O halda ki, qiymətli kağızlar bazarı kapitalla olduğu kimi pula əsaslanır, fond bazarı adlanır, məhz bu keyfiyyətdə o maliyyə bazarının əsas tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Qiymətli kağızlar bazarının ümumbazar funksiyalarına aiddir:

1. Kommersiya funksiyası;
2. Qiymət funksiyası;
3. İnformasiya funksiyası;
4. Tənzimləyici funksiya.

Qiymətli kağızlar bazarının səciyyəvi funksiyalarına isə aiddir:

Yenidən bölgü;

Maliyyə və qiymət risklərinin sığortası funksiyası.

Qiymətli kağızlar bazarının əsas hissəsi müəyyən bazarda ticarətin üsuludur.

Bu nöqteyi nəzərdən qiymətli kağızlar bazarının tərkibində aşağıdakı bazarları qetd etmək olar:

1. Birinci və ikinci dərəcəli;
2. Təşkil olunmuş və təşkil olunmamış;
3. Birja və birjadan kənar;
4. Ənənəvi və kompyuterləşdirilmiş;
5. Kassa və təcili.

Kapital bazarının tərkib hissələrindən biri oları qiymətli kağızlar bazarının funksiyasını ayırmaq üçün əmtəə bazarı və maliyyə bazarı arasında kapitalın hərəkətlərinin mahiyyətini və mexanizmini müəyyənləşdirmək lazımdır. Sonuncu halda sadəcə maliyyə bazarında deyil, qiymətli kağızlar bazarında fəalliyət göstərən kapitalın problemini ayırmaq lazımdır.

Sxem 1. Qiymətli kağızlar bazarının formalaşma sxemi

Bəzi hallarda qiymətli kağızlar bazarında fəalliyət göstərən kapitalı maliyyə kapitalı kimi də təyin etmək olar. Onun dövriyyəsinin əsas forması pul-qiymətli kağızlar - pul şəklindədir.

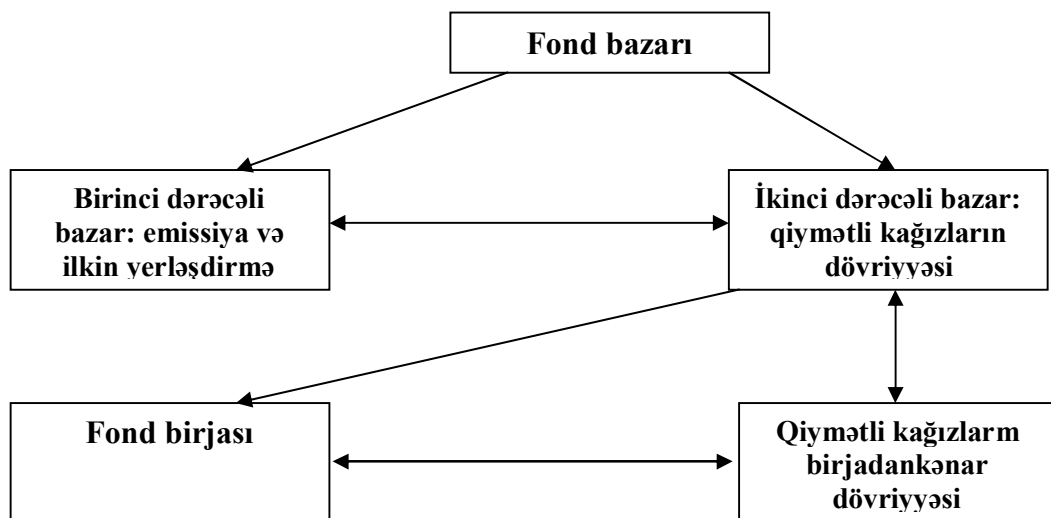
Nəzərdən keçirdiyimiz halda maliyyə bazarında maliyyə kapitalının dövriyyəsi alış və satış ekvivalentlərin mübadiləsidir. Belə yanaşma kapitalın ümumi formasında dəyər qanununun istifadəsini tələb edir. Maliyyə kapitalının

dövriyyəsində dəyər müvazinəti qiymətli kağızlar bazarında olan rəqabətlə bazar qiymətlərinin normadan kənara çıxması ilə təmin olunur. Lakin, qiymətli kağızlar bazarı ilə bağlı olan araşdırmalarda bu normaların kənara çıxmasından ayrılmaq lazımdır.

Qiymətli kağızlar bazarının əsas funksiyalarını müəyyənləşdirməklə mahiyyətini dərk etməyə əsas verə bilər:

- İnvestisiya funksiyası - geniş təkrar istehsal üçün investisiya ehtiyatlarının bölgüsü və onların maliyyə kapitalı bazarında dövriyyəsi;
- Mülkiyyətin istehsal kapitalının yenidən paylanması - iqtisadi subyektlərin davranışını iqtisadi məqsədə uyğun elementi kimi;
- Risklərin yenidən paylanması - iştirakçıların növbə ilə kapitalın alış-satış yoluyla risklərin bir-birinin üzərinə götürülməsi şərti kimi;
- Öhdəliklərin likvidliyinin artımı o cümlədən, dövlət öhdəliklərinin.

Beləliklə, qiymətli kağızlar bazarı kapitalın investisiya prosesinin tənzimlənməsinin faktorudur.

Sxem 2. Fond bazarı

Qiymətli kağızların bazara daxil olması zamanından asılı olaraq onu birinci və ikinci dərəcəliyə ayırmaq olar. İlk dəfə qiymətli kağız birinci dərəcəli bazara daxil olur, burada onlar ilk alıcıları-investorlar tapır. Birinci dərəcəli bazarın ilk iştirakçıları qiymətli kağız elementləri və investorlardır. Yerləşdirmə prosesi həm vasitəşilər,

həm də vasıtəçilərsiz yerinə yetirilə bilər. Və işin birinci dərəcəli bazarda elementlər, qiymətli kağızların yerləşdirilməsi yolu ilə investorların vəsaitini cəlb edirlər.

Qiymətli kağızlarla bağlı sonrakı proseslər ikinci dərəcəli bazarda həyata keçirilir. Birinci və ikinci dərəcəli bazarlarda müxtəlif proseslər baş verir. Birinci dərəcəli bazarda investorların kapitalı qiymətli kağız yerləşdirilməsi yolu ilə elementlərin əlinə düşür. İkinci dərəcəli bazarda isə pullar bir investordan digər investora keçir, satılmış qiymətli kağızlardan daxil olan vəsaitlər bu qiymətli kağızların əvvəlki sahiblərinə gəlir. Yəni ikinci dərəcəli bazarda olan əməliyyatlar elementin iştirakı olmadan baş verir və elementin proseslərə heç bir təsiri yoxdur.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş bir çox ölkələrdə bu günə kimi qiymətli kağızların bir çox növləri meydana çıxmış və geniş yayılmışdır. Bu kağızların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və məqsədləri var. Buna görə də hər bir ölkədə qiymətli kağızların müxtəlif növlərindən istifadə oluna bilər. Qiymətli kağızların müxtəlifliyi onların təsnifləşdirilməsini və qruplaşdırılmasını zəruri edir. Qiymətli kağızları emitentlərə, dövriyyə müddətinə, gəlirliyinə, risk səviyyəsinə, əraziyə və digər xüsusiyyətlərinə görə təsnifləşdirmək mümkündür.

Bir çox ölkələrdə qiymətli kağızların emitenti kimi əsasən özəl bölmə, dövlət və xarici təşkilatlar çıxış edir. Buna müvafiq olaraq qiymətli kağızları özəl (korporativ), dövlət və beynəlxalq qiymətli kağızlar kimi təsnifləşdirmək olar. Öz növbəsində bunları ayrı-ayrılıqda qruplaşdırmaq olar. Özəl qiymətli kağızların emitentləri kimi maliyyə-kredit institutları; banklar, sığorta şirkətləri, investisiya şirkətləri çıxış edirlər. Dövlət qiymətli kağızlarının emitenti kimi hökumət və yerli icra orqanları çıxış edirlər.

Beynəlxalq qiymətli kağızlar xarici və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən buraxılır. Bu qiymətli kağızlar dövriyyə müddəti, valyuta və emitentlərinə görə fərqlənirlər.

Satılan qiymətli kağızların tipindən asılı olaraq pul bazarı və kapital bazarı fərqləndirilir. Pul bazarı-qısamüddətli maliyyə öhdəlikləri bazarıdır (fəaliyyət dövrü 1 ilə qədər). Kapital bazarı - fəaliyyət dövrü 1 ildən artıq olan qiymətli kağızlar bazarıdır.

Qiymətli kağızların həyat təşkili aşağıdakı fazalardan ibarətdir:

1. Qiymətli kağızların yeni buraxılışının təşkil edilməsi
2. Qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsi (ilkin emissiya)
3. Qiymətli kağızların tədavülü (alqı-satqı)
4. Borc qiymətli kağızlarının ödənilməsi

Qiymətli kağızların emissiyası - təsis etmə prosesində səhmdar cəmiyyəti tərəfindən yerinə yetirilən istiqrazları, səhmlərin və b. maliyyə alətlərinin tədavülə buraxılmasıdır.

Qiymətli kağızların ilkin emissiyası-birinci sahib investora emitent tərəfindən qiymətli kağızların satışdır. İlk emissiya aşağıdakı formada yerinə yetirilir: qiymətli kağızların qeyri-məhdud investora sayı arasında açıq yerləşdirilməsi, reklam kompaniyasının keçirilməsi şərti ilə qapalı yerləşdirmə yəni, elan olunmadan heç bir reklam kompaniyası keçirilmədən səhmdar cəmiyyətin təsis edilməsi zamanı səhmlərin ilkin emissiyası yalnız bağlı yerləşdirmə forması ilə həyata keçirilir.

Fond bazarı peşəkarlarının qiymətli kağızlar buraxılışının yerləşməsində iştirakı ilkin bazarda anderraytinq adlanır.

Anderraytinq-qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsindən alınır. Anderrayter investisiya institutudur, emitentə ilkin yerləşdirməyə xidmət etməlidir. Anderrayterlər qiymətli kağızların şəxsi investora yenidən satılma üçün onların alıcıları ilə məşğul olur. Bu xidmətləri kommersiya və investisiya bankları, broker firmaları və maliyyə kompaniyaları təklif edir. Əgər qiymətli kağızların birinci dərəcəli bazarı onun ilkin sahibləri arasında qiymətli kağızların emissiyası və yerləşdirilməsidirsə, ona ikinci dərəcəli bazar qiymətli kağızların birjada və birjadan kənarında tədavülüdür, yəni, alqı-satqısıdır.

Qiymətli kağız-onun sahibinin əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarını və bu hüquqların verilməsi imkanını müəyyən edilmiş formaya və məcburi rekvizitlərə riayət etməklə təsdiqləyən sənəddir.

Qiymətli kağızlar emissiya və qeyri-emissiya qiymətli kağızlarına bölünür.

Emissiya qiymətli kağızları-buraxılışlara yeniləşdirilən və qiymətli kağızların əldə edilməsi vaxtından asılı olmayaraq bir buraxılış daxilində hüquqlarının həyata keçirilməsinin həcmi və müddəti eyni olan qiymətli kağızlardır.

Qeyri- emissiya qiymətli kağızları-buraxılışlarla yerləşdirilməyən və qiymətli kağızlar üzrə hüquqların həyata keçirilməsinin həcmi və müddəti müxtəlif olan qiymətli kağızlardır. Qeyri- emissiya qiymətli kağızlarına veksəl, çek, depozit sertifikatları, opsiyon, varrant, fyuçers özəlləşdirmə pulları və bu anlayışa cavab verən qiymətli kağızların digər növləri aiddir.

Qiymətli kağızların ilkin mahiyyəti açıqlamaq üçün əlavə keyfiyyətlərə nəzər yetirmək lazımdır ki, bu keyfiyyətlərsiz sənəd qiymətli kağız statusuna aid edilə bilməz:

1. Qiymətli kağızlar mülkiyyət titulu olan əmlak hüququnu təsdiq edən sənəddir.
2. Qiymətli kağızlar vəsaitlərin investisiyalaşdırılmasının bir növ "şahid" rolunda çıxış edən sənəddir.
3. Qiymətli kağızlar real aktivlərə (səhmlər, çeklər, özəlləşdirmə sənədləri, mənzum sertifikatı) olan tələbi əks etdirir.
4. Qiymətli kağızların iqtisadi mahiyyətini başa düşmək üçün vacib olan əsas məqam odur ki, qiymətli kağızlar gəlir gətirir.

Qiymətli kağızların aşağıdakı xüsusiyyətləri var: dövretmə, standartlıq və seriyalılıq, rəsmilik, tənzimləmə və dövlət tərəfindən "tanınma", bazar likvidlik və risk.

Növündən asılı olmayaraq bütün qiymətli kağızlar bir sıra ictimai zəruri funksiyaları yerinə yetirir. Bunlar aşağıdakılardır:

- qiymətli kağızlar iqtisadiyyatın sahələri və sferaları, əhali və iqtisadiyyatın sferaları, əhali və dövlət, bir sözlə, bu və ya digər iqtisadi subyektlər arasında pul vəsaitlərinin (kapitalın) bölgüsünü həyata keçirir;
- qiymətli kağızlar öz sahiblərinə kapital hüququ ilə yanaşı, əlavə hüquqlar da təqdim edir;

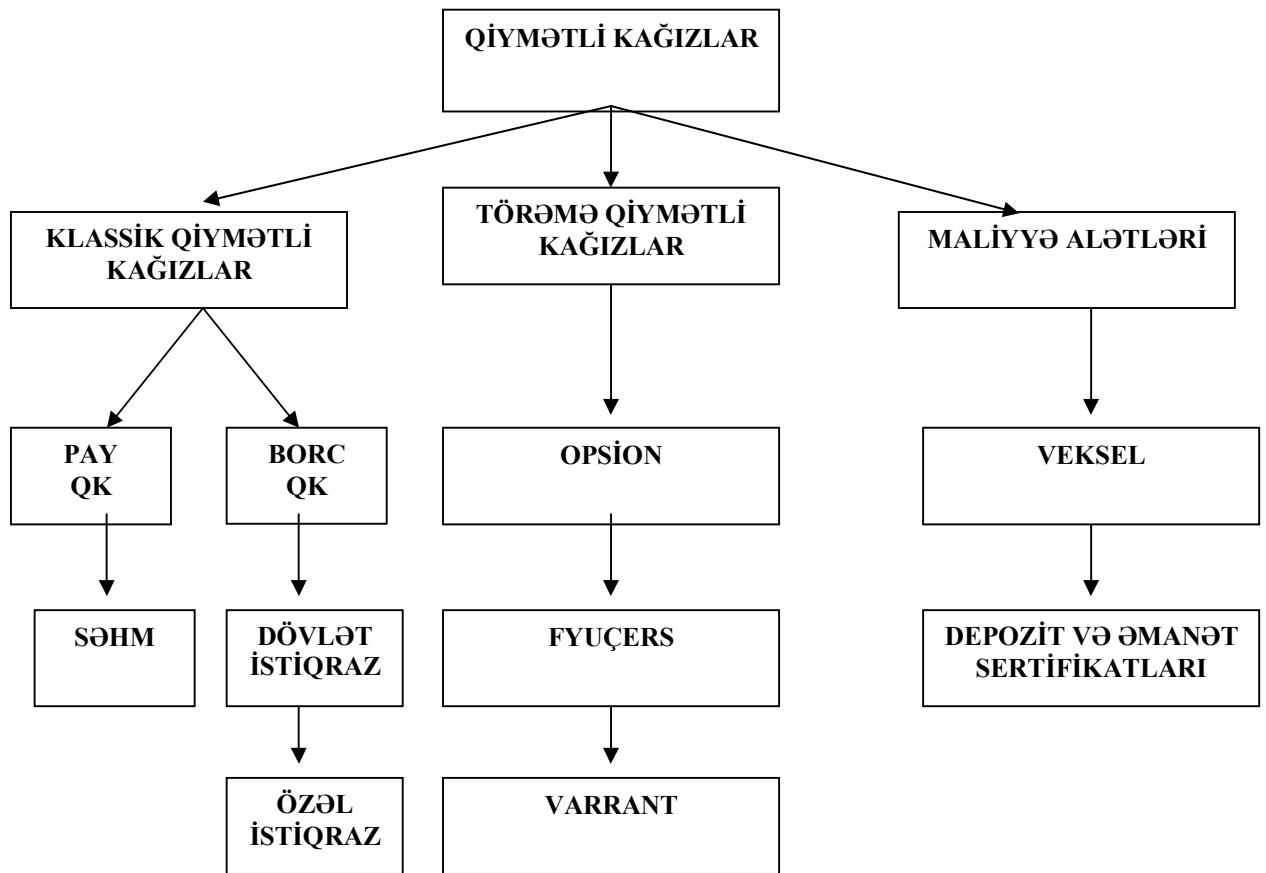
- qiymətli kağızlar kapitala görə mənfəəti təmin edir, eyni zamanda kapitalın geri qaytarılmasına şərait yaradır;

Qiymətli kağızları pul ilə birləşdirən bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Belə ki, ödənilmək, alqı-satqı, emitentə qaytarılmaq kimi müxtəlif formalarda qiymətli kağızların pul ilə mübadilə oluna bilməsi onun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bununla yanaşı o, hesablaşma vasitəsi kimi istifadə oluna, bir neçə il, yaxud daha uzun müddətə saxlanıla, eləcə də hədiyyə kimi təqdim oluna bilər.

İqtisadi ədəbiyyatlarda qiymətli kağızlar portfeli anlayışından tez-tez istifadə rast gəlinir. Qiymətli kağızlar portfeli hər hansı iqtisadi subyektin (dövlətin, hüquqi və ya fiziki şəxsin və.s) malik olduğu qiymətli kağızların məcmusu. Qiymətli kağızlar portfeli səhm, istiqraz, veksəl, opsiyon və digər növ qiymətli kağızlardan təşkil olunur. Qiymətli kağızlar portfeli tək investordan qiymətli kağızlar bazarı üzrə fəaliyyətini əks etdirsə də həmin portfeldə çoxlu sayda emitentlər yerləşə bilər. Qiymətli kağızlar portfelinə malik investor portfel investoru adlanır. Portfel investoru özünün qiymətli kağızlar portfelinə olan maliyyə alətlərindən daha çox gəlir əldə etməyə can atır. Buna görə də nəyi almaq, necə almaq, harada almaq və nə zaman almaq sualları onun üçün aktuallıq kəsb edir. Bu suallara cavab vermək üçün portfel investoru özünün maliyyə imkanlarını düzgün qiymətləndirə bilməlidir. Adətən yüksək gəlirlilik səviyyəsinə malik qiymətli kağızlar yüksək riskli olurlar. Bu maliyyə alətləri daha çox böyük qiymətli kağızlar portfelinə malik investorlar tərəfindən əldə olunur. Çünki, böyük həcmdə aşağı riskli maliyyə alətlərinə sahib olan investor üçün çox da böyük olmayan həcmdə yüksək riskli və eyni zamanda yüksək gəlirli qiymətli kağızların alınması ciddi maliyyə təhlükəsi yaratmır.

Qiymətli kağızların nöminal bazar və emissiya qiymətləri fərqləndirilir.

Ümumiyyətlə qiymətli kağızların təsnifatını qısaca aşağıdakı sxemdə belə təsvir etmək olar:

SXEM 3. Qiymətli kağızların təsnifatı

Adlı emissiya qiymətli kağızları - bu qiymətli kağızlar üzrə hüquqların keçməsi və onlarda təsbit edilmiş hüquqların həyata keçirilməsi sahibinin mütləq eyniləşdirilməsini tələb edən sahibləri haqqında məlumat emitentə qiymətli kağızların sahiblərinin reyestri formasında açıqlanması olan qiymətli kağızlardır.

Təqdim edənə emissiya qiymətli kağızları - bu qiymətli kağızlar üzrə hüquqların keçməsi və onlara təsbit edilmiş hüquqların həyata keçirilməsi sahibinin eyniləşdirilməsini tələb etməyən qiymətli kağızlardır.

Emissiya qiymətli kağızlarının sənədləşdirilmiş forması - müvafiq surət sənədləşdirilmiş qiymətli kağız sertifikatı təqdim etmək əsasında və ya qiymətli kağızlar deponentə qoyulduğu halda depo hesabına olan yazının əsasında sahibi müəyyən edilən emissiya qiymətli kağızları formasıdır.

Emissiya qiymətli kağızlarının sənədləşdirilməmiş forması - qiymətli kağızlar sahiblərinin reyestrinin aparılması sistemində yazı əsasında və depo hesabına olan yazının əsasında sahibi müəyyən edilən emissiya qiymətli kağızları formasıdır.

Qiymətli kağızların hansı sazişə görə buraxılmasından asılı olaraq onları fond qiymətli kağızlarına (aksiya, istiqraz vərəqələri) və ticarət qiymətli kağızlarına (kommersiya vekselləri, çeklər, girov şəhadəti) ayırmaq olar.

Fond qiymətli kağızları emissiyanın (qiymətli kağızların buraxılması) çoxluğu ilə fərqlənir və fond birjalarında fəaliyyət göstərir.

Ticarət qiymətli kağızları kommersiya istiqamətlidir. Onlar ticarət əməliyyatlarının hesablanması və malların yerləşdirilmə prosesinə xidmət edir.

Emitentin hüquqi kredit və investisiya risklərinə investorlarının maraqlarının qorunmasına görə fond qiymətli kağızları 3 yerə bölünür: dövlət, bələdiyyə və qeyri-dövlət qiymətli kağızları.

Dövlət qiymətli kağızları arasında ən çox xəzlnə öhdəliyi, xəzinə vekselləri, dövlət istiqrazları və əmanət istiqrazları məşhurdur.

Qeyri-dövlət qiymətli kağızları korporativ və xüsusi maliyyə alətləri ilə göstərilir. Korporativ qiymətli kağızlarına müəssisənin, bankın borc öhdəliyi, səhmlər daxildir. Xüsusi qiymətli kağızlara veksəl, çeklər aiddir.

Səhmlər

Səhm - onun sahibinin (səhmdarın) səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsini divident şəklində almaq, səhmdar cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak etmək və o, ləğv edildikdən sonra qalan əmlakın bir hissəsini əldə etmək hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır.

Səhmlər aşağıdakı hallarda buraxılır:

Səhmdar cəmiyyətlə yaradıldıqda

Müəssisənin və ya təşkilatın səhmdar cəmiyyətlə çevrilməsi zamanı

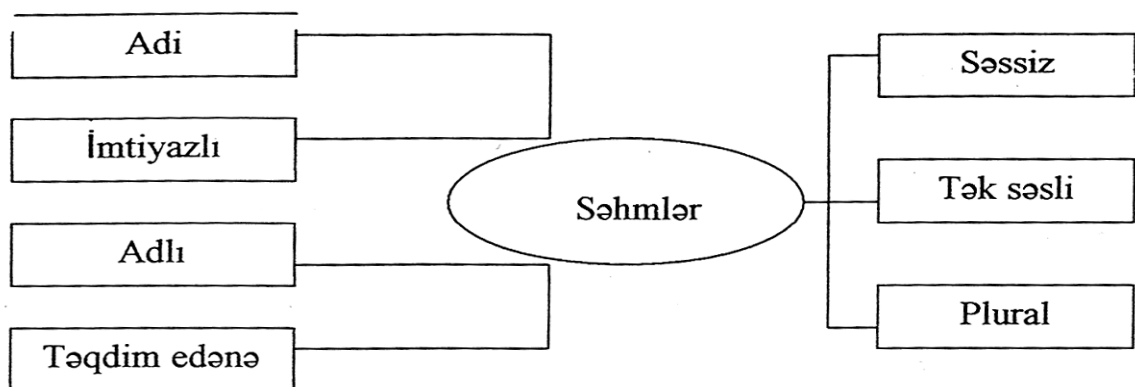
Nizamnamə kapitalının artırılması zamanı

Səhmlərin bir neçə xüsusiyyəti var:

1. Səhm - mülkiyyət tituludur

2. Səhmin "mövcudluğu" müddəti yoxdur
3. Səhmlərə bilinməzlik xasdır
4. Səhmlərə məhdud məsuliyyət xasdır
5. Səhmlər bölünə və birləşə bilirlər

Korporasiyanın idarə edilməsində iştirak hüququna görə səhmlər - adi və imtiyazlı səhmlərə bölünürlər (bax sxem 5) Hər bir adi səhm sahibi səhmdarların yığıncağında iştirak edir, bu yığıncaqda səs vermək hüququna malikdir və idarəetmə orqanına seçə və seçilə bilər. İmtiyazlı səhmlər bu hüquqa malikdir deyillər, lakin onların üstünlüyü ondan ibarətdir ki, bu səhmlər üzrə dividendlərin ödənilməsi kompaniyanın fəaliyyətindən asılı deyil. İmtiyazlı səhmlərin çatışmazlığı da məhz ondan ibarətdir ki, müəssisə fəaliyyətini uğurla aparırsa, onda dividendlər adi səhmlər üzrə artır, imtiyazlı səhmlər üzrə isə dəyişməz qalır.

SXEM 4. Səhmlərin təsnifləşdirilməsi

Dividend - səhmlərin il ərzində səhmdar cəmiyyətinin hesabına alınan gəlirdir və səhm sahiblərinin arasında onların nominal qiymətindən müəyyən pay kimi bölüşdürülür. Dividentlər pul, səhvə əmlak formasında ödənilir. Müəssisə müflisləşən zaman nizamnamə kapitalı tam ödənilməyə qədər dividend ödəyə bilməz. Divident ildə bir dəfə ödənilir. Dividentlərin ödənilmə qaydası belədir:

- Dividentlərin alınmasında müəyyən üstünlükləri olan imtiyazlı səhmlər üzrə
- birbaşa imtiyazlı səhmlər üzrə
- dividendin məbləği müəyyənləşdirilməyən imtiyazlı səhmlər üzrə
- adi səhmlər üzrə

Səhmlərin nominal qiyməti-onun üz hissəsində olur. Səhmdar cəmiyyətin nizamnamə kapitalı buraxılan nominal qiymətlərinin həcminə bərabərdir.

Səhmlərin emissiya qiyməti-səhmlərin ilkin alış qiymətidir. Emissiya qiymətini nominal qiymətdən çox olması emissiya gəliri adlanır.

Bazar qiyməti-səhmlərin bazarda alış və satış qiymətidir. Məzənnə qiyməti verilmiş qiymətli kağıza olan tələb və təklifdən asılıdır.

İmtiyazlı səhmlər 2 qrupa ayrılır: kumulyativ və dönərli.

Kumulyativ səhmlərə görə nəzərdə tutulur ki, dividend nə tam, nə də bütövlüklə ödənilir, yığılır və sonra ödənilir.

Dönərli səhmlər-onların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sahibkar bu səhmlər üzrə müəyyən üstünlüklərə malik olarkən, onları adi və ya başqa tipli imtiyazlı səhmlərə dəyişir. Dönərli səhmlərin təcrübəsinə görə onların dönərli olunma müddəti 3 ildən az olmamalıdır.

İstiqrazlar

Korporasiya istiqrazları - borc, emissiyalı, birjalı, bazar qiymətli kağızlarıdır.

"İstiqraz vərəqəsi" - onun sahibinin emitentdən istiqraz vərəqəsində nəzərdə tutulan müddəti onun nominal dəyərini və bu dəyərdən müəyyən edilmiş və ya başqa əmlak ekvivalentini (əgər qanunvericiliyə zidd deyilsə) almaq hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızıdır.

İstiqraz borc şəhadətnaməsidir və 2 əsas əlaməti var:

- emitentin titulda göstərilmiş məbləği müəyyən edilmiş vaxtda qaytarmaq borcu
- emitentin istiqraz sahibinə nominal qiymət üzrə müəyyən edilmiş faiz borcu

İstiqrazlar buraxılmış müddətinə görə, sahiblik qaydalarına görə, istiqrazların məqsədindən asılı olaraq, nominal ödəmə metoduna görə, talonlu gəlirin ödənilməsinə görə təsnifləşdirilir.

İstiqrazlar bazar və nominal qiymətə malikdirlər. İstiqrazın bazar qiyməti istiqraz bazarında və maliyyə bazarında olan şəraitlə müəyyən olunur.

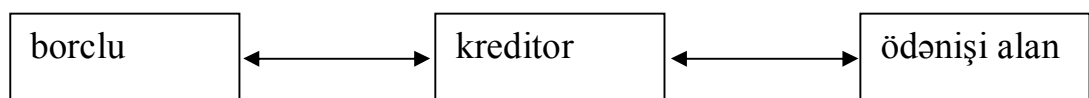
Kuponun ödəmə qiymətinə görə xüsusiyyətinə görə istiqrazlar bölünür:

- qeyd olunmuş faiz dərəcəli istiqrazlar üzrə faizlər eyni həcmdə ödənilir, istiqrazın nominal dəyəri isə onun ödənilməsi zamanı;
- üzən faiz istiqrazlar
- bərabər faiz istiqrazlar. Belə istiqrazlar indeksləşmiş adlanırlar və adətən infilyasiya şəraitində buraxılır:
- minimal və ya sıfır kuponlu istiqrazlar, onlar üzrə faiz ödənilmir və ya onların həcmi çox kiçikdir. Belə istiqrazların bazar qiyməti adətən nominaldan az olur, yəni endirim təklif olunur:
- qarışıq tipli istiqrazlar, bu zaman sahibkar gəlirin bir hissəsini qeyd olunmuş gəlir formasında digər hissəsini üzən dərəcə üzrə alır:

Fond bazarı tədavülünə görə istiqrazlar olurlar:

- Adi istiqrazlar. İllik gəlirin ödənilməsi və əsas borcun borc müddəti zamanı ödənilməsi
- Dönərli istiqrazlar. Sahibkara eyni emitentin səhmləri ilə dəyişmək hüququ verir. Ödəmə vasitəsi kimi emitent onlar üzrə daha az gəlir müəyyən edir.

Veksel - borc öhdəliyinin bir növüdür. Ciddi bir formada tərtib olunub və vekseldə göstərilən məbləğin vaxtında ödənişini tələb etmə hüququnu verir. Veksel ciddi formal və hər hansı bir rekvizitin çatışmaması sənədi etibarsız edir, bu şərtsiz pul öhdəliyidir, çünki, onun ödəniş əmri və onun ödənilməsi üçün öhdəliyin götürülməsi heç bir şərtlə məhdudlaşmayıb, bu abstrakt öhdəlikdir, çünki, onun ödənməsi haqda mətndə heç bir əsas yoxdur, bu sərbəst ödəmə öhdəliyidir.

Veksellər **adi** və **ötürülən** (tratta) olurlar. Adi vekselin ötürülən vekseldən fərqi budur ki, adi vekseldə iki tərəf iştirak edir - veksəl verən və vekselin sahibi, ötürülən vekseldə isə 3 tərəf iştirak edir: trassant-kreditor, trassant-borclu və remitent ödəniş alıcısı. Adi veksəl borclu tərəfindən yazılır və imzalanır, ötürülən veksəl isə kreditor tərəfindən. Adi veksəl borc faktını rəsmiləşdirir ötürülən veksəl isə ticarətin kreditləşməsinə xidmət edir.

Depozit və əmanət sertifikatları. Depozit və əmanət sertifikatları altında pul vəsaitlərinin əmanəti haqqında bankın yazılı şəhadətidir, əmanətçinin vaxtı gələndə depozitin alınması hüququnu təsdiq edir. Pul vəsaitlərinin əmanətçisi benefisiar adlanır. Sertifikatın aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

- Yalnız banklar tərəfindən buraxılır
- Sertifikatlar dövriyyə sənədidir. Bir şəxsdən digər şəxsə keçirilə bilər
- Sertifikat - satılmış mallara və göstərilmiş xidmətlərə ödəmə vasitəsi ola bilməz
- Sertifikatlar- mütləq sənəddirlər
- Sertifikatlar - xüsusi rekvizit dəsti olan, ciddi formal sənəddir

Depozit və əmanət sertifikatları arasında fərqlər var. Əmanət sertifikatı fiziki şəxsin banka yerləşdirdiyi əmanətin şəhadətnaməsidir. Bu sertifikatların dövriyyə müddəti bir illə məhdudlaşır, hesablaşma isə nəğdsiz yolla aparılır. Sertifikatlar üzrə faizlər buraxılış zamanı müəyyən edilir və blanklar üzərində pul və ya faiz formasında göstərilir.

Dövlət qiymətli kağızları. Sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət qiymətli kağızlarının çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu alət vasitəsilə dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi, dövlət büdcəsi kəsirinin örtülməsi və ümumiyyətlə iqtisadiyyatın inkişafında çox geniş istifadə olunur. Adətən dövlət qiymətli kağızlar bazarının əsas iştirakçısı kimi çıxış edir. Misal üçün ABŞ və Böyük Britaniyada hökumət borclarının əsas hissəsini dövlət qiymətli kağızları təşkil edir.

Dövlət qiymətli kağızları dövlət adından dövlət orqanları və idarələri tərəfindən tədavülə buraxılan, habelə dövlət statusu verilmiş digər qiymətli kağızlardır.

Dövlət borc öhdəliklərinin buraxılmasında əsas məqsəd:

- Cari ilin dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşdirilməsi. Adətən dövlət büdcəsinin gəlirləri xərclərini ödəmədikdə və büdcə daxilolmalarının azalması nəticəsində ehtiyac yaranır.
- Dövlət borcunun maliyyələşdirilməsi. Burada dövlət qiymətli kağızlarının buraxılmasında əsas məqsəd dövlətin müxtəlif borclarının, xüsusilə də

əvvəllər buraxılmış borc öhdəliklərinin və onlar üzrə hesablanmış faizlərin ödənilməsidir.

- Kommersiya bankları və digər maliyyə-kredit institutlarının yüksək etibarlı aktivlərlə təmin edilməsi. Müxtəlif ölkələrdə bu məqsədlərdən ötrü qısamüddətli dövlət qiymətli kağızlarından istifadə olunur. Dövlət tərəfindən buraxılan borc öhdəliklərinə öz maliyyə vəsaitlərini yerləşdirməklə maliyyə-kredit institutları gəlir əldə edirlər.

- Dövlətin və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının maliyyələşdirilməsi, məqsədli proqramların maliyyələşdirilməsi, həmçinin büdcədən kənar fondlara vəsaitlərin cəlb olunması.

Dövlət qiymətli kağızları investorları daha çox cəlb edir. Çünki bu borc öhdəliklərinin qarantı kimi hökumət çıxış edir. Bu qiymətli kağızların gəlirliyi korporativ istiqrazlardan aşağı olsa da, stabil olur. Xüsusilə də təkrar bazarda daha aktiv iştirakı və yüksək likvid olması onu cəlbedici edir.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət, hökumət xəzinə vekselləri və dövlət istiqraz vərəqələri buraxan iri emitent kimi çıxış edir. Bəzi ölkələrdə istiqrazların buraxılışı büdcənin maliyyələşdirilməsində vacib hesab olunur. Digər ölkələrdə istiqrazların buraxılışı pul-kredit tənzimlənməsinin həyata keçirilməsində istifadə olunur. Dövlət qiymətli kağızlarına dövlət istiqrazları, xəzinə bonları, xəzinə notları, xəzinə vekselləri, dövlət xəzinə öhdəlikləri, əmanət istiqrazları və.s aiddir.

Dövlət qiymətli kağızları müxtəlif cür təsnifləşdirilir. Dövlət qiymətli kağızları əsasən bazar qiymətli kağızları və qeyri bazar qiymətli kağızlarına bölünür.

Bazar qiymətli kağızları daha etibarlı və likvid sayılırlar. Onlar həm ilkin, həm də təkrar bazarda daha çox alınıb satılırlar. Bu qiymətli kağızlar yerli icra hakimiyyəti orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən buraxılır. Bazar qiymətli kağızları sərbəst dövr edir və onların ilkin yerləşdirilməsindən sonra digər subyektlər tərəfindən alınıb-satıla bilər. Bazar qiymətli kağızlarına xəzinə vekselləri, müxtəlif müddətli dövlət istiqrazları və.s aiddir.

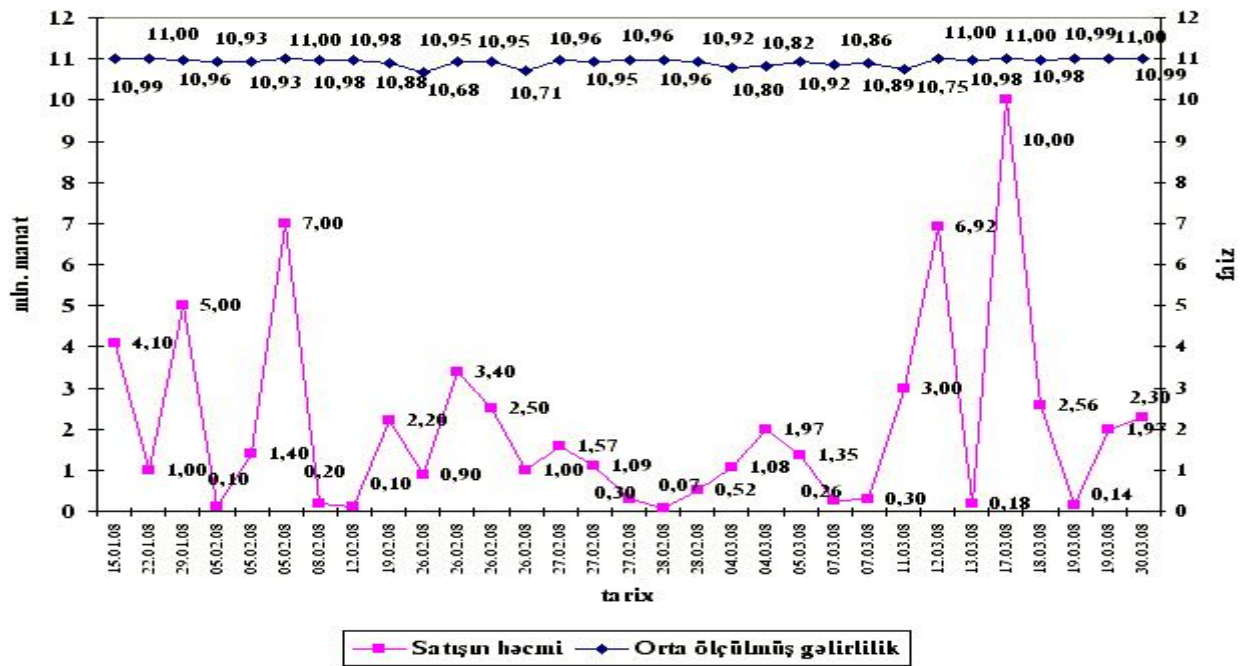
Ödənilmə müddətinə görə dövlət qiymətli kağızları qısa, orta və uzunmüddətli olur. Qısamüddətliyə ödəniş müddəti müxtəlif, lakin maksimum 1 il olan xəzinə

vekselləri aiddir. Ortamüddətlilərə ən geniş yayılmış növü ödənilmə müddəti ən çox 10 il olan xəzinə notlarıdır. Uzunmüddətlilərə xəzinə istiqrazları aiddir.

Geniş mənada dövlətin qiymətli kağızlar buraxmasında əsas məqsədi iqtisadiyyatın tənzimlənməsidir. Bu isə dövlət büdcəsinin kəsirinin örtülməsi, xəzinənin gəlir və xərc tarazlığının təmin edilməsi, pul kütləsinin idarə edilməsi və.s ibarətdir. Borc öhdəlikli dövlət qiymətli kağızlarının borc öhdəlikli korporativ qiymətli kağızlardan bir çox əsaslı üstünlükləri vardır. Bu maliyyə alətləri digərlərindən etibarlılıq səviyyəsinə görə fərqlənir. Belə ki, dövlət qiymətli kağızlarının alıcıları ondan gələn gəlirə daha çox inanır. Buna uyğun olaraq dövlət qiymətli kağızlarında risk səviyyəsi nisbətən aşağıdır. Çünki bu qiymətli kağızlara olan inam dövlətə olan etibardan irəli gəlir. Adətən dövlət qiymətli kağızlarına vergi güzəştləri tətbiq olunur. Borc öhdəlikli dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi əsasən ölkənin mərkəzi bankı və maliyyə nazirliyi vasitəsilə həyata keçirilir. Ümumilikdə investorlar kimi müxtəlif iqtisadi subyektlər əhali, banklar, investisiya kompaniyaları və fondları, sığorta şirkətləri iştirak edirlər.

İstiqraz bazarında borc öhdəlikli dövlət qiymətli kağızları böyük paya malikdir. Müasir dünya iqtisadiyyatında borc öhdəlikli dövlət qiymətli kağızların strukturunda ortamüddətli və uzunmüddətli istiqrazlar çoxluq təşkil edir. İstiqrazlar dövlət, özəl və xarici istiqrazlara bölünür. Dövlət istiqrazlarına ilk növbədə mərkəzi hökumətin və bələdiyyələrin öhdəlikləri aid edilir. Dövlət istiqrazlarının adlı və təqdimedənə, faizli və faizsiz, sərbəst dövr edən və dövriyyəsi məhdud olan növləri olur. Borc öhdəlikli dövlət qiymətli kağızları dövlət büdcəsi kəsirinin maliyyələşdirilməsi və xəzinənin normal kassa icrasının təmin edilməsi, makroiqtisadi tənzimləmənin həyata keçirilməsi, müxtəlif istiqamətdə prioritet dövlət proqramının maliyyələşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstənilən halda hökumət tərəfindən buraxılan istiqrazların xeyli hissəsi üzrə siyasi və iqtisadi amillər səbəblərindən yüksək faiz dərəcəsi tətbiq edilir. Dövlət istiqrazları adətən ən təhlükəsiz kapital kimi nəzərdən keçirilir və nəticədə şirkətlər qiymətli kağızlar bazarında dövlətlə rəqabətdə çətinlik çəkirlər. Azərbaycanda dövlət qiymətli kağızlar bazarında ən çox istifadə olunan qiymətli kağızlar dövlət qısamüddətli istiqrazları və Milli Bankın qısamüddətli

notlarıdır. 2008-ci ilin ilk rübündə dövlət qısamüddətli istiqraz vərəqələrinin ilkin bazarda yerləşdirilməsinin orta ölçülmüş gəlirlilik dinamikası aşağıdakı kimidir.

Şəkil 1. Dövlət qısamüddətli istiqrazlarının 15.01.2008 - 30.03.2008-ci il tarixədək orta ölçülmüş gəlirlilik üzrə dinamikası (Mənbə: Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. www.maliyye.gov.az)

1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsi kəsirinin örtülməsi məqsədilə dövlət daxili borc öhdəliklərinin buraxılışına başlanmışdır.

17 sentyabr 1996-cı ildə dövlət qısamüddətli öhdəliklərin buraxılması haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər kabinetinin qərarı qəbul edildi. Bu sənədə əsasən dövlət qısamüddətli öhdəliklərinin emitenti kimi Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi məyyən edilmişdir. 2000-ci ilə qədər dövlət qısamüddətli öhdəliklərinin yerləşdirilməsi BBVB-də keçirilirdi. Bu tarixdən sonra isə hərracla BFB keçirilir.

Dövlət qiymətli kağızları içərisində Milli Bankın qısamüddətli notları xüsusilə qeyd etmək istərdim. Bu qiymətli kağız ən çox yayılmış qiymətli kağızlardandır. Milli Bankın qısamüddətli notları Milli Bank tərəfindən bir ilədək müddətinə buraxılan adlı sənədsiz dövlət güzəştli qiymətli kağızlarıdır. Qısamüddətli notlar dövriyyədə olan pul kütləsinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulmuş pul-kredit siyasəti vasitəsidir. Qısamüddətli notların sahibləri yalnız Milli Bankın lisenziyası

əsasında fəaliyyət göstərən banklar ola bilər. Azərbaycanda Milli Bankın qısamüddətli notların ilk buraxılışı 14 sentyabr 2004-cü il tarixində keçirilmişdir. Banklar tərəfindən bu qiymətli kağızlara marağın böyük olması sayəsində dövriyyədə olan qısamüddətli notların həcmi artmışdır. Sonda qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycanda özəl qiymətli kağızların dövlət qiymətli kağızlara nisbətən zəif inkişafı dövlət qiymətli kağızlarının əhəmiyyətini artırır. Bu gün dövlət qiymətli kağızlarının burxılması əsasən iki məqsədə xidmət edir. Bu dövlət büdcəsinin kəsirinin maliyyələşdirilməsi və bazarda dövriyyənin təmin edilməsi.

2. Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları. Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları - fiziki və hüquqi şəxslərdir, onlar qiymətli kağız alıb - satırlar, eyni zamanda onların dövriyyəsinə xidmət edirlər.

Qiymətli kağızlara olan münasibətinə görə iştirakçıları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- Emitent və investorlar;
- Fond bazarının peşəkarları - brokerlər və dilerlər;
- Fond bazarının iştirakçılarına xidmət edən təşkilatlar - birjalar, klirinq müəssisələri, depozitariyalar və b.

Emitentlər-tədavülə kağızlar buraxan hüquqi şəxslərdir. Emitent kimi dövlət müəssisələri, səhmdar cəmiyyəti, şəxsi müəssisələr çıxış edə bilərlər.

İnvestorlar-qiymətli kağızların sahibidir. Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar bazasında investisiya əməliyyatlarının xüsusiyyəti investorların tipologiyası ilə müəyyən edilir. Bununla əlaqədar olaraq, investorlar konservativ, mülayim, aqressiv, təcrübəli, strategiyalı investorlara ayrılırlar. İnvestorların təsnifatında ən əsas əlamət onların statusudur, yəni fərdi İnstitutsional və bazarın peşəkarı olurlar.

Qiymətli kağızların ikinci bazarının hər bir iştirakçısının öz yeri var. Lakin onların içərisində ən böyük diqqəti investisiya təsisatları cəlb edir. Investisiya təsisatlarının qiymətli kağızlar bazarındakı fəaliyyətinin lisensiyalaşdırılması onların bu sahədəki fəvqəladə rolunun birinci meyarı kimi qəbul olunur və axırncı maliyyə ilinin nəticələrinə görə investisiya təsisatının gəlirinin əsas hissəsi qiymətli kağızlarla

bağlı olmayan fəaliyyətdən əldə olunubsa lisenziya geri çağırılı bilər yaxud, onun qüvvəsi dondurula bilər. İnvestisiya təsisatları müxtəlif təşkilati-hüquqi formada çıxış edə bilər.

İnvestisiya təsisatlarına aşağıdakılar aiddir:

1. Maliyyə brokerləri;
2. İnvestisiya məsləhətçiləri;
3. İnvestisiya şirkətləri;
4. İnvestisiya fondları.

Maliyyə brokerləri. Bunlar hüquqi şəxsdir və onları fiziki şəxs olan brokerlərlə qarışdırmaq olmaz. Onlar müştəriyə komisiyon müqaviləsi əsasında yaxud, müştərinin tapşırığı ilə yaxud müştərinin vəsaiti hesabına qiymətli kağızların alqı-satqısını həyata keçirir və bu zaman vasitəçi (agent) funksiyalarını icra edir.

İnvestisiya məsləhətçisi. Bu, qiymətli kağızların buraxılışı və tədaviyinə dair məsləhət xidmətləri göstərən hüquqi yaxud fiziki şəxs ola bilər. Onun fəaliyyətinin əsasında podrat müqaviləsi yaxud elmi-texniki məhsulun hazırlanması müqaviləsi durur.

İnvestisiya şirkəti. Maliyyə brokeri kimi bu, hüquqi şəxsdir, lakin, birincidən fərqli" olaraq investisiya şirkəti sırf dilerdir, yəni qiymətli kağızlar bazarında müştərinin hesabına deyil, öz hesabına fəaliyyət göstərir.

İnvestisiya fondları. Onlar da dilerdir, yəni müştərilərin hesabına deyil, öz hesabına əməliyyatlar bəçirir. İnvestisiya fondunun əsas fəaliyyəti öz səhmlərini buraxmaqdan və bu yolla səfərbər olunmuş resursları faiz və məzənnənin qalxması şəklində gəlir gətirən qiymətli kağızlara qoymaqdan ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında investisiya fondlarının yaradılması, idarə edilməsi və fəaliyyətinin tənzimlənməsinin ümumi prinsipləri və qaydaları "İnvestisiya fondları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 30 noyabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə müəyyən edilir.

Beləliklə, investisiya fondu çoxsaylı xırda investorlarını vəsaitlərinin cəlb etməklə onları vahid kütlə şəklində birləşdirir və iri səhm dəstlərinə investisiya edir.

Göründüyü kimi, investisiya şirkətlərinin və investisiya fondlarının resurs dövriyyəsində oxşarlıq çoxdur. Hər ikisi resursları özlərinin qiymətli kağızlarını

buraxıb bazarda yerləşdirməklə cəlb edir, digər emitentlərin qiymətli kağızlarına investisiya edir. Bəs hər iki qurum arasındakı fərqlər nədən ibarətdir? Fərqləri cədvəl şəklində göstərmək daha məqsədəuyğun olardı.

CƏDVƏL 1

İnvestisiya fondları ilə investisiya şirkətləri arasındakı fərq

İnvestisiya şirkətləri ilə investisiya fondları arasındakı tərf		
Müqayisə meyarları	İnvestisiya şirkəti	İnvestisiya fondu
Qiymətli kağızlar bazarındakı rolu	Əsasən emitentlərlə son investorlar arasında qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsində maliyyə vasitəçiliyi	Xırda yığımların səfərbər edilib iri qiymətli kağız portfəllərinə investisiya edilməsi. Son investor investisiya fondunun özüdür
Müştərilər	Yalnız hüquqi şəxslər	Hüquqi və fiziki şəxslər .
Qiymətli kağızlar bazarında müxtəlif peşəkar fəaliyyət növlərinin birləşdirilməsi	İnvestisiya məsləhətçisi və maliyyə brokeri kimi (bu qismdə yalnız fond birjasında) fəaliyyət göstərə bilər	Digər fəaliyyət növləri ilə birləşdirilməsinə icazə verilmir

Portfel - investisiyanın obyektini kimi səmlər, istiqrazlar, törəmə qiymətli kağızları şıxışdır, eyni zamanda portfelin bir hissəsi nəğd pul formasında fəaliyyət göstərir. Portfelin gəlirliyi və əmanətlərin qoyuluşunun riski portfelin məqsədli xüsusiyyətləridir. Portfel investisiya zamanı investor daha yüksək məqsədlər əldə etmək üçün portfelin strukturunu dəyişdirə bilər.

Investor qiymətli kağızlara vəsait yönləndirərkən aşağıdakı məqsədləri güdür: əmanətlərin gəlirliyi, əmanətlərin təhlükəsizliyi, əmanətlərin artımı.

Portfelin müəyyən edilməsi zamanı aşağıdakılar müəyyən edilir: Artım portfeli - belə portfelin məqsədi qiymətli kağızların məzənnəsinin artımına hesabına kapitalın artımıdır. Gəlir portfeli - bu portfelin məqsədi dövlət dividend və faiz hesabına gəlirin alınmasıdır.

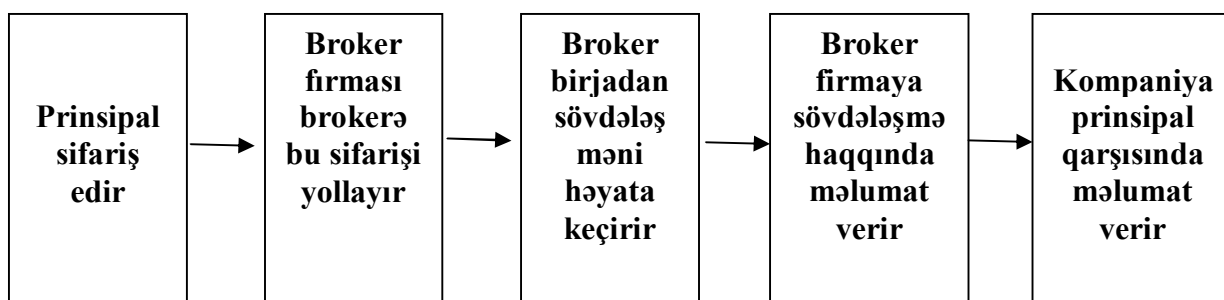
Ümumi halda göstərildikdə, qanuna görə qiymətli kağızlara peşəkar fəaliyyətin aşağıdakı növləri həyata keçirilə bilər:

- Broker fəaliyyəti
- Diler fəaliyyəti

- Qiymətli kağızların idarə edilməsi üzrə fəaliyyət
- Qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyət (kliring)
- Depozitari fəaliyyəti
- Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət
- Qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət

Broker fəaliyyəti. Tapşırıq və komission müqaviləsi əsasında müvəkkil və ya komisionçu kimi (müqavilədə onların səlahiyyəti barədə göstəriş yoxdursa, həmçinin vəkalətnamə əsasında) fəaliyyət göstərən hüquqi və ya fiziki şəxsin onun müştərisinin marağına uyğun və onun hesabına qiymətli kağızlarla mülki-hüquqi əqdləri bağlanması broker fəaliyyəti hesab olunur.

Qiymətli kağız bazarının broker fəaliyyəti ilə məşğul olan peşəkar iştirakçısı broker adlanır. (bax: Sxem 5)

SXEM 5. Brokerin fəaliyyət sxemi

Diler fəaliyyəti. Hüquqi şəxsin müəyyən qiymətli kağızların və ya satış qiymətlərini elan edib, bu qiymətli kağızların elan edilmiş qiymətlər üzrə alınması və ya satılmasını öhdəsinə götürməklə öz adından və öz hesabına qiymətli kağızlar bazarının diler fəaliyyəti həyata keçirən peşəkar iştirakçısı dileradlanır.

Qiymətli kağızların idarə olunması üzrə fəaliyyət Qanuna görə hüquqi və fiziki şəxs tərəfindən onun sabitliyinə verilmiş və başqa şəxsə mənsub olan və bu şəxsin və ya həmin şəxsin göstərdiyi üçüncü şəxslərin xeyrinə: qiymətli kağızların, qiymətli kağızlarla kapital qoyulması nəzərdə tutulan pul vəsaitinin, qiymətli kağızların idarə edilməsi zamanı alınan pul vəsaitinin və qiymətli kağızların haqq almaqla öz adından müəyyən müddət ərzində vəkalətli idarə edilməsi, qiymətli kağızların idarə edilməsi üzrə fəaliyyət hesab edilir.

Qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyət (klirinq) Qiymətli kağızların göndərilməsi üzrə qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi (qiymətli kağızlarla əqdlər üzrə məlumatın toplanması, yoxlanması, təhsis edilməsi və onlar üzrə mühasibat sənədlərinin hazırlanması) bu öhdəliklənn hesaba alınması və qiymətli kağızlar üzrə hesablaşma aparılması klirinq fəaliyyəti hesab olunur.

Klirinq fəaliyyəti aşağıdakı üsullarla fəaliyyətə keçirilə bilər: sadə klirinq-icraya göndərilmiş hər bir əqd üzrə klirinqin həyata keçirilməsi; çoxtərəfli klirinq-bağlanmış əqdlər üzrə klirinq iştirakçılarının hesablarında olan pul vəsaitlərinin və qiymətli kağızların həcmində netting vasitəsilə əvəzləşdirmənin aparılması; mərkəzləşdirilmiş klirinq-klirinq təşkilatı tərəfindən klirinq iştirakçılarının bağladığı əqdlər üzrə hüquq və öhdəliklərinin əldə edilməklə əvəzləşdirmənin aparılması. Mərkəzləşdirilmiş klirinq zamanı hesablaşmalar netting üsulu ilə klirinq təşkilatının depozitariyada və müvafiq kredit təşkilatında olan hesabları vasitəsilə aparılır. Klirinq üsullarının eyni zamanda həyata keçirilməsinə yol verilmir. "Qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyətə (klirinqə) xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi" qaydalarına müvafiq olaraq klirinq təşkilatının minimal nizamnamə fondu 50 000 000 (əlli milyon) manat məbləğində müəyyən edilir.

Depozit fəaliyyəti. "Qiymətli kağızlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə qiymətli kağızların və ya onların sertifikatlarının saxlanması, yaxud uçotu və qiymətli kağızlara olan hüquqların keçməsi üzrə xidmətlər depozitari fəaliyyəti hesab edilir.

Qiymətli kağızlar bazarının depozitari fəaliyyəti həyata keçirən peşəkar iştirakçısı depozitari adlanır. Bu Qanuna müvafiq olaraq yalnız hüquqi şəxs depozitari ola bilər. Depozitarinin xidmətlərindən istifadə edən şəxs deponent adlanır.

Depozitarinin müqaviləsinə aşağıdakı mühüm şərtlər daxil edilməlidir:

- Müqavilə predmetinin birmənalı müəyyən edilməsi
- Qiymətli kağızlara olan hüquqların uçotu üzrə xidmətlər göstərilməsi
- Deponentin depozitaridə saxlanan qiymətli kağızları üzrə sərəncam verilməsi haqqında deponentin depozitariyə məlumat verilməsi qaydası

- Müqavilənin qüvvədə olduğu müddət
- Müqavilədə nəzərdə tutulmuş depozitari xidmətlərinin ödənilməsinin həcmi və qaydası

- Depozitarinin deponent qarşısında hesabat verməsinin forması və dövrülyü
- Depozitarinin vəzifələri

Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət. Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması sistemini təşkil edən göstəricilərin toplanması, qeydə alınması, işlənməsi, saxlanması və verilməsi qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət hesab edilir.

Qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət. Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları arasında qiymətli kağızlara mülki-hüquqi əqdlər bağlanmasına bilavasitə kömək edən xidmətlərin göstərilməsi kapital bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət hesab olunur

Qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyəti həyata keçirən qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkilatçısı mənfəət əldə etmək məqsədini güdmür, onun fəaliyyətindən alınan bütün gəlirlər müstəsna olaraq öz məqsədlər üçün istifadə edilir və onun təsisçilər arasında bölüşdürülmür.

Qiymətli kağızlar bazarında komməriya bankları. Qiymətli kağızlar bazarında iştirakçılardan biri də komməriya banklarıdır. Komməriya banklarının qiymətli kağızlarla bağlı olan və investisiya fəaliyyətindən əldə olunan gəlir daha böyük rol oynamağa başlayır.

Komməriya bankları yalnız səhm və istiqrazların emitenti kimi deyil, həm də pul bazarının alətləri olan depozit və əmanət sertifikatlarının buraxılması isə banklar üçün "cavabsız əmanət" cəlb olunması rolunu oynayır.

Komməriya bankları səhmləri və istiqrazları aşağıdakı hallarda buraxırlar:

- İlk kapitalın artırılması zamanı- səhmlərin buraxılması;
- Borc kapitalının bank tərəfindən cəlb olunması zamanı - istiqrazların buraxılması.

Veksellərlə bağlı bank əməliyyatları uzun tarixə malik bank əməliyyatlarından biridir. Lakin, Azərbaycanca bankların qiymətli kağızlar bazarına cəlb olunmaları ləng getməkdədir.

Nəhayət ölkəmizin bu gün iqtisadi artım tempinə görə dünyada birinci yeri tutması mühüm hadisədir. Bu cür iqtisadi inkişaf tempi ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının inkişafını, xüsusilə də qiymətli kağızların yeni növlərinin emissiyasını zəruri edir. Bundan əlavə qiymətli kağızların dövriyyəsinin artırılması, onların digər növlərindən daha çox istifadə olunması əsas məsələlərdəndir. Hazırda dövriyyədə olan qiymətli kağızların əsasən dövlət qiymətli kağızları təşkil edir. Gələcəkdə özəl qiymətli kağızların dövriyyədə xüsusi çəkisinin artırılması vacib məsələlərdəndir. Bu sahədə müvafiq tədbirlər görülməkdədir.

Qiymətli kağızların ikinci bazarının iştirakçıları dövlət, səhmdar cəmiyyətləri, qiymətli kağızlar bazarının peşəkarları olan mütəxəssislər, müxtəlif investisiya təsisatları, kommersiya bankları, fond mərkəzləri və mağazaları, digər təsərrüfat subyektləri, həmçinin vətəndaşlardır.

Qiymətli kağızlar bazarının idarə olunması sistemi bu bazarını infrastrukturunun funksional, texniki və təşkilati yarım sistemləri ilə yanaşı qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətini təmin edir. Hər bir idarəetmə sistemi kimi, qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi sistemi onun məqsədləri, strategiyası və vəzifələrinə uyğun qurulur və iki yarım sistemdən-idarəedici yarım sistem və idarəedici yarım sistemdən ibarətdir. Onlardan birincisi idarəetmənin subyektivi ikincisi isə obyektivi kimi çıxış edir.

İdarəedici yarım sistemə aşağıdakılar daxildir:

- Qiymətli kağızlar bazarında məqsədyönlü fəaliyyət göstərən dövlət orqanları və özünü tənzimləmə təşkilatları;
- Qanunvericilik infrastrukturunu, yəni fond bazarına aid normativ sənədlər;
- Fond bazarının etikası;
- Adət və ənənələr.

İdarəedilən yarım sistem isə bazarın yuxarıda deyilən funksional, texniki və təşkilati infrastrukturundan ibarətdir.

Hər iki yarım sistemin öz funksiyaları var. İdarəedici yarım sistemin funksiyalarına bazarda baş verən proseslərin əlaqələndirilməsi, tənzimlənməsi, proqnozlaşdırılması, həvəsləndirilməsi, təşkili və nəzarəti aid edilir. İdarə edilən yarım sistemin, yəni idarəetmə obyektinin funksiyaları isə maliyyə resurslarının axınının təşkili, qiymətli kağızların keyfiyyətinin təmin olunmasını və bazarın informasiya təminatı əhatə edir.

Bazarın idarə olunması prosesi informasiyanın qəbul olunması, ötürülməsi, işlənməsi və istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bu vəzifənin həlli müasir hesablama texnika və texnologiyasının tətbiqinə, lokal qiymətli kağızlar bazarına xidmət göstərən telekommunikasiya sistemlərinin inkişafına əsaslanır.

Hər bir sistemin idarə edilməsi prosesinin həlledici məqamı məqsədin müəyyən edilməsidir. Qiymətli kağızlar bazarının idarə edilməsi sisteminin **məqsədi** bazarın sabitliyinin, tarazlığının və səmərəliliyinin təmin edilməsidir. Lakin bununla iş bitmir. Məqsədin müəyyən edilməsi ilə bərabər bazarın idarə edilməsi prosesi **tənzimləmə mexanizminin** yaradılmasını da daxil edir. Tənzimləmə mexanizminə isə idarəetmə vasitələri, hüquqi, normativ və informasiya təminatı daxildir. Dövlət tənzimlənməsi ilk növbədə normativ-hüquqi aktlara əsaslanır. Hüquqi təminat qanunvericilik aktları, fərmanlar, qərarlar, sərəncamlar və idarəetmə orqanlarının digər hüquqi sənədlərini əhatə edir. Normativ təminata təlimatlar, normativlər, normalar, metodik göstərişlər və izahatlar, həmçinin bazarın peşəkar iştirakçıları təşkilatların təsdiq etdiyi qaydalar aiddir. Informasiya təminatına müxtəlif növ iqtisadi, kommersiya, maliyyə və s. informasiya daxildir.

Əlbəttə ki, ölkəmizdə hal-hazırda mövcud olan normativ-hüquqi bazanı fond bazarının yüksək inkişaf etdiyi ölkələrdəki qiymətli kağızlar üzrə qanunvericilik aktlarının çoxcildlik külliyyatı ilə müqayisə etmək yersiz olardı. Ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsi üzrə başlıca sənədlərə Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsini, "Qiymətli kağızlar haqqında", "İnvestisiya fondları haqqında" və b. qanunları, QKDK-ın normativ sənədlərini aid etmək olar.

İlkin bazar mərhələsində dövlət tənzimlənməsi emissiya prospektlərinin dövlət qeydiyyatı və bazarın peşəkar iştirakçılarının attestasiyası, onların bazar fəaliyyətinin

lisenziyalaşdırılması vasitəsilə qiymətli kağızların tədavülə buraxılmasının vahid qaydalarının təmin edilməsinə yönəlmişdir.

İkinci bazarda isə dövlət nəzarəti bazarının peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və qiymətli kağızlar bazarında müəyyən fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsinə hüquq verən ixtisas attestatlarının verilməsi, həmçinin antiinhisar qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarət vasitəsilə baş verir.

Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi fond əməliyyatlarının keçirilməsini nizamladımağa, onları müəyyən qayda və tələblərə tabe edilməsinə imkan verən konkret metod və üsulların vahid sistem şəklində birləşdirilməsidir. Bu, qiymətli kağızlar bazarının bütün iştirakçılarının qarşılıqlı maraqlarının tarazlığının qüvvədə olan qanunvericilik çərçivəsində təmin edilməsi mexanizmidir.

Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsinin bir neçə metodu məlumdur:

- Qiymətli kağız buraxılışının, emissiya prospektlərinin qeydiyyatı;
- Bazarın peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması;
- İnvestisiya təsisatlarının mütəxəssislərin attestasiyası;
- İnvestorların sığortalanması;
- Emitentlərin maliyyə vəziyyətinə auditor və reyting nəzarəti;
- Fond əməliyyatlarının keçirilməsinə nəzarət;
- Mübadilə və klirinq korporasiyalarının qeydiyyatı və fəaliyyətlərinə nəzarət;
- Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən informasiyanın açıqlanması və dərc olunması.

Dünya təcrübəsində qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsinin iki modelindən istifadə olunur.

Birinci modelə görə fond bazarının tənzimlənməsi dövlət orqanları tərəfindən keçirilir. Nəzarət, toxlama qaydaların müəyyən edilməsi üzrə səlahiyyətlənn kiçik qismini dövlət qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları birliklərinə həvalə edir.

İkinci modelə görə əsas nəzarət mövqelərinin dövlətin əlində qalması ilə yanaşı səlahiyyətlərin mümkün olan maksimal həcmi özünütənzimləmə təşkilat-

larına (qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları birliklərinə) ötürülür. Nəzarətin təşkili və həyata keçirilməsində əsas yer sərt göstərişlərə deyil, formalaşmış ənənələrə, razılaşdırma və danışıqlara verilir.

Azərbaycanın fond bazarı bu sahənin baş orqanı olan Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, həmçinin Milli Bankın mühüm tənzimləyici rolu üzərində qurulmuşdur. Milli Bank kommerikya banklarına qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət hüququ verir və fəaliyyətə nəzarət edir. Eyni zamanda, Milli Bank dövlət qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi üzrə baş agent kimi çıxış edir. Lakin, onların buraxılışına tam həcmdə və vaxtında geri alınmasına görə məsuliyyət Maliyyə Nazirliyinin üzərinə düşür. Yerli (bələdiyyə) qiymətli kağızların buraxılışı haqqında qərar "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa və bələdiyyələrin nizamnamələrinə müvafiq qəbul olunur, buraxılışın tənzimlənməsi isə QKDK tərəfindən həyata keçirilir.

3. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının formalaşması xüsusiyyətləri. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının yaranması XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Ölkəmizdə ilk səhmlər 1913-cü ildə Bakı Tacir Bankının nizamnaməsinin təsdiq edilməsi ilə buraxılmışdır. Bu bankın əsas səhmdarları Azərbaycanın tanınmış sahibkarları-şuranın sədri H.Z.Tağıyev, üzvləri M.Ş.Əsədullayev, M.Nağıyev, M.Muxtarov və başqaları olmuşlar. XX əsrin ilk iki onilliyində Bakıda bir sıra səhmdar cəmiyyətləri fəaliyyət göstərmişdir. Bu cəmiyyətlərin əksəriyyəti neft istehsalı, emalı və ticarəti ilə məşğul olurdu. Onlardan "Neft məhsulları səhmdar cəmiyyəti", "Bül-Bülə neft və ticarət səhmdar cəmiyyəti", "Balaxanı-Zabrat neft istehsalı səhmdar cəmiyyəti" və digərlərini qeyd etmək olar. Yeni-Bakı neftemalı zavodunun, Bakı Tacir Bankının və başqa iri şirkətlərin səhmləri Moskvanın, Sankt-Peterburqun və Rusiyanın digər iri şəhərlərinin fond birjalarında satışa çıxarılırdı. XIX-XX əslərdə Azərbaycanda iri Rusiya banklarının Bakı filialları fəaliyyət göstərirdi. Bu sırada Sankt-Peterburq Dövlət Bankının (1874-1920), Sankt-Peterburq Beynəlxalq Komersiya Bankının (1868-1920), "Voljsk-Kams" KB (1870-1920),

Russiya Xarici Ticarət KB (1871-1919), "Rusiya Sənaye ticarət" KB (1890-1920), "Şimal" KB (1901-1910), "Rusiya Asiya" KB (1910-1920), "Azov-Don" KB (1877-1920) və b. göstərmək olar. Hələ 1900-cu ilin "Kaspi" qəzetinin səhifələrində veksəl islahatı haqqındakı məqalələrdə bu qiymətli kağızın o zaman geniş istifadəsi və labüdlüyünü təsdiq edən maraqlı məlumatlar dərc olunurdu. Həmin dövrdə Bakı Tacir Bankı və Bakıda fəaliyyət göstərən digər banklar tərəfindən veksellər və faiz kağızları buraxılmışdır. Veksellərdən ödəniş prosesində və borc münasibətlərinin formalaşmasında geniş istifadə olunmuşdur. Veksəl bazarı Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə də inkişaf etmiş, lakin Sovet hakimiyyəti dövründə məhdudlaşdırılmışdır. Sovet Azərbaycanında bütün MDB məkanında olduğu kimi dövriyyədə olan əsas qiymətli kağız uduşlu dövlət istiqrazları olmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağız bazarının yaranması yeni iqtisadi tariximizdə ən önəmli hadisələr sırasındadır, çünki bu bazarın mövcudluğu hər ölkənin iqtisadi tərəqqi amillərindən, Azərbaycanı dünya iqtisadi sisteminə yaxınlaşdıran vacib maliyyə infrastrukturlarından biridir. Dünya təcrübəsindən bəllidir ki, qiymətli kağızlar bazarı bazar iqtisadiyyatının əsas təməlidir, məhz buna görə də ümummilli liderimiz möhtərəm Heydər Əliyevin 1998-ci il dekabrın 30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin yaranması haqqında verdiyi 58 sayılı Fərmanı dünya maliyyə təşkilatları, xarici sərmayədarlar və şirkətlər tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir.

26 iyul 1999-cu il tarixində «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin (QKDK) fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının imzalanması ilə ölkədə mütəşəkkil qiymətli kağız bazarının təməli qoyulmuşdur. Fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində QKDK tərəfindən Azərbaycan Respublikasında müasir tələblərə cavab verən, bazar münasibətləri prinsiplərinə uyğun, həmçinin geniş əhatəli infrastrukturunu olan fond bazarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində böyük işlər aparılmışdır. Onlardan biri qiymətli kağız bazarının dövlət tənzimlənməsi sisteminin yaradılmasıdır ki, dünya standartlarına müvafiq

hüquqi - normativ baza hazırlanmışdır. Komitənin ümdə məqsədi bazarda baş verən proseslərin şəffaflığının təmin edilməsi ilə yanaşı qiymətli kağızlar bazarında risklərin minimuma endirilməsidir. Məhz buna görə normativ-hüquqi bazada investorların (xüsusən minoritar investorların) hüquqlarının qorunmasına, qiymətli kağızlar bazarında məlumatın açıqlanmasına, qeyri-qanuni insayder əqdlərinin yol verilməsinə, qiymətlərlə manipulyasiyanın qarşısının alınmasına və ölkənin fond bazarının daxili və xarici investisiya resurslarının iqtisadiyyatın real sektorunda akkumulyasiya edilməsinə, bazarın spekulativ əqdlər bazarına çevrilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş digər istiqamətlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

1991-ci ildə təşkil olunan Bakı Qiymətli Kağızlar Birjası Azərbaycan Respublikasının yeni yaranan qiymətli kağızlar bazarında ilk birja oldu. "Dövlət qısamüddətli istiqrazların buraxılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı tətbiq edildikdən sonra dövlət qiymətli kağızlar bazarı fəaliyyətə başlamışdır. Bildirmək lazımdır ki, ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının mühüm hissəsini təşkil edən Qısamüddətli Dövlət İstiqraz Vərəqləri (QDİV) bazarı 1996-cı ilin sentyabrından fəaliyyətə başlayıb. 1997-98-ci illərdə QDİV-in yerləşdirilməsi üzrə 13 hərrac keçirilib. Rəsmi məlumatlara görə, 1997-ci ildə dövlət qiymətli kağızlar bazarının liberallaşması tamamilə başa çatmış, hökumət QDİV-in dövryyəsi haqqında əsasnaməyə dəyişiklik etmişdir. Həmin dəyişikliyə görə QDİV bazarında qeyri-rezident təşkilatların iştirakına icazə verilib.

Qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti olan Bakı Banklararası Valyuta Birjası 21 iyun 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının 5(beş) ən iri bankı tərəfindən təsis edilmişdir. Bu banklar Azərbaycan Respublikası Milli Bankı, Sənaye investisiya Səhmdar Kommersiya Bankı, Aqrar-Sənaye Səhmdar-Kommersiya Bankı, Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Bankı və Səhmdar-Kommersiya Əmanət Banlarıdır. Eyni zamanda qiymətli kağızlar bazarının qanunvericilik bazası kimi çıxış edə biləcək "Qiymətli kağızlar haqqında" və "Səhmdar cəmiyyətləri haqqında" qanunlar qəbul olunmuşdur. Dünya təcrübəsindən bəllidir ki, qiymətli kağızlar bazarı iqtisadiyyatının əsas təməlidir, məhz buna görə ölkə başçısı tərəfindən 1999-cu ilin dekabrında "Azərbaycan Respublikası prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə

Dövlət Komitəsinin yaranması haqqında" verdiyi fərman dünya maliyyə təşkilatları, xarici sərmayədarlar və şirkətlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycanda daxili ictimai-siyasi sabitliyin yaranması, ölkə başçısının uğurlu və ardıcıl xarici siyasətinin həyata keçirilməsi, respublikamızın beynəlxalq aləmdə nüfuzunun və dünya birliyində sivil ölkə kimi tanınması Azərbaycana yüksək süveren kredit reytinginin verilməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. 2000-ci ildə dünya nüfuzu ilə seçilən İngiltərənin Fitç İbka (Fitch İBKA) reyting agentliyi Azərbaycana B+, 2001-ci ilin yayında isə daha yüksək BB- kredit reytingi vermişdir. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, müharibə şəraitində yaşayan ölkə üçün bu çox yüksək göstəricilərdir. Reyting göstəricinə görə Azərbaycan Türkiyə və Rusiya kimi dövlətləri qabaqlamışdır. Ölkəyə kredit reytinginin verilməsi qısa uzunmüddətli sərmayələrin ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsində həlledici rol oynayacaqdır. Bu o deməkdir ki. Azərbaycana verilmiş yüksək süveren kredit ölkəmiz qarşısında dünyanın bütün beynəlxalq maliyyə və fond bazarlarına yol açır, sərmayədarların ölkəmiz haqqında bilgilərin artmasına və onların investisiya qoyuluşu üzrə fəaliyyətlərinin fəallaşmasını stimullaşdırır. Göründüyü kimi, Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdıqca ona pozitiv görüşlə verilmiş kredit daha da yüksəldilir. Bununla ölkəyə güclü vəsait, investisiya qoyuluşuna şərait yaranır, bu da iqtisadiyyatın inkişafına təkan verir.

4. Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsinin normativ – hüquqi bazası. Son illər ərzində ölkəmizin bazar münasibətlərinə keçilməsi istiqamətində görülən işlər nəticəsində ölkənin iqtisadiyyatında müxtəlif sahələ üzrə böyük inkişaf müşahidə olunur, infilyasiyanın templərinin azalması, ildən-ilə ümumi daxili məhsulun və sənaye istehsalının göstəncilərinin artması, milli valyutanın sabitliyinin əldə edilməsi, kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsinin keçirilməsi, xarici investisiyaların axınının çoxalması, milli bank sisteminin yaradılması və s. Bununla yanaşı tədavülə dövlət qısamüddətli istiqrazları, dövlət özəlləşdirmə payları (çekləri), dövlət

özəlləşdirmə opsiyonları, səhmdar cəmiyyətlərin səhmləri, kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları və veksellər buraxılmışdır.

Qiymətli kağızların buraxılışı və tədavülü ilə, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının peşəkar fəaliyyəti ilə əlaqədar münasibətlər Azərbaycan Respublikasının "Qiymətli kağızlar və fond birjalari haqqında" Qanunu və digər normativ aktlarla, o cümlədən:

- Nazirlər Kabinetinin 17 sentyabr 1996-cı il tarixli 123 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş "Dövlət qısa müddətli istiqrazlarının buraxılışının əsas şərtləri", habelə Bakı banklararası valyuta birjasının (BBVB) fond şöbəsinin təlimatları ilə;

- göstərilən qərara uyğun olaraq hazırlanmış "Dövlət qısamüddətli istiqrazların buraxılışlarına xidmət və dövriyyəsi, onlarla əməliyyatların mühasibat uçotu qaydaları haqqında" Əsasnamə;

- 09 avqust 1996-cı il tarixli "BBVB-nin Fond şöbəsində qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması qaydaları";

- 09 avqust 1996-cı il tarixi "Fond şöbəsində bağlanan əqdlər üzrə hesablaşmaların rəsmiləşdirilməsi qaydası";

- 09 avqust 1996-cı il tarixli "Qiymətli kağızların BBVB-nin Fond şöbəsində satışlara buraxılması (listinq) və çıxarılması (delistinq) qaydaları";

- 09 avqust 1996-cı il tarixli "BBVB-nin Fond şöbəsinə üzvlüyə qəbul qaydaları";

- 14 noyabr 1997-ci il tarixli "BBVB-da qiymətli kağızların qiymətləndirilməsi haqqında müvəqqəti" Əsasnamə;

- 03 noyabr 1999-cu il tarixli "Kredit təşkilatları tərəfindən qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirilməsi Qaydaları";

- 26 yanvar 2000-ci il tarixli Dövlət özəlləşdirmə paylarının (çeklərinin) tədavülünün tənzimlənməsi Qaydaları;

- 09 fevral 2000- ci il "Xarici hüquqi və fiziki şəxslərin qiymətli kağızlar bazarında iştirakı Qaydaları";

- 15 fevral 2000-ci il “Kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları haqqında Əsasnamə”;
- 18 may 2000-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının ərazisində Fond Birjasının təşkili, fəaliyyəti və birja qaydalarına dair tələblər haqqında Əsasnamə”;
- 24 may 2000 – ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının ərazisində korporativ istiqrazlarının buraxılması və tədavülü Qaydaları”;
- 28 avqust 2000– ci il tarixli “Dövlət istiqrazlarının emissiyası, tədavülü və ödənilməsi haqqında Əsasnamə”;
- 19 sentyabr 2000 – ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında xəzinə veksellərinin buraxılması və dövriyyəsi Qaydaları”;
- 07 fevral 2001- ci il tarixli “Dövlət qiymətli kağızları ilə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının REPO/əks-REPO əməliyyatlarının aparılması haqqında Qaydaları”;
- 04 iyun 2001- ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Milli Bankının Qısamüddətli Notlarının buraxılışı, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında Qaydaları”;
- 20 iyul 2001- ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Dövlət daxili uduşlu istiqrazlarının buraxılışı, tədavülü və ödənilməsi Qaydaları”;
- 26 iyul 2002 – ci il tarixli “Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin bağlanma qaydaları haqqında Əsasnamə”;
- 04 avqust 2003 – cü il tarixli “Qiymətli kağızlar bazarında broker fəaliyyətinin həyata keçirilməsi Qaydaları”;
- 12 avqust 2003 – cü il tarixli “Qiymətli kağızlar bazarında diler fəaliyyətinin həyata keçirilməsi Qaydaları”;
- 30 avqust 2004 – cü il tarixli “Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının artırılması zamanı səhmlərin emissiyasının Qaydaları”;
- 11 noyabr 2004 – cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında mənzil sertifikatlarının buraxılışı, tədavilə və ödənilməsi haqqında Əsasnamə”;
- 29 dekabr 2004 – cü il tarixli “Səhmlərin geri satın alınması və ödənilməsi yolu ilə səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının azaldılması Qaydaları”;

- 25 mart 2005 – ci il tarixli “Qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızların idarə olunması üzrə peşəkar fəaliyyətinin həyata keçirilməsi Qaydaları”

- 12 dekabr 2005 - ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə İdarəsi haqqında Əsasnamə”;

- 31 iyul 2006 - cı il tarixli “Stimullaşdırıcı lotereyaların təşkili və keçirilməsi Qaydaları”;

- 12 mart 2007 - ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında buraxılan qiymətli kağızlara beynəlxalq identifikasiya nömrələrinin verilməsi haqqında Qaydaları”;

- 14 fevral 2008- ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına alınmış emitentlərin investisiya qiymətli kağızlarının Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənarında yerləşdirilməsinə və ya tədavülə buraxılmasına icazənin verilməsi haqqında Qaydalar “ ilə tənzimlənir.

Yuxarıda göstərilənlər Azərbaycan Respublikasında mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması üçün təkan vermişdir. 14 iyul 1998-ci ildə "Qiymətli kağızlar haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi, Azərbaycan Respublikası prezidentinin 30 dekabr 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə qiymətli kağızlar bazarında vahid dövlət siyasətinin və tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası prezidenti yanında Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi yaradılması və 26 iyul 1999-cu ildə "Azərbaycan Respublikasının prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin Fərmanı Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının yeni inkişaf mərhələsinin başlanğıcı olmuşdur. Bu mühüm sənədə müvafiq olaraq, qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması, tənzimlənməsi, bu sənədə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi və nəzarət Azərbaycan Respublikasının prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinə edilmiş, Komitənin Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Ölkə başçısının 8 noyabr 1999-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində bəzi fəaliyyət növlərinin lisenziyalaş-

dırılması Qaydaları" ölkədə sivil qiymətli kağızlar bazarı infrastrukturunun yaranması, 12 fəaliyyət növünün tənzimləmə və stimullaşdırmaq kooperativ kağızlar bazarını genişləndirmək və investisiya axınını gücləndirmək məqsədilə onların dövlət tərəfindən nizamlanması yolunda yeniləndirici addımlardan biri olmuşdur. Məhz bu Fərmandan sonra Komitənin təşəbbüsü və yardımı nəticəsində ölkəmizdə ilk fond birjası yaradılmış, Bakı Fond Birjasına daxil olmuş səhmdarlar ölkəmizlə iqtisadi inkişafına öz önəmli paylarını qoymuş, bununla da mütərəqqi addım atmışlar.

ŞƏKİL 2. Azərbaycan Respublikasının prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin strukturu

Birjada çox şəffaf listing proseduru nəzərdə tutulub. Buna görə qiymətli kağızların həm sahibləri, həm də alıcıları üçün bərabər imkanlar yaradılıb ki, onlar birja fəaliyyətini beynəlxalq normalara uyğun öz hüquqlarından istifadə etsinlər. Artıq xarici ölkələrin birjalara Bakı Fond Birjasına maraqlarını bildirmişdirlər. Konkret olaraq İstanbul Fond Birjası, Bakı Fond Birjasının səhmdarları sırasına daxil olmuşdur. Bu da xarici ölkələrin Azərbaycanın iqtisadi inkişafına olan inamdan irəli gəlir. Həmin Fərmana əsasən Komitədə görülmüş işlər nəticəsində dünya standartlarına uyğun-normativ bazarın təməli qoyulmuş, respublikada qiymətli kağızlar üzrə qəbul olunmuş 60-a yaxın normativ hüquqi aktların böyük əksəriyyətinin layihələri hazırlanmış, 50-dən artıq normativ hüquqi sənədlər təsdiq edilmiş, tütün məmulatları, alkoqollu içkilər və neft məhsulları üçün tətbiq olunan aksiz markalarının dövriyyəsi üzrə yeni mexanizm işlənmiş, borc öhdəlikləri bazarının tənzimlənməsi və girov əməliyyatlarının uçotu aparılmış, sivil lotoreya

bazarı formalaşmış, Milli Depozit Mərkəzinin işi qurulmuş, dövlət özəlləşdirmə cəhdlərinin və opsiyonlarının tədavülünün tənzimlənməsi məqsədilə qeydiyyat keçirilmiş, səhmdarların hüquqlarının qorunmasına dair tədbirlər görülmüş, onlarla hüquqi şəxs qiymətli kağızlar bazarının professional iştirakçısı lisenziyasını almış, 150-ə yaxın şəxs bu bazarda müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq üçün attestasiyadan keçmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 iyul 1999-cu il tarixli «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında» Fərmanının icrası ilə bağlı 08 sentyabr 1999-cu ildə Milli Depozit Mərkəzi yenidən təsis edilmiş və səhmlərin tam həcmi QKDK-ya keçmişdir. Komitədə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üzrə qısamüddətli proqram hazırlanmışdır. Bu proqramda Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının vəziyyəti sivil bazarın infrastrukturunun yaranmasına və inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti, qoyulmuş vəzifələrin həyata keçirilməsi metodları, institusional investitorlar sisteminin yaradılması və investitorlarının hüquqlarının qorunması, qiymətli kağızlar bazarı üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, bu sahədə açıq informasiya sisteminin yaradılması məsələləri əhatə olunmuşdur.

Proqrama görə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətini nəzərə alaraq dövlətin qiymətli kağızlar bazarında siyasəti aşağıdakı əsas məqsədləri nəzərdə tutur:

- Azərbaycan Respublikasında mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması;
- Ölkənin daxili maliyyə ehtiyatlarının iqtisadiyyatının real sektoruna investisiya olunması üçün şəraitin yaradılması;
- Xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- Qiymətli kağızlar bazarında maliyyə sabitliyi və təhlükəsizliyinin təmini;
- Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarının dünya kapital bazarlarına inteqrasiyası üçün şəraitin yaradılması.

Bunlara nail olmaq üçün aşağıdakı funksiyaların həyata keçirilməsi vacibdir:

- Qanunverici funksiya (qiymətli kağızlar bazarının inkişaf proqramının həyata keçirilməsi, qiymətli kağızlar bazarının inkişafını təmin edən qanunvericilik və normativ- hüquqi aktların hazırlanması);
- İnzibati funksiya (qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi və bazar iştirakçıları tərəfindən müvafiq qanunvericiliyə əməl olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsi);
- Qiymətli kağızlar bazarında informasiya sisteminin yaradılması və investorlar üçün açıqlığının təmin edilməsi;
- Qiymətli kağızlar emitentlərinin, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıların investorların hüquq və maraqlarının müdafiə sisteminin formalaşdırılması;
- Qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması zamanı ortaya çıxan bilən risklərin minimal səviyyəyə endirilməsi;
- Beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- Qiymətli kağızlar üzrə beynəlxalq hesablaşmalar və klirinq sistemlərinə qoşulması;
- Qiymətli kağızlar bazarında qeyri-qanuni fəaliyyətin qarşısının alınması;
- Bazar iştirakçıları üçün sağlam rəqabət mühitinin yaradılması.

Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin öz səlahiyyətləri daxilində qəbul etdiyi aktlar digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları və qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarındakı subyektlər üçün məcburi xarakter daşıyır və həmin aktların icrasına nəzarət Komitə tərəfindən həyata keçirilir.

Qiymətli kağızlar bazarında lisenziyalaşdırılan 7 peşəkar fəaliyyət növləri mövcuddur:

- broker fəaliyyəti;
- diler fəaliyyəti;
- qiymətli kağızların idarə olunması üzrə fəaliyyət;
- depozitar fəaliyyəti;
- qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət;
- klirinq fəaliyyəti;

- fond birjası fəaliyyəti;

31 hüquqi şəxs qiymətli kağızlar bazarının professional iştirakçısı lisenziyasını almışlar. Onlardan 12 broker, 11 diler, 3 depozitar, 2 reyestraxlayıcı, 1 birja, 1 qiymətli kağızların idarə edilməsi, 1 klirinq. 200-yə yaxın fiziki şəxslər bu bazarda müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq üçün attestasiyadan keçmiş və sertifikat almışlar.

Komitənin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarında dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanmasının və onun həyata keçirilməsinin, dövlət idarəetməsinin və tənzimlənməsinin, nəzarətin təmin edilməsi;

- qiymətli kağızlar bazarının təşkili və inkişaf etdirilməsi, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;

- qiymətli kağızlar bazarında emitentlərin, peşəkar iştirakçıların, fond bircalarının fəaliyyəti üzərində nəzarətin təmin edilməsi;

- qiymətli kağızlar bazarında sağlam rəqabət mühitinin yaradılması;

- qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının, o cümlədən, investorların, səhmdarların və digər qiymətli kağızlar sahiblərinin hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi.

Komitə ona həvalə olunmuş əsas vəzifələrə uyğun olaraq aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində dövlət idarəetməsinin təşkili, dövlət tənzimlənməsinin və nəzarətin, əlaqələndirmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;

qiymətli kağızlar bazarının təşkilinin və inkişafının əsas istiqamətlərinə dair təkliflər işləyib hazırlayır, qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini təhlil edir, qiymətli kağızlar bazarında müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirir;

- qiymətli kağızların emissiyasının və emissiya prospektlərinin, o cümlədən, Azərbaycan Respublikası ərazisində qiymətli kağızları emissiya edən xarici emitentlərin emissiya prospektlərinin standartlarını təsdiq edir;

- qiymətli kağızların və qiymətli kağızların emissiya prospektlərinin qeydiyyat qaydalarını təsdiq edir və onların qeydiyyatını həyata keçirir;
- qeydiyyata alınmış qiymətli kağızların vahid dövlət reyestrinin aparılmasına qoyulan tələbləri müəyyən edir və həmin reyestrin aparılmasını təmin edir;
- bütün növ qiymətli kağızların tədavülünün tənzimlənməsini həyata keçirir;
- emitentlər tərəfindən qiymətli kağızların buraxılması və tədavülü şərtlərinə riayət edilməsinə nəzarət edir;
- qiymətli kağızlarla, o cümlədən, daşınmaz əmlakla təmin edilmiş qiymətli kağızlarla əməliyyatlara, qiymətli kağızların açıq yerləşdirilməsinə, tədavülünə, kotirovkasına, listinqinə, hesablaşma-depozitar fəaliyyətinə qoyulan məcburi tələbləri müəyyən edir;
- qiymətli kağızlar üzrə peşəkar fəaliyyətin həyata keçirilməsi qaydalarına qoyulan vahid tələbləri, o cümlədən, qiymətli kağızlar bazarında sığorta və təminat standartlarını hazırlayır və təsdiq edir;
- qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyətin - broker, diler, depozitar, qiymətli kağızların idarə edilməsi, qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi (klirinq), qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması, qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili və bu fəaliyyətin qanunla müəyyən edilən digər növləri də daxil olmaqla lisenziyalaşdırılması qaydalarını hazırlayır, onları həyata keçirir;
- Azərbaycan Respublikası ərazisində fond bircalarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması qaydalarını hazırlayır, onları həyata keçirir;
- investisiya fondlarının, o cümlədən, ixtisaslaşdırılmış çek investisiya fondlarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması qaydalarını hazırlayır, onları həyata keçirir;
- qiymətli kağızlar bazarında investisiya, qeyri-dövlət pensiya və sığorta fondlarının və onların idarəedici şirkətlərinin, habelə bankların və sığorta şirkətlərinin fəaliyyətlərinin standartlarını müəyyən edir;
- qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının öz-üzünü tənzimləyən təşkilatlarının fəaliyyəti qaydalarını müəyyən edir və fəaliyyətlərinə nəzarəti həyata keçirir;

- bütün növ qiymətli kağızlar blanklarının hazırlanması üzrə fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması qaydalarını hazırlayır, onları həyata keçirir; Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızlarının blanklarının hazırlanmasını təşkil edir;

- dövlət aksiz markalarının sifarişi, onların satışı və uçotunun aparılması qaydalarını müəyyən edir, bu qaydalara riayət olunmasına və onların tədavülünə nəzarəti həyata keçirir;

- emitentlər, qiymətli kağız bazarının peşəkar iştirakçıları, qiymətli kağız bazarının peşəkar iştirakçılarının öz-özünü tənzimləyən təşkilatları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar üzrə qanunvericiliyinə, o cümlədən Komitənin təsdiq etdiyi standart tələb və qaydalara riayət edilməsinə nəzarət edir;

- xarici hüquqi şəxslərin və xarici fiziki şəxslərin qiymətli kağızlar bazarında iştirakı və bazara buraxılış qaydalarını müəyyən edir və onların fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;

- xarici emitentlərin qiymətli kağızlarının Azərbaycan Respublikası ərazisində tədavülünü, o cümlədən, daxili qiymətli kağızlar bazarında tədavülə buraxılışını tənzimləyir, onların fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;

- Azərbaycan Respublikası ərazisində qeydiyyatda alınmış emitentlərin qiymətli kağızlarının Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında ilkin yerləşdirilməsi və tədavülünə icazə verilməsi qaydalarını müəyyən edir;

- bütün növ qiymətli kağızlarla girovun, qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəliklərinin qeydiyyatını aparır;

- Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün növ lotereyaların buraxılışının, təşkilinin və keçirilməsinin lisenziyalaşdırılması qaydalarını hazırlayır, onları həyata keçirir; bütün lotereyaların buraxılışına, təşkilinə və keçirilməsinə nəzarət edir;

- fond birjalarının, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının attestasiya qaydalarını müəyyən edir;

- emitentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasında dövriyyədə olan, qiymətli kağızlarla aparılmış əməliyyatlara dair hesabatları yoxlayır;

- qiymətli kağızlar bazarında hamı üçün açıq olan informasiya sisteminin yaradılmasını təmin edir və müəyyən edilmiş qaydalara riayət edilməsinə nəzarəti həyata keçirir;

- emitentlərin, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının, fond bircalarının mühasibat balanslarını nəzərdən keçirir;

- qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirilməsi məsələləri üzrə, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının və fond bircalarının fəaliyyəti üzrə mühasibat uçotunun və hesabatının təşkilinin vahid metodoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsində iştirak edir;

- qiymətli kağızlar bazarında investorların, səhmdarların və qiymətli kağız sahiblərinin hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsini həyata keçirir;

- qiymətli kağızlar bazarında açıqlanması zəruri olan məlumatların alınması üçün bərabər olan şəraitin təşkil edilməsini təmin edir;

- qiymətli kağızlar bazarında qanunvericiliyə uyğun olaraq reklam haqqında qaydaları müəyyən edir;

- qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının tədrisini və yenidən hazırlanmasını təşkil edir;

- qiymətli kağızlar bazarının inkişafı məsələləri üzrə tədqiqatlar aparılmasını təşkil edir;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada beynəlxalq əlaqələri və əməkdaşlığı həyata keçirir; Komitənin fəaliyyəti ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrin (sazişlərin) layihələrini hazırlayır (və ya hazırlanmasında iştirak edir), beynəlxalq konfransların, seminarların və sair beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsini təşkil edir və ya onların işində iştirak edir;

- qanunvericiliyə uyğun olaraq digər funksiyaları həyata keçirir.

Ölkədə gedən iqtisadi islahatlar, strateji özəlləşdirmənin aparılması qiymətli kağızlar bazarının inkişafına təkan verib. Hazırda dövriyyədə dövlət qısamüddətli istiqrazları, özəlləşdirmə payları və opsiyonları, səhmdar cəmiyyətlərin səhmləri, kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları, veksellər və fyuçerslər vardır. Qiymətli

kağızların infrastrukturunun əsasını təşkil edən peşəkar iştirakçılar - broker, diler təşkilatları, fond birjası, depozitariya, reyestr saxlayıcılar fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarını dörd sahəyə bölmək olar:

1. dövlət qiymətli kağızlar bazarı - dövlət qısamüddətli istiqrazları;
2. borc öhdəlikləri və veksellər bazarı;
3. dövlət özəlləşdirmə payları(çekləri) və opsiyonları;
4. korporativ qiymətli kağızlar bazarı:

Bütövlükdə QKDK-ın fəaliyyəti Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı infrastrukturunun yaranması və inkişaf etdirilməsinə, dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə, iqtisadi problemlərin həllinə və yerli bazarın beynəlxalq maliyyə bazarları sistemində inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Qiymətli kağızlar bazarındakı proseslərə əsasən proqnozlaşdırmaq olar ki, bir neçə ildən sonra Azərbaycanda kompakt və sağlam qiymətli kağızlar bazarı olacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar

1. Abbasov A. "Qiymətli kağızlar bazarları". Bakı-2000.
2. Abbasov A. "Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri". Bakı-2003
3. Allahverdiyev H. B., Qafarov K.S., Əhmədov Ə.M. " İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi" Bakı-2002
4. Bağırov M. M. «Banklar və bank əməliyyatları.» 20035. Əhmədov M. A. . Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı-2003
6. Babayev A.A., Kərimov A.E."Qiymətli kağızlar bazarı" Dərslik, Bakı-2003
7. Məmmədov Z.F.«Pul, kredit və banklar.» Bakı-2004
8. Məmmədov S.M. «Bank işi» Bakı – 1997.
9. Sadıqov K. F. Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin konseptual əsasları. Bakı 1999

10. Sadıqov M.M. “Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşdırılması problemləri”. 2001.
11. Əliyev A. «Kezid iqtisadiyyat və dövlət.» Bakı-2000
12. Zahid Fərrux, Vidadi Zeynalov. «Maliyyə, pul tədavülü, kredit» Bakı-2007
13. Булатов А.С. Экономика. М.: Юристъ, 2002
14. Qalanova V.A., Basova A.İ.. Rınok üennix bumaq: Uçebnik M : Finansı i statistika, 2000
15. Qosudarstvennoe requlirovanie gkonomiki v sovremennix usloviəx. Moskva - 1997
16. Qrineva V.V.«Rınok üennix bumaq: osobennosti, problemi i perspektivi.» Moskva-1996
17. Жуков Э.Ф. “Рынок ценных бумаг и биржовое дело”. Москва-2002
18. Колесников В.И., Таркановски В.С. “Ценные бумаги”. Москва-1999
19. Кулиев Т.А. Регулируемая рыночная эканомика. Баку: 1999
20. Кушлин В. И., Н. А. Волгин. Государственное регулирование рыночной эканомики. Москва - 2001
21. Орешин В.П. Государственное регулирование национальной эканомики МЛ 1999.
22. Stolərov. İ. İ. Qosudarstvennoe requlirovanie rınoçnoy gkonomiki. Moskva - 2001

Qanunlar və digər hüquqi-normativ aktlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (12.11.1995)
2. Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komissiyasının Əsasnaməsi. (26.07.1999)
3. «Qiymətli kağızlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (14.07.1998)
4. "Səhmdar cəmiyyətləri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (12.07. 1994)
5. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi (01.09.2000)

6. “Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin bağlanma qaydaları haqqında Əsasnamə” (26. 07. 2002);

7. “Qiymətli kağızlar bazarında broker fəaliyyətinin həyata keçirilməsi Qaydaları”(04. 08. 2003);

8. “Qiymətli kağızlar bazarında diler fəaliyyətinin həyata keçirilməsi Qaydaları (12. 08. 2003)”;

WEB Saytlar:

1. <http://www.scs.gov.az/> - AR Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi saytı;
2. <http://www.economy.gov.az> – AR İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin rəsmi saytı
3. <http://www.meclis.gov.az> – AR Milli Məclisin rəsmi ünvanı ;
4. <http://www.president.gov.az> – AR Prezident Aparatının rəsmi ünvanı;
5. <http://www.azstat.org> – Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi ünvanı;
6. <http://www.maliyye.gov.az> – AR Maliyyə Nazirliyinin rəsmi ünvanı;
7. <http://www.nba.az> – AR Milli Bankının rəsmi ünvanı;;
8. <http://www.audit.gov.az/> - AR Auditorlar Palatasının rəsmi saytı;
9. <http://www.bse.az/> - Bakı Fond Birjasının rəsmi saytı;
10. <http://www.bbvbank.org/> - AR Bakı Banklararası Valyuta Birjasının rəsmi saytı;
11. <http://www.oilfund.az> – Dövlət Neft Fondunun rəsmi saytı;
12. <http://www.az-customs.net> – Dövlət Gömrük Komitəsinin rəsmi saytı ;
13. <http://www.taxes.gov.az> – Vergilər Nazirliyinin rəsmi saytı ;
14. . <http://www.world-bank.org> – Dünya Bankının rəsmi saytı ;
15. <http://www.mincom.gov.az> – Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyinin rəsmi saytı ;
16. <http://www.dqmk.gov.az/> - AR Dövlət Əmlakının İdarə Edilməsi üzrə Dövlət Komitəsinin rəsmi saytı;

MÖVZU: BİRJA FƏALYYƏTİNİN HÜQUQI TƏNZİMLƏNMƏSİ

PLAN

1. Birja əməliyyatlarının ümumi xarakteristikası
2. Birja iştirakçıları və onların fəaliyyətinin hüquqi təsbiti
3. Azərbaycan Respublikasında birja əməliyyatlarının normativ hüquqi bazası
4. Birja əməliyyatlarında müqavilə münasibətləri hüquqi tənzimləmə vasitəsi kimi
5. Birja fəaliyyətinin həyata keçirilməsində dövlət orqanlarının hüquqi statusu

1. Birja əməliyyatlarının ümumi xarakteristikası

Birja termini latın sözü olub (bursa), “çanta“ mənasını verir. Araşdırmalara görə, ilk birja 1406-cı ildə Brügge şəhərində (indiki Belçikada yerləşir) Van der Bursa adlı varlı bir şəxsin evinin qarşısındakı meydanda yaranmışdır. Şəxsin soyadı (Bursa) “pul kisəsi“ mənasını verir, eyni zamanda onun evinin üzərində təsvir olunmuş gerb üç pul kisəsindən ibarət idi. Bursa sözündən “birja“ sözü yaranmış və bu söz tezliklə Antverpendə, Lionda, Amsterdamda, Londonda və s. şəhərlərdə yaranmış topdansatış əmtəə bazarlarına şamil edildi.

Birja dedikdə sözün tam mənasında təşkilati cəhətdən xüsusi qayadada formalaşmış, müəyyən əmtəələrlə sövdələşmələr aparan bazar başa düşülür. Birja - əmtəələrin, xammalın, qiymətli kağızların satışı ilə məşğul olan vaxtaşırı fəaliyyət göstərən topdan satış bazarıdır. Onlar bazar iqtisadiyyatının iqtisadi aləti rolunu yerinə yetirir və əmtəələrin, xammalın, qiymətli kağızların alışı və satışında azad bazar münasibətlərini formalaşdırırlar.

Birjalar Avropada ilkin kapital yığıcı və onun təmərküzləşməsi dövründə yaradılmışdır. Məlumatlara görə ilkin birjalar İtaliyada (Venesiya, Florensiya) meydana gəlmişdir. Birjaların meydana gəlməsi iri manufakturaların yaradılması və beynəlxalq ticarətin inkişafı ilə əlaqədardır. 1531 – ci ildə Antverpen birjalari fəaliyyət göstərmişdir. Müasir iqtisadçılar bu birjalari “nəhayətsiz-sonsuz yarmarkalar” adlandırırlar. Antverpen birjasını ilk beynəlxalq birjalar sırasına aid edirlər. Bu

birjalar xüsusi ərazilərə və məkanlara malik olur. Həmin birjaların giriş hissəsinə latın dilində aşağıdakı sözlər yazılmışdır: “Bütün xalqların ticarət adamları üçün“ 1549-cu ildə Fransanın Lion və Tuluza şəhərlərində, sonralar isə 1556-cı ildə Londonda birjalar yaranmışdır. ABŞ-da ilk birjanın yaranması isə 1848-ci ildə Çikaqo birjalarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. ABŞ-ın və Böyük Britaniyanın birjalari dünyanın ən iri beynəlxalq əmtəə birjalari hesab edilir.

Birja-qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada marağı olan hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən könüllü pay əsasında yaradılmış təşkilatdır. Birjalar təsisçilərin iclasında qəbul edilmiş qərar əsasında yaradılır. Təsisçilər iclasda müəyyən edilmiş ölçüdə öz paylarını daxil edirlər. Daxil edilmiş pay ölçüsündə təsisçilər birjanın təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə əmlak məsuliyyəti daşıyırlar. Birja dövlət qeydiyyatından keçdiyi andan hüquqi şəxs statusunu əldə edir, birja ticarəti aparmaq üçün lisenziya əldə etdikdən sonra isə birja sövdələşmələri aparmaq hüququna malik olur. Satılan əmtəələrin növlərindən asılı olaraq onların alqı-satqısı ilə məşğul olan birjalar da növlərə bölünür. Bunlardan əmtəə, valyuta, fond birjalarını göstərmək olar. Bu birjalar içərisində fond birjası ilə valyuta birjası prinsip etibarilə maliyyə bazarının birjalariadır. Maliyyə bazarının birjalari içərisində isə fond birjalari əsas aparıcı yeri tutur. Qiymətli kağızların satıldığı birjalar fond birjası, xarici valyutalarla alqı-satqı aparılan birjalar valyuta birjalari adlanır. Əgər birjada öz xassələri ilə məlum olan məhsullar; o cümlədən taxıl, şəkər, neft və neft məhsullari, əlvan və qiymətli metallar və s. satılırsa onda birjanın belə forması əmtəə birjası adlanır. Adları çəkilən bu üç birja növündən başqa əmək birjalari da fəaliyyət göstərir ki, bunlarda da əmək qabiliyyətli işgüzar əhali qeydə alınır və müəyyən şərtlərlə işlə təmin olunur, yaxud da lazımi ixtisasa yiyələnirlər.

Birjalar üçün standartlar üzrə (müəyyən edilmiş sortlar və ya standart nümunələr üzrə) əmtəələrin alqı-satqısı xarakterikdir. Əmtəə birjalariının əsas məqsədi azad ticarətin həyata keçirilməsi, tələb və təklifin təsiri altında yaranan bazar qiymətləri ilə əmtəələrin alışı və satışı üzrə müqavilələrin (kontraktların) bağlanmasından ibarətdir. Burada alqı-satqı aktları kütləvi aşkarlıq formasında müəyyən edilmiş birja qaydaları əsasında, əvvəlcədən təyin edilmiş yerdə və vaxtda aparılır. Birja

qiymətlərin tənzimləyicisi kimi böyük funksional əhəmiyyət kəsb edir. Birjalar eyni bir əmtəə üzrə qiymətlərin tərəddüd etməsini qiymət kursları vasitəsilə nizamlamağa imkan verir. Əmtəə birjalari konkret müqavilə qiymətləri qeydə alır (fiksə edir) və sonra əmtəənin orta limit qiyməti dərc olunur.

Avropa ölkələrində əmtəə birjalarının fəaliyyət göstərdikləri ilk dövrlərdə real (mövcud olan) əmtəə birjalari üstünlük təşkil edirdilər. Bu isə sövdələşmələrdən sonra əmtəələrin dərhal və mütləq satışını nəzərdə tuturdu.

Birjalar birja ticarətinin təşkili ilə bilavasitə əlaqəli olmayan ticarət və s. fəaliyyəti həyata keçirə bilməzlər. Müasir, səmərəli fəaliyyət göstərən birja mürəkkəb mexanizmə bənzəyir. Birjalar texnika tutumlu, geniş informasiya şəbəkəsinə malik və yüksək səviyyəli peşəkar mütəxəssislərdən ibarət olmalıdır. Birja ticarətinin optimal fəaliyyət göstərməsi üçün ölkədə birjaların sayı minimum olmalıdır. Birjalar yalnız ticarətin təşkili ilə deyil, həm də ticarətin iştirakçilarına informasiya, konsaltinq və s. xidmətlər göstərməklə məşğuldur.

Fond birjalari isə ilk əvvəl əmtəə birjalarının fond bölmələri kimi mövcud idilər. Qiymətli kağızların tədavül həcmi genişləndikcə fond bölmələri təcrid oldular və qiymətli kağızlar bazarının fond birjası adlandırılmağa başladılar.

Həm əmtəə birjalari, həm də fond birjalari bizim dövrümüzə qədər gəlib çatmışlar. Banklar və dövlət vergiləri ilə birlikdə, birjalar müasir bazar iqtisadiyyatının əsas tənzimləyicisinə çevrilmişlər. Məhz birjalarda ən mühüm valyuta məzənnələri, qızılın və kütləvi əmtəələrin qiymətləri, dövlət öhdəliklərinin və fond birjasında qiymətləndirilməyə qəbul edilmiş özəl şirkət səhmlərinin məzənnələri müəyyən olunur.

Birjada ayrı-ayrı şirkətlərin və yaxud iqtisadiyyatın bütöv sahələrinin gəlirliyi və zərərliyi, çox vaxt milli iqtisadiyyatın gələcəyi də müəyyən edilir. Keçdiyi tarixi inkişaf nəticəsində birja kapitalların ən səmərəli yerləşdirilməsinə xidmət etməklə bazar təsərrüfatının təbii tənzimləyicisinə çevrilmişdir.

Birja ticarəti birja işinin tərkib hissəsidir. Birja ticarətini təşkil etmək üçün birja ən əvvəl təchiz edilmiş bazar yerinə malik olmalıdır. Birja zalında açıq birja hərracını keçirən çoxsaylı alıcılar və satıcılar yerləşməlidir. Ticarətin təşkil olunması

üçün birja ticarət qaydalarını hazırlamağı və ticarət qaydalarına, normalarına, hərrac iştirakçılarının zalda davranış qaydalarına ciddi riayət etməsinə əməl etməlidir.

XX əsrin sonlarında beynəlxalq birja ticarəti bir çox istiqamətlərdə ciddi dəyişikliklər keçirdi və yeni keyfiyyətli nəticələr əldə etdi. Müasir şəraitdə bu hər şeydən öncə mal dövriyyəsinin artımı ilə xarakterizə edilir. Bu gün birja ticarətinin dinamikasını və strukturunu şərtləndirən amillər aşağıdakılarla səciyyələnir;

- Elmi - texniki tərəqqinin inkişafı
- Konkret dünya bazarlarında tələb və təklif nisbətinin dinamikliyi
- Əvəzedici mallar tətbiqinin daim artması və getdikcə yeni birja mallarının meydana gəlməsi
- Bazarların inhisarlaşmasında və real mallarla ticarətin həyata keçirilməsi formalarında irəliləyişlər
- Qalay, taxıl, qənd, qəhvə, zeytun yağı və bu qəbildən olan sair mallar üzrə ölkələrarası mal razılaşmaları təcrübəsinin genişlənməsi
- Avropa Birliyinin vahid kənd təsərrüfatı siyasətinə uyğun olaraq ərzaq və xammal bazarlarının tənziminin genişlənməsi, bunun daha geniş mal dairələrinə aid edilməsi
- Birja əməliyyatlarının həyata keçirilməsində, birja kontraktlarının rəsmiyyətləşdirilməsində, informasiya toplanmasında kompüter texnikasından daha geniş istifadə olunması

Bu amillər birjaların inkişafına və həmin birjalarda aparılan alış-veriş əməliyyatlarına həm müsbət, həm də neqativ təsir göstərə bilər. Buna görə də onları kompleks şəkildə dəyərləndirmək lazımdır. Birja ticarətinin inkişafında real mal sazişləri ilə fyuçers sazişləri arasındakı nisbət dəyişməsi çox mühüm amil kimi dəyərləndirilir. Bir sıra amillər üzrə fyuçers sazişlərinin artımı onların dünya istehsalının əhəmiyyətli dərəcədə ötür keçmişdir. Birja ticarəti texnikasının təkmilləşdirilməsi bilavasitə nəqliyyat və anbar sisteminin təkmilləşdirilməsi səviyyəsinin yüksəldilməsi, birjadan kənar sazişlər bağlamaq üçün “teletayp bazarı” vasitəsilə vaxtında və etibarlı əlaqələrin və eyni zamanda müvafiq keyfiyyət və çeşid üzərində nəzarət üçün müasir texniki vasitələrlə işlərin təmin edilməsilə bağlıdır.

Birja ticarətinin inkişafında mühüm amillərdən biri də universal mal birjalarının sayının və əhəmiyyətinin artması, mal dövriyyəsinin genişlənməsi və onların birləşməsidir. Məsələn, 1977-ci ildə 4 Amerika birjası, o cümlədən “Kommoditi eksçeyndc”, “Nyu-York merkenteyl eksçeyndc”, Nyu-York pambıq birjası, Nyu-York qəhvə və qənd birjası birləşərək, Nyu-York mal birjası birliyi yarandı.

Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının birjaların inkişafında rolundan danışarkən ilk öncə bu təşkilatın müəyyən xüsusiyyətlərindən danışmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, beynəlxalq maliyyə mərkəzi aşağıdakı parametrlərə uyğun olmalıdır:

1. Maliyyə bazarının daxili həcmi. Bu göstəriciyə ən yaxın Nyu-York Maliyyə mərkəzidir. Nyu-York fond birjasında dövriyyədə olan qiymətli kağızların kapital dəyəri 9 trln. \$-dır.

2. Bazar kapital dəyərinin ümumi daxili məhsula nisbəti. Bu göstəriciyə görə 1-ci sırada maliyyə mərkəzi Londondur (birja kapital dəyəri ümumi daxili məhsulun 160%-nə qədərdir), ikinci sırada Nyu-York (120%), 3-cü sırada Tokiyodur (55%).

3. Xarici bankların iştirakı. Bu göstəriciyə görə sıra ilə London, Tokio, Nyu-York gəlir.

4. Maliyyə xidmətlərinin ixracat həcminə görə sıra ilə London (8 mlrd. \$), Almaniya (2,7 mlrd. \$), Yaponiya (1,6 mlrd. \$) dayanır.

Birja ticarətinin təşkilində əsas prinsiplər aşağıdakılardır:

- Birja ticarəti iştirakçılarının hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi,
- Sərbəst (bazar) qiymətinin tətbiqi,
- Birja ticarətinin aşkarlığı və s.

Birja qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün effektiv təşkilata malik olmalıdır. Birjalar əsasən təsisçilərin könüllü qərarı ilə yaranır. Aşağıdakılar birja təsisçiləri ola bilməzlər ;

- Ali və yerli dövlət hakimiyyəti ilə idarəetmə orqanları;
- Banklar və kredit təşkilatları (bank lisenziyası olmayan);
- Siyasi partiyalar, həmkarlar ittifaqları, ictimai birliklər, dini və xeyriyyə təşkilatları və həmçinin fondlar;

— Fond birjalarının təsisçiləri yalnız qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları ola bilərlər.

Birjanın idarəedilməsində səlahiyyət baxımından 3 əsas səviyyə nəzərə çarpır :

- Üzvlərin ümumi yığıncağı;
- Direktorlar şurası;
- İcraedici komitələr.

Birja ticarətini təşkil etmək üçün birja ən əvvəl təchiz edilmiş bazar yerinə malik olmalıdır. Birja zalında açıq birja hərracını keçirən çoxsaylı alıcılar və satıcılar yerləşməlidir. Ticarətin təşkil olunması üçün birja ticarət qaydalarını hazırlamağı və ticarət qaydalarına, normalarına, hərrac iştirakçılarının zalda davranış qaydalarına ciddi riayət etməsinə əməl etməlidir. Birja əməliyyatları bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir ki, bunun da birja ticarətinə təsiri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- xüsusi yerlərdə keçirilmə;
- birja əmtəələri üzrə standart kütlələrlə (partiyalar, lotlar, dəstlər) keçirilmə;
- əmtəənin özü birjada olmadıqda onun təsviri üzrə keçirilmə;
- daimi keçirilmə;
- aşkar keçirilmə;
- qiymətqoymanın sərbəst olması;
- dövlət tərəfindən birbaşa tənzimlənməməsi;
- vasitəçilər tərəfindən keçirilməsi;
- qanunlarda və birjanın nizamnaməsində göstərilmiş vahid qaydalarla keçirilməsi;
- əmtəənin keyfiyyəti nəzərə alınmaqla keçirilməsi;
- ixtisaslaşmaya məruz qalması.

Birja iqtisadiyyatda hər cür dəyişiklikləri təsbit edən həssas bir barometrdir. O, əmtəələrə və qiymətli kağızlara olan tələb və təklif arasındakı tarazlıqdan hər cür kənarlaşmalara reaksiya verir və iqtisadiyyatın sahələr quruluşundakı zəruri olan dəyişiklikləri təmin edir. Fond birjası bazarın daimiliyini, likvidliyini və tənzimlənməsini, qiymətlərin müəyyən edilməsini, bazar konyukturasının nəzərə

alınmasını təmin etməlidir. Eyni zamanda hazırda birjalar beynəlxalq ticarət mərkəzinə çevrilmişdir. Birjaların beynəlxalq ticarətdəki payı ildən-ilə artmaqdadır. Deməli, bazar infrastrukturunu, bazarın müxtəlif formalarının fəaliyyəti üçün zəruri iqtisadi mühitin yaranmasına xidmət edir, nəticədə isə bütövlükdə bazar iqtisadi sisteminin normal fəaliyyət göstərməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Beləliklə, müasir dövrdə birjalarsız bazar infrastrukturunu təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan keçid iqtisadiyyatlı ölkələrdə bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar, bazar münasibətlərinin formalaşması və yeni mexanizmlərin yaradılması əsas tələblərdən biridir.

2. Birja iştirakçıları və onların fəaliyyətinin hüquqi təsbiti

Birja bazarı məfumu fond birjası anlayışı ilə məhdudlaşır. Fond birjası ən yüksək keyfiyyətli *fond qiymətli kağızların* (fond bazarında hərəkət edən qiymətli kağızlar) tədavül etdiyi və əməliyyatların qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən aparıldığı təsisat şəklində qurulmuş xüsusi bazardır. Azərbaycan Respublikasının “Qiymətli kağızlar haqqında” qanununda (maddə 26) göstərilir ki, fond birjası—müstəsna olaraq fəaliyyət predmeti qiymətli kağızların normal tədavülü üçün zəruri şəraitin yaradılması, onların bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsi (qiymətli kağızlara olan tələb və təklif arasında tarazlığı əks etdirən qiymət), həmçinin onlar haqqında lazımı informasiyanın yayılması, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının yüksək peşəkarlıq səviyyəsi nümayiş etdirmək üçün şərait yaradılması olan təşkilatdır.

Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları - fiziki və hüquqi şəxslərdir, onlar qiymətli kağız alıb - satırlar, eyni zamanda onların dövriyyəsinə xidmət edirlər.

Qiymətli kağızlara olan münasibətinə görə iştirakçıları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- Emitent və investorlar;
- Fond bazarının peşəkarları - brokerlər və dilerlər;
- Fond bazarının iştirakçılarına xidmət edən təşkilatlar - birjalar, kliring müəssisələri, depozitariyalar və s.

Emitentlər - tədavülə qiymətli kağızlar buraxan hüquqi şəxslərdir. Emitent kimi dövlət müəssisələri, səhmdar cəmiyyəti, şəxsi müəssisələr çıxış edə bilirlər.

İnvestorlar - qiymətli kağızların sahibidir. Ümumiyyətlə, qiymətli kağızlar bazasında investisiya əməliyyatlarının xüsusiyyəti investorların tipologiyası ilə müəyyən edilir. Bununla əlaqədar olaraq, investorlar konservativ, mülayim, aqressiv, təcrübəli, strategiyalı investorlara ayrılırlar. İnvestorların təsnifatında ən əsas əlamət onların statusudur, yəni fərdi İnstitutsional və bazarın peşəkarı olurlar.

Qiymətli kağızların bazarının hər bir iştirakçısının öz yeri var. Lakin onların içərisində ən böyük diqqəti investisiya təsisatları cəlb edir. İnvestisiya təsisatlarının qiymətli kağızlar bazarındakı fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması onların bu sahədəki fəvqəladə rolunun birinci meyarı kimi qəbul olunur və axırncı maliyyə ilinin nəticələrinə görə investisiya təsisatının gəlirinin əsas hissəsi qiymətli kağızlarla bağlı olmayan fəaliyyətdən əldə olunubsa lisenziya geri çağırılı bilər yaxud, onun qüvvəsi dondurula bilər. İnvestisiya təsisatları müxtəlif təşkilati-hüquqi formada çıxış edə bilər.

İnvestisiya təsisatlarına aşağıdakılar aiddir:

5. Maliyyə brokerləri;
6. İnvestisiya məsləhətçiləri;
7. İnvestisiya şirkətləri;
8. İnvestisiya fondları.

Maliyyə brokerləri. Bunlar hüquqi şəxsdir və onları fiziki şəxs olan brokerlərlə qarışdırmaq olmaz. Onlar müştəriyə komisiyon müqaviləsi əsasında yaxud, müştərinin tapşırığı ilə yaxud müştərinin vəsaiti hesabına qiymətli kağızların alqı-satqısını həyata keçirir və bu zaman vasitəçi (agent) funksiyalarını icra edir.

İnvestisiya məsləhətçisi. Bu, qiymətli kağızların buraxılışı və tədavülünə dair məsləhət xidmətləri göstərən hüquqi yaxud fiziki şəxs ola bilər. Onun fəaliyyətinin əsasında podrat müqaviləsi yaxud elmi-texniki məhsulun hazırlanması müqaviləsi durur.

İnvestisiya şirkəti. Maliyyə brokeri kimi bu hüquqi şəxsdir, lakin, birincidən fərqli" olaraq investisiya şirkəti sırf dilerdir, yəni qiymətli kağızlar bazarında müştərinin hesabına deyil, öz hesabına fəaliyyət göstərir.

İnvestisiya fondları. Onlar da dilerdir, yəni müştərilərin hesabına deyil, öz hesabına əməliyyatlar keçirir. İnvestisiya fondunun əsas fəaliyyəti öz səhmlərini buraxmaqdan və bu yolla səfərbər olunmuş resursları faiz və məzənnənin qalxması şəklində gəlir gətirən qiymətli kağızlara qoymaqdan ibarətdir. Azərbaycan Respublikasında investisiya fondlarının yaradılması, idarə edilməsi və fəaliyyətinin tənzimlənməsinin ümumi prinsipləri və qaydaları "İnvestisiya fondları haqqında" Azərbaycan Respublikasının 30 noyabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə müəyyən edilir. Beləliklə, investisiya fondu çoxsaylı xırda investorların vəsaitlərini cəlb etməklə onları vahid kütlə şəklində birləşdirir və iri səhm dəstlərinə investisiya edir.

Göründüyü kimi investisiya şirkətlərinin və investisiya fondlarının resurs dövriyyəsində oxşarlıq çoxdur. Hər ikisi resursları özlərinin qiymətli kağızlarını buraxıb bazarda yerləşdirməklə cəlb edir, digər emitentlərin qiymətli kağızlarına investisiya edir. Bəs hər iki qurum arasındakı fərqlər nədən ibarətdir? Fərqləri cədvəl şəklində göstərmək daha məqsədəuyğun olardı.

Cədvəl 2.1

İnvestisiya fondları ilə investisiya şirkətləri arasındakı
fərqli xüsusiyyətlər

Müqayisə meyarları	İnvestisiya şirkəti	İnvestisiya fondu
Qiymətli kağızlar bazarındakı rolu	Əsasən emitentlərlə son investorlar arasında qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsində maliyyə vasitəçiliyi	Xırda yığımların səfərbər edilib iri qiymətli kağız portfəllərinə investisiya edilməsi.
Müştərilər	Yalnız hüquqi şəxslər	Hüquqi və fiziki şəxslər
Qiymətli kağızlar bazarında müxtəlif peşəkar fəaliyyət növlərinin birləşdirilməsi	İnvestisiya məsləhətçisi və maliyyə brokeri kimi (bu qismdə yalnız fond birjasında) fəaliyyət göstərə bilər	Digər fəaliyyət növləri ilə birləşdirilməsinə icazə verilmir

Qiymətli kağızlar bazarında roluna görə investisiya şirkəti emitentlərlə son investorlar arasında qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsində maliyyə vasitəçiliyini həyata keçirməsi, investisiya fondu isə xırda yığımların səfərbər edilib iri qiymətli kağızlar portfellerinə investisiya qoyulması ilə fərqlənirlər. Həm də, nəzərə almaq lazımdır ki, son investor investisiya fondunun özüdür. Bundan başqa investisiya şirkətinin müştəriləri yalnız hüquqi şəxslər, investisiya fondunun müştəriləri isə həm fiziki, həm də, hüquqi şəxslər ola bilər. Investisiya şirkəti fond birjasında əlavə olaraq investisiya məsləhətçisi və broker fəaliyyəti ilə məşğul ola bilər, investisiya fonduna isə başqa fəaliyyət növləri ilə birləşdirilmək hüququ verilmir.

Portfel - investisiyanın obyektini kimi səmlər, istiqrazlar, törəmə qiymətli kağızları şıxış edir, eyni zamanda portfelin bir hissəsi nəğd pul formasında fəaliyyət göstərir. Portfelin gəlirliyi və əmanətlərin qoyuluşunun riski portfelin məqsədli xüsusiyyətləridir. Portfel investisiya zamanı investor daha yüksək məqsədlər əldə etmək üçün portfelin strukturunu dəyişdirə bilər.

Investor qiymətli kağızlara vəsait yönləndirərkən aşağıdakı məqsədləri güdür: əmanətlərin gəlirliyi, əmanətlərin təhlükəsizliyi, əmanətlərin artımı.

Portfelin müəyyən edilməsi zamanı aşağıdakılar müəyyən edilir: Artım portfelini - belə portfelin məqsədi qiymətli kağızların məzənnəsinin artımı hesabına kapitalın artımıdır. Gəlir portfelini - bu portfelin məqsədi dividend və faiz hesabına gəlirin alınmasıdır.

Ümumi halda göstərildikdə, “Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanuna görə qiymətli kağızlarla peşəkar fəaliyyətin aşağıdakı növləri həyata keçirilə bilər:

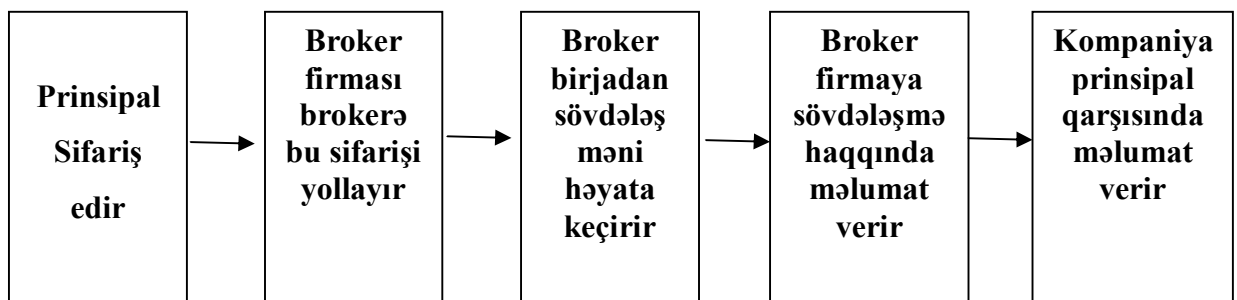
- Broker fəaliyyəti
- Diler fəaliyyəti
- Qiymətli kağızların idarə edilməsi üzrə fəaliyyət
- Qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyət (klirinq)
- Depozitari fəaliyyəti
- Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət
- Qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət

Broker fəaliyyəti. Tapşırıq və komission müqaviləsi əsasında müvəkkil və ya komisionçu kimi (müqavilədə onların səlahiyyəti barədə göstəriş yoxdursa, həmçinin vəkalətnamə əsasında) fəaliyyət göstərən hüquqi və ya fiziki şəxsin onun müştərisinin marağına uyğun və onun hesabına qiymətli kağızlarla mülki-hüquqi əqdləri bağlanması broker fəaliyyəti hesab olunur.

Qiymətli kağız bazarının broker fəaliyyəti ilə məşğul olan peşəkar iştirakçısı broker adlanır.

sxem 2.1

Brokerin fəaliyyət sxemi

Diler fəaliyyəti. Hüquqi şəxsin müəyyən qiymətli kağızların alışı və (və ya) satışı qiymətlərini elan edib, bu qiymətli kağızların elan edilmiş qiymətlər üzrə alınması və (və ya) satılmasını öhdəsinə götürməklə, öz adından və öz hesabına qiymətli kağız bazarının diler fəaliyyəti həyata keçirən peşəkar iştirakçısı diler adlanır.

Qiymətli kağızların idarə olunması üzrə fəaliyyət. Müvafiq qanuna görə hüquqi və fiziki şəxs tərəfindən onun sabitliyinə verilmiş və başqa şəxsə mənsub olan və bu şəxsin və ya həmin şəxsin göstərdiyi üçüncü şəxslərin xeyrinə: qiymətli kağızların, qiymətli kağızlarla kapital qoyulması nəzərdə tutulan pul vəsaitinin, qiymətli kağızların idarə edilməsi zamanı alınan pul vəsaitinin və qiymətli kağızların haqq almaqla öz adından müəyyən müddət ərzində vəkalətli idarə edilməsi, qiymətli kağızların idarə edilməsi üzrə fəaliyyət hesab edilir.

Qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyət (kliring). Qiymətli kağızların göndərilməsi üzrə qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi (qiymətli kağızlarla əqdlər üzrə məlumatın toplanması, yoxlanılması, təhsis edilməsi və onlar

üzrə mühasibat sənədlərinin hazırlanması) bu öhdəliklərin hesaba alınması və qiymətli kağızlar üzrə hesablaşma aparılması klirinq fəaliyyəti hesab olunur.

Klirinq fəaliyyəti aşağıdakı üsullarla həyata keçirilə bilər: sadə klirinq - icraya göndərilmiş hər bir əqd üzrə klirinqin həyata keçirilməsi; çoxtərəfli klirinq - bağlanmış əqdlər üzrə klirinq iştirakçılarının hesablarında olan pul vəsaitlərinin və qiymətli kağızların həcmində netting vasitəsilə əvəzləşdirmənin aparılması; mərkəzləşdirilmiş klirinq - klirinq təşkilatı tərəfindən klirinq iştirakçılarının bağladıkları əqdlər üzrə hüquq və öhdəlikləri əldə edilməklə əvəzləşdirmənin aparılması. Mərkəzləşdirilmiş klirinq zamanı hesablaşmalar netting üsulu ilə klirinq təşkilatının depozitariyada və müvafiq kredit təşkilatında olan hesabları vasitəsilə aparılır. Klirinq üsullarının eyni zamanda həyata keçirilməsinə yol verilmir. "Qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyətə (klirinqə) xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi" qaydalarına müvafiq olaraq klirinq təşkilatının minimal nizamnamə fondu 10 000 AZN (on min) manat məbləğində müəyyən edilir.

Depozit fəaliyyəti. "Qiymətli kağızlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa görə qiymətli kağızların və ya onların sertifikatlarının saxlanması, yaxud uçotu və qiymətli kağızlara olan hüquqların keçməsi üzrə xidmətlər depozitari fəaliyyəti hesab edilir.

Qiymətli kağızlar bazarının depozitari fəaliyyəti həyata keçirən peşəkar iştirakçısı depozitari adlanır. "Qiymətli kağızlar haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa müvafiq olaraq yalnız hüquqi şəxs depozitari ola bilər. Depozitarinin xidmətlərindən istifadə edən şəxs deponent adlanır.

Depozitarinin müqaviləsinə aşağıdakı mühüm şərtlər daxil edilməlidir:

- Müqavilə predmetinin birmənalı müəyyən edilməsi;
- Qiymətli kağızlara olan hüquqların uçotu üzrə xidmətlər göstərilməsi;
- Deponentin depozitaridə saxlanan qiymətli kağızları üzrə sərəncam verilməsi haqqında deponentin depozitariyə məlumat verilməsi qaydası;
- Müqavilənin qüvvədə olduğu müddət;
- Müqavilədə nəzərdə tutulmuş depozitari xidmətlərinin ödənilməsinin həcmi və qaydası;

- Depozitarinin deponent qarşısında hesabat verməsinin forması və dövrülyü;
- Depozitarinin vəzifələri.

Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət.

Qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması sistemini təşkil edən göstəricilərin toplanması, qeydə alınması, işlənməsi, saxlanması və verilməsi qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət hesab edilir.

Qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət. Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları arasında qiymətli kağızlara mülki-hüquqi əqdlər bağlanmasına bilavasitə kömək edən xidmətlərin göstərilməsi kapital bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyət hesab olunur. Qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili üzrə fəaliyyəti həyata keçirən qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçısı qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkilatçısı mənfəət əldə etmək məqsədini güdmür, onun fəaliyyətindən alınan bütün gəlirlər müstəsna olaraq öz məqsədlər üçün istifadə edilir və onun təsisçilər arasında bölüşdürülmür.

Qiymətli kağızlar bazarında iştirakçılardan biri də kommersiya banklarıdır. Kommersiya banklarının qiymətli kağızlarla bağlı olan və investisiya fəaliyyətindən əldə olunan gəlir daha böyük rol oynamağa başlayır. Kommersiya bankları yalnız səhm və istiqrazların emitenti kimi deyil, həm də pul bazarının alətləri olan depozit və əmanət sertifikatlarının buraxılması isə banklar üçün "cavabsız əmanət" cəlb olunması rolunu oynayır.

Kommersiya bankları səhmləri və istiqrazları aşağıdakı hallarda buraxırlar:

- İlk kapitalın artırılması zamanı- səhmlərin buraxılması;
- Borc kapitalının bank tərəfindən cəlb olunması zamanı - istiqrazların buraxılması.

Veksellərlə bağlı bank əməliyyatları uzun tarixə malik bank əməliyyatlarından biridir. Lakin, Azərbaycanada bankların qiymətli kağızlar bazarına cəlb olunmaları ləng getməkdədir.

Ölkəmiz bu gün iqtisadi artım tempinə görə dünyada öncül yer tutmaqdadır. Bu cür iqtisadi artım tempi ölkədə qiymətli kağızlar bazarının inkişafını,

xüsusilə də qiymətli kağızların yeni növlərinin emissiyasını zəruri edir. Bundan əlavə qiymətli kağızların dövriyyəsinin artırılması, onların digər növlərindən daha çox istifadə olunması əsas məsələlərdəndir. Hazırda dövriyyədə olan qiymətli kağızların əsasən dövlət qiymətli kağızları təşkil edir. Gələcəkdə özəl qiymətli kağızların dövriyyədə xüsusi çəkisinin artırılması vacib məsələlərdəndir. Bu sahədə müvafiq tədbirlər görülməkdədir.

Qiymətli kağızların ikinci bazarının iştirakçıları dövlət, səhmdar cəmiyyətləri, qiymətli kağızlar bazarının peşəkarları olan mütəxəssislər, müxtəlif investisiya təsisatları, kommersiya bankları, fond mərkəzləri və mağazaları, digər təsərrüfat subyektləri, həmçinin vətəndaşlardır.

Qiymətli kağızlar bazarının idarə olunması sistemi bu bazarını infrastrukturunun funksional, texniki və təşkilati yarım sistemləri ilə yanaşı qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətini təmin edir. Hər bir idarəetmə sistemi kimi, qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi sistemi onun məqsədləri, strategiyası və vəzifələrinə uyğun qurulur və iki yarım sistemdən-idarəedici yarım sistem və idarə edilən yarım sistemdən ibarətdir. Onlardan birincisi idarəetmənin subyektivi ikincisi isə obyektivi kimi çıxış edir.

İdarəedici yarım sistemə aşağıdakılar daxildir:

- Qiymətli kağızlar bazarında məqsədyönlü fəaliyyət göstərən dövlət orqanları və özünü tənzimləmə təşkilatları;
- Qanunvericilik infrastrukturunu, yəni fond bazarına aid normativ sənədlər;
- Fond bazarının etikası;
- Adət və ənənələr.

İdarə edilən yarım sistem isə bazarın yuxarıda deyilən funksional, texniki və təşkilati infrastrukturundan ibarətdir.

Hər iki yarım sistemin öz funksiyaları vardır. İdarəedici yarım sistemin funksiyalarına bazarda baş verən proseslərin əlaqələndirilməsi, tənzimlənməsi, proqnozlaşdırılması, həvəsləndirilməsi, təşkili və nəzarəti aid edilir. İdarə edilən yarım sistemin, yəni idarəetmə obyektinin funksiyaları isə maliyyə resurslarının axınının təşkili, qiymətli kağızların keyfiyyətinin təmin olunmasını və bazarın informasiya təminatı əhatə edir.

Bazarın idarə olunması prosesi informasiyanın qəbul olunması, ötürülməsi, işlənməsi və istifadə olunmasını nəzərdə tutur. Bu vəzifənin həlli müasir hesablama texnika və texnoloqiyasının tətbiqinə, lokal qiymətli kağızlar bazarına xidmət göstərən telekommunikasiya sistemlərinin inkişafına əsaslanır.

Hər bir sistemin idarəedilməsi prosesinin həlledici məqamı məqsədin müəyyən edilməsidir. Qiymətli kağızlar bazarının idarə edilməsi sisteminin **məqsədi** bazarın sabitliyinin, tarazlığının və səmərəliliyinin təmin edilməsidir. Lakin bununla iş bitmir. Məqsədin müəyyən edilməsi ilə bərabər bazarın idarəedilməsi prosesi **tənzimləmə mexanizminin** yaradılmasını da daxil edir. Tənzimləmə mexanizminə isə idarəetmə vasitələri, hüquqi, normativ və informasiya təminatı daxildir. Dövlət tənzimlənməsi ilk növbədə normativ-hüquqi aktlara əsaslanır. Hüquqi təminat qanunvericilik aktları, fərmanlar, qərarlar, sərəncamlar və idarəetmə orqanlarının digər hüquqi sənədlərini əhatə edir. Normativ təminata təlimatlar, normativlər, normalar, metodik göstərişlər və izahatlar, həmçinin bazarın peşəkar iştirakçıları təşkilatların təsdiq etdiyi qaydalar aiddir. İnformasiya təminatına müxtəlif növ iqtisadi, kommersiya, maliyyə və s. informasiya daxildir.

Əlbəttə ki, ölkəmizdə hal-hazırda mövcud olan normativ-hüquqi bazanı fond bazarının yüksək inkişaf etdiyi ölkələrdəki qiymətli kağızlar üzrə qanunvericilik aktlarının çoxcildlik külliyyatı ilə müqayisə etmək yersiz olardı. Ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsi üzrə başlıca sənədlərə Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsini, "Qiymətli kağızlar haqqında", "İnvestisiya fondları haqqında" və b. qanunları, QKDK-ın normativ sənədlərini aid etmək olar.

İlkin bazar mərhələsində dövlət tənzimlənməsi emissiya prospektlərinin dövlət qeydiyyatı və bazarın peşəkar iştirakçılarının attestasiyası, onların bazar fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması vasitəsilə qiymətli kağızların tədavülə buraxılmasının vahid qaydalarının təmin edilməsinə yönəlmişdir.

İkinci bazarda isə dövlət nəzarəti bazarının peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması və qiymətli kağızlar bazarında müəyyən fəaliyyət növlərinin həyata keçirilməsinə hüquq verən ixtisas attestatlarının verilməsi, həmçinin antiinhisar qanunvericiliyinə riayət olunmasına nəzarət vasitəsilə baş verir.

Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi fond əməliyyatlarının keçirilməsini nizamladığa, onları müəyyən qayda və tələblərə tabe edilməsinə imkan verən konkret metod və üsulların vahid sistem şəklində birləşdirilməsidir. Bu qiymətli kağızlar bazarının bütün iştirakçılarının qarşılıqlı maraqlarının tarazlığının qüvvədə olan qanunvencilik çərçivəsində təmin edilməsi mexanizmdir.

Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsinin aşağıdakı metodları məlumdur:

- Qiymətli kağız buraxılışının, emissiya prospektlərinin qeydiyyatı;
- Bazarın peşəkar iştirakçılarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması;
- İnvestisiya təsisatlarının mütəxəssislərin attestasiyası;
- İnvestorların sığortalanması;
- Emitentlərin maliyyə vəziyyətinə auditor və reyting nəzarəti;
- Fond əməliyyatlarının keçirilməsinə nəzarət;
- Mübadilə və klirinq korporasiyalarının qeydiyyatı və fəaliyyətlərinə nəzarət;
- Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən informasiyanın açıqlanması və dərc olunması.

Dünya təcrübəsində qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi iki modelindən istifadə olunur. Birinci modelə görə fond bazarının tənzimlənməsi dövlət orqanları tərəfindən keçirilir. Nəzarət, yoxlama qaydaların müəyyən edilməsi üzrə səlahiyyətlərin kiçik qismini dövlət qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları birliklərinə həvalə edir.

İkinci modelə görə əsas nəzarət mövqelərinin dövlətin əlində qalması ilə yanaşı səlahiyyətlərin mümkün olan maksimal həcmi özünü-tənzimləmə təşkilatlarına (qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları birliklərinə) ötürülür. Nəzarətin təşkili və həyata keçirilməsində əsas yer sərt göstərişlərə deyil, formalaşmış ənənələrə, razılaşdırma və danışıqlara verilir.

Azərbaycanın fond bazarı bu sahənin ali orqanı olan Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, həmçinin Mərkəzi Bankın mühüm tənzimləyici rolu üzərində qurulmuşdur. Mərkəzi Bank kommersiya banklarına qiymətli kağızlar bazarında fəaliyyət hüququ verir və fəaliyyətə nəzarət edir. Eyni zamanda, Mərkəzi Bank dövlət

qiymətli kağızlarının yerləşdirilməsi üzrə baş agent kimi çıxış edir. Lakin, onların buraxılışına tam həcmdə və vaxtında geri alınmasına görə məsuliyyət Maliyyə Nazirliyinin üzərinə düşür. Yerli (bələdiyyə) qiymətli kağızların buraxılışı haqqında qərar "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununa və bələdiyyələrin nizamnamələrinə müvafiq qəbul olunur, buraxılışın tənzimlənməsi isə QKDK tərəfindən həyata keçirilir.

Qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılar arasında qiymətli kağızların buraxılması və tədavülünü əks etdirən iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Bir bazar olaraq qiymətli kağızlar bazarı digər əmtəə bazarlarından heç də fərqlənmir. Məsələn üçün avtomobil bazarını götürək. Avtomobil bazarı da qiymətli kağızlar bazarı kimi ikitərəfli münasibətləri əks etdirir və bazar qanunları əsasında fəaliyyət göstərir. Lakin bütün bunlarla yanaşı qiymətli kağızlar bazarının digər bazarlardan fərqləndirən çoxlu özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Birbaşa olaraq bu fərqlilik qiymətli kağızların xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Belə ki, əgər alıcı əmtəə bazarında əmtəəni şəxsi istehlakı üçün əldə edərsə, qiymətli kağızları isə əlavə mənfəət əldə etmək üçün cəlb edir. Bundan başqa, əmtəə bir, yaxud bir neçə dəfə satılırsa, qiymətli kağızlar isə istənilən dəfə alınıb satıla bilər. Qiymətli kağızlar bazarının əsasını pul və pul kapitalı təşkil edir. Çünki, bu bazarın obyektini olan qiymətli kağızlar öz mahiyyətini pul ilə ifadədə tapır. Ümumiyyətlə, hər bir iqtisadi subyektin əsas məqsədlərindən biri mənfəət əldə edilməsidir. Buna görə də kapitalın çoxaldılması üçün hər şeydən öncə kapitalın hərəkətini təmin etmək lazımdır ki, bu da pul vəsaitlərinin hər hansı bir sahəyə yatırılmasını şərtləndirir. Hər hansı bir iqtisadi subyekt özünün malik olduğu sərbəst pul vəsaitlərini, ticarət fəaliyyətinə, istehsalat, qiymətli metalların alınmasına və s. istiqamətlərə yönəldə bilər. Bütün hallarda həmin pul vəsaitləri müəyyən müddətdən sonra mənfəət əldə olunmasına şərait yaradacaqdır. Lakin, yuxarıda qeyd olunan proseslərə nail olmaq üçün hər şeydən öncə ilkin kapitalın, sərbəst pul vəsaitlərinin yığılması zəruridir. Çünki, hər hansı kapital qoyuluşunu həyata keçirmək üçün, öncə həmin kapitalı toplamaq, ya da haradansa əldə etmək lazımdır. Zəruri kapitalın əldə edilməsi üçün isə yeganə sfera maliyyə münasibətləri sferasıdır. Maliyyə münasibətləri, məhz, maliyyə bazarında

təzahür edir ki, bunlardan biri və ən əsası da qiymətli kağızlar bazarıdır. Qiymətli kağızlar bazarı müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Bu funksiyalar şərti olaraq iki qrupa - bütün bazarlara xas olan ümumbazar funksiyasına və digər bazarlarda olmayan xüsusi funksiyalara bölünür. Qiymətli kağızlar bazarının ümumbazar funksiyasına aşağıdakılar daxildir:

- Kommersiya funksiyası - həmin bazarda aparılan əməliyyatlardan mənfəətin əldə edilməsi;
- Qiymət funksiyası - bazar qiymətlərinin əmələ gəlməsinin və dəyişməsinin təmin olunması;
- İnformasiya funksiyası - bu funksiyanın əsas məqsədi ticarət obyektləri və iştirakçıları haqqında məlumatların hazırlanması və bütün bazar iştirakçılarına çatdırılmasıdır;
- Tənzimləyici funksiyası - Bu funksiya ticarət və ticarətdə iştirak qaydalarının müəyyənləşdirilməsi, iştirakçılar arasında yaranan mübahisəli halların araşdırılması, prioritetlərin təyin edilməsi, nəzarət və idarəetmənin təşkilidir. Ümumilikdə bazar iştirakçıları arasında yaranan münasibətlərin tənzimlənməsi mahiyyətini daşıyır.

Qiymətli kağızlar bazarının xüsusi funksiyalar qrupuna yenidənpaylanma və maliyyə risklərinin sığortalanması funksiyaları təşkil edir. Yenidənpaylanma funksiyaları öz növbəsində 3 hissəyə bölünür:

- Müxtəlif sahələr və bazar fəaliyyəti sferaları arasında pul vəsaitlərinin yenidən paylanması;
- Ehtiyatların qeyri-istehsal formadan istehsal formasına köçürülməsi;
- Əlavə pul vəsaitlərinin dövriyyəyə buraxılmaması şərti ilə dövlət büdcəsi defisitinin maliyyələşdirilməsi.
- Qiymətli kağızlar bazarının maliyyə risklərinin sığortası funksiyasını yerinə yetirməsi fyuçers və opsiyon kimi törəmə qiymətli kağızlar növünün meydana gəlməsi ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı sistemində qiymətli kağızların dövriyyəsi pul vəsaitlərinin müxtəlif sahələrdə yerləşdirilməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Qiymətli

kağızlar bazarının tərkib hissəsinin əsasını bazarda aparılan ticarət üsulları təşkil edir. Bu baxımdan qiymətli kağızlar bazarının 5 növ müxtəlifliyini qeyd etmək olar:

1. Əksər bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə qiymətli kağızlar bazarının iki formasından - ilkin və təkrar bazar formasından istifadə olunur. Qiymətli kağızların ilkin bazarında korporasiyalar, mərkəzi hökumət və bələdiyyələr tərəfindən yeni buraxılmış qiymətli kağızların ilkin yerləşdirilməsi baş verir. Qiymətli kağızların təkrar bazarı dedikdə isə bazarda əvvəllər dövriyyəyə buraxılmış və ölkədə qeydiyyatdan keçmiş qiymətli kağızlar başa düşülür. Bu bazarın əsas iştirakçıları, emitentləri, investorları spekulyanta mənfəət əldə etmək üçün bazara müraciət etmiş digər hüquqi və fiziki şəxslər qiymətli kağızların yetkin bazarında mütləq spekulyativ xüsusiyyətə malik olmalıdır. Çünki onun məqsədi kurslar arasındakı fərqi əldə etməkdir.

2. Mütəşəkkil və qeyri mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarı. Mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızların ticarəti bazar iştirakçıları arasında, onların zəmanəti ilə digər bazar iştirakçıları, lisenziyaya malik peşəkar vasitəçilər tərəfindən sərt qaydalar əsasında təşkil edilir. Qeyri mütəşəkkil bazarda isə qiymətli kağızların dövriyyəsi zamanı bazar iştirakçılarının vahid qəbul edilmiş qaydalara riayət etməsinə heç bir tələb qoyulmur.

3. Birja və birjadankənar qiymətli kağızlar bazarı. Birja bazarında qiymətli kağızların ticarəti yalnız bütün bazar iştirakçıları arasında ciddi surətdə seçilmiş birja vasitəçiləri tərəfindən fond birjalarında və birja qaydaları əsasında təşkil edilir. Birjadankənar bazarda qiymətli kağızların ticarəti fond birjasından kənarında həyata keçirilir.

4. Ənənəvi və komputerləşdirilmiş qiymətli kağızlar bazarı. Bazar iştirakçıları arasında qiymətli kağızların ticarəti ənənəvi və komputerləşdirilmiş bazarlarda həyata keçirilə bilər.

5. Kassa və müddətli qiymətli kağızlar bazarı. Kassa qiymətli kağızlar bazarında əqdlər 1-2 işçi günü ərzində icra olunur. Müddətli qiymətli kağızlar bazarında isə müxtəlif növ əqdlərin icra müddəti 2 işçi gündən çox olub, adətən 3 ayadək davam edir.

Qiymətli kağızlar bazarının əsas elementlərindən biri də fond birjalarıdır. Fond birjası ən yüksək keyfiyyətli fond qiymətli kağızların tədavül etdiyi və əməliyyatların qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən aparıldığı təsisat şəklində qurumuş xüsusi bazardır.

Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının əsas elementlərindən biri Bakı Fond Birjasıdır. Bakı Fond Birjası təşkilati hüquqi formasına görə qapalı tipli səhmdar cəmiyyət statusuna malikdir. Bakı Fond Birjasının yaradılmasının məqsədi Azərbaycan Respublikasının qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qiymətli kağızlarının mütəşəkkil bazarının yaradılmasından ibarətdir. Bakı Fond Birjası kommersiya təşkilatıdır, 2004-cü ilin mart ayında Bakı Fond Birjasının nizamnaməsinə daxil edilmiş dəyişiklərə əsasən Birja mənfəətli təşkilat elan edilmişdir.

Qiymətli kağızlar bazarının hər bir iştirakçısının özünün fəaliyyət mexanizmi var. Qiymətli kağızlar bazarının iştirakçılarının bazarda mühüm yeri vardır. Mülki məcələyə əsasən qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları qiymətli kağızların emissiyasında, tədavülündə, ödənilməsində, sahibliyində, saxlanılmasında, qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılmasında subyekt və ya tərəf kimi çıxış edən şəxslər, habelə qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsini həyata keçirən dövlət və qeyri kommersiya təşkilatları olan qiymətli kağızlar .

3. Azərbaycan Respublikasında birja əməliyyatlarının normativ hüquqi bazası

Birja əməliyyatları dedikdə, birja əmtəəsi (qiymətli kağızlar və ya digər maliyyə aktivləri, əmtəələr) ilə birjada edilən müxtəlif əməliyyat-lar başa düşülməlidir. Bu əməliyyatlara birja əmtəəsinin alqısı və satqı-sı, listing və delisting, opsiya, forvard və fyuçers kontraktlarının bağ-lanması, əmtəənin qiymətləndirilməsi (kotirovkası), girov, hesablaşma, kliring, konsaltinq, qiymətli kağızların saxlanılması və təqdim edilməsi kimi fəaliyyət növlərini aid etmək olar. Bütün bu əməliyyatların keçiril-məsi üzrə qaydalaşdırılmış fəaliyyət birja əməliyyatları mexanizmini mü-əyyən edir. Bu mexanizm birja əməliyyatlarının subyektlərinin, obyekt-lərinin və bilavasitə birja fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesinin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Dünya təcrübəsindən bəllidir ki, qiymətli kağızlar bazarı bazar iqtisadiyyatının əsas təməlidir, məhz buna görə də ümummilli liderimiz möhtərəm Heydər Əliyevin 1998-ci il dekabrın 30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin yaranması haqqında verdiyi 58 sayılı Fərmanı dünya maliyyə təşkilatları, xarici sərmayədarlar və şirkətlər tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir.

26 iyul 1999-cu il tarixində «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin (QKDK) fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının imzalanması ilə ölkədə mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarının təməli qoyulmuşdur. Fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində QKDK tərəfindən Azərbaycan Respublikasında müasir tələblərə cavab verən, bazar münasibətləri prinsiplərinə uyğun, həmçinin geniş əhatəli infrastrukturunu olan fond bazarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində böyük işlər aparılmışdır. Onlardan biri qiymətli kağızlar bazarının dövlət tənzimlənməsi sisteminin yaradılmasıdır ki, dünya standartlarına müvafiq hüquqi - normativ baza hazırlanmışdır. Komitənin ümdə məqsədi bazarda baş verən proseslərin şəffaflığının təmin edilməsi ilə yanaşı qiymətli kağızlar bazarında risklərin minimuma endirilməsidir. Məhz buna görə normativ-hüquqi bazada investorların hüquqlarının qorunmasına, qiymətli kağızlar bazarında məlumatın açıqlanmasına, qeyri-qanuni insayder əqdlərinin yol verilməməsinə, qiymətlərlə manipulyasiyanın qarşısının alınmasına və ölkənin fond bazarının daxili və xarici investisiya resurslarının iqtisadiyyatın real sektorunda akkumulyasiya edilməsinə, bazarın spekulyativ əqdlər bazarına çevrilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş digər istiqamətlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

1991-ci ildə təşkil olunan Bakı Qiymətli Kağızlar Birjası Azərbaycan Respublikasının yeni yaranan qiymətli kağızlar bazarında ilk birja oldu. "Dövlət qısamüddətli istiqrazların buraxılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı tətbiq edildikdən sonra dövlət qiymətli kağızlar bazarı fəaliyyətə başlamışdır. Bildirmək lazımdır ki, ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının mühüm

hissəsini təşkil edən Qısamüddətli Dövlət İstiqraz Vərəqləri (QDİV) bazarı 1996-cı ilin sentyabırından fəaliyyətə başlayıb.

Qapalı tipli səhmdar cəmjyyəti olan Bakı Banklararası Valyuta Birjası 21 iyun 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının 5(beş) ən iri bankı tərəfindən təsis edilmişdir. Bu banklar Azərbaycan Respublikası Milli Bankı, Sənaye investisiya Səhmdar Kommersiya Bankı, Aqrar-Sənaye Səhmdar-Kommersiya Bankı, Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Bankı və Səhmdar-Kommersiya Əmanət Banklarıdır. Eyni zamanda qiymətli kağızlar bazarının qanunvericilik bazası kimi çıxış edə biləcək "Qiymətli kağızlar haqqında" qanun qəbul olunmuşdur. Dünya təcrübəsindən bəllidir ki, qiymətli kağızlar bazarı bazar iqtisadiyyatının əsas təməlidir, məhz buna görə ölkə başçısı tərəfindən 1999-cu ilin dekabrında "Azərbaycan Respublikası prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin yaranması haqqında" verdiyi fərman diqqətəlayiq hal kimi nəzərə alınmalıdır.

Fond birjasının mövcud vəziyyəti. 2008-ci ildə Azərbaycanın səhm bazarının inkişafı davam etmişdir. İl ərzində səhm bazarının ümumi həcmi 1.7 mlrd. manat olmuşdur ki, bunun da 88%-i ilkin bazarın, 22%-i isə təkrar bazarın payına düşmüşdür. Səhm buraxılışında dövlət müəssisələrinin payı 61%-i keçmiş, onun strukturunda isə maliyyə, xüsusilə bank sektorunun payı üstün olmuş və ümumi səhm buraxılışının 1/3 hissəsini təşkil etmişdir. Dövr ərzində səhm buraxılışı üzrə əməliyyatların sayının 2007-ci ilə nisbətən 33% azalmasına baxmayaraq, onların məbləği 80% artmışdır. Səhm bazarının ümumi həcmnin ÜDM-ə nisbəti 2007-ci ildə 3.5%-dən 2008-ci ildə 5%-dək artmışdır.

2008-ci ildə borc alətləri bazarı da artmaqda davam etmişdir. İl ərzində borc qiymətli kağızlar bazarının ümumi həcmi 9.4 mlrd.manat olmuşdur ki, bu da 2007-ci ilin müvafiq göstəricisindən 81% çoxdur. Nəticədə 2008-ci ildə borc bazarının ümumi həcmnin 94%-ni Milli Bankın qısa müddətli notları, 4.8%-ni dövlət qısamüddətli istiqrazları, 0.5%-ni korporativ istiqrazları ilə aparılan əməliyyatlar, 0.7%-ni veksellər təşkil etmişdir. Dünya maliyyə böhranı nəticəsində dünya fond birjalarında ilkin səhm yerləşdirmələrinin həcmi (İPO-ilkin kütləvi təklif) 2008-ci

ildə 3.5 dəfə azalıb. Aparılmış hesablamalara əsasən, cari ildə inkişafda olan ölkələrdən 60-dan çox şirkət maliyyə böhranı səbəbindən IPO keçirməsindən imtina edib. Bu imtinalar üzrə həcm 32.7 mlrd. dollar təşkil edərək 6 illik maksimuma çatıb.

Son illər ərzində ölkəmizin bazar münasibətlərinə keçilməsi istiqamətində görülən işlər nəticəsində ölkənin iqtisadiyyatında müxtəlif sahələ üzrə böyük inkişaf müşahidə olunur, infilyasiyanın templərinin azalması, ildən-ilə ümumi daxili məhsulun və sənaye istehsalının göstəricilərinin artması, milli valyutanın sabitliyinin əldə edilməsi, kiçik və orta müəssisələrin özəlləşdirilməsinin keçirilməsi, xarici investisiyaların axınının çoxalması, milli bank sisteminin yaradılması və s. Bununla yanaşı tədaviylə dövlət qısamüddətli istiqrazları, dövlət özəlləşdirmə payları (çekləri), dövlət özəlləşdirmə opsiyonları, səhmdar cəmiyyətlərin səhmləri, kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları və veksellər buraxılmışdır.

Qiymətli kağızların buraxılışı və tədaviylə ilə, qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının peşəkar fəaliyyəti ilə əlaqədar münasibətlər Azərbaycan Respublikasının “Qiymətli kağızlar haqqında” Qanunu və digər normativ aktlarla, o cümlədən:

- Nazirlər Kabinetinin 17 sentyabr 1996-cı il tarixli 123 №-li qərarı ilə təsdiq edilmiş “Dövlət qısamüddətli istiqrazların buraxılışının əsas şərtləri”, habelə Bakı banklararası valyuta birjasının (BBVB) fond şöbəsinin təlimatları ilə;

- göstərilən qərara uyğun olaraq hazırlanmış “Dövlət qısamüddətli istiqrazların buraxılışlarına xidmət və dövriyyəsi, onlarla əməliyyatların mühasibat uçotu qaydaları haqqında” əsasnamə;

- 09 avqust 1996-cı il tarixli “Fond şöbəsində bağlanan əqdlər üzrə hesablaşmaların rəsmiləşdirilməsi qaydası”

- 09 avqust 1996-cı il tarixli "Qiymətli kağızların BBVB-nın Fond şöbəsində satışlara buraxılması (listinq) və çıxarılması (delistinq) qaydaları";

- 09 avqust 1996-cı il tarixli "BBVB-nın Fond şöbəsinə üzvlüyə qəbul qaydaları";

- 14 noyabr 1997-ci il tarixli "BBVB-da qiymətli kağızların qiymətləndirilməsi haqqında müvəqqəti" Əsasnamə;

- 03 noyabr 1999-cu il tarixli "Kredit təşkilatları tərəfindən qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirilməsi Qaydaları";
- 26 yanvar 2000-ci il tarixli Dövlət özəlləşdirmə paylarının (çeklərinin) tədavülünün tənzimlənməsi Qaydaları;
- 09 fevral 2000- ci il "Xarici hüquqi və fiziki şəxslərin qiymətli kağızlar bazarında iştirakı Qaydaları";
- 15 fevral 2000-ci il "Kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları haqqında Əsasnamə";
- 18 may 2000-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının ərazisində Fond Birjasının təşkili, fəaliyyəti və birja qaydalarına dair tələblər haqqında Əsasnamə";
- 24 may 2000 – ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının ərazisində korporativ istiqrazlarının buraxılması və tədavülü Qaydaları";
- 28 avqust 2000– ci il tarixli "Dövlət istiqrazlarının emissiyası, tədavülü və ödənilməsi haqqında Əsasnamə";
- 19 sentyabr 2000 – ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında xəzinə veksellərinin buraxılması və dövriyyəsi Qaydaları";
- 07 fevral 2001- ci il tarixli "Dövlət qiymətli kağızları ilə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının REPO/əks-REPO əməliyyatlarının aparılması haqqında Qaydaları;
- 04 iyun 2001- ci il tarixli "Azərbaycan Respublikası Milli Bankının Qısamüddətli Notlarının buraxılışı, yerləşdirilməsi və tədavülü haqqında Qaydaları";
- 20 iyul 2001- ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasının Dövlət daxili uduşlu istiqrazlarının buraxılışı, tədavülü və ödənilməsi Qaydaları";
- 26 iyul 2002 – ci il tarixli "Qiymətli kağızlarla alqı-satqı əqdlərinin bağlanma qaydaları haqqında Əsasnamə";
- 04 avqust 2003 – cü il tarixli "Qiymətli kağızlar bazarında broker fəaliyyətinin həyata keçirilməsi Qaydaları";
- 12 avqust 2003 – cü il tarixli "Qiymətli kağızlar bazarında diler fəaliyyətinin həyata keçirilməsi Qaydaları";

- 30 avqust 2004 – cö il tarixli “Səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının artırılması zamanı səhmlərin emissiyasının Qaydaları”;
- 11 noyabr 2004 – cö il tarixli “Azərbaycan Respublikasında mənzil sertifikatlarının buraxılışı, tədavülü və ödənilməsi haqqında Əsasnamə”;
- 29 dekabr 2004 – cö iltarixli “Səhmlərin geri satın alınması və ödənilməsi yolu ilə səhmdar cəmiyyətinin nizamnamə kapitalının azaldılması Qaydaları”;
- 25 mart 2005 – ci il tarixli “Qiymətli kağızlar bazarında qiymətli kağızların idarə olunması üzrə peşəkar fəaliyyətinin həyata keçirilməsi Qaydaları”
- 12 dekabr 2005 - ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin Naxçıvan Muxtar Respublikası üzrə İdarəsi haqqında Əsasnamə”;
- 31 iyul 2006 - cı il tarixli “Stimullaşdırıcı lotereyaların təşkili və keçirilməsi Qaydaları”;
- 12 mart 2007 - ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında buraxılan qiymətli kağızlara beynəlxalq identifikasiya nömrələrinin verilməsi haqqında Qaydaları”;
- 14 fevral 2008- ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında dövlət qeydiyyatına alınmış emitentlərin investisiya qiymətli kağızlarının Azərbaycan Respublikasının ərazisindən kənarında yerləşdirilməsinə və ya tədavülə buraxılmasına icazənin verilməsi haqqında qaydalar ” ilə tənzimlənir.

Yuxarıda göstərilənlər Azərbaycan Respublikasında mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması üçün təkan vermişdir. 14 iyul 1998-ci ildə "Qiymətli kağızlar haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun qəbul edilməsi, Azərbaycan Respublikası prezidentinin 30 dekabr 1998-ci il tarixli Fərmanı ilə qiymətli kağızlar bazarında vahid dövlət siyasətinin və tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası prezidenti yanında Qiymətli kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi yaradılması və 26 iyul 1999-cu ildə "Azərbaycan Respublikasının prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası prezidentinin Fərmanı Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının yeni inkişaf

mərhələsinin başlanğıcı olmuşdur. Bu mühüm sənədə müvafiq olaraq, qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması, tənzimlənməsi, bu sənədə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi və nəzarət Azərbaycan Respublikasının prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinə edilmiş, Komitənin Əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Ölkə başçısının 8 noyabr 1999-cu il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində bəzi fəaliyyət növlərinin lisenziyalaşdırılması Qaydaları" ölkədə sivil qiymətli kağızlar bazarı infrastrukturunun yaranması, 12 fəaliyyət növünün tənzimləmə və stimullaşdırmaq kooperativ kağızlar bazarını genişləndirmək və investisiya axınını gücləndirmək məqsədilə onların dövlət tərəfindən nizamlanması yolunda yeniləndirici addımlardan biri olmuşdur. Məhz bu Fərmandan sonra Komitənin təşəbbüsü və yardımı nəticəsində ölkəmizdə ilk fond birjası yaradılmış, Bakı Fond Birjasına daxil olmuş səhmdarlar ölkəmizlə iqtisadi inkişafına öz önəmli paylarını qoymuş, bununla da mütərəqqi addım atmışlar.

Birjada çox şəffaf listing proseduru nəzərdə tutulub. Buna görə qiymətli kağızların həm sahibləri, həm də alıcıları üçün bərabər imkanlar yaradılıb ki, onlar birja fəaliyyətini beynəlxalq normalara uyğun öz hüquqlarından istifadə etsinlər. Artıq xarici ölkələrin birjalara Bakı Fond Birjasına maraqlarını bildirmişdirlər. Konkret olaraq İstanbul Fond Birjası, Bakı Fond Birjasının səhmdarları sırasına daxil olmuşdur. Bu da xarici ölkələrin Azərbaycanın iqtisadi inkişafına olan inamdan irəliləyir. Həmin Fərmana əsasən Komitədə görülmüş işlər nəticəsində dünya standartlarına uyğun-normativ bazarın təməli qoyulmuş, respublikada qiymətli kağızlar üzrə qəbul olunmuş 60-a yaxın normativ hüquqi aktların böyük əksəriyyətinin layihələri hazırlanmış, 50-dən artıq normativ hüquqi sənədlər təsdiq edilmiş, tütün məmulatları, alkoqollu içkilər və neft məhsulları üçün tətbiq olunan aksiz markalarının dövrüyyəsi üzrə yeni mexanizm işlənmiş, borc öhdəlikləri bazarının tənzimlənməsi və girov əməliyyatlarının uçuotu aparılmış, sivil lotoreya bazarı formalaşmış, Milli Depozit Mərkəzinin işi qurulmuş, dövlət özəlləşdirmə çeklərinin və opsiyonlarının tədaviyünün tənzimlənməsi məqsədilə qeydiyyat keçirilmiş, səhmdarların hüquqlarının qorunmasına dair tədbirlər görülmüş, onlarla hüquqi şəxs qiymətli kağızlar bazarının professional iştirakçısı lisenziyasını almış,

150-ə yaxın şəxs bu bazarda müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq üçün attestasiyadan keçmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 iyul 1999-cu il tarixli «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında» Fərmanının icrası ilə bağlı 08 sentyabr 1999-cu ildə Milli Depozit Mərkəzi yenidən təsis edilmiş və səhmlərin tam həcmi QKDK-ya keçmişdir. Komitədə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üzrə qısamüddətli proqram hazırlanmışdır. Bu proqramda Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının vəziyyəti sivil bazarın infrastrukturunun yaranmasına və inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti, qoyulmuş vəzifələrin həyata keçirilməsi metodları, institusional investorlar sisteminin yaradılması və investorlarının hüquqlarının qorunması, qiymətli kağızlar bazarı üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, bu sahədə açıq informasiya sisteminin yaradılması məsələləri əhatə olunmuşdur.

Proqrama görə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətini nəzərə alaraq dövlətin qiymətli kağızlar bazarında siyasəti aşağıdakı əsas məqsədləri nəzərdə tutur:

- Azərbaycan Respublikasında mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması;
- Ölkənin daxili maliyyə ehtiyatlarının iqtisadiyyatının real sektoruna investisiya olunması üçün şəraitin yaradılması;
- Xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- Qiymətli kağızlar bazarında maliyyə sabitliyi və təhlükəsizliyinin təmini;
- Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarının dünya kapital bazarlarına inteqrasiyası üçün şəraitin yaradılması.

Bunlara nail olmaq üçün aşağıdakı funksiyaların həyata keçirilməsi vacibdir:

- Qanunverici funksiya (qiymətli kağızlar bazarının inkişaf proqramının həyata keçirilməsi, qiymətli kağızlar bazarının inkişafını təmin edən qanunvericilik və normativ- hüquqi aktların hazırlanması);
- İnzibati funksiya (qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi və bazar

iştirakçıları tərəfidən müvafiq qanunvericiliyə əməl olunmasına nəzarətin həyata keçirilməsi);

- Qiymətli kağızlar bazarında informasiya sisteminin yaradılması və investorlar üçün açıqlığının təmin edilməsi;

- Qiymətli kağızlar emitentlərinin, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıların investorların hüquq və maraqlarının müdafiə sisteminin formalaşdırılması;

- Qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması zamanı ortaya çıxan bilən risklərin minimal səviyyəyə endirilməsi;

- Beynəlxalq maliyyə institutları ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;

- Qiymətli kağızlar üzrə beynəlxalq hesablaşmalar və klirinq sistemlərinə qoşulması;

- Qiymətli kağızlar bazarında qeyri-qanuni fəaliyyətin qarşısının alınması;

- Bazar iştirakçıları üçün sağlam rəqabət mühitinin yaradılması.

Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin öz səlahiyyətləri daxilində qəbul etdiyi aktlar digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları və qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarındakı subyektlər üçün məcburi xarakter daşıyır və həmin aktların icrasına nəzarət Komitə tərəfindən həyata keçirilir.

Ölkədə gedən iqtisadi islahatlar, strateji özəlləşdirmənin aparılması qiymətli kağızlar bazarının inkişafına təkan verib. Hazırda dövriyyədə dövlət qısamüddətli istiqrazları, özəlləşdirmə payları və opsiyonları, səhmdar cəmiyyətlərin səhmləri, kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları, veksellər və fyuçerslər vardır. Qiymətli kağızların infrastrukturunun əsasını təşkil edən peşəkar iştirakçılar - broker, diler təşkilatları, fond birjası, depozitariya, reyestr saxlayıcılar fəaliyyət göstərirlər.

Fond bazarının fəal iştirakçılarından biri də dövlətdir. Daha dəqiq isə bütün dünya ölkələrində dövlət ən böyük borc alan tərəfdir. Dövlətin hüquqi və fiziki şəxslərdən borc götürməsi onlara borc öhdəlikləri şəklində buraxılan dövlət qiymətli kağızların satılması yolu ilə baş verir. Deməli, dövlət qiymətli kağızların meydana gəlməsi dövlət borcunun yaranması, o isə öz növbəsində dövlət büdcəsinin kəsirli olması nəticəsində mümkün olmuşdur. Dövlət qiymətli kağızları dövlət tərəfindən

buraxılmış və daxili dövlət borcunun təzahür forması olan borc mahiyyətli qiymətli kağızlardır.

Korporativ əsaslarda yaradılmış və fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin, yəni açıq və qapalı səhmdar cəmiyyətlərinin əsas maliyyə mənbəyini səhmlərin buraxılması və bazarda mümkün dərəcədə tam həcmdə yerləşdirilməsi təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının “Qiymətli Kağızlar haqqında” qanununda səhm aşağıdakı kimi səciyyəyə malikdir:

— Səhm - onun sahibinin (səhmdarın) səhmdar cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsini dividend şəklində almaq, səhmdar cəmiyyətin idarə edilməsində iştirak etmək və o, ləğv edildikdən sonra qalan əmlakın bir hissəsini əldə etmək hüququnu təsbit edən emissiya qiymətli kağızdır.

Mülki Məcəllədə isə deyilir ki, “səhm qiymətli kağız olub səhmdar cəmiyyətində üzvlüyü və sahibinin (səhmdarın) səhmdar cəmiyyəti mənfəətinin bir hissəsini dividendlər şəklində almaq, səhmdar cəmiyyəti işlərinin idarə olunmasında iştirak etmək hüququnu və cəmiyyətin ləğvindən sonra qalan əmlakın bir hissəsinə hüququnu təsdiqləyir”(maddə 1077).

Müasir dünyada səhm ən kütləvi fond qiymətli kağızı olsa da, vəsait cəlb olunması yolu kimi kreditin də rolu danılmazdır. Kredit alətlərindən isə istiqrazın əhəmiyyəti böyükdür. İstiqraz onun sahibi ilə onu buraxan şəxs arasındakı borc münasibətlərini təsdiqləyən qiymətli kağızdır.

Bütövlükdə QKDK-ın fəaliyyəti Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı infrastrukturunun yaranması və inkişaf etdirilməsinə, dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə, iqtisadi problemlənn həllinə və yerli bazarın beynəlxalq maliyyə bazarları sistemində inteqrasiyasına yönəldilmişdir. Qiymətli kağızlar bazarındakı proseslərə əsasən proqnozlaşdırmaq olar ki, bir neçə ildən sonra Azərbaycanda kompakt və sağlam qiymətli kağızlar bazarı olacaq.

İlk növbədə onu qeyd etməliyik ki, müxtəlif mənbələrdə “birja əməliyyatları” və “birja əqdləri” anlayışları çox vaxt paralel işlədilir. Fikrimizcə bu anlayışlar oxşar olsalar da, fərqlidir. Belə ki, yuxarıda da dediyimiz kimi, birja əməliyyatları dedikdə, birja əmtəsi ilə edilən müxtəlif əməliyyatlar başa düşülür. Birja əqdləri dedikdə isə

birja əmtəələrinə dair hüquq və öhdəliklərin yaradılmasına, təsbit edilməsinə, xitam verilməsinə və ya dəyişdirilməsinə istiqamətlənmiş və birjanın binasında onun müəyyən edilmiş iş saatlarında satış iştirakçılarının həyata keçirdiyi qarşılıqlı razılaşdırılmış tədbirləri başa düşülür.

4. Birja əməliyyatlarında müqavilə münasibətləri hüquqi tənzimləmə vasitəsi kimi

Birjada qiymətli kağızlarla əməliyyatlar müxtəlif formalarda təşkil oluna bilər. Keçirilmə qaydasına görə daimi və sessiya, əlaqəli və əlaqəsiz (elektron) birja satışlarını fərqləndirirlər. Əlaqəli birja əqdləri keçirildikdə birjanın ticarət zalında müəyyən qaydalar tətbiq olunur.

Elektron satışlarda xüsusi kompüter sistemlərindən (şəbəkələrindən) istifadə olunur. Buna görə də elektron satışlar istənilən ərazini, məhdudiyətsiz sayda alıcı və satıcıyı əhatə edə bilər və tədaviyə böyük həcmdə informasiyanı cəlb edir. Çox vaxt elektron satışlar mərkəzi birja salonunda onlayn (cari zaman) rejimində işləyən regional terminallar vasitəsilə keçirilir. Dünyada ilk elektron satışlar 1986-cı ildə London fond birjasında keçirilmişdir. Hal-hazırda elektron satışlar əksər birjaların ayrılmaz tərkib hissəsidir.

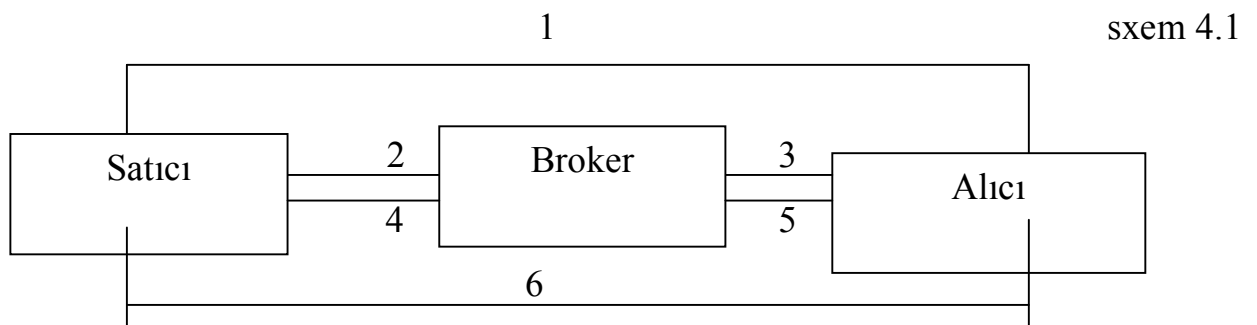
Qiymətli kağızlarla mülkiyyət hüquqlarının verilməsi, dayandırılması və ya dəyişdirilməsi zamanı qarşı tərəflər arasındakı razılaşmalar əqd yolu ilə həyata keçirilir. Qiymətli kağızlar üzrə əqdlərin bağlanması 2 üsulla yerinə yetirilir: təsdiq olunmuş və təsdiq olunmamış. Təsdiq olunmuş əqdlər əlavə razılaşma şərtləri tələb etmir və belə əqdlərin fəaliyyət dövrünü əqdin bağlanması, klirinq və əqdin icrası kimi 3 mərhələ təşkil edir. Əqdin şərtləri ilə bağlı qarşılıqlı razılaşmaları özündə əks etdirən, yazılı və ya elektron formada həyata keçirilən əqdlər təsdiq olunmuş əqdlər sinfinə daxildirlər. Təsdiq olunmamış əqdlər şifahi və ya telefon xətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Belə əqdlər müəyyən şərtlər və hesablaşmalar üzrə əlavə razılaşmaların yerinə yetirilməsini tələb edir.

Qiymətli kağızlar bazarında satıcı və alıcı arasında bağlanan əqdlər müxtəlif üsullarla həyata keçirilə bilər. Mütəşəkkil və küçə bazarlarında, eləcə

də birjadankənar elektron ticarətində satıcı və alıcı arasında bağlanan əqdlər zamanı vasitəçilərin xidmətindən istifadə edilmir.

Vasitəçilərin iştirakı ilə həyata keçirilən əqdlər mürəkkəb strukturlarla təsvir olunur. Xüsusi halda bank və ya hər hansı iri bir şirkət broker funksiyalarını yerinə yetirərək alıcı və satıcı arasında vasitəçi rolunda iştirak edə bilər. Bu zaman əqdin icrasını alıcı və satıcı birbaşa olaraq həyata keçirir. Broker isə yalnız alıcı üçün satıcının və əksinə satıcı üçün alıcının tapılması ilə məşğul olur. Bu tip əqdlər birjadankənar bazar üçün səciyyəvidir.

Brokerin vasitəçiyi ilə satıcı və alıcı arasındakı qarşılıqlı əlaqə

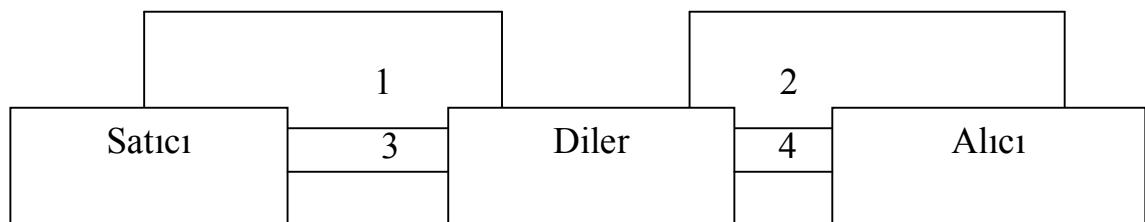

1 – pul məbləği; 2 – 3 - əqdin bağlanması; 4 – satış üçün təkliflər;
5 – alış üçün təkliflər; 6 – qiymətli kağızlar

Birja bazarında, bir qayda olaraq, iki brokerin iştirakı zəruri sayılır və bu brokerlərdən biri satıcının, digəri isə alıcının maraqlarını müdafiə edir. Satıcı ilə alıcı arasındakı belə qarşılıqlı əlaqəyə birjadankənar bazarda da təsadüf edilir.

Birja və birjadankənar bazarda satıcı ilə alıcı arasında əlaqə vasitəçilik rolunda iştirak edən dilerlər vasitəsilə də yaradıla bilər. Belə hallarda əməliyyatın aparılması zamanı satıcı və alıcı arasında birbaşa əlaqə olmur.

Dilerin vasitəçiliyi ilə satıcı və alıcı arasındakı qarşılıqlı əlaqə

1 – 4 - qiymətli kağızlar; 2 – 3 – pul məbləği;

Birja bazarında satıcı ilə alıcı arasında əlaqə çox zaman ikiqat vasitəçilik prinsipi ilə həyata keçirilir. Bu zaman vasitəçi rolunda həm dilerlər, həm də brokerlər iştirak edirlər.

Müştərinin statusundan asılı olaraq əqdlər topdansatış və pərakəndə kimi 2 qrupa bölünür. Topdansatış əqdlər institusional investorlar üçün tapşırıq üzrə həyata keçirilir, pərakəndə əqdlər isə fiziki şəxslər – fərdi investorlar üçün yerinə yetirilir.

İcra olunma müddəti əlamətinə görə əqdlərin kassa və müddətli kimi 2 növünə təsadüf edilir. Kassa əqdləri halında bütün əməliyyatlar əqdlərin bağlanması zamanı və ya həmin gündən başlayaraq 3 gün ərzində həyata keçirilir. Kassa əqdlərinin 2 növü vardır: qiymətli kağızların qismən borc pulla ödənilməsi üsulu ilə alınması (marja ilə); borc və ya müvəqqəti istifadə üçün götürülmüş qiymətli kağızların satılması (“qısa əqd”)

Müddətli əqdlər halında satıcı təyin olunmuş müddətdə qiymətli kağızları təqdim etmək, alıcı isə onları qəbul edib əqdin şərtləri əsasında onları ödəmək haqqında öhdəçilik qəbul edir. Müddətli əməliyyatlar üzrə isə hesablaşmalar tərəflərin əvvəlcədən müəyyən etdiyi müddətdən sonra əqd bağlanan ana olan məzənnə ilə keçirilir. Deməli, müddətli əqdlər üzrə kontraktın bağlanıldığı, qiymətin müəyyən edildiyi, hesablaşmanın aparılacağı müddətlər əvvəlcədən dəqiq müəyyən olunur. Müddətli əqdlər üzrə hesablaşmalar ya ayın ortasında (buna per medio deyilir), ya da ayın sonunda (per ultimo) keçirilir.

Qiymətli kağızların qismən borc pulla ödənilməsi üsulundan adətən “öküzlər”lər istifadə edirlər. Öküzlər - müəyyən şirkətin səhmlərinin qalxması ümidilə fəaliyyət göstərən, bundan ötrü bu səhmləri alan, şirkətin böyük mənfəət əldə etməsi haqqında şaiyələr yayan birja oyunçularıdır. Bu zaman müştəri aksiya dəyərinin yalnız bir hissəsini ödəyir, ödənişin digər hissəsini isə kreditor kimi broker və ya bank yerinə yetirir. Qiymətli kağızların kreditlə alınması kifayət qədər təhlükəlidir və bu səbədən Amerika, Yaponiya və s. kimi iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrdə belə əqdlərin həyata keçirilməsi üçün etibarlı mühafizə mexanizmləri istifadə edilir ki, qiymətli kağızın məzənnəsi ya heç azalmasın, ya da çox az azalsın və o, gələcəkdə məzənnənin azalmasına arxayın olsun. Müddətli əqdlərin çox vaxt

alqı-satqı zamanı məzənnələr arasında yaranan fərq şəklində möhtəkir mənfəətin əldə edilməsindən ötrü istifadə olunur. Lakin bütün aktivlərlə, o cümlədən fond aktivləri ilə müddətli əməliyyatların keçirildiyi hər bir konkret halda sırf möhtəkirlik məqsədləri üstünlük təşkil etməyə də bilər, yəni bu cür əməliyyatlara qeyri-möhtəkir məqsədlərdən ötrü də müraciət oluna bilər. Məsələn, məzənnələrin mümkün ola bilən enməsi nəticəsində yaranan zərərlərdən qiymətli kağızlara edilmiş investisiyaların sığortalanması məqsədilə də müddətli əməliyyatlara müraciət oluna bilər. Müddətli əməliyyatların növləri kimi fyuçers və opsiyonlar geniş yayılmışdır.

Fyuçers əməliyyatları satıcı və alıcı arasında bağlanan, gələcəkdə müəyyən müddət ərzində əvvəlcədən qəti müəyyən edilmiş məzənnə ilə qiymətli kağızların müəyyən miqdarını müvafiq olaraq satmaq və almaq öhdəlikli, standart müddətli müqavilədir. Opsion alıcıya müəyyən müddət ərzində müəyyən qiymətlə əmtəənin standart miqdarını almaq hüququ (öhdəliyi yox), satıcıya isə satmaq hüququ verən əqddir.

Müddətli əməliyyatların qəti, şərtli və uzadılmış növləri məlumdur. Qəti əqdlərin iştirakçıları qiymətli kağızların müəyyən edilmiş müddətdə çatdırılması (satıcının öhdəliyi) və alqısı (alıcının öhdəliyi) üzrə öhdəliklər götürür və şərtlər dəyişdirilə bilməz. Şərtli əqdlər zamanı iştirakçılardan biri digərinə müəyyən mükafat ödəməklə öz öhdəliklərindən imtina etmək hüququna malikdir. Əsas məqsəd məzənnə tərəddüdləri nəticəsindəki itkiləri məhdudlaşdırmaqdır. Əqd şərtlərinin hansı iştirakçının və necə dəyişmək hüququna malik olmasından asılı olaraq şərtli əqdlərin ilkin mükafatlı, əsas mükafatlı, stellaj və tam bölünən növlərini fərqləndirirlər.

İlkin mükafatlı əqdlərdə qiymətli kağızları almaq hüququna satıcıya müəyyən edilmiş mükafatı ödəyən alıcı malikdir. Belə əqdlərdən məzənnənin qalxmasına ümid edən, lakin buna şübhə ilə yanaşan və böyük itkilərdən ehtiyat edən alıcı müraciət edir.

Əks mükafatlı əqdlər ilkin mükafatlı əqdlərin eynidir, lakin imtina hüququ satıcıya məxsusdur.

Stellaj əqdi iştirakçılardan birinin səhmləri əvvəlcədən müəyyən edilmiş məzənnə ilə almağı yaxud satmağı seçmək hüququnun kombinasiyasıdır. Stellaj əməliyyatının müddəti 6 – 9 aya qədər ola bilər. Beləliklə, stellaj əqdi zamanı seçim hüququ olan iştirakçı səhmin məzənnəsi əvvəlcədən müəyyən edilmiş hədudlardan kənara çıxmıdıqda, iştirakçı uduzacaq və mümkün qədər az itki verməkdən ötrü alıcı və ya satıcı rolunu seçməlidir.

Tam bölünən əqdlər alıcıya və satıcıya qiymətli kağızların tam bölünən həcmərdə satılmasını yaxud alınmasını tələb etmək hüququ verir. Müəyyən edilmiş məzənnənin qalxması alıcıya, düşməsi isə satıcıya sərf edir.

Uzadılmış əqdlər ondan ibarətdir ki, qiymətli kağızın alıcısı yaxud satıcısı məzənnənin dəyişməsindən asılı olaraq əməliyyatı uzada yaxud son hesablaşmanı təxirə sala bilər. O, itkilərini örtməyə imkan verən məzənnə dəyişikliyinə ümid edir.

Qiymətli kağızlarda müddətli möhtəkir əməliyyatların report və deport növləri məlumdur. Report qiymətli kağızın satış gününün məzənnəsi ilə onun müəyyən müddətdən sonra yuxarı məzənnə ilə geri alınması şərti ilə banka satılmasıdır. Deport əqdləri müəyyən müddətdən sonra aşağı məzənnə ilə geri satılması şərti ilə qiymətli kağızın cari məzənnə ilə alınmasıdır.

Fond birjasındakı əməliyyatların forma və növlərinin mürəkkəbləşməsi və artmasına baxmayaraq birja oyununun mahiyyəti məzənnələr arasındakı fərqin əldə edilməsi olaraq dəyişməz qalır. Oyun iştirakçılarını qiymətli kağız məzənnələrinin qalxmasına oynayanlara, yəni “öküz”lərə və düşməsinə oynayanlara, yəni “ayı”lara bölürlər. “Öküz” qiymətli kağızı cari qiymətlə nisyə (kreditə) alır, qiymətinin qalxmasını gözləyir və onun fikrinə görə məzənnənin ən yüksək həddə çatdığı anda, lakin hər halda aldığı qiymətli kağız üzrə ödənişin edilməsinə 2 – 3 gün qalmış, onu mənfəətlə satır. “Ayı” isə əvvəl malik olmadığı qiymətli kağızı cari məzənnə ilə satır, məzənnənin ən aşağı nöqtəyə qədər düşməsinə gözləyib həmin qiymətli kağızı sahibinə (alıcıya) təqdim etməkdən ötrü alır. “Öküz” və “Ayı”ların məzənnələrinin dəyişməsinə olan ümidləri özünü doğrultmasa,

onlar itkilərə məruz qalır. Çox vaxt birja əməliyyatları qiymətli kağız satıcıdan alıcıya keçmədən məzənnə fərqinin ödənilməsi ilə başa çatır.

Bununla belə həm “öküz”lər, həm də “ayı”lar birja məzənnələrinin dəyişməsinə sadəcə seyr etməklə kifayətlənmir. Əksinə onlar özləri də qiymətli kağızların qiymətləndirilməsinə fəal təsir göstərir. “Öküz”lər hər hansı emitentin qiymətli kağızlarını fəal almaqla yanaşı, onların gəlirli perspektivi haqqında bəzən əsaslı, bəzən isə əsassız şayiələr buraxır. “Ayı”lar isə, əksinə, hər hansı şirkətin səhmlərinin kifayət qədər böyük kütləsini birdən satışı çıxardıqda emitentin tezliklə iflasa uğrayacağı haqqında şayiələr yayır.

Müasir birja açıq təsisat olduğundan burada keçirilən bütün əməliyyatlar (əqdlər) açıq şəkildə edilir və məxfi ola bilməz.

Birja fəaliyyətinin həyata keçirilməsində dövlət orqanları müstəsna rola malikdirlər. Belə ki, fond bazarının tənzimlənməsi tənzimlənmə funksiyalarını yerinə yetirmək üçün səlahiyyətli olan təşkilatlar və ya dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilir.

5. Birja fəaliyyətinin həyata keçirilməsində dövlət orqanlarının hüquqi statusu

Müstəqilliyimizin ilk dövrlərində, 1991-ci ildə təşkil olunan Bakı Qiymətli Kağızlar Birjası Azərbaycan Respublikasının yeni yaranan qiymətli kağızlar bazarında ilk birja oldu. Bundan sonra yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi qapalı tipli səhmdar cəmiyyəti olan Bakı Banklararası Valyuta Birjası 21 iyun 1993-cü ildə Azərbaycan Respublikasının 5 (beş) ən iri bankı tərəfindən təsis edilmişdir. Bu banklar Azərbaycan Respublikası Milli Bankı, Sənaye investisiya Səhmdar Kommersiya Bankı, Aqrar-Sənaye Səhmdar-Kommersiya Bankı, Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Bankı və Səhmdar-Kommersiya Əmanət Banklarıdır. "Dövlət qısamüddətli istiqrazların buraxılması haqqında" Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı tətbiq edildikdən sonra dövlət qiymətli kağızlar bazarı fəaliyyətə başlamışdır. Bildirmək lazımdır ki, ölkəmizdə qiymətli kağızlar bazarının mühüm hissəsini təşkil edən Qısamüddətli Dövlət İstiqraz Vərəqləri (QDİV) bazarı 1996-cı ilin sentyabırından fəaliyyətə başlayıb 1997-98-ci illərdə QDİV-in

yerləşdirilməsi üzrə 13 hərrac keçirilib. Rəsmi məlumatlara görə, 1997-ci ildə dövlət qiymətli kağızlar bazarının liberallaşması tamamilə başa çatmış, hökumət QDİV-in dövrüyyəsi haqqında əsasnaməyə dəyişiklik etmişdir. Həmin dəyişikliyə görə QDİV bazarında qeyri-rezident təşkilatların iştirakına icazə verilib. Eyni zamanda qiymətli kağızlar bazarının qanunvericilik bazası kimi çıxış edə biləcək "Qiymətli kağızlar haqqında" qanunu qəbul olunmuşdur.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının yaranması yeni iqtisadi tariximizdə ən önəmli hadisələr sırasındadır, çünki bu bazarın mövcudluğu hər ölkənin iqtisadi tərəqqi amillərindən, Azərbaycanı dünya iqtisadi sisteminə yaxınlaşdıran vacib maliyyə infrastrukturlarından biridir. Dünya təcrübəsindən bəllidir ki, qiymətli kağızlar bazarı bazar iqtisadiyyatının əsas təməlidir, məhz buna görə də ümummillə liderimiz möhtərəm Heydər Əliyevin 1998-ci il dekabrın 30-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin yaranması haqqında verdiyi 58 sayılı Fərmanı dünya maliyyə təşkilatları, xarici sərmayədarlar və şirkətlər tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. 26 iyul 1999-cu il tarixində «Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsinin (QKDK) fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanının imzalanması ilə ölkədə mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarının formalaşmasında çox mühüm rol oynamışdır.

Komitənin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində, o cümlədən qiymətli kağızlar bazarında dövlət siyasətinin işlənilib hazırlanmasının və onun həyata keçirilməsinin, dövlət idarəetməsinin və tənzimlənməsinin, nəzarətin təmin edilməsi;
- qiymətli kağızlar bazarının təşkili və inkişaf etdirilməsi, əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- qiymətli kağızlar bazarında emitentlərin, peşəkar iştirakçıların, fond bircələrinin fəaliyyəti üzərində nəzarətin təmin edilməsi;
- qiymətli kağızlar bazarında sağlam rəqabət mühitinin yaradılması;

- qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının, o cümlədən, investorların, səhmdarların və digər qiymətli kağızlar sahiblərinin hüquqlarının müdafiəsinin təmin edilməsi.

Komitə ona həvalə olunmuş əsas vəzifələrə uyğun olaraq aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- qiymətli kağızlarla fəaliyyət sahəsində dövlət idarəetməsinin təşkili, dövlət tənzimlənməsinin və nəzarətin, əlaqələndirmə fəaliyyətinin həyata keçirilməsi;

qiymətli kağızlar bazarının təşkilinin və inkişafının əsas istiqamətlərinə dair təkliflər işləyib hazırlayır, qiymətli kağızlar bazarının vəziyyətini və inkişaf perspektivlərini təhlil edir, qiymətli kağızlar bazarında müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirir;

- qiymətli kağızların emissiyasının və emissiya prospektlərinin, o cümlədən, Azərbaycan Respublikası ərazisində qiymətli kağızları emissiya edən xarici emitentlərin emissiya prospektlərinin standartlarını təsdiq edir;

- qiymətli kağızların və qiymətli kağızların emissiya prospektlərinin qeydiyyat qaydalarını təsdiq edir və onların qeydiyyatını həyata keçirir;

- qeydiyyata alınmış qiymətli kağızların vahid dövlət reyestrinin aparılmasına qoyulan tələbləri müəyyən edir və həmin reyestrin aparılmasını təmin edir;

- bütün növ qiymətli kağızların tədavülünün tənzimlənməsini həyata keçirir;

- emitentlər tərəfindən qiymətli kağızların buraxılması və tədavülü şərtlərinə riayət edilməsinə nəzarət edir;

- qiymətli kağızlarla, o cümlədən, daşınmaz əmlakla təmin edilmiş qiymətli kağızlarla əməliyyatlara, qiymətli kağızların açıq yerləşdirilməsinə, tədavülünə, kotirovkasına, listinqinə, hesablaşma-depozitar fəaliyyətinə qoyulan məcburi tələbləri müəyyən edir;

- qiymətli kağızlar üzrə peşəkar fəaliyyətin həyata keçirilməsi qaydalarına qoyulan vahid tələbləri, o cümlədən, qiymətli kağızlar bazarında sığorta və təminat standartlarını hazırlayır və təsdiq edir;

- qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyətin - broker, diler, depozitar, qiymətli kağızların idarə edilməsi, qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi (klirinq),

qiymətli kağızların sahiblərinin reyestrinin aparılması, qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkili və bu fəaliyyətin qanunla müəyyən edilən digər növləri də daxil olmaqla lisenziyalaşdırılması qaydalarını hazırlayır, onları həyata keçirir;

- Azərbaycan Respublikası ərazisində fond birjalarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması qaydalarını hazırlayır, onları həyata keçirir;

- investisiya fondlarının, o cümlədən, ixtisaslaşdırılmış çek investisiya fondlarının fəaliyyətinin lisenziyalaşdırılması qaydalarını hazırlayır, onları həyata keçirir;

- qiymətli kağızlar bazarında investisiya, qeyri-dövlət pensiya və sığorta fondlarının və onların idarəedici şirkətlərinin, habelə bankların və sığorta şirkətlərinin fəaliyyətlərinin standartlarını müəyyən edir;

- qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının öz-üzünü tənzimləyən təşkilatlarının fəaliyyəti qaydalarını müəyyən edir və fəaliyyətlərinə nəzarəti həyata keçirir;

- bütün növ qiymətli kağızlar blanklarının hazırlanması üzrə fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması qaydalarını hazırlayır, onları həyata keçirir; Azərbaycan Respublikasında dövlət qiymətli kağızlarının blanklarının hazırlanmasını təşkil edir;

- dövlət aksiz markalarının sifarişi, onların satışı və uçotunun aparılması qaydalarını müəyyən edir, bu qaydalara riayət olunmasına və onların tədavülünə nəzarəti həyata keçirir;

- emitentlər, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının öz-özünü tənzimləyən təşkilatları tərəfindən Azərbaycan Respublikasının qiymətli kağızlar üzrə qanunvericiliyinə, o cümlədən Komitənin təsdiq etdiyi standart tələb və qaydalara riayət edilməsinə nəzarət edir;

- xarici hüquqi şəxslərin və xarici fiziki şəxslərin qiymətli kağızlar bazarında iştirakı və bazara buraxılış qaydalarını müəyyən edir və onların fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;

- xarici emitentlərin qiymətli kağızlarının Azərbaycan Respublikası ərazisində tədavülünü, o cümlədən, daxili qiymətli kağızlar bazarında tədavülə buraxılışını tənzimləyir, onların fəaliyyətinə nəzarəti həyata keçirir;

- Azərbaycan Respublikası ərazisində qeydiyyatda alınmış emitentlərin qiymətli kağızlarının Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında ilkin yerləşdirilməsi və tədavülünə icazə verilməsi qaydalarını müəyyən edir;

- bütün növ qiymətli kağızlarla girovun, qiymətli kağızlarla rəsmiləşdirilmiş borc öhdəliklərinin qeydiyyatını aparır;

- Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün növ lotereyaların buraxılışının, təşkilinin və keçirilməsinin lisenziyalaşdırılması qaydalarını hazırlayır, onları həyata keçirir; bütün lotereyaların buraxılışına, təşkilinə və keçirilməsinə nəzarət edir;

- fond birjalarının, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının attestasiya qaydalarını müəyyən edir;

- emitentlər tərəfindən Azərbaycan Respublikasında dövriyyədə olan, qiymətli kağızlarla aparılmış əməliyyatlara dair hesabatları yoxlayır;

- qiymətli kağızlar bazarında hamı üçün açıq olan informasiya sisteminin yaradılmasını təmin edir və müəyyən edilmiş qaydalara riayət edilməsinə nəzarəti həyata keçirir;

- emitentlərin, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının, fond bircalarının mühasibat balanslarını nəzərdən keçirir;

- qiymətli kağızlarla əməliyyatların həyata keçirilməsi məsələləri üzrə, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının və fond bircalarının fəaliyyəti üzrə mühasibat uçotunun və hesabatının təşkilinin vahid metodoloji əsaslarının müəyyənləşdirilməsində iştirak edir;

- qiymətli kağızlar bazarında investorların, səhmdarların və qiymətli kağız sahiblərinin hüquqlarının və qanuni maraqlarının müdafiəsini həyata keçirir;

- qiymətli kağızlar bazarında açıqlanması zəruri olan məlumatların alınması üçün bərabər olan şəraitin təşkil edilməsini təmin edir;

- qiymətli kağızlar bazarında qanunvericiliyə uyğun olaraq reklam haqqında qaydaları müəyyən edir;

- qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının tədrisini və yenidən hazırlanmasını təşkil edir;

- qiymətli kağızlar bazarının inkişafı məsələləri üzrə tədqiqatlar aparılmasını təşkil edir;

- qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada beynəlxalq əlaqələri və əməkdaşlığı həyata keçirir; Komitənin fəaliyyəti ilə bağlı beynəlxalq müqavilələrin (sazişlərin) layihələrini hazırlayır (və ya hazırlanmasında iştirak edir), beynəlxalq konfransların, seminarların və sair beynəlxalq tədbirlərin keçirilməsini təşkil edir və ya onların işində iştirak edir;

Komitənin təşkilati dəstəyi ilə 2000-ci ilin fevral ayının 15-də **Bakı Fond Birjası** (BFB) yaradılmışdır. Birjanın təsisçiləri bir neçə iri bank və maliyyə strukturlarıdır. Bunların sırasında İstanbul Fond Birjası da var. BFB-nin əsas funksiyaları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş bütün növ qiymətli kağızlar üzrə alqı-satqının təşkil olunmasından ibarətdir. Bundan əlavə, BFB öz üzvlərinə depozitar xidmətləri, həmçinin dövlət qiymətli kağızları daxil olmaqla qiymətli kağızların bütün saxlayıcıları üçün reyestrin aparılması xidmətlərini göstərmək imkanındadır. Alqı-satqı iştirakçılarının qiymətli kağızlarının və pul vəsaitlərinin hərəkəti «ödənişə qarşı təchizat» (ÖQT) prinsipi üzrə həyata keçirilir.

Komitədə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı üzrə qısamüddətli proqram hazırlanmışdır. Bu proqramda Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının vəziyyəti sivil bazarın infrastrukturunun yaranmasına və inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti, qoyulmuş vəzifələrin həyata keçirilməsi metodları, institusional investorlar sisteminin yaradılması və investorlarının hüquqlarının qorunması, qiymətli kağızlar bazarı üzrə mütəxəssislərin hazırlanması, beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, bu sahədə açıq informasiya sisteminin yaradılması məsələləri əhatə olunmuşdur.

Proqrama görə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətini nəzərə alaraq dövlətin qiymətli kağızlar bazarında siyasəti aşağıdakı əsas məqsədləri nəzərdə tutur:

- Azərbaycan Respublikasında mütəşəkkil qiymətli kağızlar bazarının formalaşdırılması;
- Ölkənin daxili maliyyə ehtiyatlarının iqtisadiyyatının real sektoruna investisiya olunması üçün şəraitin yaradılması;

- Xarici investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması;
- Qiymətli kağızlar bazarında maliyyə sabitliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi:
- Azərbaycanın qiymətli kağızlar bazarının dünya kapital bazarlarına inteqrasiyası üçün şəraitin yaradılması.

Yuxarıda göstərilən məqsədlərə nail olmaq üçün aşağıdakı funksiyaların həyata keçirilməsi zəruridir:

- Qanunverici funksiya (qiymətli kağızlar bazarının inkişaf proqramının həyata keçirilməsi, qiymətli kağızlar bazarının inkişafını təmin edən qanunvericilik və normativ- hüquqi aktların hazırlanması);
- İnzibati funksiya (qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi və bazar iştirakçıları tərəfindən müvafiq qanunvericiliyə şərait olmasına nəzarətin həyata keçirilməsi);
- Qiymətli kağızlar bazarında informasiya sisteminin yaradılması və investorlar üçün şəffaflığın təmin edilməsi;
- Qiymətli kağız emitentlərinin, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıların, investorların hüquq və maraqlarının müdafiə sisteminin formalaşdırılması;
- Qiymətli kağızlarla əməliyyatların aparılması zamanı ortaya çıxan risklərin minimal səviyyəyə endirilməsi;
- Beynəlxalq və xarici dövlətlərin maliyyə institutları ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi;
- Qiymətli kağızlar üzrə beynəlxalq hesablaşmalar və klirinq sistemlərinə qoşulması;
- Qiymətli kağızlar bazarında qeyri-qanuni fəaliyyətin qarşısının alınması;
- Bazar iştirakçıları üçün sağlam rəqabət mühitinin yaradılması;

Ölkədə gedən iqtisadi islahatlar, strateji özəlləşdirmənin aparılması qiymətli kağızlar bazarının inkişafına təkan vermişdir. Hazırda dövriyyədə dövlət

qısamüddətli istiqrazları, özəlləşdirmə payları və opsiyonları, səhmdar cəmiyyətlərin səhmləri, kredit təşkilatlarının depozit sertifikatları, veksellər və fyuçerslər vardır.

Gələcəkdə ehtimal olunur ki, Azərbaycanda fond birjasında maliyyə fyuçersləri ilə də maliyyə əməliyyatları həyata keçiriləcək, qiymətli kağızlar bazarında yeni maliyyə alətləri yer tapacaqdır. **Birincisi**, dövlət borc qiymətli kağızlarının növləri genişlənəcəkdir. Yaxın gələcəkdə aşağıdakılar baş verə bilər:

- əhali üçün müxtəlif ödəmə müddətləri ilə dövlət borc qiymətli kağızlarının buraxılışı:
- müəyyən olunmuş proqram və layihələrin maliyyələşdirilməsi məqsədilə qiymətli kağızların buraxılışı. Belə qiymətli kağızlara gəlir olaraq, proqram və layihələrin nəticələrinin reallaşdırılmasında iştirak ola bilər:
- torpaq və daşınmaz əmlaka təmin edilən qiymətli kağızların buraxılışı:
- xarici bazarlarda dövriyyədə iştirak edəcək borc qiymətli kağızların buraxılışının genişləndirilməsi.

İkincisi, bazara yeni iri qrup emitentlərin-bələdiyyələrin qoşulması mümkündür. Onlar da geniş əhali kütləsi üçün borc qiymətli kağızları buraxa, cəlb edilmiş bələdiyyə proqramlarının reallaşmasında istifadə edə bilərlər.

Üçüncüsü, bazarın daha bir iri sektoru-korporativ istiqraz bazarı formalaşacaqdır. Özəlləşdiriləcək iri istehsal müəssisələrinin bir çoxu maliyyə resursları cəlb etmək məqsədilə, istiqraz buraxacaqlar.

Dördüncüsü, mövcud olan normativ aktlarda boşluqları aradan qaldırmaq məqsədilə daima yeni təmzəlləmə alətləri əmələ gələcəkdir.

Azərbaycanda fond bazarının inkişafının əsas problemləri kimi aşağıdakılar qeyd edilə bilər:

- Marifləndirmə işlərinin zəif aparılması;
- Neqativ təsir göstərən xarici amillərin aradan qaldırılması (istehsal sahələrinin dirçəldilməsi, sosial sabitliyin bərqərar olunması, əhəlinin real gəlirlərinin artırılması və b.);
- Qiymətli kağız bazarının məqsədli yenidən istiqamətləndirilməsi-ilk növbədə dövlətin maliyyə ehtiyatlarının QKB vasitəsilə ödənilməsinin azaldılması

və iri səhm paketlərinin Azərbaycanda istehsalın dirçəldilməsi və inkişafı məqsədlərinə sərbəst pul resurslarının yönləndirilməsi üçün yenidən bölüşdürülməsi;

— Qanunvericiliyin yaxşılaşdırılması və ona riayət olunmasına nəzarət;

— Fond bazarında dövlətin rolunun artırılması, bunun üçün: qiymətli kağızlar bazarının inkişafı və onun cari tənzimlənməsi, fond bazarı modelinin seçilməsi, eyni zamanda qiymətli kağızlar buraxılışı hesabına təsərrüfatın və büdcənin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin payını müəyyənləşdirmək məqsədilə uzunmüddətli fəaliyyət konsepsiyası və siyasəti işlənilib hazırlanmalı, qiymətli kağızlar bazarını formalaşdırmaq məqsədilə dövlət və özəl sektorun resurslarını birləşdirə biləcək qiymətli kağızlar və fond bazarı üzrə güclü Komissiya yaradılmalıdır və b.;

— Investorların qorunması problemi. Bunu üçün dövlət və ya qismən dövlət qoruma sistemi formalaşdırılmalıdır. Emitentlərin maraqlarını qorumaq məqsədilə və qiymətli kağızların hərəkətinin qeydiyyatı üçün depozitar və klirinq, eyni zamanda vasitəçi şəbəkələrinin yaradılması.

— Məlumatların açıqlığı prinsipinin reallaşması: bu qiymətli kağız emitentlərinin fəaliyyəti haqqında nəşrlərin genişləndirilməsi, emitent-kompaniyaların qəbul olunmuş reyting qiymətləndirməsinin tətbiq olunması, ixtisaslaşmış nəşrlərin (investisiya obyektini kimi ayrı-ayrı sahələri xarakterizə edən) şəbəkəsinin inkişaf etdirilməsi, qiymətli kağızlar bazarını qiymətləndirmək üçün ümumi qəbul olunmuş göstəricilər sisteminin yaradılması və s.

— QKB-ın inkişaf etdirmək məqsədilə xarici köməyin cəlb edilməsi: bu sahədə təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi.

Müasir QKB-ın əsas inkişaf perspektivləri aşağıdakılar olacaqdır:

— Kapitalın təmərküzləşməsi və mərkəzləşməsi;

— Bazarın beynəlmilləşməsi və qloballaşması;

— Təşkilatçılıq səviyyəsinin artırılması və dövlət nəzarətinin genişləndirilməsi;

— QKB-ın kompyuterləşdirilməsi;

- Bazarda yeniliklərin bərqərar olunması;
- Sekyuritizasiya;
- Digər kapital bazarları ilə qarşılıqlı əlaqə.

Ölkəmizin fond bazarının əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- Kiçik həcmli və qeyri-likvid olması;
- Makroiqtisadi səviyyədə "düzgün tərtib" olunmaması (fond bazarında iştirakçılar arasında düzgün proporsiyaların müəyyənəlməməsi və s.)
 - Maddi bazarın, Ticarət texnologiyalarının, requlyativ və məlumatlanma infrastrukturlarının inkişaf etməməsi;
 - Dövlət tənzimlənmə sisteminin parçalanması, bir çox tənzimləmə funksiyalarının ayrı-ayrı idarəetmə orqanlarında təkrarlanması, vahid tənzimləmə konsepsiyasının hazırlanması;
 - Qiymətli kağızlarla bağlı olan bütün risklərin yüksək səviyyədə olması;
 - Fond bazarının vəziyyəti haqqında zəif məlumatlanma sisteminin mövcudluğu;
 - Investisiya böhranının bərqərarlaşması;
 - Spekulyativ dövriyyənin aradan qaldırılması;
 - Qismüddətli dövlət istiqrazlarının bazar strukturunda üstün mövqeyə malik olması və s.

Lakin, bütün bu problemlərin mövcudluğuna baxmayaraq ölkəmiz üçün yeni olan bu bazar strukturu gələcəkdə yüksək tempiylə inkişaf edəcəkdir. Belə ki, özəlləşdirmə prosesinin davam etməsi, iri korporasiyaların, holding strukturlarının yaranması, bununlada iri səhmdar cəmiyyətlərinin formalaşması Azərbaycanda QKB-ın lazımı səviyyədə bərqərar olunmasına və milli şirkətlərimizin səhmlərinin dünya fond birjalarında iştirakına şərait yaradacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar

Normativ-hüquqi aktlar:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;

2. Qiymətli kağızlar haqqında qanun. Bakı səhəri, 14 iyul 1998-ci il;
3. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi.;

Nəzəri materiallar:

4. Abbasov A. “Qiymətli kağızlar bazarları”. Bakı-2000;
5. Abbasov A. “Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri”. Bakı-2003;
6. Musayev A. F., Vəliyev N. N., Quliyev A. S. Qiymətli Kağızlar Bazarı. Bakı, 1999;
7. Kərimov A. E., Babayev A. A. Qiymətli kağızlar bazarı. Bakı, 2003;
8. “Рынок ценных бумаг и биржовое дело”. Жуков Э.Ф. Москва-2002;
9. Столяров А. Товарная биржа – важнейший элемент саморегулирования рынка. “ Рынок “, Н.2, 1991;
10. Биржевая деятельность. Учебник под ред. Грязновой А. П., Корнеевой Р. В, Галанова В. А. М: Финансы и статистика, 1995;
11. Azərbaycanın maliyyə sektoru üzrə hesabat. Azərbaycan-Türkiyə İş Adamları Birliyinin nəşrləri. Bakı yanvar, 2009;

İnternet resursları:

12. www.nba.az;
13. www.maliyye.gov.az;
14. www.economy.gov.az;
15. www.azstat.org;
16. www.sehm.az;
17. www.bbvb.org;
18. www.scs.gov.az;
19. www.bfb.az ;
20. www.atib.az .

MÖVZU: İNNOVASIYA FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

PLAN

- 1. İnnovasiya fəaliyyətinin mahiyyəti**
- 2. Milli innovasiya sisteminin yaradılmasının hüquqi bazası**
- 3. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafında innovasiya**
- 4. İnnovasiya fəaliyyəti və sahibkarlığın təşkilinin hüquqi təminatı**
- 5. İnnovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi və investisiyalaşdırılması**

1. İnnovasiya fəaliyyətinin mahiyyəti.

«İnnovasiya» anlayışı ilk dəfə XIX əsrdə mədəniyyətsünaslıq üzrə elmi tədqiqatlarda verilmiş bir mədəniyyətin bəzi elementlərinin digər mədəniyyətlərə daxil olmasını ifadə edirdi. Söhbət Avropa mədəniyyətinə Afrika və Asiya jəmiyyətlərinin ənənələrinin daxil olmasından gedirdi. XX əsrin əvvəllərində texniki yeniliklərin qanuna uyğunluqları öyrənilməyə başlandı. Maraqlı innovasiya prosesi «böyük tsikl»in və ya uzun «dalğaların» mövjudluğu müşahidə edildi. Qərbdə bu ideyanı iqtisadi nəzəriyyələrə uyğunlaşdırmağa, xüsusi olaraq istehsalın tsiklin böhranlarını əsaslandırmağı və ona bəraət qazandırmağa çalışdılar. Amerika iqtisadçısı İozef Şumpeter burada radikal texniki-iqtisadi yeniliklərin aktivləşdirilməsi vasitəsilə iqtisadiyyatda növbəti enməni sürətlə dəff etmək imkanını gördü. Aydınlaşdı ki, mənfəətin mənbəyi yalnız qiymətin dəyişdirilməsi və ya xərjlərin azaldılması deyil, hətta buraxılan məhsulun radikal dəyişməsi də ola bilər. Bu dövrdə firmalar özlərinin «innovasiya» siyasətini, bazarı onun konyukturuna uyğun təmin edən məhsul yeniliklərinin dinamik sistemlərini hazırlamağı başladılar.

İnnovasiya siyasəti perspektivli ixtira olmaqla yanaşı, iqtisadi, sosial xüsusiyyətə malikdir. Yeniliklərin çevik mexanizminə əsaslanan firmalar bazarda tələbatın formalaşması təşəbbüsünü ələ almağa imkan yaratdılar. Beləliklə, «istehlak

jəmiyyəti»nin inkişaf prosesində yeniliklərin əhalinin həyat tərzinə aktiv daxil olması başlandı. Daha doğrusu tələbat təklifin arxasınca gəlirdi. Firmalar belə strategiyaya davam gətirmək üçün innovasiya proseslərini geniş mənada dərindən, hərtərəfli öyrənmək məjburiyyətində qaldılar. Çünki dünyada elmi nailiyyətlərə düzgün oriyentasiya, tez-tez və fasiləsiz dəyişiklikləri işçi heyətinin dərk etmə və qavrama qabiliyyəti, həddən artıq təkliflərin olduğu şəraitdə firma rəhbərlərindən maksimal seçim bəjarığı tələb olunurdu.

Innovasiya nəzəriyyəsinin ilk banisi Avstriya iqtisadçısı İ.Şumpeter olub. Sonradan bu nəzəriyyə Almaniyaya iqtisadçısı Q.Menil, Sovet iqtisadçılarından akademik A.İ.Ançişkin, professor L.S.Boryutin, professor C.B.Cakobej və başqaları tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Hal-hazırda innovasiya fəaliyyəti sahəsində ümumi qəbul olunmuş terminologiya yoxdur. Akademik L.İ.Abalkinin fikrinə innovasiya fəaliyyəti dedikdə bir tərəfdən elmin, kəşfin və ixtiranın texnika və texnologiyanın səviyyəsinə daimi təsir göstərməsində, digər tərəfdən isə elmi tədqiqatlarda yeni cihaz və avadanlıqların tətbiqində təzahir edən elm və texnikanın qarşılıqlı əlaqədar ardıcıl inkişafı başa düşülməlidir. Elmi-texniki tərəqqi maddi istehsalın və sosial sferanın keyfiyyətə yeniləşdirilməsini stimullaşdırır, əmək məhsuldarlığının daim artmasına səbəb olur, praktiki jəmiyyətin bütün tərəflərinə təsir göstərir, sosial tərəqqinin ayrılmaz hissəsidir.

A.V.Sokolov innovasiya dedikdə konkret ijtimai tələbatı ödəyən və bir sıra effekt verən prinsipə yeni, yaxud modifikasiya olunmuş vəsaitin (yeniliyin) yaranması və mənimsənilməsinin yekun nəticəsi başa düşürlər.

«Elmi-texniki tərəqqi» lüğətində qeyd edilir ki, innovasiya-yeni növ məmulatların, texnologiyaların işlənməsinə, yaradılmasına və yayılmasına, yeni təşkilati formaların tətbiqinə yönəldilən yaradıcı fəaliyyətin nəticəsidir.

«Bəzi iqtisadçılar «yenilik» və «innovasiya» anlayışlarını eyniləşdirməyə çalışırlar. Bu fikirlə qətiyən razılaşmaq olmaz. Yenilik hər hansı fəaliyyət sferasında istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üzrə fundamental, tətbiqi tədqiqatların, işləmələrin və ya eksperimental işlərin tərtib olunmuş nəticəsidir. Yenilik, ixtira, kəşf, patent, əmtəə nişanı, səmərələşdirici təklif şəklində tərtib oluna bilər.

İnnovasiya idarəetmə obyektinin dəyişdirilməsi və iqtisadi, sosial, ekoloji, elmi-texniki və digər növ effektin alınması məqsədilə yeniliklərin tətbiqinin son nəticəsidir. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisə, sahibkar elm və texnika nailiyyətlərini, ixtiraları tətbiq edərək öz fəaliyyətini daim təkmilləşdirməyə çalışır. İnnovasiya prosesi aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- yeni növ məhsulun mənimsənilməsi və buraxılan məhsulun modernləşdirilməsi;
- yeni maşın, avadanlıq və materialların istehsalata tətbiqi;
- yeni texnologiyaların və məhsulun istehsalı üsullarından istifadə edilməsi;
- istehsalın təşkili və idarəetmənin mütərəqqi metodları, vasitələri və qaydalarının tətbiqi.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində innovasiya proseslərinin genişləndirilməsinin əsas amili istehsalın elmi-texniki nailiyyətlərə uyğun tələbatından irəli gəlir. İnnovasiya nəzəriyyəsiindən lazımja istifadə etmək üçün proseslər arasında birbaşa əlaqəni o mənada öyrənmək lazımdır ki, texniki yeniliklər təşkilati və iqtisadi dəyişiklərə nəticələnsin.

İnnovasiya prosesi əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, tədavül xərjlərinin azaldılması və məhsul satışında keyfiyyət tələbatlarının yüksəldilməsi və qiymətin aşağı salınması ilə müşahidə olunur. Məhz yeniliklərin dəqiq mexanizminə arxalanaraq kompaniya və firmalar öz məhsullarının rəqabətə davam gətirməsinə təmin edir və tələbatın formalaşmasında təşəbbüsü əldə saxlayır.

İqtisadi ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, elmi-texniki tərəqqinin və istehsalın inkişafı nöqtəyi nəzərdən innovasiya fəaliyyəti beş jür olur:

1. Böyük innovasiya. Bunların nəticəsində inqilabi yeniliklər həyata keçirilir ki, istehsal strukturunu, idarəetməni və iqtisadi inkişafın sürətini kökündən dəyişir.

2. Radikal innovasiya. Elmi ideyalar və ixtiralarla nəticələnir ki, bunların da əsasında texnologiya sistemlərin keyfiyyətinin kökündən dəyişdirilməsi və yeni istehsal sahələrinin yaranmasını mümkün olur.

3. Prinsipial innovasiya. Böyük ixtiralar və elmi-texniki təkliflərə nəticələnir ki, bunların da bazasında texnikanın yenisi ilə əvəz edilməsi, fundamental elmi prinsipin saxlanması şərti ilə yeni texnologiya yaranır.

4. Mövcud texnologiyanın, obyektlərin məhsulun və təklilləşdirilməsinə yönəldilmiş innovasiyalar. Bunun nəticəsində yeni ixtiralar meydana çıxır ki, onlarda buraxılan məhsulun əsas texniki-iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılmasına nail olunur.

5. Sadə innovasiya. Bunun vasitəsilə istehsalda istifadə edilən texnika və texnologiyanın texniki-iqtisadi parametrlərinin bir müddət saxlanmasına nail olunur.

İnnovasiyanın belə siniflərə bölünməsi dünya bazarında liderliyi əldən verməmək, kapitalın investisiya riskini azaltmaq və elmi-texniki inkişafın idarə olunması strategiyasının formalaşması zamanı istifadə etmək üçün lazımdır.

Yeniliklər üç əsas əlamətlərinə görə qruplaşdırılır:

1. Yeniliyin tipinə görə;
2. Həyata keçirilmə mexanizminə görə;
3. İnnovasiya proseslərinin xüsusiyyətlərinə görə.

Yenilikləri tipinə görə iki əsas qrupa: maddi-texniki və sosial qruplara bölmək olar.

Maddi – texniki yeniliklərə:

- texnika (avadanlıqlar, cihazlar, EHM və s.)
- texnologiya (istehsal prosesləri);
- sənaye materialları (xammal və son məhsul) aid edilir.

Sosial yeniliklərə:

- iqtisadi (yeni vergilər sistemi, qiymətləndirmə, əmək haqqı sistemi, göstəricilər və s.);
- sosial-idarəetmə (ijra, səhmdar cəmiyyətin fəaliyyətində dəyişikliklər, tərbiyə işi, rəhbərin seçilməsi və s.);

- təşkilati-idarəetmə (yeni təşkilati strukturlar, qərarların hazırlanması və onların) yerinə yetirilməsinə nəzarət və s.

- hüquqi (əsasən təsərrüfat qanunverijiliyində baş verən dəyişikliklər);

- material-texniki və sosial yeniliklər arasında qarşılıqlı əvəzetmələr vardır. Belə ki, müəssisədə əmək məhsuldarlığı yeni texnikanın və texnologiyanın tətbiqi vasitəsilə və həmçinin əməyin təşkili və stimullaşdırılmasının mütərəqqi formalarının tətbiqi sayəsində yüksələ bilər. Bir sıra hallarda ikinci yol daha əlverişli və ujuz başa gəlir.

İnnovasiya potensialına görə yeniliklər aşağıdakı kimi bölünürlər.

- radikal və baza yenilikləri (prinsipjə yeni texnologiyalar, idarəetmənin metodları, məhsul növləri);

- kombinə edilmiş yeniliklər (müxtəlif əlaqələndirmələrdən istifadə edərək elementlərin konstruktiv birləşdirilməsi);

- modifikasiya olunmuş yeniliklər (mövjud konstruksiyaların və prinsiplərin yaxşılaşdırılması).

Texnikanın, texnologiyanın və istehsalın təşkilinin təkmilləşdirilməsi vəzifəsi birbişə bazarda tələb və təklifin dəyişilməsi dinamikası ilə əlaqələndirilməlidir.

Texniki yeniliklərin xarakterik jəhətləri istehsalın texniki bazasında baş verən kəmiyyət dəyişiklikləri ilə fərqlənir yəni:

- ixtiraların tətbiqi nəticəsində istehsalın texniki səviyyəsində keyfiyyət sıçrayışı;

- yeniliklərin tətbiqi nəticəsində iqtisadi sosial və ekoloji effektin əldə edilməsi.

İnnovasiyanın texniki, iqtisadi və sosial nəticələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Məhsulun çeşidi təzələnir və rəqabət qabiliyyəti yüksəlir, əhalinin artan tələbatının ödənilməsinə bilavasitə imkan verir;

2. İstehsalın səmərəliliyi yüksəlir, mövjud resursların qənaətlə istifadə olunmasına istehsal xərjlərinin azalmasına, mənfəətin artmasına səbəb olur;

3. Yeniliklər əhəmiyyətli sosial nəticələrlə səjiyyələndirilir.

Elm və texnika nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqi əməyin xarakterini dəyişir əmək şəraitini yüngülləşdirir, ağır əl əməyini aradan qaldırır.

Yeniliklər istehsalda keyfiyyət dəyişiklikləridir. Onları texnika və texnologiyaya, istehsalın təşkilinə və idarəetməyə aid etmək olar. Bunlar bir-birilə sıx əlaqədirlər və məhsuldar qüvvələrin inkişafına, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsində keyfiyyətli pillədir.

Texniki yeniliyin xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- texniki səviyyədə keyfiyyətli sıçrayış (ixtiraların realizə olunması nəticəsi-yenilik meyarı);

- yeniliklərin tətbiqi nəticəsində iqtisadi, sosial, ekoloji və başqa səmərəliliyin böyük ölçüsü (səmərəlilik meyarı);

Bu meyarlar yeniliyi xırda çoxsaylı texniki səmərələşdirmələrdən fərqləndirməyə imkan verir.

Hazırda elm və istehsalat arasında birbaşa əlaqə yaradılmış, çox vaxt elmi ideyalar istehsalatda həyata keçirilir.

Elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi sənaye məhsullarının daim yeniləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Sənaye məhsulu hər 5 ildən bir təqribən 80 faiz yenilənir. Son 20 il ərzində məhsulun illik yeniləşməsinin orta faizi 4-5 dəfə; daha mütərəqqi sahələr üzrə 6-7 dəfə artmışdır.

Beləliklə, iqtisadi ədəbiyyatlarda innovasiya haqqında müxtəlif təriflərə rast gəlinir.

1. İnnovasiya – istehsal orqanizminin ilkin strukturunda dəyişikliklərdir, yəni onun daxili strukturunun yeni vəziyyətə keçididir;

2. İnnovasiya – yeni praktiki vasitələrin yaradılması, yayılması və istifadəsinin kompleks prosesidir (İnsanların məlum tələblərinin daha yaxşı təmin edilməsi üçün yeniliklərdir);

3. İnnovasiya-yeni texnoloci ideyaların, təkliflərin, elmi-texniki qərarların, praktiki tətbiq edilməsi və həyata keçirilməsidir;

4. İnnovasiya – yeni texnologiya şəklində yeniliklərin, məhsul və xidmət növlərinin, istehsal, maliyyə, kommersiya və inzibati xarakterli təşkilati-texniki və sosial-iqtisadi qərarların mənfəətli istifadə edilməsidir;

5.İnnovasiya – aprılmış elmi tədqiqatların və xidməti kəşflərin istehsalata tətbiq edilən (əvvəlki analoqlardan fərqli) obyektlerdir.

Həmin təriflərdə iki jəhəti xüsusi qeyd etmək olar: birinci, bu «yeni ideya», məhsul, xidmətdir; ikinci, istehsalata yeniliklərin tətbiq edilməsidir ki, nəticədə sisteminin özü dəyişir, istehsal yeni keyfiyyətli vəziyyətə keçir.

Son illərdə sənayejə inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ, Almaniya, Yaponiya və s.) riskli yüksək texnologiyanın («xay-tek») xüsusunin artması müşahidə olunur. Mütərəqli texnologiya üzrə hazırlanmış məhsulların həyat tsikli adi sənaye məhsullarına nisbətən 3 dəfə kiçik olur.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün yeniliklərin yaradılması və tətbiq edilməsi çox vacibdir. Yeniliklər bazar qanunlarının tələblərinə uyğun olaraq jəmiyyət-istehsal – istehlak proseslərində iştirak edənlərə qarşılıqlı fayda verir. Bu mexanizm normativ-hüquqi və təşkilati-iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutmalıdır. Bu tədbirlər aşağıdakı istiqamətdə görülməlidir:

1. Əlverişli iqtisadi şəraitin yaradılması;
 - özəlləşdirilən sənaye müəssisələrinin struktur dəyişikliklərinin yeni texnika və texnologiyadan istifadə etməklə aparılması;
 - maliyyə vəsaitlərinin istehsalat müəssisələrinin yenidən qurulmasını jəlb edilməsinin stimullaşdırılmasını təmin edən maliyyə bazarının yaradılması;
 - rəqabətli təmin edən dövlət tənzimləmə qanunverijiliyi sisteminin yaradılması və s.
2. Əlverişli elmi-texniki mühitin yaradılması;
 - elmi kadrların ixtisas yönümünün dəyişdirilməsi sisteminin yaradılması. (Rusiya Federasiyası və digər ölkələrin imkanlarından istifadə edilməsi də daxil edilməklə);
 - dövlət sifarişləri sisteminin formalaşdırılması və bunun üçün məqsədli məliyyələşdirmənin tətbiqi;
 - sənaye müəssisələri və elmi təşkilatların kooperasiyasının dəstəklənməsi;
 - elmi-texniki sahədə kiçik sahibkarlığın dövlət dəstəyə və s.

3. İnnovasiya fəaliyyətinə şərait yaradan investisiya iqliminin formalaşdırılması:

- innovasiya xərjlərinin stimullaşdırılması, yeni texnologiyalara əsaslanan maşınqayırma sənayesinin məhsullarının ixrajının genişləndirilməsinin təmin edən vergi sisteminin yaradılması;

- innovasiya sahibkarlığı subyektlərində güzəştli kreditlərin verilməsi mexanizminin işlənilib hazırlanması.

4. Elmi, elmi-texniki və innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr şəbəkəsinin yaradılması:

- müəssisələrin potensial imkanlarının qiymətləndirilməsi və müflisləşmə meyarının seçilməsi;

- müflisləşmiş müəssisələrə dövlət yardımı, köməyi mexanizminin yaradılması;

- elmi müəssisələrin inventarizasiyası, attestasiyası və gövlət akreditasiyası sisteminin yaradılması.

İnnovasiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsi mövjud iqtisadiyyatın bazar münasibətlərinə keçirilməsinin başlıca şərtlərdən biridir. Bazar münasibətləri şəraitində dövlət başlıca funksiyası-şəxsiyyətin, mülkiyyətin və sahibkarlığın azad olmasını qorumaqdır.

Azərbaycan sənayesini düşdüğü böhran vəziyyətindən çıxarıb inkişaf etdirmək üçün ölkənin elmi-texniki və innovasiya strategiyasını işləyib hazırlamaq lazımdır. Bu strategiya aşağıdakı istiqamətləri özündə əks etdirməlidir:

1. Elm və texnikanın sıçrayış istiqamətlərində maddi, maliyyə və intellektual resursların təmərnüzləşdirilməsini nəzərə almaqla sənayenin müxtəlif sahələrində elmi-texniki potensialın restrukturizasiyası aparılması;

2. Bahalı cihaz və avadanlıqlardan istifadə etməklə elmtutumlu məhsulların istehsalı ilə məşğul olan innovasiya fəaliyyəti subyektləri üçün effektiv bazar mexanizmi kimi lizinqdən istifadə sisteminin işlənilib hazırlanması;

3. İnnovasiya fəaliyyətini genişləndirmə və kapital bazarının inkişafına şərait yaratmaq üçün bank kreditinin jəlb edilməsi sistemi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;

4. Neftin, neft məhsullarının və qazın ixtirajından alınan mənfəətin bir hissəsinin innovasiya fondu yaratmaq üçün ayrılması sisteminin hazırlanması və istifadəsi;

5. Elmi-texniki işçilər, alimlər və mütəxəssislərdən innovasiya layihələrinin işlənilməsi və idarə olunması institutunun yaradılması;

6. İnnovasiya fəallığının əhəmiyyətli dərəcədə artırılmasını təmin edən vergi sisteminin tətbiq edilməsi.

İnnovasiya sferasında dövlət orqanlarının əsas funksiyalarına daxildir:

- elmi tədqiqatlara və innovasiya fəaliyyətinə vəsaitin toplanması;
- innovasiya fəaliyyətinin kordinasiyası;
- innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması, innovasiya risklərinin sığortalanması, köhnəlmiş məhsul istehsalına görə dövlət sanksiyalarının qoyulması;

- innovasiya proseslərinin hüquqi bazasının, xüsusilə müəlliflik hüququnun müdafiəsi və intellektual mülkiyyətin mühafizəsi sisteminin yaradılması;

- innovasiya fəaliyyətinin kadr təminatı;
- elmi-innovasiya infrastrukturunun formalaşması;
- innovasiyanın sosial və ekoloji yönümlü olmasının təmin edilməsi;
- innovasiya proseslərinin beynəlxalq aspektlərinin tənzimlənməsi.

İnnovasiya fəaliyyətinə dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- elmi-texniki nailiyyətlərin mənimsənilməsi və istehsalın tənzənməsi əsasında məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının təmin edən innovasiya aktivliyinin yüksəldilməsinə kömək göstərilməsi;

- müasir texnologiyaya təşkil edən innovasiyaya hərtərəfli dəstək verilməsi;
- innovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin rəqabətli bazar innovasiya mexanizminin effektiv fəaliyyəti və intellektual mülkiyyətin qorunması ilə əlaqələndirilməsi.

İnnovasiya fəaliyyətinin dəstəklənməsinin büdcədən kənar formalarına aid etmək olar:

- yenilikçilərin, xüsusən kiçik sahibkarlığın dövlət tərəfindən hüquqi qorunması və dəstəklənməsi;
- yenilikçilərə dövlət tərəfindən vergi, kredit, gömrük, amortizasiya, аренда güzəştlərinin yaradılması;
- innovasiya fəaliyyətinin zəruri informasiya ilə dövlət tərəfindən təmin edilməsi;
- sertifikatlaşdırma, marketinq tədqiqatları, reklam və yeni məhsulun təhizatı ilə bağlı işlərin aparılmasında yenilikçilərə dövlət tərəfindən kömək göstərilməsi;
- mürəkkəb texnikanın təmirinin həyata keçirilməsində yenilikçilərə dövlət köməyinin göstərilməsi;
- daxili və beynəlxalq kooperasiyanın dərinləşdirilməsində dövlət dəstəyinin verilməsi;
- büdcədənkanar vəsaitlərin istifadəsinin dövlət uçotunun və nəzarətin həyata keçirilməsi və s.

Mərkəzləşdirilmiş, inzibati-amirlik idarəçiliyi sistemindəki innovasiya sisteminin digər xüsusiyyətlərindən biri bu sistemdə xüsusi mülkiyyətin və ən başlıcası xüsusi intellektual mülkiyyətin olmamasıdır. Xüsusi mülkiyyətin olmaması innovasiya fəaliyyətinin motivasiyasının əsasını təşkil edən kommersiya marağının olmaması deməkdir. Çiddi planlaşdırılan təsərrüfat plan göstəriçilərinin yerinə yetirilməsini kommersiya yolu ilə deyil, inzibati üsulları ilə həyata keçirilməsini təmin edirdi. İnnovasiya fəaliyyətinin aktivləşməsinə mane olan əsas səbəblərdən biri də nazirlik və idarələr arasında daxili mənafelərin üstünlüyü idi. Milli iqtisadiyyatın dirçəldilməsi və inkişafı, ilk növbədə elm tutumlu, rəqabətə davamlı istehsal sahələrinin işə düşməsi üçün innovasiya fəaliyyəti subyektlərinin bazar münasibətlərinə uyğunlaşdırılması təmin olunmaqla bu fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi sisteminin yaradılması zəruridir. Bu ilk növbədə onunla şərtlənir ki, innovasiya fəaliyyəti bir qayda olaraq risklə bağlıdır. Dövlətin tənzimlənmə mexanizmi bazar iqtisadiyyatı şəraitinə adaptasiya oluna bilən innovasiya sahibkarlığının yaranması, istehsalın yenidən qurulması və elmi təşkilatların fəaliyyət istiqamətlərinin məqsədyönlü adekvat dəyişilməsini və elmi-texniki

kompleksin təşkilati strukturunun yenidən qurulmasını əhatə edən qlobal məsələlərdən biridir.

2. Milli innovasiya sisteminin yaradılmasının hüquqi bazası

Keçid iqtisadiyyatlı ölkələr, o cümlədən Azərbaycan Respublikası sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirmək, sivil bazar iqtisadiyyatı formalaşdırmaq və əhalinin həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq üçün sənaye müəssisələrinin mütləq restrukturizasiyası aparılımlıdır. Çünki Azərbaycanın sənaye müəssisələrində əsas fondların fiziki və mənəvi aşınma dərəcəsi 75 faizi çatır, maşın və avadanlıqların faktiki istismar müddəti 25-30 il təşkil edir. Halbuki iqtisadi jəhətdən inkişaf etmiş hissəsinin normativ xidmət müddəti 10 ildən az qəbul edilir. Sənaye müəssisələrinin texniki inkişaf səviyyəsinin dünya standartlarından kəskin şəkildə geri qalması ujbətindən istehsal edilmiş məhsulların keyfiyyəti aşağı, maya dəyəri isə yüksəkdir.

Kompleks, fasiləsiz proses olan restrukturizasiya müəssisələrin yeni texnika və texnologiya əsasında modernləşdirilməsini, istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasını və sağlamlaşdırılmasını, əmək məhsuldarlığını və rentabelliği yüksəltməklə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına nail olmağı nəzərdə tutur. Azərbaycan sənaye müəssisələrini dünya standartlarına uyğun modernləşdirmək üçün təxminən 18 milyard ABŞ dolları həjmində investisiya tələb olunur. Sənaye müəssisələrinin restrukturizasiyası onları özəlləşdirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Özəlləşdirilmə müəssisələrinin restrukturizasiyasının və sağlamlaşdırılmasının ən mühüm elementidir. Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin 1 mərhələsində kiçik sənaye müəssisələri özəlləşdirilmiş, 112 orta və iri sənaye müəssisəsi isə səhmdar jəmiyyətlərinə çevrilmişdir. Hazırda dövlət mülkiyyətində 521 orta və 163 iri sənaye müəssisəsi qalır ki, onlardan bir çoxunun özəlləşdirilməsi Azərbaycan Respublikası prezidentinin 2000-ci il 10 avqust tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş «Azərbaycan Respublikasında Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı»na daxil edilmişdir.

İqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan sənayenin dirçəldilməsində və inkişafında sahibkarlıq fəaliyyəti müstəsna rol oynayır. İnstitusional struktur dəyişiklikləri aparılması, dövlət əmlakının özəlləşdirilməsi, çox növlü təsarüfatçılıq formalarının yaradılması və azad sahibkarlıq mühitinin formalaşması nəticəsində 90-ji illərin əvvəlində Azərbaycan sənayesində davam edən geriliyin qarşısı alınmışdı. Artıq 1997-ji ildə sənaye məhsulu istehsalı 0,3%, 1998-ji ildə 2.2%, 1999-ju ildə 3,8% və 2000-ji ildə 5,2% artışıdır. 1999-ju ildə respublikamızda istehsal olunmuş sənaye məhsulunun 36,1%-ni və cari ildə isə 45%-ni qeyri dövlət müəssisələri vermişdir.

Yeyinti sənaye sahələrində sahibkarlıq fəaliyyəti nisbətən üstün sürətlə inkişaf etdirilir. «Bakı tütün» ATSJ, Azərbaycan–Fransa Birgə müəssisəsi «Azəri-Kastel» şirkətlərinin Xırdalan pivə zavodu, Azəri-Türk şirkətlərinin «Koka-Kola» və «Pepsi-Kola» zavodları və digər müəssisələri istehsal – təsarüfat fəaliyyətlərinin nəticələri buna əyani sübutdur. Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafı pivə və alkoqolsuz içkilərin istehsalının çoxaldılmasına və iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, 1999-ju ildə 1998-ji illə müqayisədə pivə istehsalı 3,5 dəfə və alkoqolsuz içkilər istehsalı 25,8 dəfə artmışdır. 2000-ji il iyulun 15-də Nyu-Yorkda 157 pivə istehsalçılarının məhsullarının nümayişi etdirildiyi müsabiqədə – «əla keyfiyyət və biznes prestici» sammitində «Xırdalan» pivəsi qızıl medal almışdır. Pivə istehsalında rentabellik səviyyəsi 20 faiz və alkoqolsuz içkilər istehsalında isə 23 faiz təşkil edir.

Lakin potensial imkanlardan istifadə, daxili bazarın qorunması və iqtisadi təhlükəsizlik baxımından sənayedə sahibkarlığın inkişaf səviyyəsi qənaətbəxş deyildir. Mövjud sənaye potensialından jəmi 25 faiz istifadə olunur, sənaye müəssisələrinin qarşılıqlı borjları olduqca böyükdür. Sənaye müəssisələrinin texniki inkişaf səviyyəsinin dünya standartlarından kəskin şəkildə geri qalması uşbatından istehsal olunmuş məhsulların keyfiyyəti aşağı və maya dəyəri isə yüksəkdir. Bu səbəbdən sənaye məhsulları çətin realizasiya olunur, anbarlarda yığılıb qalır, 2000-ji il yanvarın 1-nə olan məlumata görə respublika sənayesi üzrə hazır məhsulun qalığı 678,1 milyard manata bərabərdir. Nəticədə daxili bazarda xarici ölkələrdən gətirilmiş sənaye məhsulları üstünlük təşkil edir.

Azərbaycan innovasiya sisteminin yaradılmasını və innovasiya fəaliyyətinin genişləndirilməsinin şərtləndirən əsas amillər aşağıdakılardan ibarətdir:

- İqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, yeni texnologiyalar sahəsində imkanların beynəlxalq iqtisadi əlaqələrdə istifadəsi;
- Elmi nəticələrin ənənəvi inzibati-amirlik metodları ilə tətbiqinin itirilmiş sisteminin yenisi ilə əvəz edilməsi labüdlüyü;
- Elmi-texniki və innovasiya sferalarından dövlət siyasətinin aparılması;
- Ölkənin əmək potensialının bütün qatları və ilk növbədə yüksək ixtisaslı kadrlar üçün iş yerləri yaradılması zərurəti;
- Elm tutumlu istehsal mədəniyyətinin yenidən bərpa edilməsi.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının innovasiya yolu ilə dirçəlişi həm də onunla şərtlənir ki, hələ SSR-nin tərkibində olarkən bu ölkənin kifayət qədər güclü sənaye və elmi-texniki potensialı olmuş, innovasiya təjribəsi əldə edilmişdir.

Milli innovasiya sistemi dedikdə, ümumiyyətlə, yeni bilik və texnologiyaların istehsalı və yayılması prosesinin bütün iştirakçılarının məjmusu və həmçinin onların arasında bu proses zamanı təzahür edən münasibətlər məjmusu başa düşülür.

Uzun müddət yaşadığımız sosialist təsərrüfatçılığı şəraitində innovasiya sisteminə bir qayda olaraq vahid bir sistem kimi baxılmasından çox onun tərkib hissələrinin dinamikası ayrı-ayrılıqda təmin edilirdi. Elə elmi və elmi-texniki sferaların ayrılıqda götürülməsi elmlə istehsalatın inteqrasiyasını zəiflədən əsas amillərdən biridir.

Mərkəzləşdirilmiş, inzibati-amirlik idarəçiliyi sistemindəki innovasiya sisteminin digər xüsusiyyətlərindən biri bu sistemdə xüsusi mülkiyyətin və ən başlıcası xüsusi intellektual mülkiyyətin olmamasıdır. Xüsusi mülkiyyətin olmaması innovasiya fəaliyyətinin motivasiyasının əsasını təşkil edən kommersiya marağının olmaması deməkdir. Jiddi planlaşdırılan təsərrüfat plan göstərijlərinin yerinə yetirilməsini kommersiya yolu ilə deyil, inzibatçılıq üsulları ilə həyata keçirilməsini təmin edirdi. İnnovasiya fəaliyyətinin aktivləşməsinə

mane olan əsas səbəblərdən biri də nazirlik və idarələr arasında daxili mənafehlərin üstünlüyü idi.

Təbii ki, keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan zaman Azərbaycan Respublikası özünün tam və vahid innovasiya sisteminə malik deyildi. Bu sistemin tərkib hissələri olan elmi-texniki və istehsalat potensialları ayrı-ayrılıqda SSR-nin müvafiq komplekslərinə daxil idilər. SSR-i miqyasında həyata keçirilən məqsədli elmi, elmi-texniki proqramların Azərbaycana aid olan tapşırıqları yalnız elmi-tədqiqat (yaxud konstruktor-texnolog) işi, ya da sırf istehsal fraqmenti kimi həyata keçirilirdi. Beləliklə, SSRİ məkanına daxil olduğu dövrdə Azərbaycanda vahid milli innovasiya sisteminin formalaşması üçün heç bir şərait yox idi.

Azərbaycan Respublikasının bazar münasibətlərinə adekvat milli innovasiya sisteminin yaranması və uğurlu fəaliyyəti aşağıdakı amillərdən əsaslı surətdə asılıdır: yeni texnologiyaların, yeni texnikanın, ideya və biliklərin istehsalçısı olan müəssisələr şəbəkəsinin mövjudluğu, yeni ideya və texnologiyalar əsasında yeni məhsul istehsal edən istehsalat müəssisələri şəbəkəsinin mövjudluğu, sadalanan istehsal proseslərinin iştirakçılarının (müəssisələr və digər subyektlərin) maliyyələşdirilməsi sisteminin mövjudluğu, bütün tərəflər arasında münasibətlərin tənzimlənmə mexanizminin olması.

Lakin Azərbaycan Respublikasında hələlik bazar iqtisadiyyatı sistemi mövjud deyil, bu sistemin yaranması istiqamətində yalnız addımlar atılmaqdadır. Beləliklə, indi Azərbaycanda keçid iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun innovasiya sisteminin yaradılmasında söhbət getməlidir. Keçid innovasiya sisteminin xarakterik jəhətləri əsasən bunlardır:

- bazar iqtisadiyyatından fərqli olaraq, keçid dövründə innovasiya fəaliyyəti yüksək gəlir verməyə qadir deyil;
- innovasiya sferasında qeyri-büdcə ayırmaları yox dərəcəsidədir;
- respublikanın və digər ölkələrin bankları innovasiyaların maliyyələşdirilməsinə maraq göstərmirlər;
- yeni texnologiyalar əsasında fəaliyyət göstərə bilən sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti demək olar ki, tamamilə dayanmışdır;

- elmi və elmi-xidmət müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyi aşağı düşmüş, elmə sifariş, xüsusilə dövlət sifərişi heçə enmişdir.

Milli innovasiya sisteminin yaranmasına mane olan bir sıra amillər də vardır ki, onları aradan qaldırmadan bu sistemin yaradılması mümkün deyil. Belə amillərdən biri ölkədə «mənimsəyici təsərrüfatçılığın» geniş miqyasda mövjudluğu və onun durmadan inkişaf etməsidir.

Bu təsərrüfatçılıq «istehsalçı təsərrüfatçılıqla yanaşı fəaliyyət göstərərək onun «paraziti» kimi çıxış edir» bazar münasibətlərinin formalaşmasını təmin edən bir sıra əhəmiyyətli proseslərin gedişinə mane olur, belə tədbirləri süni olaraq, hələ təşəkkül mərhələsində bahalaşdırır, istehsalın bərpasında çətinliklər törədir.

İkinjisi indiyədək ölkədə nə vahid innovasiya proqramları, nə də innovasiya layihələri üçün güzəştli şərait müəyyən edən mexanizm yaradılmışdır. Bu sahədə münasibətləri tənzimləyən qanunverijilik sənətləri paketi hələ ki yoxdur.

Üçüncü amil kimi respublikada intellektual mülkiyyət obyektlərinin qiymətləndirilməsi sisteminin yaradılmamasını göstərmək olar. Bu da bir tərəfdən özəlləşdirilən obyektlərin qiymətinin süni olaraq aşağı hesablanmasına gətirib çıxarır, digər tərəfdən də elmi-tədqiqat müəssisələrinin innovasiya fəaliyyətində iştirakını çətinləşdirir, ona olan marağı zəiflədir. Daha bir amil də respublikada intellektual məhsul bazarının yaradılmasıdır. İntellektual məhsul bazarı milli innovasiya sisteminin yaradılmasının ən başlıca şərtidir.

3.Elmi-texniki tərəqqinin inkişafında innovasiya

Elmi-texniki siyasət sosial-iqtisadi siyasətin bir hissəsi olub dövlətlə elmi və elmi-texniki fəaliyyətin qarşılıqlı münasibətini ifadə edir. Dövlət elmi-texniki nailiyyətlərin tətbiqini idarə və tənzim edir. Bu onunla şərtlənir ki, elmi-texniki inkişaf ölkənin iqtisadi potensialına daxildir. jünki, iqtisadi sistemin elmi-texniki potensialı elmi biliklər, innovasiya, istifadə olunmamış texniki ehtiyatlar, texnika və texnologiyalar, kadr ehtiyatları, texniki-texnoloji vasitələr, yaradıcı kollektivlər və s-nin məcmusundan ibarətdir. ETT yaradıcılıq fəaliyyətinin məhsuludur və

buna görə də onun nailiyyətlərinin istehsalata tətbiq edilməsi dövlətin elmi-texniki inkişaf proqramında nəzərdə tutulmalıdır. Məhz bu səbəbdən də dövlət ETT-nin inkişafına dair düzgün siyasət yeritməlidir.

Elmi-texniki siyasətə dövlətin elmi və elmi-texniki fəaliyyətə münasibətini ifadə edən, bu münasibətin məqsədlərini, istiqamətlərini, eləcə də dövlət hakimiyyəti orqanlarının elm, texnika və elmi-texniki nailiyyətlərin reallaşdırılması sahələrində göstərdikləri fəaliyyət formalarını müəyyən edən sosial-iqtisadi siyasətin bir hissəsi kimi baxılır. Verilmiş şərh ayrı-ayrı sahələrin, insanların fəaliyyət növlərinin inkişafı üçün, cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafında taktiki-strateji məsələlərin həllinə dair effektiv qərarların qəbulu üçün dövlət orqanlarından (qanunverici, icraedici, məhkəmə) istifadədə dövlətin fəaliyyətinin kompleks istiqamətləri baxımından ixtiyari dövlətin siyasəti anlamından doğur.

Elmi-texniki siyasət inkişafın hər bir mərhələsində həm obyektiv, həm də onun bütünlükdə quruluşunu təşkil edən amillərdə (məqsədlər, məsələlər, istiqamətlər, prioritetlər, vəzifələr, reallaşdırma mexanizmi, resurs təminatı) əks olunan subyektiv xarakterli bir sıra şərtlərdən asılı olaraq dəyişir.

Elmi-texniki siyasətin çari və perspektiv sosial-iqtisadi məsələlərin həllində yeni metodologiyanın müasir üsürlərindən istifadə imkanlarının nəticələri daha jox insanların yeni, elmi-texniki və istehsal fəaliyyətində əsas mövqe tutan obyektiv istiqamətlərin dəqiq ujetundan, bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafı şərtlərinin və amillərinin qanunauyğun dəyişməsindən asılıdır.

Müasir dövrdə dövlətin elmi-texniki siyasətinin aparılması və reallaşdırılması bir sıra müasir iqtisadi düşüncə nəzəriyyələrinə əsaslanan qanun və qanunauyğunluqların tətbiqinin ujetunu tələb edir. Bu nəzəriyyələr sırasına ümumi istehsalat, kənd təsərrüfatı sistemi, inkişafın dövriliyi, texnologiya ukladları, inkişafın yeni tipi, iqtisadi sabitlik və təhlükəsizlik, elmi-texniki potensialın dərk edilməsi və başqa nəzəriyyələr daxildir. İqtisadiyyatın bir sıra sahələrində olan iqtisadi, elmi-texniki, yeniləşmə, investisional və digər proseslərin effektiv tənzimlənməsinin təmin edilməsində dövlətin xidmətlərinin məzmun və funksiyalarının dəqiq dərk edilməsi həmçinin vacibdir.

Elmi-texniki siyasətin yuxarıda verilmiş şərhində əsaslı surətdə qeyd olunur ki, onun daxilində dövlətin elm, elmi-texniki fəaliyyət sahəsinə münasibəti ifadə olunur. İqtisadi cəhətdən bu dövlətin insana, elmi-texniki və yeni fəaliyyət sahələrində məşğul olan insanlar qrupuna, yeni əməyin nəticələrinə, dövlət orqanları tərəfindən elmi və elmi-texniki fəaliyyətin nəticələrinin ümumi istehsal sistemində rolu və əhəmiyyətinin nəzərə alınmasına münasibətidir.

Son 15-20 ildə dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində əmək kollektivlərinin, region və ölkələrin iqtisadi və sosial inkişafında elmi tədqiqat və axtarışların radikal dəyişən rolu ilə şərtləndirilən prinsipial yeni elm tərzi formalaşmışdır. Elmi və elmi-texniki əməyin, xüsusilə yeni tipli sistem texnikası və baza texnologiyasının nəticələri müxtəlif səviyyəli kənd təsərrüfatı sisteminin iqtisadi inkişafının, onun yüksək effektivliyinin və bazar mühitində iqtisadi sabitliyinin təmin olunmasının yenitipinə mərhələli kejidin əsaslı, quruluş əmələ gətirən üsürlərinə jevrilmişlər.

Elmi-texniki və innovasiya fəaliyyətinin inkişaf meylləri, istehsal aparatının və istehsalın yeniləşməsi istisna olmaqla onun nəticələrinin praktikada, istehsalda tətbiqi daha jox mövcud xalqtəsərrüfatı formalarının struktur dəyişikliklərini əvvəlçədən müəyyən edir. Eyni zamanda daxili istehsal münasibətləri sisteminin dəyişilməsi elmi mühitdə yeni struktur və yeni mexanizmi tələb edir.

Beləliklə, iqtisadi inkişafın yeni tipinin formalaşması ümumi təkrar istehsalın istehsaldan əvvəlki mərhələsinin müəyyənədiçi inkişafı ilə, elm, istehsal və bazar sferaları arasında integrasiya (birləşdirmə) proseslərin güclənməsi ilə bağlıdır. Bütün bunların isə obyektiv surətdə əhəmiyyətli institusional təsirə (dövlət səviyyəsində, regional səviyyədə, ictimai formalaşma, zəhmətkeşlərin özünü təşkili və s. səviyyədə) ehtiyaçı var. Bu şəkildə, aktiv elmi-texniki siyasət təkrar istehsal prosesinin müasir inkişafının obyektiv istiqamətlərinin tələbləri ilə idarə olunur. Bu təkraristehsal prosesində istehsaltan əvvəlei elmi mühəndis, investisional, kadr, struktur və sahibkar hazırlıq prosesləri təkcə artan rol oynamır, həmçinin bütövlükdə təkrar istehsalın nəticəliliyini və effektivliyini daha jox müəyyən edir.

Təkrar istehsal prosesləri müxtəlif təsərrüfat sistemləri jərjivəsində çərəyan edirlər. Buna görə də, təkrar istehsalın effektivliyi bir jox çəhətdən müxtəlif təsərrüfat dəyişikliklərinin qarşılıqlı asılılıq və qarşılıqlı təsir xüsusiyyətlərindən asılıdır. Təsərrüfat sistemi adı altında konkret şəkildə avtonom funksiyalaşdırma qadir olan, hazırki sistemdə mövcud olan insanların əmək birliyinin maraqları ilə bağlı, kompleksli təsərrüfat nailiyyətləri üçün məqsədyönlü şəkildə təşkil olunan istehsal qüvvələri və onlarla təşkilati-iqtisadi münasibətlərdə qarşılıqlı əlaqədə olanların birliyi başa düşülür.

Dövlət siyasətinin obyektlərindən biri olan elmi və elmi-texniki fəaliyyət müxtəlif təsərrüfat sistemləri və onların şərtləri daxilində həyata keçirilir. Yəni, dövlətin elmi-texniki siyasəti onun əsas iqtisadi funksiyaları ilə uzlaşan struktur, sənaye, innovasiya, investisiya və s. dövlət siyasətləri ilə sıx bağlıdır.

Qarışıq iqtisadiyyat şəraitində ilkin təsərrüfat sistemləri dövlət orqanlarından asılılıqdərəcəsinin (hüquqi, iqtisadi, resurs və s.) müxtəlif mərhələlərində yerləşən zaman bütövlükdə sosial-iqtisadi siyasət, ardıcıl olaraq isə elmi-texniki siyasət tapşırıqlar, istiqamətlər üzrə, xüsusilə də, əvvəlki institusional şərtlər, reallaşdırma mexanizmi baxımından get-gedə jətinləşir. Dövlətin əlaqələndirici, motivləşdirici, analitik və nəzarət rolunu oynayan funksiyaları əhəmiyyətli dərəcədə artırırlar. Məsələn, elmin inteqrasiyası məsələlərinin həlli, istehsal və bazar (onlarsız elmi fəaliyyətin kommersiyalaşdırılması mümkün deyil) əhəmiyyətli dərəcədə dövlət orqanlarının əlaqələndirici, məlumatlandırıcı və həvəsləndirici qüvvələri ilə təchiz olunurlar. Dövlətin elmi-texniki siyasətinin bir jox komponentləri – vəzifələr, istiqamətlər, formalar, metodlar və s. vahid elmi təkrar istehsal dövrü üzrə proporsional şəkildə qurulmuş təsərrüfat sistemlərinin vəziyyətinə, həmçinin onların xüsusiyyətlərinə əsasən əvvəlçədən təyin olunur. Vaçib xüsusiyyətlərin sırasında iqtisadi sabitlik xüsusiyyətini, özünü təmin etmə xüsusiyyətini, yəni təsərrüfat sisteminin inkişafı üçün verilmiş jərjivədə əsas resurs amillərini təkrar istehsal etmək və ya onların xariçdən şəxsi təsərrüfat fəaliyyətinə effektiv çəlb olunması üçün şərait yaratmaq imkanını da qeyd etməliyik. Buna görə də, dövlətin elmi-texniki siyasəti bir qayda olaraq, bilavasitə elmi-texniki fəaliyyətə, intellektual əməyə təsir göstərmir, onlar üçün nisbətən əlverişli təşkilati,

hərəkətverici, struktur, resurslu və hüquqi şərait yaradır, təkrar istehsal əlamətinə görə bir-biri ilə bağlı təsərrüfat sistemlərinin inkişafına, formalaşmasına təsir göstərir, elmi, innovasiya və bütövlükdə işin gedişatının inkişafını təmin edir.

Dövlətin elmi-texniki siyasətinin tədqiqi və həyata keçirilməsi üçün bir jox yerli və xarici mütəxəssislərlə işlənmiş texnoloji dönüş nəzəriyyəsi də daxil olmaqla iqtisadi inkişafın dövriliyi nəzəriyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu nəzəriyyələr təsərrüfat sistemlərinin texnoloji inkişafı, texnoloji dəyişikliklərin modelləşdirilməsi, texnoloji ukladların inkişafı və qarşılıqlı təsiri, iqtisadiyyatda texnoloji inkişafın zəruri, dəyişdirici böhranları ilə, onların proqnozlaşdırılması ilə, nisbətən az itkilərlə onlardan çıxma yolları ilə innovasiya üsullərinin müasir istifadəsi və formalaşması proseslərinin elmi cəhətdən dərk edilməsi üçün əsas hesab olunurlar. Elmin inkişaf dövriliyinin, elmi-texniki yaradıcılığın, istehsal aparatının radikal texnoloji cəhətdən yeniləşməsinin təbiətinin qavranılması elmi-texniki siyasətin tapşırıq və istiqamətlərinin daha optimal şəkildə seçilməsinə, onların vaxtında tətbiqinə, elmin bütün bölmələrində istehsalla qarşılıqlı təsir ujetunun üstünlüklərinin və ölkənin, regionun və ya başqa bir sistemin üstün sosial-iqtisadi və siyasi məsələlərinin həllinin müəyyən edilməsinə şərait yaradır.

Dövlətin sosial-iqtisadi siyasəti həmişə bir jox şərtlərdən asılı olan, istehlakçının mənafeyinə uyğun məhsul və xidmətlər istehsalında hər hansı təsərrüfat sisteminin imkanlarının qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Müasir dövrdə iqtisad elminin seydiyi şərtlərdən innovasiya amilləri (yeni texnika, material, texnologiya, əməyin və istehsalın təşkili, motivasiya), onların mövcudluğu və daha effektiv istifadəsi təsərrüfat sistemində maksimal nəticə əldə etməyə şərait yaradır.

Elmi-texniki fəaliyyətin nəticələrinin müxtəlif vəziyyətlərinin, hallarının təhlili göstərir ki, onlar intellektual, yaradıcı əməyin yekunu hesab olunaraq elmi təkrar istehsal dövrünün əsas fazaları üzrə bölüşdürülə bilirlər.

Potensial anlayışının hərəkətə gətirilə bilən, müəyyən məqsədə nail olunmaq üçün istifadə edilə bilən imkanlar, vasitələr, ehtiyatlar çəmi kimi başa

düşülməsindən belə məntiqi nəticə çıxarmaq olar ki, bu və ya digər təsərrüfat sisteminin elmi-texniki potensialının əsasında elmi təkrar istehsal dövrünün müxtəlif mərhələlərində yerləşən elmi biliklər, innovasiyalar, həmçinin istifadə olunmayan texniki və texnoloji ehtiyatlar, kadr resursları, fəaliyyətdə olan təşkilatlar, qeyri funksiyalaşdırıcı texniki və texnoloji resurs ehtiyatları, kollektivin yaradıcılıq potensialı durur.

Konkret istehlak dəyərinin təkrar istehsalında istifadə olunan yeniliklərin hazırlığı müddəti bir sıra amillərdən asılı olan elmi-texniki və innovasiya proseslərinin gedişində həyata keçir. Bu amillər aşağıdakılardır:

- a) ilkin formada yerləşən yeniliklər;
- b) investisiya, kadr və sahibkar resursları da daxil olmaqla bütün vəçib şərtlərin mövcudluğu;
- j) mövcud yeniləşdirilmiş idarəetmənin bütövlüyü.

Lakin vaxt amili yalnız biliklərin dəyişilməsi müddətini qabaqcadan müəyyənləşdirmir, həmçinin müxtəlif taktiki və strateji məqsədlərdən asılı olaraq elmi-texniki potensialın müxtəlif jür qiymətləndirilməsini şərtləndirir. Bu metodoloji nəticə ümumi elmi-texniki potensialın taktiki və strateji bloklara bölünməsinə əsas verir.

Taktiki potensial təsərrüfatsistemi şəraitində istifadə müddəti 1-5 il olan yeniliklərdən (innovasiyalardan) ibarətdir. Strateji potensial isə istehsal və hazır məhsulun yerləşdirilməsi prosesində istifadə müddəti 5 ildən çox olan yeniliklərin dəyişdirici imkanları ilə şərtlənir. Ümumi elmi-texniki potensial taktiki və strateji potensialların sadəcə çəmini deyil, onların hər hansı birliyini nəzərdə tutur. çünki ikinci birinçisinin istifadəsindən asılıdır.

Yuxarıda göstərilmiş siyahıda içtimai maraqların daşıyıcısı, planlaşdırıcı, istiqamətləndirici, əlaqələndirici və digər funksiyalara malik olan bərabər hüquqlu subyekt yoxdur. Belə subyektlər kimi çəmiyyətin adından dövlət hakimiyyət orqanları timsalında dövlət özü çıxış edə bilər. Lakin dövlət elmi və elmi-texniki fəaliyyətin bütün qalan subyektlərinə münasibətdə öz xüsusi funksiyaları, hüquq və öhdəlikləri olan xüsusi subyektdir. Bu halda dövlət qalan subyektlərin hüquqlarının qarantı kimi, çəmiyyətdə bütövlükdə inkişafın təmin olunması üçün bütün

subyektlərin qüvvələrinin əlaqələndiricisi kimi, elmi texnoloji, elmi təkrar istehsal və innovasiya proseslərinin funksiyalaşdırılmasının vahid hüquqi və məlumat sahəsinin yaradıcısı kimi jıxış edir. Ona görə də dövlətin elmi-texniki siyasətinə elmi-texnoloji və yeniləşdirmə proseslərinin bütün iştirakçılarının maraqlarının balanslaşdırılması əsasında insanların bütün fəaliyyət növləri üzrə sahələrin yeniləşdirilməsi üçün innovasiyaların yaradılması, dəyişdirilməsi və istifadəsinə görə elmi-texniki fəaliyyətin qalan subyektləri ilə dövlətin arasındakı iqtimai-iqtisadi münasibətlərin birliyi kimi baxılır.

Elm və praktikada dövlətin elmi-texniki siyasətinin həyata keçirilməsinin aşağıdakı prinsipləri nəzərdən keçirilmişdir:

1. Fəaliyyətin nətiçəsinə görə işjinin və kollektivin məsuliyyətinə uyğun elmi, texniki yaradıcılığın azadlığı;
2. Siyasətin və onun ayrı-ayrı elementlərinin düzüb qoşulması və həyata keçirilməsi zamanı elmi və siyasi iqtimaiyyətin çəlb edilməsi və aşkar edilməsi;
3. Elmi-texniki fəaliyyətin ayrı-ayrı istiqamətlərinin və onların resurs və hüquqi təminatının inkişafının üstünlükləri;
4. Elmi və elmi-texniki məlumatı əldə etmək sərbəstliyi, azadlığı;
5. İntellektual mülkiyyətin hüquqi müdafiəsi;
6. Dövlət tənzimlənməsi və yaradıcı kollektivin özünü təşkilini əlaqələndirmək;
7. Elmi-texniki fəaliyyətdə mülkiyyət formalarının müxtəlifliyi;
8. Elmi-texniki fəaliyyətdə rəqabət və sahibkarlıq;
9. Elmi-texniki fəaliyyətin, istehsalın və bazarın inteqrasiyası;
10. Kijik firmalar da daxil olmaqla müxtəlif səviyyəli təsərrüfat sistemində olan elmi və innovasiya fəallığının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması;
11. Elmi-texnik siyasətin həyata keçirilməsinin joxsbyektliliyi;
12. Elmi-texniki fəaliyyət növü kimi dövlətin aktiv rolu;
13. Beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığın inkişafı;
14. Elmi və elmi-texnoloji potensialların inkişafına sistemli yanaşma;

15. Dövlətin elmi-texniki siyasətinin əsas məqsəd və vəzifələrinə müvafiq olaraq innovasiya fəaliyyətinin elmi, elmi-texniki və digər növlərinin dövlət tərəfindən aktiv stimullaşdırılması.

Elmi-texniki siyasətin məzmunu hər şeydən əvvəl məqsəd və vəzifələrin toplumundan ibarətdir. Bu məqsəd və vəzifələri üç blokda qruplaşdırmaq olar:

Birinci blok, dövlətin elmi-texnoloji potensialının inkişafı və saxlanması ilə, elmi tədqiqat və təcrübə konstruktor laboratoriyalarının ənənələrinin saxlanması və artırılması ilə, insanların başlıca fəaliyyət sahələrində texnoloji ukladların dəyişməsinin təmini, dövlətin təhlükəsizliyinin təmini imkanları ilə bağlı məqsəd və vəzifələrin ümumi sistemini nəzərdə tutur.

İkinci blok, dəyişən innovasiya üsürləri sisteminin formalaşması üçün mövcud elmi-texnoloji potensialdan maksimal və daha səmərəli istifadəyə təminat verən məqsəd və vəzifələri birləşdirir.

Üçüncü blokda, fasiləsiz təkrar istehsal əsasında birinci iki qrupun məqsədə çatmasına və problemlərinin həll olunmasına şərait yaradan bütün şərtlər toplumunun yaradılması üzrə vəzifələr birləşmişlər. Onların tərkibinə bütün səviyyələrdə, hər şeydən əvvəl müəssisə, birlik, korporasiya səviyyələrində təsərrüfat sistemlərinin investisiya və innovasiya işlərinin təmin edilməsində məsələlərin həlli və üstün sosial məsələlər kompleksinin həlli daxildir.

Elmi-texniki siyasəti tədqiq edərəkən qanunauyğun şəkildə belə bir nəticəyə gəlirlər ki, elm – güclü istehsal qüvvəsi, elmi-texnoloji potensial – dünya bazarında istənilən ölkənin əsas rəqabətə davamlılıq faktoru, elmi ixtiraların daha səmərəli və məqsədyönlü istifadəsi ilə yaxın və uzaq gələcəkdə hər hansı təsərrüfat sisteminin davamlı inkişafının ən vacib şərtlərindən biri hesab olunur.

Dövlətin elmi-texniki siyasətinin strateji məqsədləri elmi-texniki potensialın səmərəli istifadəsi, rəşional yerləşdirilməsi və inkişafı ilə, vacib sosial məsələlərin reallaşdırılması ilə, material istehsalı sahəsində mütərəqqi struktur dəyişikliklərinin təmin edilməsi, onun səmərəliliyinin və məhsulların rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi ilə, iqtisadi şəraitin və dövlətin məlumat resurslarının mühafizəsinin yaxşılaşdırılması ilə, dövlətin özünümüdafiə, şəxsiyyətin, çəmiyyətin və dövlətin təhlükəsizlik qabiliyyəti ilə, elm və təhsilin,

həmçinin elmin, istehsal və bazarın qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi ilə bağlıdır.

Bildiyimiz kimi hazırkı şəraitdə dünyanın bir sıra dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan bazar münasibətlərinə kejid dövrünü yaşayır. Kejid dövrünün müasir iqtisadi vəziyyəti üçün aşağıdakı xüsusiyyətlər xarakterikdir:

1. Mülkiyyətin müxtəlif formalarına, joxukladlılığın yaradılmasına kejid;
2. Azad rəqabət, antiinhisar fəaliyyəti;
3. Dövlət tənzimlənməsi, iqtisadiyyatın strukturunun yenidən qurulması;
4. Xalq təsərrüfatında neqativ struktur deformasiyasına gətirib çıxaran elmi təkrar istehsalın əsas iqtisadi mütənasibliyinin pozulması;

5. Öz nailiyyətlərində daha jox güclü müasir elmi-texnoloji təchizata, həmçinin bir qayda olaraq vahid Milli valyutaya əsaslanan xariçi istehsaljıların daxili məhsul bazarlarına təzyiqi;

6. Kejid dövründə bir jox ilkin istehsal bölgələrinin iqtisadi, o cümlədən maliyyə çəhətdən sərbətsizliyi (qeyri-sabitlik),

7. Milli xalq təsərrüfatının iqtisadi təhlükəsizliyinin bir jox kriteriyalarının pozulması;

8. çiddi resurs məhdudiyyətləri;

Bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq müasir dövrdə dövlətin elmi-texniki siyasətinin aşağıdakı məqsəd və vəzifələrini ayırmaq olar:

1. Daxili və dünya bazarlarında yerli məhsulların, o cümlədən yeni texnika və texnologiyanın rəqabətədavamlılığı;

2. İqtisadiyyatın yeni texnoloji mərkəzinin mərhələli formalaşması, onun istehsal aparatının yeniləşməsi, dünya təsərrüfatında Milli istehsalın texnoloji təhlükəsizliyinin, rəqabətədavamlılığının təmin edilməsi;

3. Ölkənin kifayət qədər məhsul, xammal və materiala təmin edilməsi;

4. İnsanların həyat fəaliyyəti üçün, tərəf mühitin saxlanması və yenidən bərpası üçün sağlam iqtisadi şəraitin yaradılması;

5. İstehsalla mütənasib, keyfiyyət çəhətdən inkişaf etmiş infrastrukturun (rabitə, nəqliyyat, informatika, xidmətlər və s.) yaradılması;

6. Ölkənin təbii və insan resurslarının saxlanılmasına (qorunmasına) və səmərəli istifadəsinə təsir;

7. Elmi-texnoloji potensialın effektiv istifadəsi üçün institusional şəraitin yaradılması;

8. Ölkənin Milli təhlükəsizliyinin elmi-texnoloji əsaslarının, müdafiə qabiliyyətinin hərbi-texniki bazasının formalaşması.

Sosial-iqtisadi nöqtəyi nəzərdən dövlətin elmi-texniki siyasəti onun bütün funksiyalarının yaradıcılıq əməyinin xüsusiyyəti nəzərə alınaraq elmi-texniki fəaliyyətin dəstəklənməsinə istiqamətlənməsidir. Bu siyasət strateji və taktiki planda cəmiyyətin inkişafının sosial, iqtisadi, ekoloji və siyasi məqsədlər sistemində nail olmaq üçün bu əməyin mövcud və mümkün olan resurslarından daha effektiv istifadəyə yönəldilib. Bu zaman, elmi-texniki siyasətin sosial-iqtisadi tərkibi xüsusi, yaradıcı əməyin maksimal nəticələrinin əldə olunmasına və onlardan hər şeydən əvvəl taktiki və strateji sosial-iqtisadi məsələlər sisteminin həlli üçün istifadəsinə yönəldilməsindən ibarətdir.

Elmi və elmi-texniki fəaliyyətin subyektlərinə fiziki və hüquqi şəxslər, yeni mühəndis-texniki fəaliyyətinin elmi işçiləri, hər hansı bir təşkilati hüquqi formanın və ya mülkiyyət formasının elmi kollektivi, müvəqqəti yaradıcı elmi kollektivlər, kiçik sahibkar innovasiya müəssisələri, elmi və elmi-texniki fəaliyyəti dəstəkləyən müxtəlif fondlar aiddirlər. Dövlət bu adı jəkilən subyektlərə qarşı onların davranış qaydalarını, bir-birilə qarşılıqlı münasibətlərini əvvəldən müəyyən edən idarəedici qüvvə kimi jıxış edir. Amma belə yanaşma ixtiyari cəmiyyətdə olan (şəxsi, kollektiv, içtimai) sosial-iqtisadi maraqların sistemli dərk edilməsini inkar edir.

4. İnnovasiya fəaliyyəti və sahibkarlığın təşkilinin hüquqi təminatı

İnnovasiya sahibkarlığı yeniliklərin daim axtarılmasını qarşıda qoyur: yeni ideyalar məhsullar, xidmətlər, həmçinin, yeniliklərin yaradılması və tətbiqini həyata keçirərək təşkilati formalar. Belə ki, yeniliklər üçün təşkilati formalar, istehsalı üçün isə yeni texnologiyaya və təşkilati quruluşa malik edək

ki, Azərbaycan Respublikasında olan istehsal fondlarının ağır vəziyyətə düşmüş yalnız jüzi hissəsi fəaliyyət göstərir.

İnnovasiya prosest daxili ziddiyyətlidir və gözlənilməzdir. Belə ziddiyyətlər və gözlənilməzlik gündən-günə artır. Ziddiyyətlik bir daha ondan ibarətdir ki, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması üçün böyük həjmdə maliyyə resursları tələb olunur (yeni keyfiyyətli material və ya maşın yaratmaq üçün təjribələrin aparılmasına, xüsusi avadanlığın alınmasına və.s.). Digər tərəfdən, innovasiya sahibkarlığını inkişaf etdirmək üçün kadrların hazırlanması və innovasiya-kommersiya biznesi sistemi üçün kiçik müəssisələrin yaradılmasında yeni təşkilati-hüquqi mexanizmlərə ehtiyaj duyulur.

İnnovasiya sahibkarlığı üçün sahibkarlıq mühitinin olması daha vacibdir. Belə ki o, yeni ideyaların, yeniliklərin realizə edilməsi üçün müvafiq təşkilati formaların yanradılmasına imkan verə bilər. Belə mühitin elementləri aşağıdakılar ola bilər:

- sərbəst fəaliyyət resurslarına malik olan investorların olması;
- sərbəst güjlərə malik olan əmtəə istehsalsıları; (onlar birlikdə öz imkanlarından istifadə edərək rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal edə bilərlər). Bütün bunlar innovasiyanın axtarılması və tətbiqi üçün zəruri şərtlərdir.

Yeni ixtiralara və ya radikal yeni ideyalara əsasən müəssisələri (firmaları) mövjud məhsulların təkmilləşdirilməsilə məşğul olan və anjaq fəaliyyət göstərən firmalara bölmək lazımdır. Bu tip firmaların hər ikisinin olması zəruridir, onları stimullaşdırmaq lazımdır, lakin onların fəaliyyəti üçün lazım olan vəsaitlərin həjmi müxtəlifdir.

İnnovasiya sahibkarlığının təşkilati strukturları içərisində xüsusi rol kiçik firmalara aiddir. Kiçik kollektivlər həddən çox çevikdirlər və yeni ideyaları hiss etmək və onları işləyib yaymaq üçün səfərbərdirlər. İnnovasiya sahibkarlığını həyata keçirən təşkilati – hüquqi formalar çox müxtəlif ola bilər:

- Vepçur firmalar;
- Eksplerent firmalar;

- Patiet firmalar;
- Komutant firmalar;
- Biolent firmalar;
- Biznes inkubatorlar.

Vençur firmalar - kiçik innovasiya müəssisələri içərisində xüsusi yer tutur və onlara çox vaxt «riskli firmalar» deyilir. Vençur firmalar – yeni məhsul və xidmətlərin tədqiq edilməsi, hazırlanması və istehsalı istiqamətində ixtisaslaşırlar. Bu firmaların yaradıcıları alimlər-tədqiqatçılar, mühəndislər və ixtiraçılardır. Vençur firmalar əsasən elmtutumlu sahələrdə daha geniş yayılmışdır. Vençur firmalar bir neçə hüquqi və fiziki şəxsin müqavilələri və vəsaitləri əsasında yaradılır.

Vençur biznesini investisiyalaşdırma forması başqa investisiyalaşdırma formasından fərqlənir: vençur biznesinə maliyyə vəsaiti zəmanətsiz, material təminatı olmadan qoyulur, odur ki, investorlar daha böyük riskə gedirlər.

Müasir kiçik vençur müəssisələr çevik və səfərbər strukturlara malik olub yüksək və məqsədyönlü fəallığına görə fərqlənilir. Ona görə də inkişaf etmiş dövlətlər vençur firmaların fəaliyyətini alqışlayır və hərtərəfli dəstəkləyirlər.

Eksplərent firmalar «pioner» firmalar adını almışlar. Bu növ firmalar ixtiraçılıq fəallığının maksimum mənfəət əldə etmə tsiklində iştirak edir və yeni məhsulun ilk dəstini istesal edirlər. Eksplərent firmalar, vençur firmalar kimi, ölçülərinə görə çox böyük deyildir. Eksplərent firmalar texnologici fəal sahələrdə, xüsusilə elektronika, kimya sənayesində, əjzaçılıq istehsalı sahələrində yaradılır və fəaliyyət göstərir.

Patient firmalar-adətən, bazarın məhdud seqmentində fəaliyyət göstərilir, modaların, reklamların və digər vasitələrin təsiri ilə tələbləri ödəyirlər. Onlar məhsul buraxılışının artımı mərhələlərində və eyni zamanda ixtiraçılıq fəallığının azalması mərhələsində fəaliyyət göstərilir.

Komutant firmalar – məhsul buraxılışa tsiklinin ən mərhələsində fəaliyyət göstərilir. Onların elmi - texniki siyasəti məhsul istehsalının vaxtında başlamasını məmulatın texnologiyasının xüsusiyyətlərinin dərəcəsi haqqında qərarların qəbul edilməsini tələb edir. Komutant firmalar yerli, milli tələblərin təmin olunmasına yönəlir, innovasiyanı istehsal tsiklinin müxtəlif mərhələlərini – məhsulun istehsalına verilməsindən buraxılan məhsulun texnologiyasında dəyişikliklərə qədər- konkret yerli şəraitə uyğunlaşdırır.

Violent firmalar «güclü» strategiyaya malik olan firmalardır. Bu firmalar iri kapitalla, yüksək səviyyəli mənimsənilmə texnologiyasına malikdirlər. Onlar geniş istehlakçılar dairəsi üçün iri seriyalı və kütləvi məhsul istehsalı ilə məşğul olurlar və maksimum mənfəət əldə etməyə çalışırlar. Odur ki, violent firmalar istehsalın genişləndirilməsi, maşın parkının və avadanlığın dəyişməsi üçün innovasiya investisiya qoymağa çalışırlar.

Biznes inkubator – oricinal elmi - texniki ideyanı realizə edən, kiçik innovasiya firmalarının səmərəli fəaliyyətini təşkil etmək üçün əlverişli şərait yaradan ixtisaslaşmış strukturdur. Biznes inkubator bir sıra funksiyaları yerinə yetirir:

- təjribə istehsalı üçün güzəştli şərtlərə avadanlıqla təmin etmək, məsləhət xidməti göstərmək, tanınmamış firmaları biznes dairəsinə daxil etmək, hüquq və informasiya sferasında kömək göstərmək sahəsində firmaları dəstəkləmək;

- riskli texnologiyaların təjribə tətbiqinə ticarət strategiyasına nail olma işlərini aparmaq;

- təşkilati funksiyaların həyata keçirilməsinə kömək etmək.

Son zamanlar innovasiya prosesinin həyata keçirilməsi sahəsində Yaponiya dövləti nəinki ABŞ-dan, həmçinin digər inkişaf etmiş ölkələrdən xeyli irəli getmiş və həmin proses XX əsrin 60-70-ji illərindən başlayaraq indiyə qədər davam etdirilir. Müasir dövrdə Yapon «mövzəsi»nin, yəni 60-70-ji illərdən başlayaraq bu ölkənin sürətli iqtisadi sıjrayışın əsas səbəbləri haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. Bu fikirlərdən ən mühümü həmin «mövzə»nin səbəbini məhz elmi-texniki tərəqqi və innovasiya prosesindəki əsaslı dəyişikliklərlə əlaqədar olma-

sından ibarətdir. Konkret olaraq, bu, özünü son illərdə elektron hesablama texnikasının, informativ idarəetmə sistemlərinin, texnoloji prosesin avtomatlaşdırılmasının tərkibinə yuxarıda göstərilənlərdən başqa, biotexnoloqiyanın (Biotexnoloqiya termini yaxın keçmişdə yaranmış və 70-ji illərin ortalarından geniş yayılmağa başlamışdır. İlk vaxtlar dar mənada- gen mühəndisliyi metodlarının tətbiqi ilə əlaqədar texnoloji tətəqatları ifadə etmək üçün işlədəlirdi. Sonralar «biotexnoloqiya» anlayışı insan fəaliyyətinin janlı orqanizmlərə onların tərkib hissələri və ya biologi prosesləri ilə bağlı olan bütün istehsal və qeyri-istehsal sahələrini əhatə etməyə başladı) və optik elektrotexnikanın nailiyyətlərinin tətbiqini, videotexnoloqiya və yüksək möhkəmlik sintetik əvəzedijilərdən istifadəni, rotor və rotor-konveyer xətlərinin robotlaşdırılmasını, robottexnika komplekslərini (Robottexnika kompleksi-qarşılıqlı fəaliyyətdə olan robotların məjmusu, istehsal əməliyyatları qrupunun yerinə yetirilməsində kompleks avtomatlaşdırmanı təmin edir) və s. əlavə etmək olar.

5. İnnovasiya layihələrinin qiymətləndirilməsi və investisiyalaşdırılması

İstənilən investisiya layihələrinin realizə olunması material və maliyyə məsrəfləri ilə əlaqədardır. Bu, həmişə risklərlə yerinə yetirilir, çünki layihənin bazarda nə səviyyədə yer tutacağı və yeni məhsulun (xidmətin) özünə nə qədər alijı tapacağını qabaqjadan bilmək olmur. Odur ki, ilkin qiymətləndirmə mərhələsi innovasiya fəaliyyətində ən vacib mərhələdir. Qiymətləndirmənin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, innovasiya fəaliyyətində risklərin azaldılması üçün ekspertiza zəruri alimdir. Ekspertiza məsələsi layihənin elmi və texniki səviyyəsini, onun yerinə yetirilməsi imkanlarını və səmərəliliyini qiymətləndirməkdən ibarətdir.

İnnovasiya layihələri aşağıdakı ekspertiza metodları ilə qiymətləndirilir:

- yazılı təsvir;
- «əvvəlki» və «sonrakı» vəziyyətin müqayisə edilməsi;

- müqayisəli ekspertiza;

Yazılı təsvir metodu bütün ölkələrdə geniş istifadə edilir. Onun mahiyyəti həyata keçiriləjək layihənin müəyyən əmtəə və xidmət bazarında vəziyyətə potensial təsirini öyrənməkdən ibarətdir. Alınan nəticələr ümumiləşdirilir, proqnozlar tərtib edilir və yanaşı proseslər nəzərə alınır. Məsələn, o elmi-tədqiqat, təjribə-konstruktor işləri (ETTKİ) sferası ilə patent hüququ, vergi qanunverijiliyi, kadrların hazırlanması və s. məsələlərin qarşılıqlı əlaqələrini nəzərə almağa imkan verir. Bu metodun əsas nöqsanı iki və daha çox alternativ variantı dəqiq müqayisə etməyə imkan verməsidir.

«Əvvəlki» və «sonrakı» vəziyyətin müqayisə edilməsi metodu müxtəlif layihələrin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstərijilərini nəzərə almağa imkan verir. Lakin bu metodun nöqsanı ondan ibarətdir ki, informasiya və proqnozların subyektiv inteqrasiyasının ehtimalı böyükdür.

Müqayisəli ekspertiza dövlətdən maliyyə alajaq və almayajaq müəssisə və təşkilatların vəziyyətlərinin müqayisə edilməsi üçün istifadə edilir. Bu metodda əsas diqqət həyata keçirilən layihənin potensial nəticələrinin müqayisəsinə verili k. bu da qısamüddətli və tez özünü ödəyən layihələrin hazırlanması üzrə konkret qərarların iqtisadi əsaslandırılmasının yoxlanılmasının tələblərindən birini təşkil edir. Əlbəttə, bu metodun da nöqsanı vardır, məsələn uzunmüddətli layihələr üçün tətbiq oluna bilmir.

İnnovasiya layihələrinin ekspertiza metodlarının nöqsanları və üstünlüklərini nəzərə alaraq, onların kombinasiyalarından istifadə edilir.

İnnovasiya layihələrinin realizə olunma dərəcəsinin qiymətləndirilməsi dəqiq informasiya az olduğu halda aparılır. Odur ki, qiymətləndirmə intervallarla-optimal proqnozlardan pessimist proqnozlara qədər aparılmalıdır.

Ekspertiza keyfiyyətli innovasiya ləfihəsinin seçilməsini təmin etməlidir. İnvestorlara təqdim olunan investisiya layihələri müqayisə olunmalı və vahid göstərijilər sisteminin köməkliyi ilə təhlilə məruz qalmalıdır. Bu o deməkdir ki,

variantlar uzrə informasiya bazası, dəqiqlik, dəyər və natural ifadəsində göstərijilərin təyin olunma metodları müqayisə oluna bilməlidirlər.

İnnovasiya sahibkarlığının inkişafı investisiya qoyuluşu ilə əlaqədardır, çünki sərmayə qoymadan yeniliklərə nail olmaq qeyri-mümkündür. İstehsal vasitələrini, yeni elmi-texniki məhsulu istehlakçıya çatdırmaq üçün maliyyə vəsaiti lazımdır.

«İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanunu (13 yanvar 1995-ci il tarixdə qəbul olunub) ölkə iqtisadiyyatına sərmayənin intensiv jəlb edilməsinə, ondan sosial-iqtisadi bazanın və beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın inkişafı üçün səmərəli istifadə olunmasına yönəldilmişdir. Qanunda yazılır ki, İnvestisiya – gəlir (mənfəət) və ya sosial səmərə əldə etmək məqsədilə sahibkarlıq və digər fəaliyyət növləri obyektlərinə qoyulan maliyyəvəsaitindən, habelə maddi və intellektual sərvətlərdən ibarətdir. İnvestisiya fəaliyyəti investisiya qoyuluşu və onun həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bütün hərəkətlərin məjmusudur. İnvestisiya qoyuluşunun həmişə alternativ istiqamətləri vardır:

- uzunmüddətli istifadə olunan malların, yaxud daşınmaz əmlakın alınması yolu ilə pul vəsaitinin qoyuluşu;
- qiymətli kağızlar şəklində aktivlərin əldə edilməsi (maliyyə investisiyası);
- innovasiya sahibkarlığına investisiya qoyuluşu.

İnvestisiya qoyuluşu istiqamətinin seçilməsi normal risq vaxtı yüksək gəlir götürmək barədə ehtimala, fərziyyəyə əsaslanır. Odur ki, innovasiya sahibkarlığının inkişafına investisiya qoyuluşunun səjiyyəvi xüsusiyyətləri vardır.

Birinjisi, iqtisadiyyatın bir sahəsində investisiya boşluğunun obyektiv baş verməsinə, digər sahəsində isə yeniliklərin tətbiqinə, məhsulun intensiv təzələnməsinə və işçilərin ixtisas səviyyələrinin artırılmasına olan tələbatın lokallaşdırmasına gətirib çıxaran innovasiya prosesinin dalğavari xarakterini nəzərə alır. İnvestisiyanın bu xüsusiyyəti əsas kapitalın artması mexanizmi ilə

bağlıdır və yeni biliklərin, intellektual əməyin yaratdığı məhsulların toplanmasının diskret xarakterini əks etdirir.

İkinjisi, investisiya qoyuluşu ilə alverdən qaçmaq lazımdır, o, gələjəkdə sabit gəlir əldə etmək məqsədi güdür və uzunmüddətli xarakter daşıyır.

Üçüncüsü, innovasiya sahibkarlığına investisiya təkjə təyinatı üzrə vəsaitin qoyulacağı obyekt haqqında deyil, həm də daxili və xarici amillərdən asılı olaraq müəssisənin təşkilati-iqtisadi və sosial inkişaf parametrlərinin dəyişilməsi barədə etibarlı, dəqiq informasiyaların öyrənilməsini tələb edir.

Həmçinin sahibkar investisiya prosesində bir sıra şərtləri nəzərə almalıdır:

- yeniliklərin obyektə üzrə riskləri və vəsaitin mənbəyini müəyyənləşdirməlidir;
- investisiyanın tipini və reallaşdırılmasının təşkili formalarını seçməlidir;
- investisiyanı qorumaq lazımdır.

Yeniliklərin obyektə üzrə risklərin müxtəlif növləri vardır:

- bazar riski,
- biznes-risk
- maliyyə riski.

Tələb və təklifin, istehsal amilinin qiymətlərinin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq investisiya kapitalının itməsi imkanı bazar riskini müəyyənləşdirir. Biznes-risk yeniliklərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində, xüsusən investisiya qoyuluşu müddətinin seçilməsində təjəssüm edir. Maliyyə riski investisiyanın qoyulması və kommərsiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi dövründə pulun alijılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi və aktivlərin qiymətlərinin ujuzlaşması ilə bilavasitə əlaqədardır. Burada innovasiya layihəsinin maliyyə profilinin işlənməsi zəruriyyəti meydana çıxır.

İnnovasiya sahibkarlığına investisiya qoyuluşu barədə qərar qəbul etməkdən ötrü biznesin strategiyası və taktikası dəqiq seçilməlidir. İnnovasiya

sahibkarlığının strategiyasının əsaslandırılması aşağıdakı ardıcılıqla həyata keçirilir.

Statistik və dinamik təhlil metodlarından istifadə etməklə qiymətləndirmə metod seçilir və ona əsasən investisiya qoyuluşu barədə müvafiq qərar qəbul edilir. Yeniliklərin tətbiqi, nəzərdə tutulan müəssisənin maliyyə vəziyyətinin təhlili investisiya prosesində olduqca vacibdir. Bu məqsədlə yeniliklərin tətbiqindən əvvəl və sonra müəssisənin təsərrüfat – maliyyə vəziyyətini əks etdirən xüsusi göstərijilər və əmsallar sistemindən istifadə olunur. Daha doğrusu, müəssisənin öz aktivlərindən istifadə etməklə üzərinə düşən öhdəlikləri yerinə yetirə bilmək qabiliyyətini xarakterixə edən göstərijilər və səhmdar kapitalından istifadənin vəziyyəti geniş təhlil edilməlidir. Odur ki, sahibkar istehsalata investisiya qoymaq barədə qərar qəbul edərkən həmişə risq edir. Düzgün seçilmiş biznes strategiyası, yeniliklərin peşəkarjasına texniki-iqtisadi jəhətdən qiymətləndirilməsi, bütün mümkün alternativlərin öyrənilməsi, innovasiya prosesinin səmərəli təşkili və sahibkarlığın idarəetmə bəjarığı bu risqin uğurla nətiyələnməsinə səbəb olur.

Yeni məhsulun işlənməsi, mənimsənilməsi və buraxılışı, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqi yalnız bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsi şəraitində mümkündür.

İnvestisiyaya pul vəsaitləri, məqsədli bank kreditləri, paylar, aksiyalar və başqa qiymətli kağızlar, daşınar və daşınmaz əmlaklar (binalar, qurğular, avadanlıqlar, xammal, materiallar bu və ya digər material qiymətləri), torpaqdan və ya başqa təbii resurslardan istifadə etmək hüquqları və habelə əmlak hüquqları və başqa qiymətlilər aid edilir.

İnvestisiyalar həm xüsusi mənfəətlər (özünü maliyyələşdirmə) hesabına, həm də jəlb edilmiş vəsaitlər hesabına yerinə yetirilə bilərlər. Əsas fondların yeniləşdirilməsi üçün amortizasiya ödəmələri investisiya mənbələri ola bilərlər. İnkişaf etmiş ölkələrdə aktiv amortizasiya siyasəti dövlətin maliyyə siyasətinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Ölkəmizdə investisiya proseslərinin investivləşdirilməsi istehsal strukturunun və iqtisadi göstərijilərinin yaxşılaşdırılması respublika iqtisadiyyatının aktual problemləridir. Əsaslı qoyuluşun səmərəliliyinin yüksəldilməsi iri struktur dəyişiklərin reallaşdırılması xalq təsərrüfatının sahələrinin texniki yenidən qurulması məqsədilə investisiya layihələrinin təhlili mühüm məsələlərdəndir.

İnvestisiyanın növləri. Maliyyə və real investisiyaları bir-birindən ayırmaq lazımdır.

Maliyyə investisiyaya – qiymətli kağızların, səhmlərin, istiqraz və rəqələrinin alınması, pulların faizlə banklarda depozit hesablara qoyulması və s. aid edilir.

Pulların etibarlı banklara qoyulması ən arxayın sayılır, ancaq ən az gəlir investisiya formasıdır. Banklar əmanətçilərə faizləri real investisiyanın kreditləşməsi hesabına əldə etdikləri gəlirlərdən verirlər. Beləliklə, bank əmanətlərinə görə son gəlir real investor, bank və əmanətçilər arasında bölünür. Bununla əlaqədar olaraq, əmanətlərə görə gəlir bütövlükdə real investisiya layihəsinin gəlirindən həmişə az olur.

Real investisiya-əsaslı tikintilərə, istehsalın genişləndirilməsinə, yeniləşdirilməsinə və inkişafına qoyulmuş pullardır.

Normal işləyən müəssisələrin həll etdikləri ən mürəkkəb təsərrüfat məsələlərindən biri maksimal gəlir götürmək məqsədilə pul resurslarının əlverişli istiqamətlərə qoyulmasıdır.

İnvestisiya layihələrinin olmadığı şəraitdə ən əlverişli üsul ya pulların etibarlı banklarda depozit hesabla saxlanması (bəlkə daha əlverişli iş ola bilər) və ya perspektivli müəssisənin səhmlərinin kontrol paketlərini almaqdır. Səhmlər paketi sayəsində bu müəssisənin fəaliyyətinə birbaşa təsir etmək olar və onun investisiyasını mənfəətlə özünə qaytara bilər. Səhmlərin alınması ilə aşağıdakılar da məqsədə uyğundur:

- uzunmüddətli kooperasiya və əməkdaşlığın başqa formaları haqqında müqavilələr bağlamaq;

- yeni texnologiyalara daxil olmaq;

- xarici bazara birgə çıxışı təşkil etmək;

- məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə nail olmaq və s. istifadə olunmasına görə investisiyalar «riskli» (vençur) «birbaşa», «portfel», «Annuitet» fərqlənirlər.

Vençur kapital – əsaslı qoyuluşun riskli olmasını əks etdirir. Vençur kapital – yeni fəaliyyətsahələrinə qoyulan böyük risklərlə bağlı investisiyadır (yeni səhmlərin buraxılma forması). Vençur kapital əsaslı qoyuluşun daha tez ödənilməsi hesabla bir-birilə əlaqədar olmayan investisiya layihələrinə qoyulur. Əsaslı qoyuluş bir qayda olaraq, müəssisə-müştərilərin səhmlərinin bir hissəsinin alınması yolu ilə həyata keçirilir və ya borjların səhmlərə konversiya edilməsi hüquqlarını özündə saxlamaqla şərti ilə ona borj verir. Kapitalın riskli qoyuluşu yeni texnologiya sahələrində kiçik innovasiya firmalarının maliyyələşdirilməsi zəruriyyəti ilə bağlıdır. Riskli kapital özündə borj, səhmdar, sahibkarlıq kapitallarını jəmləşdirir. Riskli kapital «vençur» adlanan yeni elmi tutumlu firmaların təsis edilməsində vasitəçi rolunu oynayır.

Birbaşa investisiyalar – gəlir əldə etmək və təsərrüfat subyektinin idarə edilməsində iştirak etmək hüququnu almaq məqsədilə, bu təsərrüfat subyektinin nizamnamə kapitalına (fonduna) maliyyə qoyuluşudur. Portfel investisiyalar – «portfelin» yaradılması ilə əlaqədardır və o, qiymətli kağızların və digər aktivlərin alınmasını təmsil edir. «Portfel»-əmanətçinin konkret investisiya məqsədinə nail olmaq üçün vasitə kimi çıxış edən müxtəlif investisiya dəyərlərinin bir yerdə, toplusudur. «Portfel»ə birtipli qiymətli kağızlar (səhmlər) və ya müxtəlif investisiya dəyərləri (səhmlər, istiqraz kağızları, əmanət və depozit sertifikatlar, kirov şəhadətnamələri, sığorta vəsiqəsi və s.) daxil ola bilərlər.

İnvestisiyalaşdırmanın baza prinsipləri. Əgər firma (müəssisə) investisiyalaşdırmadan yüksək səmərəlilik əldə etmək məqsədi qoyulmuşdursa,

onda onun rəhbərliyi investisiyalaşdırmanın baza prinsiplərini nəzərə almalıdır.

İnvestisiyanın baza prinsipləri aşağıdakılardır:

- investisiyalaşdırmanın son həddi səmərəlilik prinsipi.
- səmərəliliyin material və pul qiymətlərinin uzlaşması prinsipi;
- xərjlərin uyğunlaşması prinsipi;
- multiplikator (prinsipi);

Bahar iqtisadiyyatı ilə əlaqədar innovasiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif metodlar işlənilib hazırlanmış və geniş tətbiq edilməkdədir.

İnnovasiyasının ümumi iqtisadi səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün ödəmə müddəti.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Aslanzadə İ.A., İnnovasiyanın idarə edilməsi. Bakı Az.TU – 1997
2. Hüseynov T.Ə., İnnovasiyanın neqativ sosial nəticələri və onların aradan qaldırılması məsələləri. Az DIU-nun 70 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi-praktiki konfransın tezisləri. Bakı –2001
3. Бетехтина Е., Мировая практика формирования научно-технической политики. Кишинев - 1990.
4. Основы инновационного менеджмента. Теория и практика. Учебное пособие. М. Экономика, 2000.
5. Санто Б. Инновация как средство экономического развития. Перевод с венгерского М. Прогресс – 1990.
6. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями. Перевод с английского. М.Экономика – 1994.

MÖVZU: QIYMƏT VƏ TARİFLƏRİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

1. Qiymət və tariflərin hüquqi tənzimlənməsinin ümumi xarakteristikası
2. Azərbaycanda Respublikasında qiymət və tariflərin tənzimlənməsinin hüquqi təminatı
3. Qiymət və tariflərin tənzimlənməsi prosesində iqtisadi vasitələrin təsir mexanizmi
4. Qiymət və tariflərin tənzimlənməsi sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsi

1. Qiymət və tariflərin hüquqi tənzimlənməsinin ümumi xarakteristikası.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində qiymətlərin rolu və əhəmiyyəti getdikcə artmaqdadır. Belə ki, elmi cəhətdən əsaslandırılmış qiymətlər mexanizmi olmadan iqtisadiyatda dönüş yaratmaq qeyri-mümkündür. Qiymət vasitəsilə mikro və makro səviyyələrdə iqtisadiyyatda mütənasiblik, tarazlıq müəyyənləşdirilir və optimal variantlar seçilir.

Mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formalarından asılı olmayaraq, onların istehsal fəaliyyətləri qiymətləndirilərək işin səmərəlilik səviyyəsi aşkar edilir. Ən başlıcası isə dövlət qiymət mexanizmi vasitəsilə istehsalda lazımı stimül yaratmaqla prioritet sahələrin inkişafını tənzimləyir.

Təcrübə göstərir ki, qiymətlərin tənzimlənməsi mürəkkəb obyektədir. Belə ki, ölkədə gün ərzində milyonlarla alqı-satqı münasibətləri həyata keçirilir. Bu zaman qiymətlər istehsalçı-istehlakçı arasında münasibətləri tənzim edir, onların hər ikisi üçün sərfəli olan səviyyəni müəyyən etməyə imkan verir. Belə olduğu halda bütün qiymət sistemində sahibkarların nəzarət etmək imkanları məhdudlaşır və ümumiyyətlə qiymət sistemində nəzarət edə bilmirlər. Belə vəziyyət meydana çıxır ki, hər bir iqtisadi subyekt öz mənafeyi baxımından qiymətlərin inhisarçısına çevrilməyə çalışır. Nəticədə qiymət sistemində özbaşınalıq yaranır. Bazar sistemində belə bir konsepsiya irəli sürülür ki, qiymətlərin tənzimlənməsinə dövlət müdaxilə etməsin, tələb-təklifə əsaslanaraq iqtisadi sub-

yektlər qiymətlərini müəyyən etsinlər, azad rəqabət şəraitində onların hansı qalib gələrsə, o da fəaliyyət hüququna malik olsun.

Sərbəst qiymətoyma mexanizminin fəaliyyət göstərdiyi dövrün ilkin yekunları göstərdi ki, bu proses ölkədə çox ağır keçmiş, qiymətlərin durumundan artması bazar münasibətlərinin formalaşmasının digər vacib şərtləinin yerinə yetirilməsi, istehsalçı ilə isehlakçı arasında qarşılıqlı sərbəstlik hüquqlarından suiistifadə etmələrlə, izah olunsada, digər tərəfdən rəqabətin və daxili bazarın qorunması, yerli istehsalçılara kömək, əhalinin sosial müdafiəsini təmin etmək məqsədi ilə qiymətlərin dövlət tərəfindən hüquqi prinsiplər əsasında tənzimlənməsinə böyük ehtiyac duyulurdu. Beləliklə, bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq dövlət qiymətlərin tam sərbəstləşməsi siyasətini həyata keçirməyə başladı.

Sərbəst qiymətoyma mexanizminin fəaliyyət göstərdiyi dövrün ilkin yekunları göstərdi ki, bu proses ölkədə çox ağır keçmiş, qiymətlərin durumundan artması bazar münasibətlərinin formalaşmasının digər vacib şərtləinin yerinə yetirilməsi, istehsalçı ilə isehlakçı arasında qarşılıqlı sərbəstlik hüquqlarından suiistifadə etmələrlə, izah olunsada, digər tərəfdən rəqabətin və daxili bazarın qorunması, yerli istehsalçılara kömək, əhalinin sosial müdafiəsini təmin etmək məqsədi ilə qiymətlərin dövlət tərəfindən hüquqi prinsiplər əsasında tənzimlənməsinə böyük ehtiyac duyulurdu. Beləliklə, bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq dövlət qiymətlərin tam sərbəstləşməsi siyasətini həyata keçirməyə başladı.

2. Azərbaycanda Respublikasında qiymət və tariflərin tənzimlənməsinin hüquqi təminatı

Qiymət sisemi bazar iqtisadiyyatının əsas elementlərindən biri olub iqtisadiyyatda baş verən proseslərə daim, operativ olaraq təsir verir. Qiymətlər bazar münasibələri şəraitində özünü tənzimləmə prosesinə məruz qalır. Lakin özünü tənzimləmə prosesi təbii proses deyil və bazar da kontragentlərin riayət etdikləri qayda və normalardan ibarətdir. Bu qayda və normaların pozulması iqtisadiyyatda neqativ halların yaranmasına gətirib çıxara bilər. Digər tərəfdən iqtisadiyyatda kəskin inflyasiya və böhran hallarının olması və onların gələcək inkişafını

planlaşdırmağa və düzgün qərarlar qəbul etməyə imkan verməməsi makroiqtisadi tənzimləmənin tərkib hissəsi olan qiymətlərin və tariflərin dövlət tərəfindən hüquqi tənzimlənməsini ön plana çəkir.

1992-ci il 2 yanvar tarixli 3 sayılı «Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında» Respublika Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə qiymət və tariflərin tənzimlənməsi həyata keçiriləcək istehsal – texniki təyinatlı məhsulların, mühüm sosial əhəmiyyət kəsb edən əsas istehlak malları və xidmətlərinin qiymət və tariflərinə orta hesabla 2-6 dəfə həcmində yüksəldikcə əmsallar müəyyən edildi. Azərbaycanın o vaxt vahid «rubl» məkanında olması, habelə MDB və digər qonşu ölkələrdə qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi şəraitində, ölkənin özü üçün zəruri olan məhsul və malların kənara axını təhlükəsi yaranırdı. Ona görə də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Respublikasının daxili bazarının iqtisadi müdafiəsi haqqında» 23 aprel 1992-ci il tarixli 216 sayılı qərarı ilə aşağıda göstərilən məhsulların xidmətlərin qiymət və tarifləri dövlət tərəfindən tənzimlənməsi nəzərə alınmışdır:

- neft və qaz kondensatı, təbii və sıxılmış qaz;
- mühərrik və soba yanacağı, ağ neft, benzin;
- elektrik və istilik enerjisi;
- çörək, uşaq qidasının əsas növləri, o cümlədən yeyinti konsentranları;
- tibbi təyinatlı məhsullar və dərman ləvazimatı;
- telefon üçün abunə haqqı;
- mənzil kirayə haqqları.

Rəqabət mühitinin təşkil edilməsi və qorunması məqsədi ilə dövlət reyestrinə daxil edilən inhisarçı müəssisə və təşkilatların məhsullarına (xidmətlərinə) dövlət nəzarəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 dekabr 1992-ci il tarixli 377 sayılı «İnhisarçı birlik və müəssisələrin məhsullarının (xidmətlərinin) qiymət və tariflərinin dövlət tənzimlənməsi haqqında» fərmanına müvafiq olaraq rentabeliyə 20 faizdən 40 faizə qədər son hədd müəyyən edilməsi, qiymət və tariflərin dəyişdirilməsinin qiymət orqanında deklarasiya olması yolu ilə həyata keçirilməyə başlandı. Qeyd olunan fərmanın 10 bəndinə və Respublika Ali Sovetinin 4

mart 1993-cü ildə qəbul etdiyi «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» Qanuna müvafiq olaraq inhisarçı müəssisələrin tətbiq etdikləri qiymət və tariflər üzərində nəzarət funksiyalarını Respublika Dövlət Antinhisar Siyasəti və sahibkarlığa kömək Kmitəsi həyata keçirirdi.

Makromaliyyə sabitliyinin təmin edilməsində və ölkənin sosial – iqtisadi inkişafında digər dövlət tənzimləyiciləri ilə yanaşı qiymət siyasətinin də əhəmiyyəti danılmazdır. Onu da qeyd etmək ki, qiymət siyasətinin hüquqi əsasını bu sahə üzrə qüvvədə olan qanunvericilik aktları təşkil edir. Hal-hazırda qüvvədə olan qanunvericiliyə görə Respublika ərazisində fəaliyyət göstərən müəssisələrin inhisar mövqeli məhsullarını qiymət və tarifləri rentabellik səviyyəsi müəyyənləşdirməklə tənzimlənilir. Həmçinin bir sıra sahələr üzrə qiymət və tariflər isə Nazirlər Kabineti və digər səlahiyyətli olan orqanların müvafiq qərarları ilə müəyyənləşdirilir. Respublikada qiymət və tariflərin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində bir sıra addımlar atılmışdır. Bunlardan «Alkoqollu içkilər, etil (yeyinti) spirt və tütün məmulatı istehsalının, saxlanması, idxalının və satışının tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 dekabr 1996-cı il tarixli 527 sayılı fərmanını, «Xüsusi razılıq (lissenziya) tələb olunan fəaliyyət növlərinin siyahısının təsdiq edilməsi haqqında» Prezidentin 4 oktyabr 1997-ci il tarixli 637 sayılı fərmanını, 1996-cı ilin avqustunda Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 109 sayılı qərarı ilə Azərbaycan Respublikasında «Təbii inhisarlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu göstərmək olar.

Bütün bu qeyd olunan tədbirlərin nəticəsində hazırda yalnız aşağıda göstərilən məhsulların və xidmətlərin qiymət və tarifləri, təbii inhisar subyektlərinin fəaliyyət sahələri dövlət tərəfindən tənzimlənilir:

- bütün enerji daşıyıcıların qiymətləri;
- telefon abonent haqqı;
- istilik təchizat xidmətləri;
- əsas kommunal xidmətləri tarifləri və s.

Respublikada iqtisadi islahatların aparılması üçün vergi, bank, gömrük və s. xidmətlər üzrə fəaliyyətin hüquqi bazasının yaradılması üzrə qanunların və

yuxarıda adları çəkilən normativ aktların qəbul edilməsinə baxmayaraq, bu günə qədər qiymət yaranmanın hüquqi bazası olan «qiymət islahatı», «Qiymət siyasətinin əsasları haqqında» və s. kimi müvafiq qanunlar hazırlanıb parlamentdə müzakirə edilmişdir. 1994-cü il 2 noyabrda Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 374 sayılı qərarı ilə «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konserninin sərnişin, baqaj, poçt və yük daşıma tariflərinin tənzimlənməsi həyata keçirilib.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Enerjidaşıyıcılarının satış qiymətlərinin respublika daxilində tənzimlənməsi haqqında» 1994-cü il 24 oktyabr tarixli 367 nömrəli qərarını və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Müəssisə və təşkilatların məhsul (iş, xidmət) ixracından alınan valyuta vəsaitindən ayırmaların Azərbaycan Respublikası Vahid Valyuta Fonduna köçürülməsi qaydaları haqqında» 1994-cü il 27 iyun tarixli 251 nömrəli qərarını minimum əmək haqqının və inflyasiyanın artmasını nəzərə alaraq və hava nəqliyyatının rentabelli işini təmin etmək məqsədilə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti qərara almışdır:

1. 1994-cü il noyabr ayının 9-dan etibarən, «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konserninin sərnişin daşıma tarifləri Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi ilə razılaşdırılmış təkliflərə uyğun olaraq, qüvvədə olan tariflərə Azərbaycan Respublikası Milli Bankının müəyyən etdiyi manatın Rusiya rublu-na olan məzənnəsi tətbiq edilməklə həyata keçirilsin.

2. Azərbaycan Respublikası əhəlisinin sosial müdafiəsini təmin etmək məqsədilə, sərnişin aviadaşımalarında bu qərarın birinci bəndi ilə müəyyən olunmuş tariflərin respublika vətəndaşları üçün mərhələlərlə həyata keçirilməsi məqsədə uyğun hesab edilsin. «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konserninə birinci mərhələdə həmin tariflərin 40 faizli güzəştə tətbiq edilməsinə icazə verilsin.

3. «Azərbaycan Hava Yolları» Dövlət Konserninə tapşırılsın ki, MDB ölkələri və yerli hava xətlərində aviasiya daşımaları tarifləri tam sərbəstləşənə qədər həmin tarifləri Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi ilə razılaşdırmaqla müəyyən etsin.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 noyabr 1994-cü il 380 sayılı qərarı ilə «Azəravtonəqliyyat» dövlət Konserninin şəhərlərarası avtobuslarla sərnişin daşıma tariflərinin tənzimlənməsi həyata keçirilib. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «enerjidəşiyicilərinin satış qiymətlərinin respublika daxilində tənzimlənməsi haqqında» 1994-cü il 24 oktyabr tarixli 367 nömrəli qərarına uyğun olaraq, minimum əmək haqqı və inflyasiyanın artmasını nəzərə alaraq, habelə avtobusların mənfəətlə işləməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti qərara almışdır:

1. «Azəravtonəqliyyat» Dövlət Konsernin qüvvədə olan şəhərlərarası avtobuslarla sərnişin daşıma tariflərinin 1994-cü il noyabrın 7-dən 2,5 dəfə artırılması barədə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi ilə razılaşdırılmış təklifi qəbul edilsin.

2. «Azəravtonəqliyyat» Dövlət Konserninə tapşırılsın ki, gələcəkdə şəhərlərarası avtobuslarla sərnişin daşıma tarifləri tam sərbəstləşənə qədər Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi ilə razılaşdırmaqla həmin tariflərin tənzimlənməsini təmin etsin.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 14 noyabr 1994-cü il 388 sayılı qərarı ilə Azərbaycan dəmir yolu nəqliyyatı ilə sərnişin daşınması tariflərinin tənzimlənməsi həyata keçirildi. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 24 oktyabr tarixli 367 sayılı və 1994-cü il 27 iyun tarixli 251 sayılı qərarlarını, minimum əmək haqqının və inflyasiyanın artmasını nəzərə alaraq, habelə sərnişin qatarlarının mənfəətlə işləməsini təmin etmək məqsədilə, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti qərara aldı:

1. Azərbaycan Dəmir Yolu İdarəsinin Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi ilə razılaşdırılmış təklifləri əsasında respublika daxilində bütün növ sərnişin daşıma tarifləri 15 noyabr 1994-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Milli Bankının müəyyən etdiyi manatın rusiya rubluna olan məzənnəsi tətbiq edilməklə həyata keçirilsin.

2. Azərbaycan Dəmir Yolu İdarəsinə tapşırılsın ki, qatarlarla sənişin daşıma tarifləri tam sərbəstləşənə qədər, Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi ilə razılaşıdırmaqla, tariiflərin tənziplənmesini təmin etsin.

3. «Azərbaycan dəmir yolu nəqliyyatı ilə sənişin daşıma tariflərinin artırılması haqqında» Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 4 iyul tarixli 259 nömrəli qərarı qüvvəsini itirmiş hesab edilsin.

Əsas vəsaitlərə (fondlara) amortizasiyanın hesablanmasını sadələşdirmək, təsərrüfat subyektlərinə bu işdə sərbəstlik imkanı yaratmaq və vergi nəzarətini gücləndirmək, habelə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin «Azərbaycan Respublikasında əsas vəsaitlərin (fondların) yenidən qiymətləndirilməsi haqqında» 1996-cı il 2 avqust tarixli 99 nömrəli və «Məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəinə daxil edilən xərclərin tərkibi haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə» 1996-cı il 16 avqust tarixli 111 nömrəli qərarlarının icrasını tam təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti qərara almışdır:

1. Mövcud iqtisadi vəziyyəti nəzərə alaraq müəssisələr 1 iyul 1996-cı ildən 1 iyul 1997-ci ilədək məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyəinə daxil ediləcəkləri amortizasiya ayırmalarını əsas vəsaitlərin (fondların) 1 iyul 1996-cı il tarixə balansda olan köhnə qiymətləri əsasında hesablaya və zəruri hallarda uçot və hesabat sənədlərində müvafiq düzəlişlər edə bilərlər.

2. 1997-ci il iyul ayının 1-dən mülkiyyət formasından asılı olmayaraq Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün müəssisələr əsas vəsaitlərə (fondlara) köhnəlmə (amortizasiya) hesablanmasının yeni (açıq) metodunu tətbiq etsinlər. Bu metod üzrə amortizasiya olunan əmlak və onların tam bərpası üçün illik köhnəlmə (amortizasiya) normaları aşağıdakı qaydada qruplaşdırılsın və göstərilən hədlər daxilində müəyyən edilsin:

- a) binalar və onların struktur komponentləri – 5 faizə qədər;
- b) qurğular və onların struktur komponentləri – 7 faizə qədər;
- c) ötürücü qurğular və onların struktur komponentləri – 9 faizə qədər;
- d) maşın və avadanlıqlar – 13 faizə qədər;
- e) nəqliyyat vasitələri – 15 faizə qədər;

- f) istehsal alətləri (ləvazimatlar) və təsərrüfat inventarları – 25 faizə qədər;
- g) torpaq sahələrinin yaxşılaşdırılması üzrə sərmayə qoyuluşları, iş heyvanları, çoxillik əkmələr və digər əsas vəsaitlər (fondlar) - 25 faizə qədər;
- h) qeyri – maddi aktivlər isə «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa uyğun olaraq.

Müəyyən edilsin ki, müvafiq qruplara aid edilən əsas vəsaitlərin (fondların) ümumi dəyərini yuxarıda nəzərdə tutulan köhnəlmə (amotizasiya) normalarına vurmaqla hesablanmış amotizasiya məbləğləri məhsulun (işin, xidmətin) maya dəyərinə daxil edilir.

Respublikamızda iqtisadiyyatın bazar prinsiplərinə keçməsi və qiymətin əmələ gəlməsində bazar mexanizminin formalaşmasının ilkin mərhələsi kimi qiymət və tariflərin geniş miqyaslı liberallaşdırılması və bu şəraitdə qiymətlərin tənzimlənmə mexanizmini formalaşması həyata keçirilməyə başlandı. Bazar münasibətlərinə keçməyin əsas şərtlərindən biri olan və daxili bazarı qorumaq məqsədi güdən qiymətlərin liberallaşdırılması, yəni tələb və təklif əsasında formalaşması 1992-ci il 2 yanvar 540 sayılı, «Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanına müvafiq olaraq Respublika Nazirlər Kabinetinin 02 yanvar 1992-ci il tarixli 3 sayılı «Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında» qərarı ilə 1992-ci il yanvarın 6-dan həyata keçirildi. Həmin qərara müvafiq olaraq respublika ərazisində yerləşən, tabeçiliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrə, təşkilatlara, digər hüquqi şəxslərə icazə verilirdi ki, respublikanın iqtisadiyyatına və əhalinin güzəranına həlledici təsir göstərən az sayda məhsul və xidmətlərdən başqa qalan bütün istehsal – texniki təyinatlı məhsullara, xalq istehlakı mallarına və xidmətlərə bazarda təşəkkül tapmış tələb və təklif əsasında formalaşan sərbəst (bazar) qiymətləri (tarifləri) tətbiq etsinlər.

Bazar münasibətlərinə keçməyin əsas şərtlərindən biri olan və daxili bazarı qorumaq məqsədi güdən qiymətlərin liberallaşdırılması, yəni tələb və təklif əsasında formalaşması 1992-ci il 2 yanvar 540 sayılı, «Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanına müva-

fiq olaraq Respublika Nazirlər Kabinetinin 02 yanvar 1992-ci il tarixli 3 sayılı «Qiymət və tariflərin sərbəstləşdirilməsi haqqında» qərarı ilə 1992-ci il yanvarın 6-dan həyata keçirildi. Həmin qərara müvafiq olaraq respublika ərazisində yerləşən, tabeçiliyindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrə, təşkilatlara, digər hüquqi şəxslərə icazə verilir ki, respublikanın iqtisadiyyatına və əhalinin güzəranına həlledici təsir göstərən az sayda məhsul və xidmətlərdən başqa qalan bütün istehsal – texniki təyinatlı məhsullara, xalq istehlakı mallarına və xidmətlərə bazarda təşəkkül tapmış tələb və təklif əsasında formalaşan sərbəst (bazar) qiymətləri (tarifləri) tətbiq etsinlər.

Respublika Nazirlər Kabinetinin 11 avqust 1992-ci il tarixli 438 sayılı «Dərman vasitələrinə və tibbi təyinatlı məlumatlara qiymətdoyma haqqında» qərarına əsasən Səhiyyə Nazirliyində siyahısı təsdiq edilən 50 adda ən mühüm dərman vasitələrindən başqa qalan dərman vasitələri və tibbi təyinatlı məmulatların qiymətləri sərbəstləşdirildi. Daha sonra Respublika Nazirlər Kabinetinin 12 dekabr 1992-ci il tarixli 664 sayılı qərarı ilə bütün dərman vasitələri və tibbi təyinatlı məmulatların qiymətləri tam sərbəstləşdirildi. Respublika Nazirlər Kabinetinin 5 noyabr 1994-cü il tarixli 378 sayılı «Çörək və çörək məmulatlarının qiymətlərinin tənzimlənməsi və əhalinin bu məhsullarla təmin edilməsinin yaxşılaşdırılması haqqında» qərarının 4-cü bəndinə müvafiq olaraq 1 fevral 1995-ci ildən etibarən çörək məmulatlarının qiymətləri sərbəstləşdirilmişdir. Həmçinin, respublikada 22 aprel 1994-cü il tarixli qərarla təsdiq edilən pərakəndə ticarət və ictimai iaşə sahəsində fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması qaydalarını 10-cu bəndinə əsasən pərakəndə ticarət və ictimai – iaşə sahəsində lisenziya əsasında fəaliyyət göstərən hüquqi və fiziki şəxslər üçün qiymətlərə əlavələrin və üstəliklərin həddlərinin məhdudlaşdırılması nəzərdə tutulmuşdur.

3. Qiymət və tariflərin tənzimlənməsi prosesində iqtisadi vasitələrin təsir mexanizmi

Dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə qiymətlərin tənzimlənməsi ilə bilavasitə əlaqədar formalaşdırılan müxtəlif ixtisaslaşmış

qrular fəaliyyət göstərməkdədir. Belə qruqlara misal olaraq Federal Xəzinədarlıq idarəsini, Paritet Komissiyasını, Qiymətə Nəzarət İdarəsi, İqtisadiyyat Nazirliyinin Ali Şurasını, Qiymət Komitəsini, Milli Qiymət Komissiyasını və s. bu kimi müxtəlif dünya dövlətlərində təsis olunmuş qruqları göstərmək olar. Müvafiq fəaliyyəti respublikamızda reallaşdıran qrum Taarif Şurası adlanır. Müvafiq qrum tənzimlənən qiymətlərin müəyyənləşdirilməsini və onlara bu və ya digər dəyişikliklərin edilməsini bilavasitə həyata keçirir. Bununla yanaşı olaraq digər qruqların da qiymətlərin tənzimlənməsi ilə bağlı bu və ya digər formada iştirakı mümkündür.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin cəmiyyətdə baş verən proseslərin inkişafına birbaşa təsir göstərmə imkanları məhduddur. Bu səbəbdən dövlət iqtisadiyyata dolayı yolla, xüsusilə də vergiqoyma vasitəsilə təsir göstərməyə çalışır və bu zaman sosial – iqtisadi məqsədlər güdür. Hüquqi nöqtəyi – nəzərdən vergiqoyma dövlətlə ictimai istehsal iştirakçıları arasında mülkiyyət münasibətlərinin qsalınması tədbiridir. Ona görə də vergiqoyma problemlərini tədqiq edən iqtisadçı verginin əsas vəzifəsini – dövlətlə (cəmiyyətlə) vergi ödəyənin maraqlarının balansının saxlanması olduğunu nəzərə almalıdır. Vergi – vergi ödəyicisi ilə dövlət arasında maliyyə münasibətlərinin qaydaya salınması vasitəsi kimi çıxış etdiyindən o, bir tərəfdən – vergi ödəyicisinə onun borcunun həddini, digər tərəfdən dövlət orqanına isə ona icazə verilən hərəkətin həddini göstərir.

Vergilər onların həm hüquqi təbiəti mövqeyindən, həm də hüquqi texnikası nöqtəyi nəzərindən yanaşmaq ola. Əgər parlament vergi haqda qanunu qəbul edirsə, deməli o, əhalinin bu vergini ödəməyə razı olduğunu təsdiq edir. Belə yanaşma verginin hüquqi təbiətini tədqiq edir. Lakin verginin tutulmasının parlamentlə razılaşdırılması, həm də bu hərəkətin ayrı–ayrı fərdlələ razılaşdırılması deyil, belə yanaşma da verginin əsas hüquqi xəttini–yəni bir tərəfli təyin olunmasını müəyyənləşdirir. Vergilərin ictimai tələbatı ödəmək məqsədilə tutulduğundan vergilər fərdi əvəzsizdir və vergi vəsaitinin yalnız birtərəfli hərəkətini ifadə etdiyindən qoymanın hərəkət edici mexanizmi yalnız məcburiyyət ola bilər. Verginin məcburi xarakter daşmalı ona heç də şəxsi mülkiyyətin dövlət xəzinəsinin və

onun agentlərinin qeyri – qanuni hərəklərindən müdafiə edən vasitə kimi baxılmasına mane olmur və o, həm vətəndaşların hüquqi və qanuni maraqlarının, həm də cəmiyyətin maraqlarını müdafiə edən dövlətin istəyinin tarazlaşdırılmasında böyük rol oynayır.

Verginin ödəyicisi kimi vətəndaş deyil, mülkiyyətçi çıxış edir. Verginin ödənilməsi sosial vəzifə olmaqla şəxsi mülkiyyət hüququndan irəli gəlir və vergilərin ödənilməsi vasitəsilə şəxsi mülkiyyət cəmiyyətin maraqlarına xidmət edir. Lakin mülkiyyətçi tərəfindən verginin ödənilməsi heç də hamının eyni dərəcədə vergi ödəməsi demək deyil. Burada əsas kimi vergi ödəyənlərin iqtisadi bərabərliyi və iqtisadi göstəricilərinin müqayisəsi götürülür. Vergi münasibətlərinin iştirakçıları dövlətlə vergi ödəyinin siyasi – hüquqi əlaqəsindən tam şəkildə asılı deyil. Mülkiyyətə vergi tətbiq etməklə, dövlət müxtəlif şəxslərin (istə hüquqi, istə fiziki) hmin dövlətin ərazisində fəaliyyətindən, onun ərazisində yerləşən əmlakdan, əmtəə təlbindən əldə etdiyi gəlirə vergi tətbiq edir. Beləliklə, dövlət tərəfindən təyin edilən vergi gəlir əldə etmək və ümumilikdə dövlət xərclərinin təmin edilməsi məqsədini güdür. Hər bir vergi tənzimləyici rolunu yerinə yetirə bilər. Bunun üçün çox vaxt güzəştlərdən və yaxud da qəti tədbirlərdən istifadə olunur. Vergi ödəyicisinin davranışına təsir göstərmək məqsədini güdən ödəmələrin (çox vaxt onları «tənzimləyici vergilər» də adlandırırlar) prinsiplial fərqi onların özünü ləğv etmək tendensiyasına malik olmalıdır. Belə ki, onlar vergi ödəyənin iqtisadi fəaliyyətinə təsir göstərərək onları ya bu fəaliyyətdən imtina etməyə ya da fəaliyyətini daha da genişləndirməyə vadar edir. Əgər vergi vergi-ödəyəni öz iqtisadi fəaliyyətindən imtina etməyə məcbur edirsə, onda bu vergi son nəticədə öz bazasını, yəni həmin vergiödəyənləin sayının azalmasına şərait yaradır. Əgər vergi iqtisadi fəaliyyəti genişləndirməyə və artırmağa şərait yaradırsa, onda həmin bu vergini ödəyənlərin sayı, həm də vergidən əldə edilən məbləğ artmış olur. Belə vergilərə misal olaraq əlavə dəyər vergisini, mənfəətə olan vergini və aksizləri göstərmək olar.

Əlavə dəyər vergisi Azərbaycan Respublikası ərazisində malların istehsalı, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və tədavülü prosesində onların dəyə-

rinə əlavənin bir hissəsinin, həmçinin Azərbaycan Respublikası ərazisinə gətirilən və vergi tutulan bütün malların dəyərini bir hissəsinin büdcəyə tutulması formasıdır. ƏDV-nin ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçən və ya qeydiyyatdan keçməli şəxs hesab edilir. ƏDV malların istehsalının və göndərilməsinin, işlər görülməsinin və xidmətlər göstərilməsinin bütün mərhələlərində ödənilir. (Azərbaycan Respublikası Vergi məəcəlləsi, maddə 153) ƏDV müxtəlif növ xidmət və məhsulların istehsalını, realizəsini və istehlakını tənzimləməklə yanaşı, həm də büdcənin gəlir hissəsinin formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulmuşdur. ƏDV-nin stavkası əsas vəsait kütləsinin gəlirinə daxil edilməsinin təmin edir ki, bu da maliyyə krizisi olan bir şəraitdə mənfəətə olan verginin nisbətən aşağı təyin edilməsinə şərait yaradır. ƏDV-nin stavkası Azərbaycan Respublikası ərazisində 1992-ci ildə 28 faiz, 1993-cü ildə 20 faiz və artıq 2001.01.01 tarixindən 18 faiz təyin edilmişdir. ƏDV-si ən çox aksizli əmtəələrin qiymət səviyyəsinə təsir edir. Bu zaman ƏDV-si aksiz daxil edilən qiymətlərə tətbiq edilir. Belə qayda əmtəələrin dolayı vergi qoyuluşunu artırır. Aksiz vergiləri istehsalçının qiymətinin tərkibinə daxil edilir, məhdud əmtəə dairəsi üçün müəyyənləşdirilir və bu və ya digər əmtəənin qiymət – xərc nisbətindən asılı olaraq differensiallaşdırılır. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 182-ci maddəsində deyilir:

«Aksiz – aksizli malların satış qiymətinə daxil edilən vergidir. Azərbaycan Respublikası ərazisində istehsal edilən, yaxud idxal olunan aksizli mallardan, vergidən azad edilən mallar istisna olmaqla, aksiz tutulur». Aksiz vergisinin ödəyicisinə gəldikdə isə maddə 183-də göstərilmişdir ki, Azərbaycan Respublikası ərazisi aksizli malların istehsalı və idxalı ilə məşğul olan bütün müəssisələr və fiziki şəxslər, habelə Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarında bilavasitə özü və ya podratçı vasitəsilə aksiz malları istehsal edən və istehsal etdiyi yerdə vergi ödəyicisi kimi uçotda olmayan Azərbaycan Respublikasının rezidentləri aksizin ödəyiciləridir. Sifarişçinin göndərdiyi xammaldan Azərbaycan Respublikası ərazisində mallar istehsal edildiyi hallarda mallar istehsalçısı aksizin ödəyicisidir. Bu halda istehsalçı aksiz məbləğlərini sifarişçidən almalıdır. Hal – hazırda aşağıdakı mallar aksizlik mallara aid edilir:

- spirt, maya, pivəyə ,spirtli içkilərin bütün növləri;
- tütün məmulatları;
- neft məhsulları.

Aksizlərin dərəcələri Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir və təsdiq edilir. Mənfəət yaradılmış milli gəlirin ən çox yenidən bölüşdürməyə məruz qalan hissəsidir. O, qiymət və xərclərin səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Normalar, rəqabətli bazar iqtisadiyyatında fəaliyyət göstərən müəssisələr onu maksimallaşdırmağa çalışır və buna satış həcmünün artırılması, xərclərin minimallaşdırılması, məhsulun keyfiyyətinin artırılması ilə qiymətin yüksəldilməsi hesabına nail olunur. Lakin bəzən müəssisələr inhisarçılıq mövqeyindən və rəqabətin zəif olmasından istifadə edərək mənfəətin artırılmasına qiymətləri yüksəltməklə nail olurlar.

Hal – hazırda müəssisələrin mənfəətinin artırılmasına nəzarət etmək və tənzimləmək məqsədilə dövlət müəssisələrinin mənfəətindən 27 faiz dərəcəsi ilə vergi tutur. (Vergi məəcəlləsi Maddə 105) Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri – rezident müəssisələr mənfəət vergisinin ödəyiciləridir. Lakin dövlət vergilərdən azad olmaları və güzəştlər tətbiq etməklə bir sıra sosial – iqtisadi problemləri həll etməyə çalışır. Belə ki, vergi məəcəlləsinin maddə 106 bənd 2-də dövlət əlillərin işlə təmin edilməsi kimi problemi «Əlillərin ictimai təşkilatlarına məxsus olan işçilərin ümumi sayının azı 50 faizi əlillərdən ibarət olan istehsal müəssisələrinin mənfəət vergisinin dərəcəsinin 50 faiz azaldılması hesabına» həll etməyə çalışır. Həmçinin dövlət xeyriyyəçiliklə məşğul olan müəssisələrin mənfəətini vergidən azad etmişdir. (maddə 106, bənd 1).

Ümumiyyətlə vergilərin ödənilməsi üç əsas vasitəsi var:

1. deklarasiya üzrə vergilərin ödənilməsi;
2. gəlir mənbəyində verginin ödənilməsi;
3. verginin ödənilməsinin kadastr vasitəsi.

Deklarasiya üzrə vergilərin ödənilməsi vergi ödəyicisinin öz gəliri, başqa sözlə vergi öhdəlikləri haqda təyin edilmiş vaxtda vergi orqanına məlumat verməlidir. Çox vaxt deklarasiyaların verilməsi vergi ödəyicisinin öz istəyilə

ödəməyə razı olduğu vergi məbləğini təyin və qeyd etmək üçün istifadə edilir. Sonralar vergi yoxlamaları aparılır və deklarasiyanın verilənləri ilə faktiki verilənlər tutuşdurulur. Deklarasiya üzrə verginin ödənilməsi demək olar ki, gəlirin əldə edilməsi ilə bir vaxta düşür. Bunun üçün dövlət deklarasiya üzrə verginin ödənilməsi müddətlərini vergi qanunu vasitəsilə tənzimləyir. Gəlir mənbəyində verginin ödənilməsinə gəldikdə isə vergi ödəyicisi artıq vergi ödənildikdən sonra gəliri əldə edir və bu vasitə nəğdsiz hesablaşma və yaxud avtomatik vergi ödəmə kimi çıxış edir. Çox vaxt belə ödəmənin avans vergiləri də adlandırılır.

Kadastr dedikdə xarici əlamətlərinə görə təsnifləşdirilən obyektlərin siyahısını təyin edən və vergi ödəmə obyektinin orta gəlirini müəyyənləşdirən reyestr başa düşülür. Kadastr tərtib ediləndə obyektin hər hansı bir xüsusiyyəti əsas kimi götürülə bilər. Məsələn, torpaq kadastrı tərtib ediləndə torpağın növündən asılı olaraq keyfiyyəti (məhsuldarlığı) əsas hesab edilir. Lakin dəyərindən və fiziki vəziyyətindən asılı olaraq kadastrlar daim dəqiqləşdirilir. Kadastr vasitəsilə verginin ödənilməsində gəlirin əldə edilməsi ilə verginin tutulması vaxtı müxtəlifdir. Ona görə də bu vergi ödəməsi üçün vergi orqaları tərəfindən konkret vaxt müəyyənləşdirilir.

Daxili və dünya bazar qiymətləri ilə sıx bağlı olan, idxal və ixrac əmtəələrinin vergi qoyuluşundan ifadə edilən vergi ödəmələrindən biri də kömrük rüsumlarıdır. Dünya təcrübəsində idxal edilən məhsulun kömrük rüsumlarının müəyyənləşdirilməsi qəbul edilmişdir ki, bu da milli bazara xarici əmtəələrin yerli istehsalçılarının qiymətindən aşağı qiymətlə daxil olmasına imkan verməkdir. İxrac edilən məhsullar isə heç bir vergi qoyuluşuna məruz qalmır. Bir çox hallarda belə məhsullara dövlət subsidiyaları verilir ki, bu da milli istehsal məhsullarının dünya bazarında hərəkət edə bilməsi üçün qiymətləri aşağı salır. Buna misal olaraq emaledici sahələrin məhsullarını göstərmək olar.

Kömrük rüsumları dedikdə kömrük orqanları tərəfindən müxtəlif növ əmtəələr üçün differensiallaşdırılmış stavkalar üzrə alınan ödəmə başa düşülür. Kömrük sərhəddindən keçən əmtəələrə təyin edilmiş tariflərə əsasən kömrük rüsumları tətbiq edilir.

Kömrük tarifi adı altında kömrük sərhəddindən keçən əmtəələrə tətbiq edilən kömrük rüsumları stavka dərəcələrinin toplusu nəzərdə tutulur. Rüsumlar xarici – iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilərək, müəyyən təsnifatlaşdırılmış qrupa aid edilən əmtəələrin siyahısından ibarətdir.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturası dövlətin xarici iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi tədbirləri sisteminin əsası kimi götürülür. Xarici – iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturası doqquz rəqəmdən ibarət koda malikdir. İlk altı rəqəm əmtəənin kodunu, səkkiz rəqəm əmtəənin Avropa iqtisadi birliyinin kombinəlaşdırılmış tarif – statistik nomenklaturasında kodunu, doqquzuncu rəqəm isə əmtəələrə uyğun dövlət maraqlarının mövqeyini göstərir.

4. Qiymət və tariflərin tənzimlənməsi sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsi

Ənənəvi bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə, mühüm məsələlərdən biri dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməsidir. Müasir bazar iqtisadiyyatı istehsalın istehlakçıya uyğunlaşdırılması sistemidir. Eyni zamanda bu sistem, rəqabət və sosial müdafiyyə prinsiplərinə riayət olunmasına dövlət nəzarətidir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, xüsusi bölmənin aparıcı olduğu halda, müxtəlif formalar alır:

Makrosəviyyədə – fiskal və maliyyə siyasətindən istifadə olunur. Mikrosəviyyədə – inhisar əleyhinə qanunlardır ki, sahələr üzrə qiymətlərin birbaşa tənzim olunması əks etdirir. Bazar qanunlarının fəaliyyətinə baxmayaraq dövlət heç vaxt qiymətlərin tənzim olunmasından imtina edə bilməz. Qərb iqtisadçıları belə hesab edirlər ki, bizim ölkənin indiki vəziyyəti, onların ikinci dünya müharibəsindən sonrakı vəziyyətinə uyğundur. Buna görə də, inzibati sistemdən bazar iqtisadiyyatına keçid qəflətən ola bilməz. Müəyyən

keçid dövrünün olması vacibdir. Məsələn, Qərbi ölkələri qiymətlərin sərbəstləşməsi məsələsinə təxminən 1945-ci ildən başlamışlar. Böyük Britaniyada bu proses 40 il davam etmişdir. Fransada qiymətlərin tam liberallaşması 1986-cı ildə başa çatmışdır.

Digər kapitalist ölkələrdə indinin özündə də xüsusi əhəmiyyətli məhsulların qiymətlərinə dövlət tərəfindən nəzarət edilir və tənzimlənir. Avstraliyada qiymətin dövlət tənzimlənməsi mövcud deyildir. Lakin qiymətlər üzərində nəzarət vardır. Bu nəzarət çörək, süd, yumurta və s. bu kimi məhsulların qiymətləri üzərindədir. Mövcud ştat xəzinədarlığı mütəmadi olaraq bu məhsulların qiymətlərinin dəyişilməsi hüdudunu təhlil edir. Ölkədə 1983-cü ildə qiymət üzərində müşahidə haqqında qanun verilmişdir. Həmin qanuna əsasən istənilən məhsulun qiyməti üzərinə əmlbarqo qoyula bilər ki, Federal Xəzinədarlıq idarəsinin icazəsi olmadan onların qiyməti dəyişdirilə bilməz. Nəzərdə tutulmuş müddətdə qiymətlər kim tərəfindən icazəsiz dəyişdirilsə 10 min avstraliya dollarında cərimə olunur. Eyni məhsulların müxtəlif regionlar üzrə qiymətlərinin dəyişilməsi hüdudu 20% təşkil edir.

Avstriyada isə qiymətin dövlət tənzimlənməsi sisteminə paritetlik daxildir. Dövlətlə, sahibkarlıq arasında və sosial iqtisadi məsələlərin pariteti mövcuddur. Ölkədə qiymətin sərbəstləşməsi 1977-ci 1997-ci il ərzində 20 ilə aparılmışdır. Hazırda qiymətlər 1976-cı ilin qanunçuluğu əsasında tənzimlənir. Bu qanuna görə iqtisadiyyat nazirinin hüququ vardır ki, qiymətlər üzərində maksimum və minimum həddi qoysun. Bundan əlavə onun hüququ vardır ki, istənilən məhsula 6 ay ərzində tənzimləyici qiymətlər tətbiq etsin.

Kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymət tərtib edilərkən o, kənd təsərrüfatı nazirliyi ilə razılaşdırılır. Qoyulan qiymət rəsmi qaydada nəşr olunur. Ölkədə bu məsələlərlə Paritet Komissiyası məşğul olur. 1964-cü ildən başlayaraq bu komissiya aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. Yeni məhsulların, yenilik əlamətləri yoxlanılır və ona yeni qiymətin qoyulması imkanı müəyyən edilir.

2. Ölkə daxilindəki məhsulla, idxal məhsullarının qiymətləri arasındakı fərqlənmə yoxlanılır və bu fərqi normal olmasına çalışılır.

3. Daxili ticarətdə məhsulların qiymət fərqinə nəzarət edilir ki, ticarət ədalətli olsun.

4. Tariflər, mehmanxana təsərrüfatı xidmətləri, ağ çörək, çörək məhsullarının, toxuculuq məhsullarının və s. məhsulların qiymətləri onlara aid qanunlara uyğun olması üzərində nəzarət edilir.

Venesuelada məhsula qiymət tələb təklif əsasında müəyyən olunur. Lakin bununla belə qiymətlərin sərbəst formalaşması dövlətin müstəqim və qeyri-müstəqim tənzimləmə metodları ilə tamamlanır. Digər tərəfdən, ölkədə dövlət bölməsi daha yüksək xüsusi çəkiyə malikdir və onlar öz inhisarlarını qiymət üzərində saxlayırlar. Ölkədə istehlak zənbilinin təmin olunması üçün 17 adda məhsul üzərində dövlət nəzarəti saxlanılır. Həmin məhsulların qiyməti ticarətçilər tərəfindən yüksəldilə bilməz. Bununla yanaşı dövlət minimum əmək haqqı vasitəsilə də qiymətlərə təsir göstərir. Mərkəzi bank və qiymətə nəzarət İdarəsi inflyasiya artımı haqqında məlumat toplayaraq, iki ildən bir minimum əmək haqqına indeksləşdirir.

Ölkədə istehlak məhsullarının 20%-ə qədəri dövlət tərəfindən tənzim olunur. Qiymətin tənzimlənməsinin hüquqi əsasını ölkə prezidentinin fərmanı təşkil edir. Bu bazar tənzimlənməsi kodeksi adlanır. Həmin kodeksə görə tənzimlənən məhsullar 2 qrupa ayrılır. Birinci qrupa kənd təsərrüfatı məhsulları və müxtəlif istehlak məhsulları daxildir. İkinci qrupa isə – qalan məhsullar aid edilir.

Danimarkada qiymət sistemi bazar iqtisadiyyatı və sərbəst rəqabət münasibətləri əsasında fəaliyyət göstərir. Dövlətin qiyməti tənzimləmə funksiyası məhduddur. Qiymətlər istehsalçılar tərəfindən xərclərə uyğun qoyulur. Lakin dövlət bütün vasitələrlə rəqabətin genişləndirilməsini həyata keçirir ki, istehsalçıların qiyməti bunun nəticəsində stabilləşsin və ya aşağı düşsün. Bundan başqa dövlət vergi sistemindən də geniş istifadə edir. Dövlət bölməsində qiymət və tariflər qanunlar əsasında müəyyən edilir. Dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən və təsdiq edilən qiymətlər ümumi qiymət sisteminin 6%-ni təşkil edir.

Almaniyada dövlət, qiymətin tənzimlənməsini və nəzarəti həyata keçirir. Bu əsasən ilk tələbat və inhisarlaşdırılmış məhsullar üzrədir. Belə məhsulların siyahısı dövrü olaraq bülletenlərdə dərc olunur. Dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlərin xüsusi çəkisi 10 % təşkil edir. Qiyməti tənzimləyən dövlət orqanı Kral dekreti ilə müəyyən olunmuş İqtisadiyyat Nazirliyinin Ali Şurasıdır. 1945-ci ilə qədər almaniyada krallıq vardı. Qiymətin tənzimlənməsinin dövlət mexanizmi aşağıdakı formalara malik idi:

İcazə verilən qiymətlər. Dövlət və xüsusi kompaniyalar nəzərdə tutulan məhsulun qiymətinin yüksəldilməsi haqqında Ali Şuraya təqdimat verirlər. Dövlət komissiyasının icazəsi alındıqdan sonra məhsulun qiyməti yüksəldilə bilər.

Xəbərdar edici qiymətlər – Müəyyən məhsullara qiymət Ali Şuraya 1 ay əvvəl xəbərdarlıq ediləndən sonra yüksəldilir.

Yerli qiymətlər. Yerli orqanlar tərəfindən yüksəldilə bilər. Bu zaman yerli komissiyalar aşağıdakı elementləri nəzərə alırlar:

1. Qiyməti yüksəldiləsi məhsulun və xidmətin tam şərh olunması.
2. Məhsulun istehsal xərclərinin strukturu haqqında tam məlumat.
3. Məhsulun reallaşdırma qaydası.
4. Qiymət yüksəldildikdən sonra onların vəziyyəti.
5. İstehsal xərclərinin əsaslandırılması və bunun əsasında qiymətin yüksəlməsi.

İtaliyada qiymət üzrə nəzarət sistemi 1944-cü ildən həyata keçirilir. İdarələrarası qiymət komitəsi Sənaye Nazirliyinə tabedir. Bu komitə istehsalın inkişafına şərait yaradan məhsulların qiymətlərini müəyyənləşdirir. Bununla yanaşı, ilk tələbat məhsulların qiymətlərini müəyyən edir. Bu sistem zəruriliyi müharibədən sonrakı dövrdə ölkə iqtisadiyyatının ağır vaxtı ilə əlaqədar idi və həmin dövrdə çoxlu sayda məhsulların qıtlığı mövcud idi. Qiymətlərin belə tənzim olunması 1960-cı illərə qədər davam etmişdir. Artıq 60-cı illərdən sonra İtaliya iqtisadiyyatı yüksək inkişafa malik olmuşdur və bununla əlaqədar olaraq qiymətlərin liberallaşması başlamışdır. Qiymət üzrə nəzarət praktiki olaraq inflyasiyanı saxlamaq məqsədi güdür.

Kanada da qiymətin tənzim olunmasının vahid sistemi yoxdur. Qiymətlər əsasən tələb və təklifdən asılı olaraq müəyyən olunur. Kanadada qiymət siyasəti, əsasən qiyməti dəstəkləmək siyasətidir. Bu əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları üzrədir. Əsas məqsəd fermer təsərrüfatının gəlirliliyini müəyyən etməkdir. Kanadada ağır vəziyyətdə olan sahələr dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılır. Ölkədə 1986-cı ildə Rəqabət aktı qəbul edilmişdir. Həmin akta əsasən ölkədə iki tipdə «dağıdıcı-talancedici» qiymətdən istifadə edilir.

Birincisi «qiymət coğrafi mövqedə əmələ gəlmə» formasıdır ki, ticarətçilərə bir regiona məhsulu digər rayondan nisbətən aşağı qiymətə satmağa icazə verilmir. Bu rəqabəti tam dəf etmək məqsədi güdür.

İkincisi isə «əsaslandırılmamış aşağı qiymətin» müəyyənləşdirilməsi, bu da rəqabətin əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmağa xidmət edir.

Norveç dövlətində Qiymət və ticarət rəqabəti 1953-cü ildə təsdiq edilmiş qanunçuluq əsasında tənzimlənir. Kral qərarına əsasən 1957-ci ildə istehsalçılarla satıcılar arasında fərdi qiymət razılığına icazə verilmir. Çünki, onların fərdi razılaşması qiyməti yüksəltmək vasitəsilə öz gəlirlərini çoxaltmaq məqsədi güdə bilər. Qiymət və digər normativ aktların tənzimlənməsinin pozulması haqqında dövlət ciddi sanksiya tətbiq edir. Hətta cərimədən əlavə məsuliyyətə də cəlb oluna bilər. Qiymətin tənzim olunması əmək və inzibati nazirlik, qiymət üzrə Dövlət Təftiş Komitəsi və s. tərəfindən həyata keçirilir. Norveçdə daxili qiymət-qoyma dünya bazar qiymətinə əsaslanır.

ABŞ dövlətində qiymətin əsas hissəsi kompaniyalar tərəfindən rəqabətli bazar mexanizmi əsasında qoyulur. Bununla yanaşı təbii inhisar sahələrində dövlət qiymətləri də saxlanılır. Dövlət qiymətlərin 5-10% ni tənzim edir. ABŞ ştatlarının bəzilərində elektroenerji, şəhərlərarası avtomobil və dəmir yol tarifləri, ştat idarəsi tərəfindən qoyulmasına icazə verilmişdir. Kompaniyalar qiymət qoymanın müxtəlif formalarından istifadə edirlər. Onlardan bir neçəsi məhsulun bir hissəsini alıcıların ala biləcəyi səviyyədə qoymağa çalışırlar. Digərləri isə qiyməti uzun müddətə gəlir verə biləcək, həddə qoymağa çalışırlar.

ABŞ-da faiz stavkası dövlət nəzarətindədir. Bu istehsal xərclərinin yüksəlməsinə imkan vermir. ABŞ-da fermer məhsullarının qiymətinin tənzimlənməsi 1993-cü ildən həyata keçirilir və girov qiymətindən istifadə olunur. Girov qiyməti minimum zəmanətli qiymət funksiyasını yerinə yetirir. Onun məqsədi fermer təsərrüfatının qiymətinin bazar qiymətindən aşağı düşməsinə imkan verməməkdir ki, fermerlər ziyana düşməsinlər. ABŞ-da 160 kənd təsərrüfatı məhsulu üçün paritet qiymətlər qoyulmuşdur.

Başqa ölkələrdə olduğu kimi Fransa iqtisadiyyatı da xüsusi sərbəst sahibkarlığın əsasında inkişaf edir. Hazırda ölkənin iqtisadiyyatı bazar iqtisadiyyatı şəraitində inkişaf edir ki, bu da qiymətlərin tamamilə tələb və təklif əsasında formalaşmasına imkan verir. Lakin qiymətlərin əsasında dəyər, tələb – təklif və pul tədavülü qanunu durur.

Fransa iqtisadiyyatında dövlət bölməsi bir o qədər xüsusi çəkiyə malik deyildir. Dövlətin əlində əsasən inhisarçı sahələr cəmlənmişdir (qaz, enerji, nəqliyyat). Bundan əlavə dövlət, bazar rəqabəti şəraitində fəaliyyət göstərən sahələrə də (milli, kommersiya bankları – sığorta kompaniyaları) nəzarət edir.

Birinci halda dövlət bütün iqtisadi parametrləri inhisarçı sahələr üzrə qoyur. (investisiyaların həcmi, əmək haqqı, hazır məhsula qiymət).

İkinci halda dövlət iqtisadi parametrlərə minimum təsir göstərərək dövlət sahələrini xüsusi bölmə ilə rəqabətə hazırlayır.

Bu xüsusiyyət nəzərə alınaraq ölkədə qiymətlərin 20%-i dövlət tərəfindən tənzim olunur. Fransada 40 il ərzində (1947-1986) qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi sistemini əsaslandıran «dirijizm» onun siyasətinin əsasını təşkil etmişdir.

Fransa nazirlər Şurası 1986-cı ildən ölkədə qiymətlərin tam rəqabət əsasında formalaşmasını sərbəstləşdirirdi. Həmin dövrdən ölkədə 16 nəfərdən ibarət Rəqabət Şurası yaradılmışdır. Həmin Şura müəyyən səlahiyyətlərə malikdir. Məsələn, qiyməti pozan müəssisə təşkilat və şəxslər haqqında inzibati və hüquqi qaydada tədbir görə bilər. Hətta şəxslər 6 aydan 4 ilə qədər məsuliyyətə də cəlb oluna bilərlər.

İsveçrədə, qiymətin tənzim olunması təcrübəsi maraqlıdır. Belə ki, ölkədə bir sıra normativ sənədlər qəbul edilmişdir ki, onların köməkliyi ilə dövlət qiymətdəyişmə prosesinə təsir göstərir. Federal dövlət 1961-ci ildən qərar qəbul etmişdir ki, həmin qərara əsasən ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarına qiymətlərin 50%- qədəri qeydə alınır. Ölkədə bazar şəraitini təmin etmək üçün dövlət 30 %-ə qədər subsidiyalar verir ki, onun da 30 %-i nəqliyyatın, 27% kənd təsərrüfatının, 16% təhsilə, 13% səhiyyəyə yönəldilir. İsveçrədə qiymət üzərində dövlət tənzimləmə nəzarətindən başqa ictimai nəzarətdən də istifadə olunur. Bunun üçün istehlakçının mənafeyini qorumaq məqsədilə Müdafiə Fondu yaradılmışdır. Qiymətlərin tənzim olunan səviyyəsini pozan hər bir kəs, sahibkar və digərləri 100 min İsveçrə frankında cərimə olunurlar. Federal idarə hər həftə ölkə üzrə 80 adda məhsulun qiymətləri haqqında bülleten nəşr edir. Bu qiymətlər regionlar üzrə differensiallaşdırılır.

İsveçdə isə müharibə və müharibədən sonrakı (1941–1945) dövrlərdə qiymət üzərində nəzarət çox geniş idi. Həmin dövrlərdə daimi Qiymət Nəzarəti İdarəsi fəaliyyət göstərmişdir. 1956-cı ildə «Qiymətə daimi nəzarət» sistemi ləğv edildi. Ölkədə qiymət səviyyəsini yüksəlməsinin qarşısının alınması üçün qiymətlərin dondurulması sistemindən də istifadə olunur.

Qiymətlərin dondurulması iki halda mütləq həyata keçirilir. müharibə vəziyyətində. qiymətlərin ümumi səviyyəsini yüksəlməsi təhlükəsi yarandığı halda. Dövlət selektiv (ayrı-ayrı məhsullara) qiymət sistemindən istifadə etmək hüququna da malikdir. Qiymət məsələləri ilə ölkədə icraedici orqan, Dövlət Qiymət İdarəsi sayılır. Yaponiyada qiymətdəyişmə sahəsi, dövlətin ən minimum müdaxilə sahəsidir. Dövlət orqanları qiymət üzərində nəzarət etmirlər. Çünki, bunun əksi ölkədə mövcud olan Liberal – Demokratik partiyanın nizamnaməsinin əleyhinə olardı. Ölkədə antiinhisar qanunları (1977) fəaliyyətdədir. Həmin antiinhisar qanunlarından «Ərzaq məhsulları bazarının tənzimlənməsi qanunu», «Heyvandarlıq məhsullarına qiymətin stabilləşməsi» qanunu ölkədə hüququ sənədlər sayılırlar. Yaponiyada bu işlərlə «Ədalətli bağlaşma Komissiyası» məşğul olur. Həmin komissiya qanunu pozan subyektlər üzrə məsuliyyət

qaldırmaq hüququna malikdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, dövlət qiymət tənzimlənməsindən tamamilə imtina etmişdir. Ölkədə istehlak məhsullarının 20%-i dövlət tərəfindən tənzim olunur.

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, keçid iqtisadiyatı şəraitində bazar fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi çox vacibdir. Cəmiyyət üzvlərinin hər bir fəaliyyətində dövlətin güclü tənzimləyici əli olmadan ölkədə sosial-iqtisadi sabilliyə və yüksək iqtisadi nəticəyə nail olmaq qeyri-mümkündür.

MÖVZU. TURİZM FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

1. Turizm və onun sosial, iqtisadi məzmunu.
2. Azərbaycan Respublikasında turizm sferasının tənzimlənməs hüquqi bazası
3. Turizm fəaliyyətində müqavilə münasibətləri. (Komissiya müqaviləsi. Tapşırıq müqaviləsi. Agent müqaviləsi.)

1. Turizm fəaliyyətinin nəzəri-metodoloji əsasları

Turizm dedikdə, iqtisadiyyatın böyük bir sektoru başa düşülür. İqtisadiyyatı yüksək olan ölkədə turizm inkişaf edir və turizmin inkişafı yüksək iqtisadi dirçəlişə təkan verir. İqtisadiyyatın ümumi qanunları turizmə həm müsbət və həm də mənfi təsir göstərə bilər. Məsələn, vətəndaşların illik gəlirinin artması və onun bərabər paylanması, valyutanın sabit vəziyyəti, əlverişli konyuktura situasiyası turizmə müsbət təsir göstərir; iqtisadi böhranlar, sənayenin zəifləməsi, işsizlik, valyutanın qeyri-sabit vəziyyəti və əlverişsiz konyuktura vəziyyəti turizmə mənfi təsir göstərir. Vətəndaşların illik gəliri turizm xidmətlərinə olan tələbatla bilavasitə təsir göstərir.

Gəlir çoxalanda vətəndaşların əlinə çoxlu miqdarda pul gəlir. Normal həyat səviyyəsini təmin etməkdən ötrü turizm səfərlərinə tələbat çoxalır. Nə qədər milli gəlir vətəndaşlar arasında bərabər bölünərsə, bir o qədər çox adam səyahətlərdə iştirak edir. Valyutanın sabitliyi də turizm sistemində vacib faktorlardan biridir. əgər dolların məzənnəsi yüksəkdirsə, alınan əmək haqqına ondan az miqdarda almaq olar, bununla da, səfərə çıxmaq mümkün deyil. Amma Amerikalılar üçün bizim ölkədə səyahət etmək çox əlverişlidir. Valyutanın məzənnəsinin böyük miqdarda dəyişməsi eyni xidmət növünün qiymətlərinin böyük həcmdə dəyişməsinə səbəb olur. Turizmin iqtisadiyyata təsiri daha mübahisəsizdir. İş yerləri açır, istehsalat funksiyasını yerinə yetirir.

Turizmin bir neçə müxtəlif növləri vardır. Turizmin əsas iki müxtəlif forması-xarici və daxili turizm forması var.

Xarici turizm(beynəlxalq turizm) ölkəni tərk edib, başqa bir ölkəyə getməklə bağlıdır. Xarici turistin ölkəyə gəlməsi aktiv turizm adlanır, ölkədən getməsi isə passiv turizm adlanır.

Beynəlxalq turizmin ixracı qeyri-adi bir formada baş verir. Başqa məhsulların ixracından fərqlənərək beynəlxalq turizmdə turist özü ölkəyə gəlir. Əgər ölkədən xaricə gedən turistlərin sayı gələn turistlərin sayından çoxdursa, deməli ölkədən valyuta xaricə çıxarılır. Gedən turistlər xarici ölkənin iqtisadiyyatına investisiya qoyur. Xarici ölkənin turizm infrastrukturunu daha da inkişaf edir. Belə hallarda ölkədə mənfəət turizm saldosu əmələ gəlir.

Daxili turizm ölkə daxilində baş verir. Daxili turizmin inkişafı ölkə iqtisadiyyatının artımında mühüm rol oynayır. Turizmin ölkədə inkişafı başqa sahələrin də inkişafına təkan verir. Daxili turizmin inkişafı xarici turizmin inkişafına zəmin yaradır. Ona görə ki, daxili turizm ölkədə infrastruktur yaradır və həmin infraqurukturdan ölkəyə gələn xarici turistlərdə istifadə edirlər.

Bundan başqa, daxili turizm ölkə daxilində siyasi və iqtisadi sabitlik yaradır. Siyasi sabitlik ölkədə ona görə möhkəmlənir ki, turizmdən əldə olunan gəlir əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında ədalətlə və görülən əmək müqabilində paylanılır. Turizm çoxlu iş yerləri yaradır. Turizm məhsulunu ixrac etmək üçün çoxlu adam iştirak edir. Bir nəfər xarici turistə xidmət etmək üçün 9 iş yeri yaratmaq gərəkdir. Eyni zamanda, bir nəfər xarici turistdən gələn gəlir bir ton xam neftin satışından əldə olunan gəlirdən çoxdur.

Son zamanlar daxili və xarici turizm bir-biri ilə yaxınlaşır. Məsələn, Qərbi Avropada bağlanan Şenqen müqaviləsi ölkələr arasındakı sərhəd formallıqlarını götürmüşdür. Turistlər maneəsiz bu ölkələri gəzə bilirlər. Bu ölkələr arasındakı sərbəst turist, işçi qüvvəsi və kapital axını davam etməkdədir. Ölkələrarası sərbəst turist zonası yaratmaqla Avropa digər regionlara nümunə göstərir. Avropa sərbəst turist məkanı yaratmağa can atır.

Hal hazırda beynəlxalq turizm dünya iqtisadiyyatının çox qüvvətli bir sahəsinə çevrilmişdir. Turist xidmətlərinin ümumi qiyməti insanlara göstərilən xidmətlərin 1/3 hissəsini təşkil edir. Bu da ümumi dünya məhsulunun 10,1 %-i olmuşdur. Elə ölkələr

var ki, turizm onların dövlət büdcəsinin 30-40 %-ni təşkil edir. Məsələn, 2000-ci ildə Fransaya 70 milyon xarici turist gəlmişdir ki, bu da onun öz əhalisindən çoxdur. Yunanıstanda dövlət büdcəsinin $\frac{1}{2}$ -i turizmin hesabına formalaşır. Baqam adaları, Meksika, Sinqapur, Tailand kimi ölkələrin milli gəlirinin 80 %-i turizmdən gəlir.

Turizmin növləri müxtəlif əlamətlərinə görə qruplara bölünürlər:

- 1) ərazi əlamətinə görə- daxili və xarici, yəni beynəlxalq turizm;
- 2) müddətinə görə- qısa müddətli (1-2 günlük, istirahət günləri), uzun müddətli (7 gündən çox);
- 3) turistlərin sayına görə- fərdi turizm (1-3 nəfər), qrup şəklində (15 nəfərdən çox);
- 4) turistlərin hərəkət formasına görə- piyada və ya hər hansı nəqliyyatın növü ilə;
- 5) nəqliyyatın növünə görə- avtoturist, dəmir yolu sənişini, aviaturist, gəmi turisti və s. ;
- 6) məqsədinə görə- istirahət və müalicə, ekskursiya turisti, elmi, etnik, işgüzar, macəra turizmi, dini, əyləncə, idman turizmi və s.;
- 7) yaşa görə- uşaq, gənc, orta yaşlı, və yaşlı adamların turizmi.

Turizmin əsas anlayışları aşağıdakılardır:

- 1) Turizm- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müvəqqəti olacağı ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərti ilə istirahət, sağlamlaşdırma, tanış olma, idraki (tarix və mədəniyyət sərvətlərindən bəhrələnmə və s.), iş-peşə (vəzifə boclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə daimi yaşayış yerlərindən müvəqqəti getmələri;
- 2) Turist- istirahət, sağlamlaşdırma, tanış olma, idraki, iş-peşə, idman və dini məqsədlərlə getdiyi ölkədə (yerdə) müvəqqəti olan şəxs;
- 3) Tur- konkret müddətdə konkret marşrut üzrə fərdi və ya qrup halında səfərdən ibarət olan turizm məhsulunun vauçer şəklində satılan forması;
- 4) Turizm yollayışı- ciddi hesabatlı blank olub, proqramla nəzərdə tutulmuş xidmətlərin ödənildiyini təsdiq edən sənəd;

5) Turizm vauçeri- xarici turistlərə xidmət göstərilməsi və firma ilə qarşılıqlı ödəmələr aparılması üçün əsas olmaqla, turun tərkibinə daxil olan xidmətlər üzərində turistin hüququnu müəyyənləşdirən və xidmətlərin göstəriləcəyi faktını təsdiq edən sənəd;

6) Turoperator-turların komplektləşdirilməsi, turizm məhsulunun formalaşdırılması,

hərəkətə gətirilməsi və satışı ilə məşğul olan turizm təşkilatı;

7) Turagent- turoperator tərəfindən turların satışı, turizm məhsulunun hərəkətə gətirilməsi və satışı üzrə vasitəçilik fəaliyyəti göstərən fiziki və ya hüquqi şəxs;

8) Turagentlik- turizm və ekskursiya yollayışlarının satışı, habelə turizm- ekskursiya fəaliyyətinin təşkili üzrə informasiya, reklam, marketinq və s. digər xidmətlər göstərilməsi ilə məşğul olan vasitəçi təşkilat;

9) Turizm məhsulu- turistlərə göstərilən xidmətlər kompleksi (turistlərin yerləşdirilməsi, daşınması, yeməyi üzrə xidmətlər kompleksi, ekskursiya, həmçinin bələdçi xidmətləri və səfərin məqsədindən asılı olaraq göstərilən xidmətlər);

10) Turizm fəaliyyəti- turoperatorun müddəti 24 saatdan çox olmayan və turistlərin yerləşdirilməsi xidmətini nəzərdə tutmayan və turizm məhsulunu formalaşdırılması, hərəkətə gətirilməsi və satışı üzrə fəaliyyəti;

11) Turizm ehtiyatları- səfər edilən ölkənin (yerin) təbii, mədəni, tarixi, sağlamlaşdırma obyektləri və turistlərin ayrı-ayrılıqda və kompleks halında tələb və ehtiyaclarını təmin edə bilən, onların fiziki və mənəvi qüvvələrinin bərpası və inkişafına kömək edə bilən digər obyektlərin məcmusu;

12) Turizm infrastrukturu- turizm məhsulu istehsalı təşkilinin kompleks sistemi və ya mehmanxana və digər yerləşdirilmə- yerdəyişmə, nəqliyyat vasitələrinin, ictimai iaşə, əyləncə obyektləri vasitələrinin tanış olma idraki, iş-peşə, sağlamlaşdırma, idman və digər təyinatlı obyektlərin, turoperator və turagent fəaliyyətini həyata keçirən ixtisaslaşdırılmış müəssisə və təşkilatların, həmçinin ekskursiya və bələdçi xidmətləri göstərən təşkilatların məcmusu;

13) Turizm məhsulunun hərəkətə gətirilməsi- turizm məhsulunun satışına yönəldilmiş tədbirlər kompleksi (reklam, ixtisaslaşdırılmış sərgilər, yarmakalarda

iştirak, turizm məhsulunun satışı üzrə turizm informasiya mərkəzlərinin təşkili, kataloqların, bukletlərin və s. nəşri).

Turistlər aktivliyinə görə 6 prupa bölünür:

-İdman istirahətini sevənlər.

-Sakit istirahəti sevənlər. Onlar kənar admları və səs-küyü sevmirlər. Onları günəş, qum və dəniz maraqlandırır.

-İstirahətdən ləzzət alanlar. Onlar çox səriştəlidirlər, istirahət zamanı özləri üçün əyləncələr axtarırlar.

-Aktiv istirahət edənlər. Bu adamlar təbiəti çox sevirlər və idmanla məşğul olurlar.

- Tarix və mədəni abidələri öyrənənlər.

- Macəra sevənlər. Onlar tək gəzməyi sevirlər və heç nədən qorxmurlar.

Turizm növlərinin bütün rəngarəngliyinə baxmayaraq, turist səfərlərinin əksəriyyəti 70 %-i istirahət məqsədini daşıyır. Onlardan 13 %-i işgüzar, 6 %-i isə dini və başqa növlərdir. Ən yüksək istirahət səviyyəsi 76 %-i ABŞ-dadır. Cənubi Asiyada bu göstərici 73 %-ə, Avropada isə 68 %-ə çatır.

2002-ci ildə beynəlxalq turistlərin sayı 715 milyona çatmışdır. ÜTT-nin proqnozlarına görə 2020-ci ildə beynəlxalq turistlərin sayı 1602 milyon nəfər və turizmdən alınan gəlirin miqdarı isə 200 milyard dollar olacaqdır.

Beynəlxalq turizmin əsas xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, xidmətlərin ixracı, adi malların ixracından fərqli olaraq, xarici turisti ixrac edən ölkəyə özünün gəlməsi və xidmətlərdən istifadə etməsilə, idxal əməliyyatı isə ölkə turistlərinin xaricə göndərilməsi ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar, turizmin ixracı- xaricdən turist qəbul olunması, idxal isə- ölkədən turistin xaricə getməsidir. Turizmdə beynəlxalq mal dövriyyəsində qəbul olunmuş iqtisadi siyasət aparılır. Valyuta məzənnəsinin dəyişmə siyasəti xarici turistlərin ölkəyə gəlməsini stimullaşdırmaq, ölkədən gedən turistlərin sayını azaltmaq məqsədini güdür.

Beynəlxalq turizmdə “dempinq” xarici turistlər üçün malların və xidmətlərin qiymətlərini aşağı salmaq məqsədini güdür.

Beynəlxalq turizmin valyuta problemləri beynəlxalq turist bazarının formalaşması və inkişafı ilə bağlıdır. Turizmin vacib göstəricilərindən biri turizmin ixracından əldə olunan gəlirin ölkənin ümumi ixracında tutduğu yerdir. Bəzi ölkələrdə beynəlxalq turizmdən əldə olunan gəlir, başqa məhsulların ixracından gələn gəlirdən çox olur ki, bu ölkə üçün beynəlxalq turizmin tutduğu mövqeyi göstərir. Məsələn, Norveç ildə 20 milyon tondan çox neft istehsal edir. Lakin bu ölkənin beynəlxalq turizmdən götürdüyü gəlir neftdən aldığı gəlirə yaxındır. Panamada 2 dəfə banan ixracından çoxdur, Misirdə 1,7 dəfə pambıq ixracından alınan gəlirdən çoxdur.

Azərbaycanda turist bazarı formalaşmaq üzrədir. Onun möhkəmləndirilməsi üçün istehsal olunan məhsulun qiyməti ilə keyfiyyəti arasında harmoniya yaratmaq lazımdır. Bu cür harmoniyanın yaranması xüsusilə daxili turizmdə çox vacibdir. Sərhədlər açıldıqdan sonra bizim vətəndaşlarımız münasib qiymətlərlə keyfiyyətli turist məhsulunu ölkədə yox, xaricdə axtarıb tapırlar.

ÜTT 1995-ci ildə İpaniyanın Kadis şəhərində turizm sahəsində Beynəlxalq Forum çağırmışdır. Foruda 52 ölkənin dövlət nümayəndələri iştirak etmişdir. Forum dövlətlərin qarşısında, turizmin inkişafında mühüm rol oynayan aşağıdakı problemlərin həlli məsələlərini qoymuşdur:

- Turistlərin təhlükəsizliyinin təminatı;
- Turist infrastrukturunun inkişafı;
- Turist müəssisə rəhbərlərinin və personalın tədrisə cəlb olunması;
- Turist obyektlərində ekoloji normaların gözlənilməsi;
- Turistlərin hüquqlarının müdafiəsi;
- Turist firmaları üçün güzəştli vegi sisteminin yaradılması;
- Ölkələrin müsbət imicini yaratmaqla turist məhsulunu xarici bazarlarda hərəkətə gətirmək.

İqtisadi və inzibati tədbirlərə isə aşağıdakılar aiddir:

- Vergi güzəştləri, kreditlər, subsidiyalar və dotasiyalar;
- pasport və viza məhdudiyyətlərinin gəlmə və ölkədən çıxan turistlər üçün azalması;

-sosial turizmin(sosial ehtiyaclar üçün dövlətin ayırdığı vəsaitdən yardımlanan səyahət) himayə olunması və inkişafı;

-ətraf mühitin qorunması üçün dövlətin qəbul etdiyi tədbirlər.

Vergi güzəştlərinə misal olaraq, Fransada başqa sahələrdə əlavə dəyər vergisi 20-22 %-dirsə, turizmdə 10 %-dir.

ÜTT təşkilatı turizmdə marketinqin funksiyalarını 3 hissəyə bölür: müştərilərlə təmasın qurulması, inkişaf və nəzarətdir. Müştərilərlə əlaqələrin yaranma məqsədi, onları inandırmaqdır ki, onlara təklif olunan turist məhsulu onların istədiyi və axtardığı məhsuldur. İnkişaf, məhsulu irəlilətmək üçün yeni üsulların planlaşdırılmasıdır. Nəzarət, isə görülən işlərə nəzarət etmək, buraxılan səhvləri düzəltmək və təhlil etmək məqsədini güdür.

Turist bazarı anlayışı, iqtisadi cəhətdən azad olan turistlər(alıcılar) və turist məhsulunu satanlar arasında yaranmış alqı-satqı münasibətlərinin yaranmasıdır. Turist məhsulunu satanlar hüquqi və ya fiziki şəxs ola bilər. O, ona məxsus olan turist məhsulunu alıcıya satır və əvəzində pul alır. Turist bazarının əsas xüsusiyyəti ondadır ki, turist məhsulunun istehsalçısı və onun istehlakçısı demək olar ki, bir-birini görmür və tanımır.

2. Azərbaycan Respublikasında turizm sferasının tənzimlənməsinin hüquqi mexanizmi

Turizmin idarəetmə şəxələrindən biri olan dövlət tənzimləmə fəaliyyəti maraqlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, qısa zamanda Azərbaycanda bu sahədə çoxlu işlər görülmüşdür. Hər şeydən əvvəl 4 iyun 1999-cu ildə “Azərbaycan Respublikasının turizm haqqında” qanunu qəbul olundu. Bu qanun Azərbaycanda turizm fəaliyyətinin hüquqi əsasını qoydu və turizm sahəsində bir çox sonrakı vacib sənədlərin yaranmasına yol açdı. Bu qanun Azərbaycan Respublikasında turizm bazarının hüquqi əsaslarının bərqərar edilməsinə yönəldilmiş dövlət siyasətinin prinsiplərini, turizm fəaliyyətinin əsaslarını müəyyən edir və turizm sahəsində meydana çıxan

münasibətləri tənzimləyir, sosial-iqtisadi inkişafı təmin edən vasitələrdən biri kimi turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunması qaydasını müəyyənləşdirir.

Turizm fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas mahiyyəti ondadır ki, dövlət turizmin cəmiyyətdə oynadığı aparıcı rolu lazımınca qiymətləndirməklə bərabər onun inkişafına əlində olan bütün imkanlardan istifadə edir. Bu imkanlardan ən vacibi turizm sahəsində turizmin hüquqi bazasını yaratmaq, turist məhsulunu yaradan təşkilatların və turistlərin hüquqlarını müdafiə etmək, turist infrastrukturunun yaranmasına yardımçı olmaq və sərmayələr cəlb etməkdir. Bütün ölkələrdə olduğu kimi, turizm sahəsində Azərbaycanda da onu tənzimləyən və inkişaf etdirən üçlük yaranmışdır. Bu üçlük dövlət turizm təşkilatı (Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi), regional icra orqanları və turizmin özəl sektorudur. Bütün dünyada bu üçlüyün bir-birilə bərabər hüquqlarla əməkdaşlıq etməsi nəticəsində turizmin inkişafında çoxlu nailiyyətlər qazanılması artıq müasir turizm praktikasına yaxşı məlumdur.

Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

-Vətəndaşların istirahətə olan konstitutsiya hüquqlarının təmin olunmasını gerçəkləşdirmək;

-Ətraf mühiti (təbiəti) qorumaq;

-Turistlərin səyahətləri zamanı onların tələbatlarını təmin edən turizmin inkişaf strukturunu inkişaf etdirmək, yeni iş yerləri yaratmaq, dövlətin və onun vətəndaşlarının gəlirini artırmaq;

-Beynəlxalq əlaqələri inkişaf etdirmək, turizm baxış obyektlərini qoruyub saxlamaq, təbii, tarixi və mədəni irsdən səmərəli istifadə etmək;

-Ölkənin mədəni potensialından turizm inkişafı üçün istifadə etmək;

Bu məqsədi gerçəkləşdirməkdən ötrü, dövlət ilk növbədə turizmin insanların həyatındakı və yaşayışındakı tutduğu mövqeyi düzgün qiymətləndirməli və turizm fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmalı, onun əsas istiqamətlərini təyin etməlidir. Turizmin əsas inkişaf istiqaməti daxili və ölkəyə gəlmə növləridir. Daxili və gəlmə turizmin inkişafı- milli turizmin inkişafı deməkdir. Ölkə iqtisadiyyatına ən çox müsbət təsir göstərən xarici turistlərin ölkəyə gəlməsidir. Ona görə ki, onlar ölkəyə valyuta gətirir, daxili balansı tarazlaşdırır. Dünya ölkələrində beynəlxalq turist

axınları uğrunda güclü rəqabət gedir. Beynəlxalq turist axınlarının öz ölkəsinə istiqamətləndirilməsi o qədər də asan məsələ deyil. Bundan ötrü, dövlətin bütün turizm sahəsində siyasəti- infrastrukturun yaradılmasıdır. Bundan ötrü, tək istək və arzu kifayət deyil, ölkənin inkişaf etmiş texnologiyası və iqtisadiyyatı olmalıdır.

Dünyanın hər bir ölkəsi öz-özlüyündə tarixinin, mədəniyyətinin, ənənələrinin, memarlıq abidələrinin, tərəqqiyə doğru keçdiyi yolunun qorunmasında və işlək vəziyyətdə saxlanılmasında maraqlıdır. Hər ölkədə xarici turistləri maraqlandıran sahələr tapıla bilər. Lakin bu ölkələrin özünəməxsus xüsusiyyətlərini aşkara çıxartmaq, bütün dünya xalqlarına tanıtmaktan ötrü çoxlu işlər görmək lazımdır. Dövlət xarici ölkələrdə öz ölkəsinin imicini yaratmalı və onun turist mərkəzlərini təbliğ etməyi bacarmalıdır. Dövlətin turist fəaliyyətinin tənzimlənmə amilləri: turizm sahəsində münasibətləri tənzimləmək üçün hüquqi və normativ aktların hazırlanması, milli turist məhsulunun xarici və daxili bazarlarda hərəkətinə yardımçı olmaq, turist sənayesində standartlaşdırma və sertifikatların turizmlə məşğul olan müəssisələrə iş lisenziyaların verilməsi, ölkəyə daxil olmaq və ölkəni tərk etmək qaydalarının təsdiqi, xarici kapital qoyuluşuna əlverişli şərait yaratmalı, turizm sahəsində birgə turizm şirkətlərinin yaranmasına (stimul) maraq oymalı, vergi və gömrük məsələlərini tənzimləməli, turist proqramlarının tərtib olunması və maliyyələşdirilməsi, Turizm sahəsində tədqiqat işlərini daha da genişləndirməli və kadrların hazırlanmasını təşkil etməli.

Turizm sahəsində dövlətin vəzifələri aşağıdakılardır:

- Turizmin inkişafına dair dövlət proqramını işləyib hazırlamaq;
- Turizm sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarını və bu sahənin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Turizmdə sahələrarası və regionlararası fəaliyyəti əlaqələndirmək;
- Azərbaycan respublikasını xaricdə əhəmiyyətli turizm ölkəsi kimi tanımaq məqsədi ilə informasiya şəbəkəsi yaratmaq;
- Beynəlxalq turizm təşkilatlarında Azərbaycan respublikasının nümayəndəliyini təşkil etmək, turizm sahəsində əməkdaşlıq üzrə müqavilələr bağlamaq və onların həyata keçirilməsi mexanizmini işləyib hazırlamaq;

- Turizm qanunvericiliyinin icrasına nəzarət etmək;
- Turizm sahəsində standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma qaydalarını hazırlamaq;
- Turizm təşkilatlarının reyestirini aparmaq;
- Mülkiyyət formasından və tabeliyindən asılı olmayaraq, turizm fəaliyyəti ilə məşğul olan və turistlərə xidmət göstərən bütün müəssisələrdə xidmətlərin dövlət standartlarına riayət olunmasına nəzarət etmək.

Turizmin planlaşdırılması və inkişaf proqramının tərtib olunması turizmin dövlət tənzimləmələrindən biridir. Turizmin planlaşdırılması onun xaotik inkişafının qarşısını almaqdan və onun iqtisadi səmərəliliyini təyin etməkdən ötrü aparılır. Məlumdur ki, turizm iqtisadiyyata güclü təsir göstərir. Lakin turizm bütün “dərdlərə” dərman deyildir. Məsələn, külli miqdarda sərmayə qoyub müasir tələblərə cavab verən istirahət mərkəzi tikilmişdir, lakin ora istirahətə gələn yoxdur. Deməli tikilən mərkəz yaxşı planlaşdırılmamışdır. Ola bilsin ki, istirahət mərkəzi turist bazarlarından çox kənardadır, istirahətin o növü turistləri maraqlandırmır və ya istirahətin qiyməti turistlərin imkanına uyğun gəlmir. Ya da ola bilsin ki, reklam-informasiya işi yaxşı qurulmamışdır.

Azərbaycan respublikasının prezidenti Azərbaycanda 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramının təsdiq olunması haqqında 27 avqust 2002-ci il 1029 nömrəli fərman imzalamışdır.

Proqramın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- ölkənin turizm potensialından səmərəli istifadə etməklə Azərbaycan respublikasında turizmin inkişafına nail olmaq;
- turizm sahəsində sahibkarlığı, ilk növbədə kiçik və orta sahibkarlığı inkişaf etdirmək;
- rəqabətə davamlı turizm bazarını yaratmaq;
- turizm infrastrukturunu, onun maddi- texniki bazasını möhkəmləndirmək;
- turizmdən dövlət və yerli büdcələrin tərkibinə daxil olan vəsaitin həcmi artırmaq;
- xarici investorları turizm sahəsinə cəlb etmək;

-turist müəssisələrinin beynəlxalq turizm proqramlarında iştirakı üçün əlverişli şərait yaratmaq.

Azərbaycanda 2007-2016-cı illərdə əhatə edən Dövlət Proqramı 10 il müddətinə nəzərdə tutulmuşdur. Əsa vasitələrdən biri turizm sahəsində normativ-hüquqi aktlar hazırlanmasından ibarətdir. Daxili və beynəlxalq marşrutların yaradılması, xarici ölkələrdə geniş reklam kompaniyalarımızı aparmaq, xarici ölkələrin turizmlə məşğul olan dövlət qurumları ilə əlaqələri möhkəmləndirmək, dövlət səviyyəsində müqavilələr bağlamaq, turizm infrastrukturunun yaradılması, işsizliyin aradan qaldırılması başlıca vasitələrdəndir.

Bu proqramda dövlət siyasətinin aktual istiqamətləri aşağıdakılar sayıla bilər:

- idman-istirahət-turizm” istehlakçı kompleksinin genişlənməsi ;
- rayonlarda daxili və gəlmə turizmin inkişafının sürətləndirilməsi;
- istirahətin həyat tərzini kimi təşkil edilməsi, idman, istirahət və turizm kimi sosial məhsullara baza standartlı imkanların qurulması;
- gəlmə turizmdə vergini tənzimləyən çevik iqtisadi xəttin yeridilməsi;
- sanatoriya-kurort tipli komplekslərin bütökdən maliyyələşdirilməsi hesabına inkişaf etdirilməsi;
- turizm elminin ölkənin iqtisadiyyatına böyük təsirini nəzərə alaraq, Azərbaycan Milli Akademiyasında turizm elmi ilə məşğul olan bölmənin yaradılması;

3. Turizm fəaliyyətində müqavilə münasibətləri.

Tapşırıq müqaviləsi

Tapşırıq müqaviləsinə görə, tapşırığı həyata keçirməyi öhdəsinə götürən şəxs (vəkalət alan) başqa şəxsin (vəkalət verənin) ona tapşırdığı əqdləri, işləri və ya digər xidmətləri konkret nəticə əldə olunmasına təminat vermədən icra etməyi öhdəsinə götürür.

Ekvivalent nöqtəyi-nəzərdən tapşırıq müqaviləsi əvəzli və əvəzsiz ola bilər. Bu müqavilədə vəkalət verən vəkalət alana müqavilədə nəzərdə tutulduğu

hallarda haqq ödəyir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, əgər tapşırığı alan özünü hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi üzrə öhdəliklərlə bağlamaq niyyətində deyildirsə və yalnız ictimai, ənənəvi və ya dostluq mülahizələri ilə hərəkət edirsə, bu cür hərəkətlər tapşırıq müqaviləsinin doğurduğu hüquqi nəticələri doğurmur.

Tərəflərdən birinin hüquqlarının o birinin vəzifələrinə uyğun gəlməsi ilə əlaqədar tapşırıq müqaviləsi ikitərəfli, qarşılıqlı müqavilədir.

Müqavilənin predmeti vəkalət verənin hesabına vəkalət alanın həyata keçirdiyi hüquqi və (və ya) faktiki hərəkətlərin məcmusundan ibarətdir.

Tapşırığın məzmunu MM-yə uyğun tənzimlənmişdir. Belə ki, vəkalət alan tapşırığı vicdanla icra etməli, bu zaman vəkalət verənin haqlı mənafeələrini müdafiə etməlidir. Tapşırığın məzmunu birbaşa göstərilmədikdə, bağlanan əqdlərin və ya göstərilən xidmətlərin xarakteri ilə müəyyənləşdirilir. Məsələn, tapşırıqda onun icrasına aid hüquqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsi səlahiyyəti göstərilmişdir. Üçüncü şəxslər üçün nümayəndəliyə aid müddəalar qüvvədə olur. Əgər vəkalət verən tapşırılmış əqdin icrası üçün hansısa göstərişlər vermişdirsə, vəkalət alan bu göstərişlərdən yalnız o halda kənara çıxıb bilər ki, işin hallarına görə buna müvafiq icazə ala bilməsin və bundan əlavə, vəkalət verənin işin vəziyyətini bilsəydi, tapşırıqdan bu cür kənarçıxmaya icazə verə biləcəyini ehtimal etmək üçün əsaslar olsun. Əgər bu cür əsaslar olmadan vəkalət alan vəkalət verənin ziyanına onun göstərişlərindən kənara çıxmışdırsa, tapşırıq yalnız vəkalət alanın bunun nəticəsində əmələ gələn zərəri öz öhdəsinə götürdüyü halda icra edilmiş sayılır.

Müqavilənin forması MM-də dispoitiv qaydada müəyyənləşdirilmişdir. Belə ki, tapşırıq müqaviləsi həm şifahi, həm də yazılı formada bağlana bilər. Müqavilə vəkalət alanın tapşırığı qəbul etməsindən sonra qüvvəyə minir.

Vəkalət alan tapşırığı qəsdən və ya ehtiyatsızlıq üzündən kifayət qədər vicdanla icra etməməsi nəticəsində vəkalət verənə dəyər zərər üçün məsuliyyət daşıyır. Vəkalət alanın məsuliyyət daşdığı vicdanlılıq dərəcəsi aşağıdakılar nəzərə alınmaqla tapşırığın növü ilə müəyyənləşdirilir:

- peşə fəaliyyət ilə bağlı risk və tapşırığın həyata keçirilməsi üçün zəruri olan xüsusi biliklər;

- vəkalət verənin bildiyi və ya bilməli olduğu, vəkalət alının qabiliyyəti və keyfiyyətləri.

Vəkalət alanın tapşırığı şəxsən icra etməsindən istisnalar, eləcə də müqavilənin məzmununu təşkil edən digər xüsusatlar MM-in digər maddələri ilə tənzimlənir.

Komissiya müqaviləsi

Komissiya müqaviləsinə görə bir tərəf (komisyonçu) digər tərəfin (komitent) tapşırığı ilə maddə müqabilində öz adından, lakin komitent hesabına bir və ya bir neçə əqd bağlamağı öhdəsinə götürür. Komisyonçunun üçüncü şəxslə bağladığı əqd üzrə hüquqları, əqddə komitent adlandırılmış olduqda və ya əqdin icrası üzrə üçüncü şəxslə bilavasitə münasibətlərə girdikdə belə, komisyonçu əldə edir və komisyonçu mükəlləfiyyətli olur.

Komissiya sözü latınca «commissio» ifadəsindən olub, Azərbaycan dilinə tapşırıq kimi təcrümə olunur. Hüquqi təbiətinə görə komissiya müqaviləsi konsensual, əvəzli, qarşılıqlı (ikitərəfli, sinallaqmatik) müqavilədir.

Komissiya müqaviləsi yazılı formada bağlanılır. Qanunun qeyd edilən imperativ norması komissiya müqaviləsinin tərəfləri üçün məcburi xarakter dayışır. Yəni tərəflər komissiya müqaviləsinə şifahi formada bağlaya bilməzlər, əgər bağlamışlarsa, müqavilə etibarsız hesab olunur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, MM-də komissiya müqaviləsinin notariat qaydasında təsdiqlənməsi nəzərdə tutulmasa da, tərəflərdən hər hansı biri bunu tələb edərsə, müqavilə notariat qaydasında təsdiqləndikdən sonra bağlanmış sayılır.

Bu müqavilə müddətli və yaxud müddətsiz (qeyri-müəyyən müddətli) ola bilər. MM-yə əsasən, komissiya müqaviləsi müəyyən müddətdə və ya qüvvədə olma müddəti göstərilmədən, icra ərazisi göstərilməklə və ya göstərilmədən, komitent onun mənafehləri üçün və onun hesabına bağlamağı komisyonçuya tapşırıldığı əqdləri bağlamaq hüququnu üçüncü şəxslərə verməmək öhdəliyi

nəzərdə tutulmaqla və ya nəzərdə tutulmadan, komissiya predmeti olan malların çeşidi barəsində şərtlər qoyulmaqla və ya qoyulmadan bağlana bilər.

Komissiya müqaviləsinin qiyməti müqavilə predmetinin qiymətindən asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Komisionçu komitentin hesabına bağlanmış əqdin üçüncü şəxs tərəfindən icra edildiyi halda və ya komitentin cavabdeh olduğu səbəblərdən əqdin icra edilmədiyi halda komision muzu tələb edə bilər.

Komision muzdun miqdarı komissiya müqaviləsi ilə, belə qeyd-şərt olmadıqda isə, əgər komision əqdləri komisionçunun müəssisəsinin fəaliyyət predmetinə aiddirsə, yerli işgüzar adətlər əsasında müəyyənləşdirilir. Bundan başqa, komisionçu komissiya müqaviləsinin yerinə yetirilməsi gedişində çəkdiyi və bütün halları nəzərə almaqla zəruri saydığı xərclərin əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər. Komisionçunun və ya onun işçi heyətinin adi işlərin yerinə yetirilməsi xərclərinin və müqaviləyə uyğun və ya komision muzdunun hesabına ödənilən digər xərclərin əvəzi ödənilmir.

Müqavilənin məzmununu tərəflərin (komisionçu və komitent) hüquq və vəzifələrinin məcmusu təşkil edir. Komissiya müqaviləsinə əsasən komisionçunun vəzifələri aşağıdakılardır:

- komisionçu tapşırılmış işi vicdanla aparmalı və komitentin mənafeələrini qorumaqlıdır;
- komisionçu əqdləri vicdanlı üçüncü şəxslərlə bağlamalı və komitentin razılığı olmadan üçüncü şəxslərə kredit verməməlidir;
- komisionçu öz işlərinin gedişi, o cümlədən komision tapşırığının icrası gedişi barəsində komitentə məlumat verməlidir;
- komisionçu komitentin icazəsi olmadan onun adını açıqlamalıdır;
- komisionçu komitentin göstərişlərinə əməl etməli, o cümlədən qiymətlərin limitini gözləməlidir;
- komisionçu əqdin müqavilə şərtlər haqqında, öz adından və sifarişçinin hesabına hərəkətləri yerinə yetirilməsi haqqında komitentə məlumat verməyə borcludur. Ayrı razılaşmanın olmadığı halda komisionçu üçüncü şəxsin adını bildirməyə borclu deyildir, amma komisionçunun ödəniş qabiliyyətli

olmadığından ehtiyat edildiyi hallar istisna təşkil edir. üçüncü şəxsin adını bildirməkdən imtina hüququ hesabat üçün vacib olan hər hansı digər informasiyanı vermək vəzifəsinə təsir göstərmir. Komitentin xahişi ilə komisionçu üçüncü şəxsin adı da daxil olmaqla, bütün informasiyanı notariusə verməlidir. Notarius isə üçüncü şəxsin anonimliyini saxlamaqla, bu informasiyanı komitentə verir.

Komitentin sərəncamı ilə komisionçuya göndərilmiş komision malı zədələnmiş olduqda komisionçu komitentin hüquqlarını müdafiə etməli, malın vəziyyəti barəsində sübutlar qayğısına qalmalı və bu barədə dərhal komitentə bildiriş verməlidir. Komitent üçün nəzərdə tutulan komision malı barəsində komisionçunun üzərinə satıcı hüquqları və vəzifələri qoyulur.

Komissiya müqaviləsində komitentin vəzifələri mülki qanunvericilik və müqavilə şərtləri ilə müəyyənləşdirilir. Müqavilə üzrə vəzifələrinin icrası ilə əlaqədar komisionçuya müəyyənləşdirilmiş haqqı ödəməlidir.

Komitent komissiya müqaviləsinin icrasından əldə edilənlərin hamısını qəbul etməyə borcludur. Komitent komisionçunun bağladığı əqddən irəli gələn tələbləri yalnız komisionçu tələbi güzəşt etdikdən sonra irəli sürə bilər.

Komisionçunun öz adından və sifarişçinin hesabına hərəkətlərin yerinə yetirilməsi haqqında əqddən irəli gələn tələbləri kreditora güzəşt etməsinin, kreditörün vicdanlılığına baxmayaraq, qüvvəsi yoxdur. Əmlakın girov qoyulduğu halda komitent onun ləğvini tələb edə bilər. Əgər girov qoyulmuş tələb artıq kreditora göndərilmişdirsə, komisionçu kreditörün həmin tələb əsasında aldığılarının verilməsini tələb edə bilər.

Komitentin vəzifələrindən biri də müqavilənin icrası zamanı komisionçunun çəkdiyi xərcləri və digər zəruri xərcləri ödəmək borcludur.

Ticarət agenti haqqında müqaviləsi

Ticarət agentini (nümayəndəsi) haqqında müqavilə İqtisadi fəaliyyət sahəsində xidmətlər göstərilməsinə yönələn müqavilələrdəndir. Ticarət nümayəndəsi aqında müqaviləyə görə, sənətkarlıq şəklində müstəqil fəaliyyətlə məşğul olan şəxsə (ticarət agentinə) alqı-satqı müqavilələrinin, habelə xidmətlər yaradılmasına dair müqavilələrin (ticarət əqdlərinin) bağlanmasında hər hansı istehsalçının, sənayeçinin və ya tacirin (tapşıranın) adından və hesabına vasitəçilik xidmətləri göstərmək və (və ya) bunları bağlamaq barəsində uzunmüddətdə tapşırıq verilir.

Hüquqi təbiətinə görə istənilən sahibkarlıq müqaviləsi kimi, ticarət agentini (nümayəndəsi) haqqında müqavilə əvəzli xarakter daşıyır. O, eyni zamanda, konsensual və ikitərəfli müqavilədir.

Müqavilədə iki tərəf iştirak edir: tapşırarı və ticarət nümayəndəsi (agentini). Tapşırarı qismində hüquqi şəxs yaratmadan İqtisadi fəaliyyət ilə məşğul olan fiziki şəxslər və kommərsiya təşkilatları (istehsalçılar, sənayeçilər və ticarət təşkilatları) çıxış edirlər. Həm fiziki, həm də hüquqi şəxslər ticarət agentini ola bilərlər. Aşağıdakılar ticarət agentləri deyillər:

- vasitəçilik fəaliyyəti və ya əqdlərin bağlanması ilə təsadüfdən-təsadüfə məşğul ola şəxslər;
- ticarət və xammal birjalarında işləyən şəxslər;
- tapşırarıla əmək müqaviləsi bağlamış şəxslər.

Müqavilənin forması MM-də imperativ formada müəyyənləşdirilmişdir. Bu müqavilə yazılı formada bağlanmalıdır.

Müqavilənin məzmununu tərəflərin hüquq və vəzifələri təşkil edir. Ticarət agentinin ümumi vəzifələri Mülki Məcəllənin tapşırıq müqaviləsində tapşırığıın məzmunu ilə eynidir. Bunlara ticarət agentinin tapşırığı vicdanla icra etməsi, tapşırarının haqlı mənafeələrini müdafiə etməsi və s. daxildir. Bunlardan əlavə, ticarət agentinin aşağıdakı vəzifələri vardır:

- vasitəçilik qaydasında tapşırarı üçün əqdləri bağlamağa çalışmaq və ya əqdləri bağlamaq, habelə tapşırarının müştərilərinin sayının optimal sürətdə artmasına çalışmaq;

- bütün sifarişlər və (və ya) bağlanmış müqavilələr barəsində tapşırana bildiriş vermək;

- özündə olan hər bir zəruri informasiyanı tapşırana bildirmək;

- tapşıranın əsaslı sərəncamlarını yerinə yetirmək;

- tapşıranın məhsullarına və xidmətlərinə oxşar məhsulları və xidmətləri öz hesabına və ya başqa tapşıranın hesabına təklif etmək üçün tapşıranın qabaqcadan razılığını almaq.

Müqavilədə ticarət agentinin öhdəsinə başqa vəzifələr, o cümlədən aşağıdakı vəzifələr də qoyula bilər:

- müəyyən mövzular üzrə müntəzəm hesabat vermək;

- sifarişlər və ya müqavilələr üzrə minimum dövriyyəyə (kvotaya) nail olmaq;

- zərurət olduqca və ayrıca mizd müqabilində tapşırana üçün malları saxlamaq və göndərmək, habelə onun borclularından məbləğləri tutmaq.

Ticarət agentini tapşırana barəsində müqavilələrin müştərilər tərəfindən icrasına yalnız aşağıdakı hallarda qarantia verməlidir:

- yazılı formada qabaqcadan ifadə edildikdə;

- qarantia dəqiq müəyyənləşdirilmiş əqdə və ya müştəriləri qabaqcadan müəyyənləşdirilməklə bir neçə əqdə şamil edildikdə;

- öz öhdəsinə qarantia götürmək barəsində razılaşmada ayrıca mizd şərtləşdirildikdə və ticarət nümayəndəsinə bu mizdün ödənilməsi müddəti müştəri ilə həmin müqavilənin bağlanmasından dərhal sonra çatdıqda.

Ticarət agentini barəsində tapşırana vicdanlıq prinsipinə uyğun hərəkət etməlidir. Tapşırana:

- öz məhsulları və xidmətləri, işlərin aparılması qaydaları və qiymətləri barəsində ticarət agentinə lazımi informasiya verməlidir;

- ticarət agentini ticarət nümayəndəsi haqqında müqavilənin erinə yetirilməsi üçün zəruri informasiya ilə təmin etməli, o cümlədən bunu ehtimal etməyin mümkün olduğu hallarda ticarət agentini dərhal xəbərdar etməlidir ki,

ticarət əqdlərinin həcmi ticarət nümayəndəsinin adi halda ümid bəsləyə biləcəyi həcmdən xeyli az olacaqdır;

- ticarət nümayəndəsinin vasitəçilik qaydasında təklif etdiyi ticarət əqdinin qəbul olunması, rədd edilməsi və ya icra olunmaması barədə ticarət agentinə ağılabatan müddət rəzində bildiriş verməlidir;

- ticarət agentinə muzd ödəməlidir.

Müqavilədə tapşıranın digər vəzifələri, o cümlədən ticarət agentinin müəyyən ərazi və ya müəyyən müştərilər üçün qüvvədə olan müstəsna hüququna (inhisar hüququna) hörmət bəsləmək vəzifəsi də nəzərdə tutula bilər.

MÖVZU. ƏTRAF MÜHİTİN MÜDAFİƏSİNİN VƏ TƏBİƏTDƏN İSTİFADƏNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

1. Ətraf mühitin müdafiəsinin qanunvericilik əsası.
2. Təbiətdən istifadə anlayışı və təbiətdən istifadə edənlərin hüquqi vəziyyəti.
3. Ətraf mühitin müdafiəsi sahəsində iqtisadi tənzimləmənin hüquqi əsasları.
4. Təbii sərvətlərdən davamlı istifadənin təmin edilməsinin hüquqi mexanizmi.
5. İstehsalatda «Təmiz texnologiyalar»ın tətbiq edilməsinin hüquqi tənzimlənməsi mexanizmi.

1. Bütün dünyada cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı əlaqəsindəki ziddiyyətlərin mövcud olması, təbii resurslara mülkiyyət hüququnun qeyri-müəyyənliyindədir. Ancaq və ancaq dəqiq mülkiyyət hüququnun olması təbiət dəyən zərərin əvəzinin ödənilməsinə və iqtisadi mexanizmlərin ekoloji sferaya yayılması imkanlarını genişləndirə bilər. Buna görə də ekoloji-iqtisadi problemlərlə məşğul olan bütün tədqiqatçıların diqqət mərkəzində təbii resurslara mülkiyyət hüququnun müəyyənləşdirilməsi durur. İlk növbədə nəzərə almaq vacibdir ki, təbii resurslara mülkiyyət hüququ müəyyən edilməlidir. Təbii resurslar dövlətə və xalqa məxsus olduğu üçün mülkiyyət hüququ hamıya şamil edilir. Yəni, təbii resurslardan hamı istifadə edə bilər, buna görə də ondan kimin necə istifadə etməsinə nəzarət etmək olmur və ya nəzarət etmək mürəkkəbdir. Buna görə də onlar xüsusişdirilən və alqı-satqı obyektinə çevrilən bilməzlər (hava hövzəsi, çaylar, iri ekoloji sistemlər, ləkəndə, səs və elektromaqnit spektrləri). Deməli, təbii resurslara mülkiyyət münasibətlərində başlıca vəzifə mülkiyyət subyektinin kimin olmasının müəyyən edilməsidir.

Azərbaycan Respublikasının mülkiyyət haqqında qanununda göstərilir ki, respublika ərazisi hüdudlarında torpaq (xüsusi mülkiyyətə verilməmiş sahələr) yerin təki, daxili sular və ərazi suları, qitə şelfi, xüsusi mülkiyyətdə olmayan bitkilər və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi Azərbaycan Respublikası dövlətinin müstəsna mülkiyyətidir: habelə respublika öz ərazisinə bitişik Xəzər dənizi

iqtisadi zinasmm ehtiyatlarm beynəlxalq hüquqla təsdiq edilmiş həddbrdə sahiblik, onlardan istifadə və onlar barəsində sərənjam hüququna malikdir.

Göründüyü kimi torpaq dövlətin mülkiyyəti olmaqla yanaşı, xüsusi mülkiyyətdə verib bilər. Bir tərəfdən o, dövlətin müstəsna hüquqi obyektidir, alqı-satqıya məruz qala bilməz, digər tərəfdən xüsusi mülkiyyətə verilə bilər. Bu halın özü ziddiyətlidir. Çünki belə halda ondan istifadə üzərində nəzarət çətinləşir. Buna görə də ilk əvvəl təbi resursların hansı obyektlərinin, hansı sərhədlərdə və mülkiyyətin hansı formasında hansı subyektə verilməsi müəyyən edilməlidir.

Təbii resursların, ətraf mühitin elementlərinin mülkiyyətə verilməsi sərhədlərinin müəyyən edilməsində əsas prinsip kimi ekoloji sistemi bütövlüyünün-vahidliyinin qorunması nəzərə alınır. Bu zaman elə obyektlərin bütövlüyü nəzərdə tutulur ki, onlarda tarazlıq-nizamlılıq təmin oluna bilsinlər. Məsələn, hava hövzəsində istifadə olunması. Bu zaman dövbət təyyarələrinin uçuşu ilə yanaşı xüsusi (çarter) reyslərdə fəaliyyət göstərirlər. Bu isə təbii sistemin iştirakçıları ilə onu idarə edənlər arasında mübahisələrə səbəb ola bilər. Buna görə də təbii sistem qorunub saxlanılması və təkrar istehsalı həyata keçirməyi bacaran mülkiyyətçinin olması tələb edir. Mülkiyyət münasibətlərinin belə tənzimlənməsi məqsədlə müxtəlif təyinatlı qanunlar fəaliyyət göstərməlidir. (hava hövzəsindən istifadə olunması haqqında qanun, su resurslarından istifadə qanunu və s.).

Mülkiyyət obyekti müəyyən edilərkən, ekosistemin tamlığı-vahidliyi prinsipindən əlavə resursların məhdudluğu prinsipində nəzərə alınmalıdır. Əgər ətraf mühitin resursları boldursa, (limitləşdirilməmişdirsə) ol zaman mülkiyyət hüququnun müəyyən edilməsi mübahisə'doğurmur. Lakin global xarakterli təbi mühit ona neqativ təsir göstərilməsi nəticəsində tükənməyə meyllidir. Məsələn, balıq ehtiyatların azaldılması.

Mingəçevir Su Elektrik Stansiyasının tikilməsi Respublikanın enerji tələbatının ödənilməsində mühüm rolunu malik olmuşdur. Lakin onun mənfi tərəfi də vardır. Belə ki, balıqlar Xəzər dənizində Kür çayı boyunca yuxarıya doğru hərəkət edirlər ki, şirin suya tökülən kürü Xəzərin duzlu suyuna düşən müddətə

qədər canlıya çevrilə bilsin. Lakin onlar SES-nm su axarmı yarıb keçə bilmirlər (çünki həmin su axarmdan su çox sürətlə çıxır). Nəticədə kürünü vaxtmdan əvəl tökməyə məcbul olurlar. Bu isə kürünün canlıya çevrilməsi müddəti ilə uyğun gəlmir. Onlar dənizə çatanda canqlı yox, kürü vəziyyətində olurlar ki, bu da onlarm məhvinə səbəb olur. Bu səbəbdən vaxtilə müxtəlif balıq növləri ilə zəngin olan Kür çayında ində balıq tapmaq mümkün məsələyə əvrilmişdir.

Təbii obektlərə mülkiyyət subyekti təsis edilərkən ekoloji-iqtisadi ictimaişmə dinamikası ilə əlaqədar proses də nəzərə almmalıdır. Ekoloji-iqtisadi ictimaişmə, istehsal ictimai xarakter daşması ilə əlaqədar olub, təbitələ cəmiyyət arasmda olub, təbiətlə cəmiyyət arasmda enerji və transformasiyaların mübadiləsi formasmda çıxış edir. Bu özünü təbii-istehsal kompleksləri, sahəbrarası sənaye novşaqları, ərazi-istehsal birlikləri tullantısız istehsal müəssəbri və s. formalarda büruzə verir. Ekoloji-iqtisadi ictimailəşmə ekoloji-iqtisadi sistemin vahidliyi prinsipi əsasında müəyyən edilir.

Ekoloji iqtisadi ictimailəşmə təbii resurslardan istifadənin ərazi təşkili prinsipi ifadə edir. Çünki, ətraf mühitin təmizliyi, bölünməz olmaqla kollektiv tələbatı ödəyən nemətdir. Bu onun təbii ictimai xarakterin təbii olması ilə əlaqədardır.

Ekoloji-iqtisadi ictimaişmənin mahiyyəti müxtəlif prosesbrin qapalı ekoloji-istehsal dövriyyəsinə qovuşmaq, bununlada ekoloji sistemin və ətraf mühitin çirkinməsi xərcbrinin əhəmiyyəti dərəcədə azaldılmasmdan ibarətdir. Ekoloji-iqtisadi ictimailəşdirmə eb texnoloji istehsal tipi təbb edir ki, təbii mühitin imkanlarma əsaslanmış olsun.

Torpaq və təbii resurslardan istifadə üçün böyük səlahiyyətbrə və sərəncam verici hüquqa malik olan subyektblrin təsbit edilməsi zavmanı yuxarıda qeyd olunan prinsipbrdən əlavə təbi sərvətin ictimai dəyərliliyi (qiymətililiyi) də nəzərə almmalıdır.

Təbii resurslara mülkiyyət formalarma vəsaitbrin kapital tutumu vəm dövriyyə sürəti də təsir göstərə bibr. Həmçinin təbiətdən istifadəyə mülkiyyət münəvsibətbrinin formalaşmasmda xalqm, milbtin qədim adət və ənənəsinin

nəzərə alınması vacibdir. Təbiətə mənəibətdə hələdə bəzi xalqlarda millətlərdə haram edilmiş adətlər qalmaqdadır.(Məsələn, islam dini bəzi məhsulardan istifadəni qadağan edir). Bunlar təbiəti mühafizə qanunlarında yazılmamış və əvvəlki nəsillərdə bu günə kimi gəlib çıxmış adətlərdir.

Mülkiyyət hüququ, müxtəlif formalarda özünü birüzə verir: - sahib olmaq, istifadə etmək, sərəncam vermək. Bunlarda öz növbəsində mülkiyyət subyektlərinin müxtəlifliyi ibtə əlaqədardır. Onlar əsasən mülkiyyətin 3 funksiyasını əsaslanırlar.

1.Sərvətin məxsusluğunun müəyyən edilməsi və qeydə alınması. 2.İstehsal vasitələrindən istifadəyə daima marağ göstərmək mənbəyi kimi çıxış etmək.

B.Mülkiyyətdən effektiv istifadə və onun taleyi haqında məsuliyyət daşımaq.

Birinci funksiya sərvətin xalqa məxsusluğunu, onun mülkiyyəti olduğunu ifadə edir. Mülkiyyətin qalan iki funksiyası isə aktiv, vadaredici xarakterə malik olub mülkiyyət subyektlərinin şəxsləndirilməsini tələb edir.

Təbii obyektlərdə mülkiyyət funksiyasına baxılarkən mühüm məsələlərdən biridə ona sistem kimi; - sosial (birinci funksiya), təsərrüfatçılıq (ikinci və üçüncü funksiyalar) baxılması ola bilər.

Sosial subyekt kimi, cəmiyyət, xalq, qəbilə,kollektiv,şəxsiyyət nəzərdə tutulur. Təsərrüfatçı subyekt kimi dövlət, respublika, (ölkə,vilayət) bələdiyyə, təşkilat müəssisə nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda sosial subyektlər təsərrüfat subyektlərinin funksiyasını yerinə yetirə bilər. Lakin onların maraqlarının tam uyğun gəlməsində fərqlər vardır.

Təbii sərvətlərə inhisarçı buraxılmamalıdır. Çünki mülkiyyətin məzmunu və təbii resurslardan istifadə xalqın yaşayış fəaliyyətinin əsasıdır. Mülkiyyətə sahib olan şəxs «nə istəyirəm onu da edirəm» prinsipindən çıxış etməməlidir. Təbii resursların hər bir mülkiyyətçisi öz marağı ilə yanaşı dövlətin, xalqın millətin marağında güdməlidir. Onlar hər biri təbii resurslardan istifadə etməklə bahəm, onların təkrar istehsalına diqqət yetirməli, təbiətə zərərverici hərəkətlərdən çəkinməlidirlər.

Umümiyyətlə təbiətdən istifadə və ona mülkiyyət hüquqi mürəkkəb struktura malikdir və onu aşağıdakı sxemdə ifadə etmək olar.

2. Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericilik aktları.

Ətraf mühitin mühafizəsi probleminin bu gün biri'nci dərəcəli sosial vəzifəbr sırasına keçirilməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, XX əsrin ikinci yarısı bir tərəfdən güclü sənaye müəssisəbrinin yaranması, elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, istehsal qüvvəbrinin sürətb artması və bunların nəticəsi olaraq insanların bir sıra sosial problemlərdən azad olması ib xarakterizə olunursa, digər tərəfdən elmi-texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində insan fəaliyyətinin genişlənməsi və ətraf mühitin ekoloji problemlərinin meydana çıxması ilə xarakterizə olunur.

Problemin ciddiliyini nəzərə alaraq ətraf mühitin mühafizəsinin həlli başlıca olaraq hüquqi qanunlar əsasında aparılır. Müasir qanunvericilikdə ətraf mühitin mühafizəsinə cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı ilə əlaqəli şəkildə baxılır.

Ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi prinsipləri həb ilk dekretlərdə və keçmiş Sovet Dövlətinin qəbul edilmiş sənədlərində bir qədər öz əksini tapmışdır. Belə ki, 1929-cu ildə Moskvada ətraf mühitin qorunmasına həsr olunmuş birinci Ümumrusiya qurultayı, 1935-ci ildə isə birinci Ümumittifaq qurultayı keçirildi. Bu quruluşlar təbii ehtiyatların qorunması və onun ehtiyatlarından səmərəli istifadə məsələbrini müzakirə etmişdir. Sonrakı illərdə nəzərdə tutulmuş bir sıra tədbirlər həyata keçirilməyə başlandı, qoruqlar təşkil edildi, suvarma qurğuları tikildi, meşənin müdafiə sahəbri düzəldildi və s. 1960-70-ci illərdə təbiətdən istifadə olunması və onun mühafizəsi dövlət səviyyəsinə qaldırıldı.

Məlum olduğu kimi, əvvəlki dövbltin inkişaf planlarında müəyyən ilbr üçün təbiətin mühafizəsinə dair xüsusi bölmə yox idi. Adətən ayrı-ayrı sahəbrin mühafizəsinə dair qanunlar dərc olunurdu. RSFSR-in mövcud olduğu dövrdə ətraf mühitin qorunması haqqında birinci qanun 27 oktyabr 1960-cı ildə verilmişdir. Müvafiq qanunlar müttəfiq respublikalarda da verilmişdir. Bu

qanunlara əsasən ətraf mühitin qorunması olan obyektbrin sırasmda Yer təki, su, meşə, əkin sahələri,çəmənliklər,istirahət yerbri,şəhəratrafı yaşıllıq zonaları, heyvanlar aləmi, atmosfer daxil edilirdi. Ətraf mühitin qorunması haqqmda qanun müəssisə rəhbərlərini, eləcə də ayrı-ayrı vətəndvaşları təbii ehtiyatlardan düzgün istifadə etmədikələri halda ciddi məsuliyyətə cəlb etməyi də nəzərdə tuturdu.

Elm və texnika vasitəsilə cəmiyyətin təbiətə təsirinin gücləndiyi axırmcı onillikbrdə ekoloji problemlərin kompleks şəkildə həll edilməsi məsələsi qarşıya çıxdı. Bu işə yalnız təbiəti mühafizə tədbirbrinin dövbət planlarma daxil olması şəraitində mümkün ola bibrdi.Cəmiyyətin inkişafmın müasir mərhələdəki xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq dövlət tərəfindən təbiəti mühafizə işinə kompleks yanaşma və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsinə dair bir sıra sənədlər qəbul edilmişdir. Bəb ki, 1972-ci ildə keçmiş SSRİ Ali Soveti «Təbii ehtiyatlardan istifadə edilməsi tədbirbri haqqmda» qərar verdi, 1968-ci ildə torpaq, 1970-ci ildə su, 1977-ci ildə meşə qanunvericiliyi haqqmda sənədbri qəbul edilmişdir. O dövrdə keçmiş SSRİ-də müttəfiq respublikalarda, o cümbdən,Yer təki haqqında (1975 il) qanun, atmofser havasınm qorunması haqqmda (1980 il) qanun, heyvanlar abminin mühafizəsi və istifadə olunması haqqmda (1980-cı il) qanunlar qəbul edilmişdir. Bunlardan başqa 3 iyul 1985-ci ildə kemiş SSRİ Ali Soveti «Təbiətin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə 'etmək sahəsindəki qanunvericiliyə riayət etmək haqqmda» qərar qəbul etmişdir. Qərarda torpaqdan, su hövzəbrindən, meşəbrdən, dağ çöküntübrindən, canoı abmdən səmərəli istifadə etmək və təbiətin əirkbnməsinin qarşısını almaq üçün mövcud olan qanunlara ciddi riayət etməkdən danışıılır.

Bəb sənədbri qəbul edilməsinə baxmayaraq SSRİ-də ekoloji qanunverijilik, demək olar ki, yox dərəcəsində idi. Qəbul olunmuş qərarlar deklarativ xarakter laşıyırdı. Bütün bu qanunlar təbiəti mühafizə və təbiətdən səmərəli istifadə ilə bağlı Sovet İttifaqmm qol çəkdiyi Beynəlxalq Konvensiyalar cavab vermirdi. Bütün qanun və qərarlar İttifaq qanunvericiliyinin birinciliyindən irəli gəlirdi və Azərbaycan xalqınm marağma cavab vermirdi.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qəbul etdiyi Müstəqillik haqında Konstitusiyaya aktı ilə əlaqədar, olaraq Azərbaycan xalqının marağına toxunan bütün qanunvericiliyi aktlara yenidən baxmaq zərurəti yaranmışdır. Bunları nəzər alaraq, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Ekologiya və Təbiətdən İstifadəyə Nəzarət Komitəsi «Təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun layihəsini hazırlamış və həmin qanun 25 fevral 1992-ci ildə Azərbaycan Respublikası Ali Soveti tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Həmin qanun təbiəti mühafizə və təbiətdən istifadə edilməsinin bütün prinsiplərini əhatə edir, hal-hazırda da fəaliyyət göstərir və bir sıra təxirə salınmaz məsələlərin həll edilməsinə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət və ictimai təşkilatların nəzərdə tutduğu tədbirlər bütün cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində ekoloji problemin müvəffəqiyyətlə həll edilməsinə lazımi imkan yaradır. Təbiəti mühafizə və onun ehtiyatlarından səmərəli istifadə vəzifəsi kəskin vəzifə kimi qarşımızda durur. Bizdə bu istiqamətdə tədbirlər sistemi artıq həyata keçirilir və bunun üçün xeyli vəsait ayrılır. Bu sahədə əməli nəticələr də vardır.

Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən müvafiq nazirliklər və idarələr təbiəti mühafizə və onun ehtiyatlarından səmərəli istifadə sahəsində elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasını, su almasını, tullantısız texnoloji proseslərin yaradılmasını təşkil etməli və maddi cəhətdən təmin etməlidir. Şəhərlərdə və başqa yaşayış məntəqələrində atmosfer havasının təmizliliyinin mühafizəsi üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsinə cavabdehliyi Muxtar Respublikanın nazirlər kabineti, şəhər və rayon icra hakimiyyətləri daşıyırlar.

Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin 25.02.1992-ci ildə «Təbiətin mühafizəsi və təbiətdən istifadə haqqında» qəbul etdiyi qərar 1999-cü ildə yenidən redaktə edildikdən 8.06.1999-cu il «Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» qanun formasında Respublika Prezidenti tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Həmin qanun XIV fəsildən, 82 maddədən ibarətdir.

Qanunun ayrı-ayrı bölmələri və maddələri Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin mühafizəsinin hüquqi normativləri və aktları kimi qəbul edilmiş və tətbiq edilməkdədir.

Həmin qanunda ilk əvvəl ekologiya anlayışı və ekoloji mühitin əhatə etdiyi sahələr öz əksini tapmışdır. Qanunun ikinci fəslində ətraf mühitin mühafizəsində dövlətin hüquq və vəzifələri öz əksini tapmışdır. Göstərilmişdir ki:

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində təsərrüfat və başqa fəaliyyətin ekoloji tarazlığa olan keyfiyyət normativlərinin işləmək və təsdiq edilməsi qaydalarını müəyyən etmək;

- təbiətdən istifadəçilərə (sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan hüquqi və fiziki şəxslərə) ləhəmi xüsusi icazənin verilməsi üçün təbiətdən istifadə formaları siyahısı və xüsusi icazənin verilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi;

- ətraf mühitin və təbii ehtiyatların dövlət monitoringinin aparılması qaydalarını müəyyən etmək; -ekoloji auditor fəaliyyətinin aparılması qaydalarını müəyyən etmək;

- qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydada təhlükəli təsərrüfat növlərinə, tullantıların və ətraf mühitə zərərli maddələrin atılmasını xüsusi icazəni vermək, müqavilələrlə (kontraktları) bağlamaq, limitlərin və kvortalarını müəyyən etmək, təbiətdən istifadəyə xüsusi icazə verilir;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində dövlətin vəzifələri: ətraf mühitin ekoloji tarazlıq və təbiətdən istifadənin müxtəlif sahələri üzrə proqramları hazırlamaq. - dövlət ekoloji ekspertizasiyanın təşkil etmək.

Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində vətəndaşların hüquq və vəzifələri bölməsində göstərilir:

- Hər bir vətəndaş həyatı və sağlamlığı üçün əlverişli ətraf mühitin olması, onun vəziyyəti və vəziyyətinin, yaxşılaşdırılması bəradə tədbirlər haqqında məlumat almaq;

- Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində onların sağlamlığına və əmlakına vurulan zərərlərə görə ödənc almaq;

- Ətraf mühitin mühafizəsinə dair dövlət hakimiyyət orqanlarına və təşkilatlarına müraciət etmək;

- İnsan həyatına və ətraf mühitə mənfi təsir göstərən müəssisələrin, qurğuların və başqa ekoloji zərərli obyektlərin yerləşdirilməsi, tikintisi, yenidən qurulması və istismara verilməsi haqqında qərarların inzibati və ya məhkəmə qaydasında bəğv edilməsini və həmçinin fiziki və hüquqi şəxslərin fəaliyyətinin məzdudlaşdırılmasını. Müvəqqəti dayandırılmasını və hüquqi şəxslərin ləğv edilməsini tələb etmək;

- Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulması nəticəsində təqsirkar təşkilatın, vəzifəli şəxslərin və vətəndaşların məsuliyyətə cəlb edilməsi barədə müvafiq orqanlar və məhkəmələr qarşısında iddialar qaldırmaq.

Təbiətdən istifadəçilər bölməsində göstərir ki, təbiətdən xarici və daxili istifadəçilərin hüquqları vardır. Onlar Azərbaycan Respublikasının ərazisində təbiətdən ümumi və fərdi qaydada istifadə etmək hüququna malikdirlər. Bu hüquq və vəzifələri həyata keçirmək üçün dövlət kadastrından istifadə edə bilirlər. Belə ki, ekoloji vəziyyətin qorunması, iqtisadiyyatın tələbatını ödəmək üçün təbii ehtiyatların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini müəyyən etmək məqsədilə təbii ehtiyatların vahid sistem üzrə dövlət kadastrını aparılır. Dövlət kadastrını aparılan sahələr müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilir. Bu sahələr üzrə dövlət kadastrının aparılması qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnamə ilə müəyyən edilir.

Həmin qanunun müvafiq maddələrində ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində iqtisadi tənzimlənmə nəzərdə tutularaq göstərilir:

- təbiəti mühafizəni təmir etməyi və təbiətdən istifadənin tənzimləyən iqtisadi əsasları ekoloji təhlükəsizlik, təbii resurslardan səmərəli istifadə, onların bərpası və artırılması tədbirlərinin işlənib hazırlanmasına, planlaşdırılmasına və yerinə yetirilməsinə təbiətdən istifadəçilərin maddi marağını artırmaqdır;

- ətraf mühitin mühafizəsinin fəaliyyət sahələri və iqtisadi əsasları;

- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tədbirlərin proqnozlaşdırılması və maliyyələşdirilməsi;

- təbiətdən istifadəyə görə ödəmələr;
- ətraf mühitin çirklənməsinə görə ödəmələr və cərimələr;
- ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində iqtisadi maraqlandırma;
- ətraf mühitin mühafizəsi fondlarınınm yaradılması, qrantlar;
- beynəlxalq qurumlardan ekoloji proqramları həyata keçirmək məqsədib ayrılan vəsaitlər.

Ətraf mühitin çirklənməsinə görə müəssisələrdən təşkilatlardan və vətəndaşlardan alınan cərimələr bir qayda olaraq ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində tətbiqin maliyyələşdirilməsinə sərf edilir.

Ətraf mühitin qorunması üçün dövlət fondlarınınm yaradılması və onlardan istifadə olunmasında bu qanım vasitəsilə tənzim olunur. Göstərilir ki, ətraf mühitin mühafizəsi üzrə fondlar ətraf mühitin mühafizəsində təxirə salınmaz tədbirlərin ona vurulan zərərin aradan qaldırılmasının və kompensasiya verilməsinin, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində başqa tədbirlərin maliyyələşməsi üçün yaradılır. Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində qanımvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət və ictimai fondları yaradıla bilər. Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə dövlət fonfunun vəsaitləri aşağıdakı tədbirlər üçün istifadə edilir:

- Elmi-tədqiqat işlərinə, resursqənaənedici və ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə;
- Təbiətdən istifadəçilər tərəfindən həyata keçirilən təbiətin mühafizəsi obyektlərinin tikintisinin, yenədən qurulmasınınm maliyyələşdirilməsini;
- Ətraf mühitin çirkləndirilməsi nəticəsində dəymiş ziyanın bərpası sahəsində həyata keçirilən tədbirləri;
- Çirklənmə və başqa mənfi təsirlər nəticəsində vətəndaşların saxlamlığına və ətraf mühitə vurulmuş zərərin bərpasına görə onlara müəyyən edilmiş kompensasiyanın verilməsinə;
- Ətraf mühitin pozulmuş ekoloji tarazlığının bərpa, proqramın, layihələrin, normativ-metodik sənədlərin işlənməsinə və həyata keçirilməsinə;
- Ekoloji tərbiyə və təhsilə.

Azərbaycan Respublikasının bu qanunu ilə ətraf mühitin mühafizə edilməsi üzərində nəzarət formasında öz əskini tapmışdır. Bu nəzarət ekoloji audit formasında həyata keçirilir.

Ekoloji audit- təbii resursların istifadəsi və bərpası üzrə hesabatların düzgün tərtib edilməsi də daxil olmaqla, təbiətdən istifadəsi tələbindən ekoloji tələblərin, ətraf mühitin mühafizəsi normalarının və qaydalarının gözlənilməsi məqsədilə onların təsərrüfat və digər fəaliyyətinin müstəqil yoxlanılmasıdır.

Ekoloji audit təbiətdən istifadəsi ilə ekoloji auditor arasında bağlanmış müqabiləyə əsasən aparılır. Qanunvericiliklə müəyyən edilməş, hallarda ekoloji audit məcburidir.

Ekoloji audit məsləhəti - ekoloji auditorun ətraf mühitin mühafizəsi və onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, təbii resursların səmərəli və qənaətlə istifadəsi, bərpası, təbiətdən istifadəçi tərəfdən ekoloji tələblərə, ətraf mühitin mühafizəsi normalarına və qaydaların riayət edilməsi üzrə məsləhətlərin verilməsidir.

Qanunla ətraf mühitin mühafizəsinə ziyan verən şəxslər məsuliyyətə cəlb olunurlar. Qanunda göstərilir ki, ətraf mühitin mühafizəsi haqqında qanunvericiliyin pozulmasında təqsirkar olan hüquqi və fiziki şəxslər, o cümlədən vəzifəli şəxslər Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun məsuliyyət daşıyırlar. Onlar haqqında qaldırılmış iddialar məhkəmələr vasitəsilə həll olunurlar.

Azərbaycan Respublikasının «ətraf mühitin mühafizəsi haqqında» qanun təqdirəlayiqdər. Lakin qeyd olunmasını vacib sayılır ki, respublikanın hər bir vətəndaşı özünün ekologiyanın bir hissəsi olduğunu dərk etməsə qanunun fəaliyyəti səmərəli ola bilməz. Çünki ekoloji problemlər dünyəvi xarakterlidir və onun mahiyyətini cəmiyyət üzvləri dərk etməlidirlər.

**MÖVZU: SOSIAL SFERANIN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN
HÜQUQİ ƏSASLARI
PLAN**

1. Sosial sferanın struktur elementləri və onların fəaliyyət xüsusiyyətləri
2. Respublikamızda sosial sferanın fəaliyyətini tənzimləyən normativ aktlar
3. Azərbaycan Respublikasında sosial sfera sahələrinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ aktların hüquqi təsir mexanizmi

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2004
2. “Azərbaycan Respublikasında əhalinin məşğulluğu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1991
3. “Dövlət gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1991
4. “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1997
5. “Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1996
6. “Tibbi sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999
7. “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2005
8. “Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2001
9. “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2006
10. Azərbaycan Respublikası “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005)”. Bakı, 2003
11. Nağıyev Ə.T., Əlirzayev Ə.Q. Pensiya təminatının inkişaf perspektivləri. Bakı, 2001
12. Xəlilov S. Təhsil sistemi. Nəzəriyyə və praktika. Bakı, 1999
13. Mehbaliyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi. Bakı, 2002
14. Ə. Nağıyev, R. Mürşüdoğlu. Sosial müdafiənin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri. Bakı, 2002
15. <http://www.meclis.gov.az>
16. <http://www.ssp.gov.az>
17. <http://www.qanun.info>
18. <http://www.culture.az>

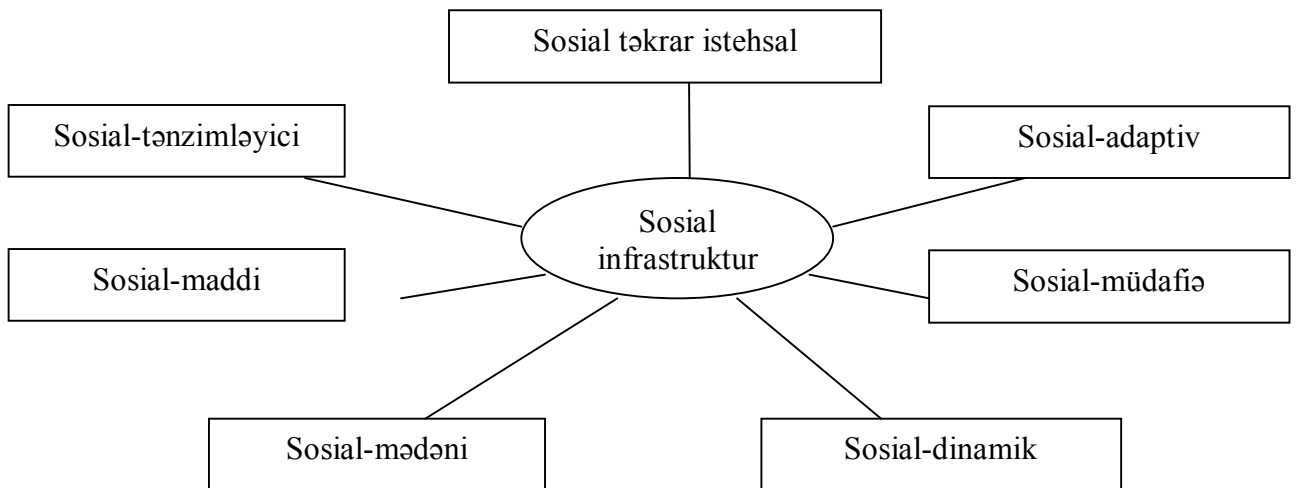
- 1. Sosial sferanın struktur elementləri və onların fəaliyyət xüsusiyyətləri.**

Müasir dövrdə iqtisadiyyatın sürətli artımının fəal hərəkətverici qüvvələrindən biri sosial sferadır. Sosial sfera sosial proses subyektlərinin durmadan təkrar istehsalı zərurətindən doğan obyektiv tələbatın yaratdığı, cəmiyyətə məxsus bütöv, daim dəyişməkdə olan bir altsistemdir. Başqa sözlə bu, insanın öz həyatını təkrar istehsal edən fəaliyyət sahəsidir, cəmiyyətin sosial funksiyasını həyata keçirən fəzasıdır. Burada insanın sosial və vətəndaş hüquqları reallaşır. Onun fəaliyyət göstərməsi obyektiv qanunlarla müəyyənləşdirilir və sosial idarəçiliyin müəyyən prinsiplərinə əsaslanır.

Sosial sfera əşya, prosessual, ideya və insani cəhətli zəruri komponentlər dəstinə malikdir. Bu struktur vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, bu sistemə xas olan keyfiyyət xüsusiyyətlərini yaratmalıdır. Bunlara sosial infrastruktur və onun istehsal etdiyi istehlak məhsulları, təhsil, səhiyyə, sosial və məişət xidməti prosesləri, sosial sferanın idarəetmə orqanları və institutları, əhalinin istehlakçı davranışının mexanizmi və normativ tənzimləmə bazası aid edilir. Sosial sferanın bütün komponentlərinin yaranması və mövcudluğu, onların xüsusiyyəti sosial sferanın əsas funksiyası – həyat fəaliyyətinin subyektivi olan insanın sosial təkrar istehsalı funksiyası, onun həyat təminatının ehtiyatlarının təkrar istehsalı və sosial institutların təkrar yaradılması funksiyaları ilə şərtləndirilir.

Sosial sferanın əhəmiyyətli komponenti – sosial infrastrukturdur. Bu anlayış altında insan və cəmiyyətin təkrar istehsalı məqsədlərinə xidmət edən bütün tələbat kompleksinin (həyati və sosial fəaliyyətli) ödənilməsi üçün şərait yaradan maddi-əşya elementlərinin sabit toplumu başa düşülür. Sosial sferanın infrastrukturunu öz daxili təşkilinə görə sosial sferanın bütün institutlarının fəaliyyətini təmin edən idarəetmə təşkilatları, müəssisə və orqanları sistemindən ibarətdir. Deməli, sosial infrastruktur – bu, müəyyən ərazidə əhalinin zəruri maddi və mədəni-məişət həyat şəraitini təmin edən müəssisələr, qurğular və idarələr kompleksidir, yəni mənzil fondu, elm və incəsənət, ümumi və peşə təhsili, səhiyyə və sosial təminat təşkilatları, ticarət və kommunal təsərrüfatı müəssisələri, idman sağlamlaşdırma təyinatlı qurğular, sərnişin nəqliyyatıdır.

İctimai həyatın bir təzahürü kimi sosial infrastrukturun başlıca vəzifəsi - əhalinin müxtəlif təbəqə və qruplarının tarixi proseslərin subyektı kimi sosial təkrar istehsal funksiyası, həmçinin onların həyatının hərtərəfli təminatıdır. Bu funksiya cəmiyyətin mövcudluğu üçün ən əsaslarındandır və sosial təkrar istehsal prosesinin xüsusiyyətini sosial infrastrukturun törəmə funksiyaları səciyyələndirir. Bu baxımdan aşağıdakı sxemdən daha aydın təsəvvür yaranır.

Sxem 1.1 Sosial infrastrukturun funksiyaları

Sxem 1.1-də göstərilən funksiyaların hər biri ayrı-ayrılıqda sosial infrastrukturun bir sistem kimi bütövlüyünə xidmət edir. Sosial infrastrukturun mühüm funksiyaları sırasına həmçinin informasiya, təşkilati-məsləhət, maliyyə, kadr funksiyalarını da aid etmək olar. Sosial sferanın struktur elementləri işçi qüvvəsinə, müxtəlif maşın və avadanlığa, materiallara, maliyyə ehtiyatlarına olan böyük tələbatı irəli sürürlər. Bununla da onun maddi istehsalla əlaqəsi aşkar olunur. Sosial sahənin yüksək inkişaf səviyyəsi isə öz növbəsində insanın formalaşmasına, onun əmək məhsuldarlığına çox böyük təsir edir. Sosial sferanın struktur elementləri dedikdə bura daxil olan sosial sfera sahələri nəzərdə tutulur. Sosial sferanın struktur elementləri bunlardır: təhsil; səhiyyə; mədəniyyət və incəsənət; sərnişin nəqliyyatı və rabitə; mənzil-kommunal; bədən tərbiyəsi və idman; rekreasiya və turizm.

Sosial sferanın struktur elementlərindən biri kimi səhiyyə, insanın həyat keyfiyyəti və onun rifah halı, sosial zəmanətlərin reallaşdırılması, cəmiyyətin əmək potensialının formalaşdırılması ilə əlaqədar olan sosial və iqtisadi məsələləri həll edir. Səhiyyə mürəkkəb sosial-iqtisadi sistem və xalq təsərrüfatının spesifik sahəsi olmaqla

mühüm sosial prinsipin – vətəndaşların sağlamlığının qorunub saxlanması və yaxşılaşdırılması, onlara yüksək ixtisaslaşdırılmış müalicəvi-profilaktik yardımın göstərilməsi prinsipinin həyata keçirilməsini təmin etməyə borcludur. Dövlət səhiyyə sisteminə Azərbaycan respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, müalicə-profilaktik, elmi tədqiqat, əczaçılıq, tədris, sanitariya-profilaktika müəssisləri, eləcə də səhiyyənin maddi-texniki təchizatı ilə məşğul olan, tibbi texnika və dərman vasitələri istehsal edən müəssisələr, sanitariya-epidemiologiya xidməti, məhkəmə-tibb ekspertizası daxildir. Dövlət səhiyyəindən savayı qeyri-dövlət (özəl) və bələdiyyə səhiyyə sistemi də formalaşdırıla bilər.

Dövlət sektoru əhaliyə tibbi xidmətlərin zəruri həcmünün təmin edilməsinə xidmət etməli, səhiyyə xidmətinin təşkili sistemində ciddi şəkildə iştirak etməli, profilaktika istiqaməti də daxil olan ərazi proqramlarını həyata keçirməlidir. Səhiyyənin bələdiyyə sektoru regional idarə orqanlarının imkanlarından istifadə edərək, bələdiyyə mülkiyyəti əsasında qurulur və yerli inzibati orqanlar tərəfindən idarə olunur. Bələdiyyə səhiyyə sistemində əhali tibbi-sosial yardımın əsas hissəsini əldə etməlidir. Səhiyyə müəssisələrinin əksəriyyətinin maliyyələşdirilməsi də bu səviyyədə həyata keçirilməlidir.

Qeyri-dövlət səhiyyə sistemində qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada fəaliyyət göstərən və əmlakını xüsusi, o cümlədən bələdiyyə mülkiyyəti təşkil edən tibb və əczaçılıq müəssisələri, şəxsi tibb və əczaçılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər daxildir. Səhiyyə müəssisə və idarələri öz vəzifələrini yalnız seçilmiş fəaliyyət növü üzrə lisenziya aldıqda yerinə yetirə bilərlər. Lisenziyalar fəaliyyət şəraitinin qəbul edilmiş standartlara uyğunluq sertifikatı əsasında dövlət idarəetmə orqanlarının və ya onların tapşırığı ilə yerli icra hakimiyyəti orqanlarının təşkil etdiyi lisenziya komissiyaları tərəfindən verilir. Dövlət səviyyəsində səhiyyə sisteminin idarə edilməsi vəzifələri Səhiyyə Nazirliyinin üzərinə düşür. Nazirlik əhaliyə tibbi yardımın göstərilməsinin prioritet təşkil edən istiqamətləri üzrə strategiyaları, məqsədli proqramları işləyib hazırlayır, tibbi sığorta və sosial təhlükəli xəstəlik proqramları çərçivəsində alınan tibbi yardım həcmi arasında nisbəti müəyyənləşdirir, kadr hazırlığını təşkil edir, əhaliyə tibbi yardım göstərən təşkilatlara metodoloji dəstəyi təmin edir,

əhaliyə tibbi yardım göstərilməsinin dövlət standartlarını işləyib hazırlayır və təsdiq edir. Təhsil – sosial sferanın bir sahəsi olaraq, Konstitusiyada zəmanəti verilmiş təhsilin alınması sahəsində baş verən proses və nəticə, müəssisələr sistemi və dövlət siyasətidir. Təhsil bir tərəfdən millətin intellektual potensialının inkişafı, onun müstəqilliyinin və beynəlxalq səviyyədə rəqabət qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinin və gücləndirilməsinin əsas amili kimi, digər tərəfdən isə insanın öz vətəndaş, siyasi, iqtisadi və mədəni hüquqlarının fundamental qaydada həyata keçirilməsi kimi başa düşülür. Təhsil – tərkibində milli və regional komponentlər olan dövlət təhsil standartlarına əsaslanır. Onlar məzunların aldıkları təhsil formalarından asılı olmayaraq, ixtisaslaşmaların obyektiv qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil edir. Hər tədris ilində şagirdlərə verilən xüsusi sertifikatlar bu məqsədlərə xidmət edir. Onların təhsil aldıkları məktəblər tərəfindən təqdim edilən bu sertifikatlar məktəblərin maliyyələşdirilməsinin əsasını təşkil edir. Bu isə təhsilin səmərəliliyinin artmasına səbəb olur.

Elmi baxışlara əsasən, təhsilin iqtisadi səmərəliliyi onun məhsuldarlığı, rentabelliği və gəlirliyi. İqtisadi səmərəliliyin iki aspekti mövcuddur: “daxili” və “xarici”. Daxili aspekt dedikdə, təhsil sisteminin fəaliyyətinin qənaətliliyini əks etdirən iqtisadi problemlərin nəzərdən keçirilməsi başa düşülür. Daxili iqtisadi səmərəliliyin ən vacib göstəriciləri aşağıdakılardır:

- Bir təhsil alan şəxsə şəkilən məsrəf vahidi;
- Təhsildən yaranan mənfəət (təhsil prosesinin keyfiyyəti, hazırlanan mütəxəssislərin peşə strukturu).

Təhsilin xarici iqtisadi səmərəlilik göstəricisi (S), maddi istehsal sahəsinin işçilərinin təhsil səviyyəsinin artması nəticəsində milli gəlirin artımının (İ) təhsil xərclərinə (M) olan nisbətini özündə əks etdirir. Xərclərin rentabellik göstəricisi (R) təhsilin xalis gəlirinin ($G = \dot{I} - M$) onun məsrəflərinin ümumi həcminə olan nisbətini əks etdirir: $S = \dot{I} / M$; $R = G / M = (\dot{I} - M) / M = \dot{I} / M - 1 = S - 1$

Təhsil fəaliyyətini aparmaq üçün lisenziyanın alınması zəruridir. Lisenziya dövlət təhsili idarəetmə orqanları və ya yerli özünü idarəetmə orqanları tərəfindən bu orqanların yaratdığı ekspert komissiyasının rəyi əsasında verilir. Təhsil müəssisəsi dövlət qeydiyyatından keçdikdən sonra onun məzunlara müvafiq təhsil səviyyəsi

haqqında nümunəvi dövlət formalı sənədi vermək hüququ yaranır. Təhsil müəssisələri müvafiq təhsil proqramlarının və dövlət standartlarının nəzərdə tutmadığı əlavə pullu təhsil xidmətləri göstərə bilər. Belə bir fəaliyyətdən əldə edilən gəlir onların istəyinə əsasən təhsil müəssisələrinə yenidən investisiya edilir. Belə fəaliyyət sahibkarlığa aid edilmir. Təhsil müəssisələrinin attestasiyası hər beş ildən bir aparılır. Bu təhsil fəaliyyəti üzərində dövlət-ictimai nəzarətin həyata keçirilməsinin əsas formasıdır. Təhsil sahəsində səlahiyyətlər qanunverici icra hakimiyyəti orqanları, yerli özünü idarə və təhsil müəssisələri arasında bölüşdürülmüşdür.

Sosial sferanın mühüm tərkib hissələrindən biri də mənzil-kommunal sahəsidir. Bu sahə əhalinin yaşadığı ərazilərdə əlverişli həyat şəraitinin yaradılması vəzifəsini daşıyan təsərrüfat qurumudur. Mənzil qida və geyimlə yanaşı insanların həyatını təmin edən ən əsas elementlərə aiddir. Mənzil şəraiti istənilən ölkədə sosial inkişafın ən mühüm cəhətlərindəndir. Bunları səciyyələndirən göstəricilər həyat səviyyəsinin beynəlxalq “sosial indikatorları” sisteminin tərkib hissəsidir. Beynəlxalq praktikaya müvafiq olaraq, mənzil statistikasına aşağıdakılar daxildir: mənzil fondunun dinamikası, strukturu, vəziyyəti, həmçinin mənzil tikintisinin miqyasları, forma və strukturu və inşaat materialları sənayesinin inkişafı. İnkişaf etmiş ölkələrdə aparılan tədqiqatlar iqtisadiyyatın inkişafına mənzil tikintisinin xeyli təsiredici effektdə malik olduğunu göstərir. Mənzil tikintisinin artması tikinti sənayesi sahələrində – ağac emalı, şüşə istehsalı, metal konstruksiyalar istehsalı və bir çox başqa sahələrdə artıma səbəb olur. Bir çox iqtisadçıların fikrincə, digər prioritetlərlə müqayisədə mənzil tikintisi iqtisadiyyat sahələrinin ən geniş spektrinin inkişafı üçün stimül yaradır. Əbəs deyil ki, mənzil tikintisi sifarişlərinin artması iqtisadiyyatın böhrandan çıxmasının əsas indikatoru, sifarişlərin azalması isə depressiyanın ilk əlamətidir. Mənzil probleminin həlli bir sıra amillərdən, ilk növbədə inşaatın maliyyələşdirilməsi imkanlarından, yeni mənzillərin inşasının sürəti və miqyaslarından, mövcud mənzil fondunun yeniləşməsindən asılıdır. Son zamanlar postsosialist ölkələrin əksəriyyətində mənzil tikintisi təsisatları azalmış, əsaslı kapital qoyuluşunun ümumi həcmində onların payı aşağı düşmüşdür.

Sosial sferanın struktur elementlərindən biri də mədəniyyət və incəsənət sahəsidir. Postsənaye inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş ölkələrdə mədəniyyət və incəsənət sahəsi iqtisadi və sosial tərəqqinin strateji amili kimi getdikcə artan əhəmiyyət qazanır. Azərbaycanda bu sahənin inkişaf etdirilməsi problemi iqtisadi və demokratik islahatların davam etdirilməsi zərurəti ilə əlaqədar olaraq daha da aktuallaşır. Çünki sovet dövründə yaradıcılıq fəaliyyətinin sosialist realizmi ideyasına tam tabeçiliyi və həddindən artıq mərkəzləşdirilmiş idarəçilik sistemi azad yaradıcılığa və cəmiyyətin mənəvi həyatına maneələr törədirdi. Azərbaycanda bazar münasibətləri mədəniyyət sferasında həm iqtisadi, həm də qeyri-iqtisadi amillərin təsiri altında formalaşan müxtəlif mədəniyyət formalarının yaranmasına səbəb oldu. Onların arasında ən əsasları aşağıdakılardır:

- ✓ Dövlətin mədəni siyasəti formasında reallaşan, dövlətin mədəniyyət sferasına olan münasibəti;
- ✓ Müxtəlif siniflər, əhali qruplarının, dini, ictimai təşkilatların və hərəkatların, istehsalçılar assosiasiyalarının və ayrı-ayrı istehlakçıların mədəniyyət obyektlərinə və onların fəaliyyətinin nəticələrinə münasibəti;
- ✓ Mərkəzi, regional və yerli (bələdiyyə) hakimiyyət orqanlarının mədəniyyət və incəsənətin inkişafına münasibəti;
- ✓ Mədəniyyətə biznes sferası kimi kommertiya strukturları və kapital tərəfindən maraq.

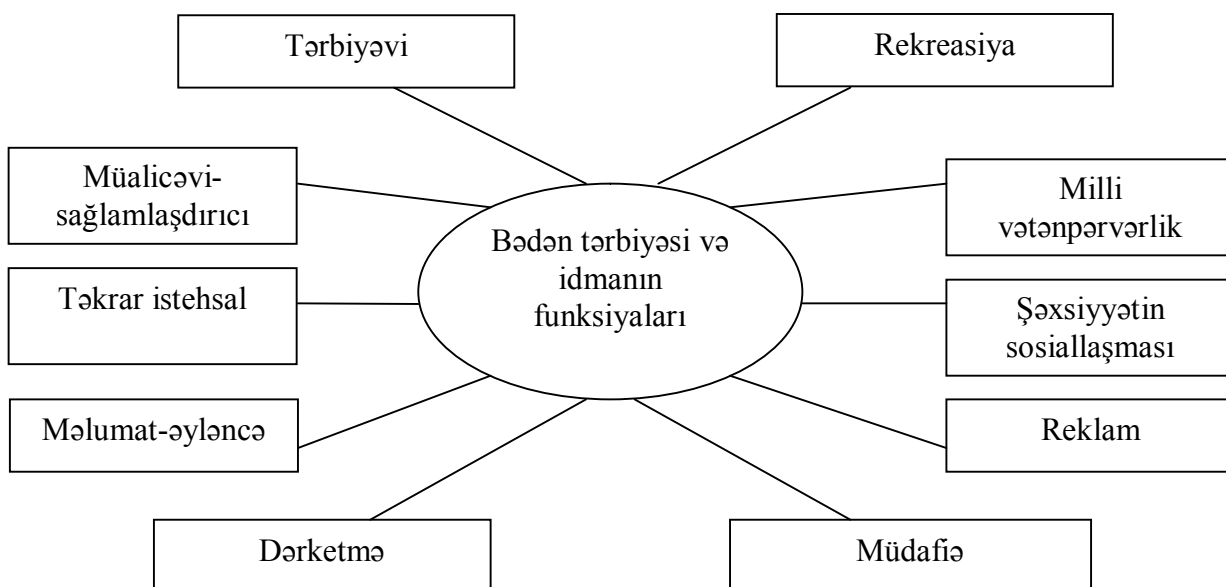
Mədəniyyətin idarə olunmasında iştirak edən dövlət hakimiyyət orqanı – Mədəniyyət və Turizim Nazirliyidir. Mədəniyyət və Turizim Nazirliyi mədəni irsin qorunub saxlanmasının və inkişafının, yüksək ixtisaslı yaradıcı kadrların hazırlanmasının, mədəniyyətin xüsusi dəyərli obyektlərinin fəaliyyətinin təminatının, beynəlxalq mədəni əməkdaşlığın inkişafının büdcədən maliyyələşdirilməsinə cavabdehdir. Rekreasiya kompleksi də sosial sferanın tərkib hissələrindən biridir. Yaradıcı əmək və normal həyat fəaliyyəti üçün insan orqanizminin fiziki və əsəbi-psixoloji qüvvələrinin daima bərpaya ehtiyacı olması obyektiv bir zərurətdir. Psixofizioloji bərpa ehtiyaclarının bir hissəsini insan özü müstəqil şəkildə ödəyir, qalan hissəsi isə rekreasiya xidmətləri sahəsinin köməyi ilə ödənilir. Rekreasiya fəaliyyətinin məqsədi yaradıcı əmək

və fəal həyat qüvvələrinin bərpası üçün mənəvi və fiziki ehtiyacların ödənilməsidir. Rekreasiya sahəsi xaricdə biznesin ən dinamik inkişaf edən formalarından biridir. O, müxtəlif sahələrin kurort biznesinə xidmət edən müəssisələrinin geniş bir dairəsini özündə cəmləşdirmiş iri korporasiyalarla təmsil olunmuşdur: sənaye, nəqliyyat, banklar, sığorta kompaniyaları. Rekreasiya kompleksinin resursları insanın istirahəti, fiziki, estetik, idrak ehtiyaclarının ödənilməsi, insan orqanizminin müalicəsi üçün istifadə edilən təbii və insanın yaratdığı sərvətlər toplusudur. Bunlara aşağıdakılar aiddir: müalicəvi bulaqlar, mənzərəli landşaftı olan sağlamlaşdırıcı istirahət üçün yararlı ərazilər (həm təbii, həm də süni yaradılanlar), nadir heyvanat və bitki növlərinin qorunub saxlanıldığı “vəhşi” təbiət guşələri və s. Aydınadır ki, rekreasiya fəaliyyətinin son nəticəsi əhalinin sağlamlığı və müvəqqəti iş qabiliyyətinin olmaması göstəricilərinin müsbət dinamikası olacaqdır. Bunun dəyərləndirilməsi səhiyyə işçiləri və demograflar tərəfindən aparıla bilər. Belə dəyərləndirmə uzun müddətli müşahidələr tələb edir və yalnız rekreasiya fəaliyyətinin nəticəsi kimi deyil, həm də bütövlükdə dövlətin sosial siyasətinin nəticəsi kimi baxıla bilər.

Sosial sferaya daxil olan mühüm sahələrdən biri də turizmdir. İllik məzuniyyət zamanı və istirahət günlərində turizmlə məşğul olmaq ildən-ilə əhali arasında daha geniş yayılır. Ümumdünya Turizm Təşkilatının məlumatlarına əsasən turizm planetin servis-istehsal bazarının dövriyyəsinin 10%-ni təşkil edir. Dünya ölkələrinin Ümumi Milli Məhsulunun 6%-i, vergi toplanmalarının isə 5%-i onun payına düşür. Beynəlxalq turizm neftçixarma və avtomobil sənayesindən sonra dünyanın ən iri ixrac sahələrindən biridir. Öz təşkilinə görə turizm geniş fəaliyyət spektrinə malikdir. Turizmin fərqləndirici cəhətləri bunlardır: ərazi əlaməti üzrə: ölkə daxilində və ayrıca götürülmüş ölkənin hüdudlarından xaricdə, yəni beynəlxalq turizm; davam etmə müddətinə görə: qısamüddətli (birgünlük gəzintilər, yürüşlər) və uzunmüddətli (yeddi gündən çox); turistlərin sayına görə: fərdi, qrup şəklində, ailəvi olan özfəaliyyət; təşkili xarakterinə görə: piyada və ya nəqliyyatın istifadəsi ilə; nəqliyyatın növünə görə: avtoturist, dəmiryolu, aviaturist, gəmi turizmi; yaşa görə: uşaq, gənc, orta yaşlı, ahıl yaşlı. Turizmin idarə edilməsini həyata keçirən dövlət hakimiyyət orqanı – Mə-

dəniyyət və Turizm Nazirliyidir. Adı çəkilən nazirlik turizm sahəsinin inkişaf konsepsiyasını hazırlayıb icra etməklə yanaşı, bu sahədə idarəetməni də həyata keçirir.

Bədən tərbiyəsi və idman da sosial sferanın struktur elementlərindən biridir. Əhər əhalisinin sayının daima artımı əsəbi-psixiki təzyiqlərin güclənməsi şəraitində hipodinamiya, qeyri-səmərəli qidalanma və s. nəticəsində bədən tərbiyəsi və idmanla gündəlik sisteməlik məşğələlərə olan tələbat sağlamlığın qorunmasının zəruri şərti olur. Bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin xüsusiyyətləri onların müxtəlif –tərbiyəvi, müalicə-sağlamlaşdırıcı, rekreasiya, təkrar istehsal, informatik-əyləncə, idrak, milli-vətənpərvərlik, müdafiə, reklam, şəxsiyyətin sosiallaşması kimi sosial-iqtisadi funksiyaları ilə şərtləndirilir. Bu baxımdan aşağıdakı sxemə nəzər yetirək.

Sxem 1.2 Bədən tərbiyəsi və idmanın sosial-iqtisadi funksiyaları

Sxem 1.2-də göstərilən bədən tərbiyəsi və idmanın funksiyalarının müxtəlifliyinə baxmayaraq onları iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar: bədən tərbiyəsi xidmətləri və idman xidmətləri. Bu funksiyalar bədən tərbiyəsi və idman xidmətlərinin müxtəlif altsahələri və istiqamətlərinin inkişafında həyata keçirilir:

✓ məktəbəqədər tərbiyə və təhsil sistemində uşaqların və gənclərin fiziki tərbiyəsi;

✓ tibb və sanatoriya-kurort xidmətləri, əlillərin sosial-peşakar reabilitasiyası sistemində müalicəvi bədən tərbiyəsi;

- ✓ işdən və təhsildən kənar vaxtlarda fəal fiziki istirahət növü kimi bədən tərbiyəsi ilə məşğul olma (fiziki rekreasiya);
- ✓ müəssisələrdə, firma və təşkilatlarda əmək rejimində bədən tərbiyəsi (istehsalat gimnastikası);
- ✓ idman tamaşaları, passiv istirahət və əyləncə növü kimi (asudə vaxtlarda);
- ✓ şəxsiyyətin fiziki və mənəvi inkişafının forması kimi yüksək nailiyyətlər əldə etmiş həvəskar idmanı;
- ✓ milli idmanın və ölkənin adını yüksəklərə qaldıran Olimpiya oyunları, dünya çempionatları, beynəlxalq yarışlarda iştirak;
- ✓ hərbi xidmətçilərin və hüquq-mühafizə orqanları işçilərinin tətbiqi-peşakar idman hazırlığı;
- ✓ sağlam həyat tərzini, idmanın müxtəlif növlərinin, idmançıların istifadə etdiyi idman ləvazimatı, idman qurğularının və kütləvi informasiya vasitələrində reklamı;
- ✓ şəxsiyyətin sosiallaşması vasitəsi kimi idman bölmələrində, klublarda, könüllü idman cəmiyyətlərində, idman yarışlarında iştirak.

İdmanın inkişafı və idarə edilməsində iştirak edən dövlət hakimiyyəti orqanı Gənclər və İdman Nazirliyidir. Bu nazirliyin əsas məqsədi gənclərin fiziki, əqli və mənəvi inkişafına əlverişli şərait yaratmaq, onların imkan və bacarıqlarının reallaşdırılmasına kömək etməkdir.

Ümumiyyətlə iqtisadiyyatda elə sahələr vardır ki, onlar əhalinin sosial-mənəvi təlabatlarının ödənilməsinə xidmət edirlər. Həmin sahələr vasitəsilə cəmiyyətin intellektual səviyyəsi və şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı həyata keçirilir. Belə sahələrə aşağıdakıları aid etmək olar: səhiyyə; təhsil; mədəniyyət və incəsənət; turizm; idman və bədən tərbiyyəsi; mənzil kommunal xidmət sahələri və s. Bu sahələri qısaca olaraq xarakterizə edək.

2. Respublikamızda sosial sferanın fəaliyyətini tənzimləyən normativ aktlar

Məlumdur ki, şəxsiyyətin formalaşmasına və inkişafına təsir göstərən sahələr sosial sfera kimi xarakterizə edilir. Bu sahələr hər biri ayrı-ayrılıqda ailə, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, sosial institut olmaqla şəxsiyyətin sosial mövqeyi və statusuna

bir başa təsir göstərir. Məhz buna görə də inkişaf etmiş ölkələr şəxsiyyətin inkişafını və insan amilini əsas götürərək, öz vətəndaşlarını dövlətin köməyi ilə sosial-iqtisadi proseslərdə müdafiə edirlər.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, iqtisadi və siyasi cəhətdən güclü olmaq üçün yalnız coğrafi şərait və təbii resus amili deyil, eyni zamanda insan amili, o cümlədən onun sağlamlığı, intellektual və mədəni səviyyəsi və s. mühüm rol oynayır. Elə bazar iqtisadiyyatının sosial mahiyyəti də iqtisadiyyatın hər hansı nailiyyətinin səmərəliliyinin, məhsuldarlığının və s əhalinin təlabatlarının ödənilməsinə yönəldiməsidir.

Aydındır ki, sosial sfera sahələri öz-özünə tənzimlənmə bilməz və buna görə də dövlət bu sahəni daim diqqət mərkəzində saxlayaraq bir çox vəzifələri yerinə yetirir. Bunun üçün ilk nöbədə dövlət ölkədə qanun-qayda formalaşdırır və xüsusən də sosial sahələrin tənzimlənməsi və idarə edilməsi üçün normativ hüquqi bazanı yaradır, daxili və xarici təhlükəsizliyi təmin edir, sosial sfera sahələrini inkişaf etdirir, cəmiyyətin az təminatlı üzvlərinin sosial müdafiəsini təşkil edir, ətraf mühitin qorunması üçün müvafiq stimullaşdırıcı vasitələrdən istifadə edir, qadağa və tələbləri həyata keçirir, bazar iqtisadiyyatının imkanları çərçivəsində sosial-iqtisadi prosesləri makrosəviyyədə tənzimləyir və idarə edir və s.

Qeyd edilən bəzi mövcud məsələlərin müvəffəqiyyətlə həll olunması əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltməyə, qiymət səviyyəsinin sabitliyini saxlamağa, yüksək məşğulluq səviyyəsini təmin etməyə, sosial təminat sisteminin fəaliyyətini tənzimləməyə və s. məqsədlərə nail olmağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikası siyasi və iqtisadi müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra azad bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş və bu ölkə konstitusiyasında təsbit olunmuşdur. Belə ki, konstitusiyada göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası müstəqil dövlət olub, başlıca siyasəti əhalinin sosial müdafiəsini və hərtərəfli inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Məhz bu məqsədlə də ölkədə sosial sfera sahələrinin inkişafı ilə bağlı bir çox normativ hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur. Bunlara misal olaraq bu günə qədər qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” (1992, 2009), “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” (1992), “Sosial sığorta haqqında” (1997), “Əhalinin sağlamlılığının qorunması haqqında” (1997), “Məşğulluq

haqqında” (2001) “Pensiya islahatları haqqında” (2001), “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” (2001), “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” (2006), “Sosial müavinətlər haqqında”(2006), “Əmək pensiyası haqqında” (2006), “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil konsepsiyası (Milli Kurrikulum)”, “Azərbaycan Respublikasında 2008-ci il üçün ehtiyac meyyarının həddi haqqında” (2007), “Azərbaycan Respublikasında 2008-ci il üçün yaşayış minimumu haqqında” (2007), “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf” (2003-2005), "Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramlarını (2004-2008-ci illər)" və s. bu kimi qanunları və qanun qüvvəli digər normativ hüquqi aktları gösdərmək olar.

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların sosial müdafiəsinə və sosial sığortasına yönəldilmiş bir sıra normativ aktlar qəbul edilmişdir ki, bunlardan da biri 7 fevral 2007-ci ildə qəbul edilmiş “Əmək pensiyaları haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunudur. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların əmək pensiyası hüquqlarının yaranmasının əsaslarını, bu hüquqların həyata keçirilməsi qaydalarını və əmək pensiyası təminatı sistemini müəyyən edir. Bu Qanuna uyğun olaraq əmək pensiyasının aşağıdakı növləri müəyyən edilir:

a) yaşa görə əmək pensiyası – bu aşağıdakılardan ibarətdir: baza hissəsindən; sığorta hissəsindən; yığım hissəsindən.

b) əlilliyə görə əmək pensiyası – bu aşağıdakılardan ibarətdir: baza hissəsindən; sığorta hissəsindən; yığım hissəsindən.

c) Ailə başçısını itirməyə görə əmək pensiyası – bu aşağıdakılardan ibarətdir: baza hissəsindən; sığorta hissəsindən.

“Sosial müavinətlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (24 fevral 2006-cı il) Azərbaycan Respublikasında sosial müavinətlərin təyin olunması və verilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir və bu sahədə yaranan digər münasibətləri tənzimləyir. Sosial müavinətlər – bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada ayrı-ayrı kateqoriya şəxslərə sosial yardım göstərilməsi məqsədilə aylıq və ya birdəfəlik ödənilən pul vəsaitidir. “Ünvanlı dövlət sosial yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (21 oktyabr 2005-ci il) dövlət sosial yardımının göstərilməsinin

məqsəd və prinsiplərini, təyin olunmasının hüquqi əsaslarını və bu sahədə yaranan digər münasibətləri tənzimləyir.

Ünvanlı dövlət sosial yardımını aztəminatlı ailələrə dövlət tərəfindən göstərilən pul yardımıdır. Sosial yardım dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. Sosial yardımın məbləği ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasında yaranan fərq məbləğində hesablanır. Ehtiyac meyarı mərhələlərlə ölkə üzrə yaşayış minimumuna çatdırılır. Ailənin orta aylıq gəlirinin hesablanması qaydası müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikasında əhalinin sosial müdafiəsi həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasətin öncül istiqamətlərindən olaraq daim dövlətin diqqət mərkəzindədir. Bunun bariz nümunəsi 17 iyul 2001-ci ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı Konsepsiyası”dır. Bu Konsepsiya özündə Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı sahəsində yeni hüquqi bazanın yaradılmasını, sosial sığorta haqlarının yığılmasının təkmilləşdirilməsini, pensiya ödənişlərinin ünvanlılığını və onların vaxtında vətəndaşlara çatdırılmasını təmin edən mexanizmin yaradılmasını, pensiya sistemində idarəetmə orqanlarının strukturunun yenidən qurulmasını əks etdirmişdir. Eyni zamanda pensiya islahatının əsas mahiyyətini, onunla bağlı görülən işlərin əhəmiyyətini əhalinin nəzərinə çatdırmaq məqsədilə pensiyaçılar, işəgötürənlər və işçilər arasında geniş məlumatlandırma işləri aparılması məqsəddə uyğun hesab edilmişdir.

Pensiya islahatı vətəndaşların sosial müdafiəsinin və layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması məqsədilə aşağıdakı problemlərin həllinə yönəldilmişdir: vətəndaşların pensiya ödənişlərinin etibarlı maliyyə təminatına nail olunması; pensiya təminatı sistemini bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırmaqla, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasında onun rolunun artırılması; pensiya və müavinət ödənişləri üçün nəzərdə tutulan vəsaitin tam yığılmasının və məqsədyönlü istifadəsinin təmin edilməsi; pensiya təminatı sisteminin idarə olunmasını təkmilləşdirməklə onun səmərəliliyinin artırılması; sosial sığorta haqları ilə ödənişlər arasındakı əlaqənin uyğunlaşdırılması.

Pensiya islahatı 2001-2005-ci illəri əhatə etməklə mərhələlərlə həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələdə pensya təminatının qanunvericiik bazasının yaradılması

məzərdə tutulmuşdur. Bununla bağlı 2001-ci ildən başlayaraq “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” qanunun yenidən işlənilib hazırlanması, “Sosial sığorta haqqında” qanuna dəyişikliklər və əlavələrin edilməsi, “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” qanunun işlənilib hazırlanması, habelə qeyri-dövlət pensiya fondları haqqında qanunvericilik aktlarının hazırlanıb təqdim olunması nəzərdə tutulmuşdur. Pensiya islahatının birinci mərhələsində nəzərdə tutulan pensiya təminatının qanunvericilik bazasının yaradılması ilə bağlı olaraq 23 sentyabr 1992-ci ildə “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu qəbul edilmişdir. Bu qanun vətəndaşlar qocaldıqda, əmək qabiliyyətini tamamilə və ya qismən itirdikdə, habelə ailə başçısını itirdikdə onların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş maddi təminat hüququna zəmanət verməklə vahid dövlət pensiya sistemini müəyyən edir. Qanunla Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, eləcə də digər dövlətlərin Azərbaycan Respublikası ərazisində daimi yaşayan vətəndaşlarının və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin pensiya təminatı məsələləri tənzimlənir. Qanunla fəhlələrin, qulluqçuların, kolxozçuların, fərdi əmək fəaliyyəti və sahibkarlıqla məşğul olan şəxslərin və digər kateqoriyalardan olan zəhmətkeşlərin pensiya təminatı üçün bərabər normalara və şərtlərə zəmanət verilir, əmək qabiliyyəti olmayan vətəndaşların sosial pensiya almaq hüququ təmin edilir.

Qanun qiymətlər dəyişdikcə pensiya məbləğlərinin də müntəzəm sürətdə dəyişdirilməsi yolu ilə pensiyaçıların sosial müdafiəsinə təminat verir. Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət pensiya təminatı ilə yanaşı müxtəlif ictimai və şəxsi pensiya təminatı sistemləri də mövcud ola bilər. Bu sistemlərin fəaliyyəti müvafiq qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir. Bu Qanunla vətəndaşlara aşağıdakı pensiyalar təyin edilir: a) əmək (sosial sığorta) pensiyaları: yaşa (qocalığa) görə, əlilliyə görə, ailə başçısını itirməyə görə, xidmət illərinə görə; b) sosial pensiyalar.

“Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (18 fevral 1997-ci il) Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta sahəsində münasibətləri tənzimləyir, sosial sığortanın hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir. Sosial sığorta – bu Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda fiziki şəxslərin itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin

qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır. Sosial sığorta məcburi dövlət sığortası və könüllü (əlavə) sığorta formasında olur.

Məcburi dövlət sosial sığortası işəgötürənlər tərəfindən bütün əmək müqaviləsi (kontraktı) üzrə işləyənlər barəsində həyata keçirilir. Bu qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda digər şəxslər də məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunurlar. Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı sığortalamaya görə sığortaçı təşkilata verilən pul vəsaitidir. Məcburi dövlət sosial sığortasında sığorta haqqı əməyin ödənişinə (gəlirə) nisbət-də faizlə müəyyən edilir və sığortaedənin (olunanın) vəsaitləri hesabına ödənilir. Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı seçkili orqanlar və bütün işəgötürənlər üçün hesablanmış əməyin ödənişi fondunun 22 faizi miqdarındadır. Məcburi dövlət sosial sığortası sahəsində idarəetməni müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir. Könüllü (əlavə) sosial sığorta məcburi dövlət sığortası sahəsində idarəetməni həyata keçirən müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, habelə xüsusi olaraq bu məqsəd üçün yaradılmış özəl sığorta təşkilatları tərəfindən həyata keçirilir.

“Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” (27 noyabr 2001-ci il) Azərbaycan Respublikasının qanunu Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının qanunvericilikdə nəzərdə tutulan sosial müdafiə hüquqlarının təminatı üçün zəruri məlumatların fərdi uçotunun təşkilinin hüquqi əsaslarını və prinsiplərini müəyyən edir. Fərdi uçot - Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun pensiya və digər sosial müdafiə hüquqlarının təmin edilməsi üçün hər bir sığorta olunan haqqında məlumatların uçotunun təşkili və aparılmasıdır. Respublika ərazisində sığorta olunanların fərdi uçotu sisteminin qurulması vasitəsi ilə yeni sistemdə pensiyaların təyin edilməsinin avtomatlaşdırılması nəzərdə tutulur.

Son illər Azərbaycanda da yoxsulluğun azaldılması və sosial sfera sahələrinin tənzimlənməsi məqsədilə “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı (2003-2005)” qəbul edilmişdir. Bu Proqram sosial sahədə əsaslı islahatların aparılmasını və yoxsulluğun azaldılmasına yönəldilmiş sosial siyasətin müəyyən edilməsini nəzərdə tuturdu. Bunlar aşağıdakılardır: sosial sığorta və sosial yardım islahatları; əhalinin ən həssas (ictimai təsisatlarda olan uşaqlar, əlillər) qruplarının sosial müdafiəsi; əmək bazarı, əmək haqqı və məşğulluq siyasəti; təhsil islahatları; mədə-

niyyətin inkişaf etdirilməsi və mədəni irsin qorunması; səhiyyə islahatları; idmanın və bədən tərbiyəsinin inkişafı; gender siyasəti; sosial siyasət və qaçqın, məcburi köçkün əhali.

3. Azərbaycan Respublikasında sosial sfera sahələrinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ aktların hüquqi təsir mexanizmi

Sosial sfera sahələrində və sosial siyasətdə məqsədyönlü işlərin aparılması onların ciddi hüquqi bazasının mövcudluğunu nəzərdə tutur. Məlum olduğu kimi, hüquq elminin və praktikasının tərkibində hüququn müstəqil sahəsi – sosial hüquq və sosial hüququn mənbəyi olan qanunvericiliyin müstəqil sahəsi – sosial qanunvericilik mövcuddur. Məhz sosial hüquq normalarının köməyi ilə sosial sferanın və insanların sosial müdafiəsinin hüquqi tənzimlənməsi həyata keçirilir. Azərbaycan və digər keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr üçün sosial sferada milli hüquqi bazanın fəallaşması səciyyəvi haldır: yeni qanunlar işlənilib hazırlanır, beynəlxalq aktlar və standartlar nəzərə alınmaqla qüvvədə olan qanunlarda düzəlişlər edilir. Sosial hüquqların formalaşdırılmasına yönəldilmiş ilk aktlardan biri “Vətəndaş və insan hüquqları və azadlıqları bəyannaməsi” (1991-ci il) olmuşdur.

Sosial sfera sahələrinin tənzimlənməsinin ən ali hüquqi təminatı Konstitusiyadır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında şəxsiyyətin azad, müstəqil inkişafını və ləyaqətli həyatını təmin edən, Azərbaycan vətəndaşlarına əmək, sosial təminat və müdafiə, tibbi xidmət, mənzil, təhsil, ailənin, analıq, atalıq və uşaq hüquqlarının mühafizəsinə zəmanət verən sosial dövlətin qurulması elan edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən:

❖ Hər kəsin sosial təminat hüququ vardır. Yardıma möhtac olanlara kömək etmək ilk növbədə onların ailə üzvlərinin borcudur. Hər kəs qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatdıqda, xəstəliliyinə, əlilliyinə, ailə başçısını itirdiyinə, əmək qabiliyyətini itirdiyinə, işsizliyə görə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər hallarda sosial təminat hüququna malikdir. Təqaüdlərin və sosial müavinətlərin minimum məbləği qanunla müəyyən edilir.

❖ Hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli, tarix və mədəniyyət abidələrini qorumaqdadır.

❖ Hər kəsin sağlamlığını qorumaq və tibbi yardım almaq hüququ vardır. Dövlət müxtəlif mülkiyyət növləri əsasında fəaliyyət göstərən səhiyyənin bütün növlərinin inkişafı üçün zəruri tədbirlər görür, sanitariya –epidemiologiya salamatlığına təminat verir, tibbi sığortanın müxtəlif növləri üçün imkanlar yaradır. İnsanların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə törədən faktları və halları gizlədən vəzifəli şəxslər qanun əsasında məsuliyyətə cəlb edilirlər.

❖ Hər bir vətəndaşın təhsil almaq hüququ vardır. Dövlət pulsuz icbari ümumi orta təhsil almaq hüququnu təmin edir. Təhsil sistemində dövlət tərəfindən nəzarət edilir. Maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq istedadlı şəxslərin təhsili davam etdirməsinə dövlət zəmanət verir. Dövlət minimum təhsil standartlarını müəyyən edir.

❖ Heç kəs yaşadığı mənzildən qanunsuz məhrum edilə bilməz. Dövlət yaşayış binalarının və evlərin tikintisinə rəvac verir, insanların mənzil hüququnu gerçəkləşdirmək üçün xüsusi tədbirlər görür və s.

Yuxarıda adları çəkilən sosial hüquqların tənzimlənməsinin əsas aspektləri bir sıra normativ hüquqi aktlarda təsbit edilmişdir. Bunlara misal olaraq bu günə qədər qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” (1992), “Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” (1997), “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” (1992), “Əmək pensiyası haqqında”(2006), “Sosial sığorta haqqında” (1997), “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında”(2001), “Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında”(2006), “Sosial müavinətlər haqqında”(2006), “Məşğulluq haqqında”(2001), “Azərbaycan Respublikasında 2008-ci il üçün yaşayış minimumunu haqqında”(2007), “Azərbaycan Respublikasında 2008-ci il üçün ehtiyac meyarının həddi haqqında”(2007),“Pensiya islahatları haqqında konsepsiya”(2001), “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurrikulumu)”(2006), “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı”(2003-2005), “Azərbaycan Respublikası Regionlarının Sosial-İqtisadi İnkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”

və s. bu kimi digər qanun qüvvəli normativ hüquqi aktları göstərmək olar. Bunlardan bəzilərini nəzərdən keçirək.

“Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurrikulumu) haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunu – Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 30 oktyabr tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir – konseptual xarakterli çərçivə sənədi olub, ümumi təhsil üzrə təlim nəticələrini və məzmun standartlarını, ümumi təhsilin hər bir pilləsində nəzərdə tutulan fənləri, həftəlik dərs və dərsdankənar məşğələ saatlarının miqdarını, pedaqoji prosesin təşkili, təlim nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi və monitorinqi üzrə əsas prinsipləri, fənn kurrikulumlarının strukturunu əhatə edir. Milli Kurrikulumun əsas funksiyaları bunlardır: ümumi təhsilin pillələri, bu pillələrdə tədris olunan fənlər arasında əlaqələrin və ardıcılığın təmin edilməsi; fənlərin məzmununun cəmiyyətin tələbatlarına uyğun daim təkmilləşdirilməsi və yeniləşdirilməsi; təlim texnologiyalarının çevikliyi və interaktivliyinin təmin olunması; nəticəyönümlü fənn kurrikulumlarının hazırlanıb tətbiq edilməsi; təlim mühitinin, təhsil fəaliyyətinin səmərəliliyinin, təlimin inkişafetdirici və qabaqlayıcı xarakterinin, bilik, bacarıq və vərdişlərin təhsil pillələri üzrə konsentrik prinsip əsasında müəyyənləşdirilməsinin təmin olunması; şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi və stimullaşdırılmasının təmin edilməsi.

“Əhalinin sağlamlığının qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (15 iyul 1997-ci il) hər bir insanın fiziki və ruhi sağlamlığının mühafizəsinə, onun fəal uzun ömürlüyünün artırılmasına, tibbi yardımla təminatına yönəldilmiş siyasi, iqtisadi, hüquqi, elmi, tibbi, sanitariya-gigiyena xarakterli tədbirlərin məcmusundan ibarətdir. Bu Qanun əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində vətəndaşlara dövlət orqanları, eləcə də dövlət və qeyri-dövlət səhiyyə sistemlərinin subyektləri arasında yaranan münasibətləri tənzimləyir.

Dövlət səhiyyə sistemi əsasən dövlət büdcəsi, eləcə də icbari tibbi sığorta vəsaitləri, müəssisə, idarə və təşkilatların gəlirlərindən könüllü ayırmalar, hüquqi və fiziki şəxslərin ianələri və qanunvericiliyə zidd olmayan digər mənbələr hesabına maliyyələşdirilir. Əhalinin sağlamlığının qorunmasının əsas prinsipləri aşağıdakılardır: əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət

təminatı və bu təminatla bağlı hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyəti; əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi; tibbi-sosial yardımın hamı üçün mümkünlüyü; sağlamlığın itirilməsi zamanı vətəndaşların sosial müdafiəsi.

Azərbaycan dövləti sosial sfera sahələrinin inkişafı məqsədilə hər il dövlət büdcəsindən külli miqdarda vəsait ayırır. Sosial yönümlü xərclərin əsas istiqamətlərini müəyyən etmək üçün “2008-ci il dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununa diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, “2008-ci il Dövlət büdcəsi haqqında” Qanun layihəsində “Təhsil” bölməsinə xərclər 973687,9 min manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2007-ci ilin büdcəsi ilə müqayisədə 215948,1 min manat və ya 28,5% çoxdur. Dövlət büdcəsində təhsilə ayrılmış xərclərin xüsusi çəkisi 11,4% təşkil edəcəkdir ki, bu da 2007-ci ilə nisbətən 0,6% azdır. Təhsilə ayrılmış xərclərin təşkilati strukturuna uyğun olaraq 2008-ci ilin dövlət büdcəsinin layihəsində bu xərclərin proqnozlaşdırılması 19 büdcə təşkilatı üzrə müəyyənləşdirilmişdir.

Məşğuluğun, əməyin mühafizəsinin və əhalinin sağlamlığının hüquqi tənzimlənməsi, sosial təminat, sosial sığorta və pensiya təminatı, müəyyən ərazidə yaşayan və sosial müdafiəyə ehtiyacı olan vətəndaş kateqoriyalarının (hərbi qulluqçuların, veteranların, yaşlıların, əlillərin, uşaq və vətəndaşların, qadın və uşaqların, qaçqınların, vəzifəli və digər şəxslərin) sosial müdafiəsinin hüquqi tənzimlənməsi, sosial müdafiə orqanlarının formalaşmasının və fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi sosial hüququn predmentini təşkil edir. Sosial sferada islahatların aparılması, sosial hüquqa istinad edən və bu sferanın inkişafının konseptual istiqamətlərini həyata keçirən, inkişaf etmiş qanunvericilik bazasının yaradılmasını tələb edir. Bu baza, istehlakçıların azad seçimini, xidmətlərin müvafiq keyfiyyətini və onlara malik olmaq imkanlarını, səmərəli təşkilini, sosial sferanın bütün fəaliyyət sahələrini inhisarlaşdırmaq ideyasından dövlətin imtina etməsini təmin etməlidir. Sosial sferanın milli hüquqi bazasının formalaşdırılmasında, zamanın süzgəcindən keçmiş beynəlxalq normaların əsas müddələri də nəzərə alınmışdır. İnsan hüquqları sahəsində hamı tərəfindən qəbul olunmuş beynəlxalq norma standartlar, insan hüquqları Ümumi Bəyannaməsində, Beynəlxalq vətəndaş və siyasi hüquqlar Paktında Beynəlxalq iqtisadi, sosial və

mədəni hüquqlar Paktında, qadınlara münasibətdə bütün ayrı-seçkilik formalarının aradan qaldırılması Konvensiyasında, Uşaq hüquqları Konvensiyasında və Uşaqların sağ qalmasını, müdafiyesini və inkişafını təmin edən Ümumidünya Bəyannaməsində, insan hüquqları üzrə ümumidünya Konfransında (Vyana, 1993-cü il) qəbul edilmiş Vyana Bəyannaməsində və Fəaliyyət Proqramında, Əlillərə bərabər imkanların yaradılmasının Standart Qaydalarında, Qocalıq problemlərinə dair Beynəlxalq Fəaliyyət Planında və bir sıra digər sənədlərdə şərh edilmişdir. Məhz bu beynəlxalq sənədlər, keçid iqtisadiyətli ölkələrdə sosial sferanın milli hüquqi rejiminin yaradılmasının və təkmiləşdirilməsinin əsasını təşkil edir.

Azərbaycan və digər keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr üçün sosial sferada milli hüquq sisteminin formalaşdırılması səciyəvi haldır: yəni qanunlar işlənib hazırlanır, beynəlxalq aktlar və standartlar nəzərə alınmaqla qüvvədə olan qanunlarda düzəlişlər edilir. Sosial hüquqların formalaşmasına yönəldilmiş ilk aktlardan biri, “Vətəndaş və insan hüquqları və azadlıqları bəyannaməsi” (1991-ci il) olmuşdur. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, şəxsiyyətin azad, müstəqil inkişafını və ləyaqətli həyatını təmin edən, Azərbaycan vətəndaşlarına əmək, sosial təminat və müdafiə, tibbi xidmət, mənzil, təhsil, ailənin, analıq, atalıq və uşaq hüquqlarının mühafizəsinə zəmanət verən sosial dövlətin qurulması elan edilmişdir. Adları çəkilən sosial hüquqların tənzimlənməsinin əsas aspektləri, qəbul edilmiş və qəbul edilməyə hazır olan vətəndaşların sağlamlığının mühafizəsinə dair Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Əsaslarında, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində, Nigah və ailə Məcəlləsində, “Təhsil haqqında”, “Əhalinin məşğulluğu haqqında”, “Qaçqın və məcburi köçkünlərin statusu haqqında” və bir sıra digər qanunlarda təsbit edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında sosial sifera sahələrinin tənzimlənməsinin ən ali hüquqi bazası Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasıdır. Konstitusiyada göstərilir ki, Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalır, mədəniyyətin, təhsilin, səhiyyənin, elmin, incəsənətin inkişafına yardım göstərir, ölkənin təbiətini, xalqın tarixi, maddi və mənəvi irsini qoruyur. Azərbaycan Respublikasının Konstitut-

usiyada göstərilən bu və ya digər müddəaları əsas götürərək sosial sfera sahələrinin tənzimlənməsi və inkişafı üçün bir çox normativ hüquqi aktlar qəbul etmişdir. Sosial müdafiə və sosial sığorta sahəsində bu günə qədər bir çox normativ hüquqi aktlar qəbul olunmuşdur. Bu normativ hüquqi aktlardan biri 23 sentyabr 1992-ci ildə qəbul olunmuş “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunudur. Bu qanun vətəndaşlar qocaldıqda, əmək qabiliyyətini tamamilə və ya qismən itirdikdə, habelə ailə başçısını itirdikdə onların Azərbaycan Respublikası Konstitutsiyasında təsbit olunmuş maddi təminat hüququna zəmanət verməklə vahid dövlət pensiya sistemini müyyən edir. Qanun həmçinin qiymətlər dəyişdikcə pensiya məbləğlərinin də müntəzəm surətdə dəyişdirilməsi yolu ilə pensiyaçıların sosial müdafiəsinə təminat verir. Bu qanunla vətəndaşlara aşağıdakı pensiyalar təyin edilir: a) əmək (sosial sığorta) pensiyaları: yaşa (qocalığa), əlilliyə görə, ailə başçısını itirməyə görə, xidmət illərinə görə; b) sosial pensiyalar. Bu qanuna uyğun olaraq müəssisələr və təşkilatlar pensiyaçılara həmin müəssisə və təşkilatların sərəncamında olan idman-sağlamlıq komplekslərindən, istirahət evlərindən, pansionatlardan, sanatoriyalardan, mədəni marifet müəssisələrindən istifadə etmək hüququ verməyə borcludur. Bu qanunla təyin edilmiş dövlət pensiyalarının ödənilməsi Azərbaycan Respublikası Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun vəsaiti hesabına həyata keçirilir.

“Əhalinin Sağlamlığının Qorunması Haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (15 iyul 1997) hər bir insanın fiziki və ruhi sağlamlığının mühafizəsinə, onun fəal uzun ömürlüyünün artırılmasına, tibbi yardımla təminatına yönəldilmiş siyasi, iqtisadi, hüquqi, elmi, tibbi, sanitariya-gigiyena xarakterli tədbirlərin məcmusundan ibarətdir. Bu qanun əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində vətəndaşlarla dövlət orqanları, eləcə də dövlət və qeyri dövlət səhiyyə sistemlərinin subyektləri arasında yaranan münasibətləri tənzimləyir. Əhalinin sağlamlığının əsas prinsipləri aşağıdakılardır: əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində insan və vətəndaş hüquqlarına dövlət təminatı və bu təminatla bağlı hüquqi və fiziki şəxslərin məsuliyyəti; əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində profilaktik tədbirlərin həyata keçirilməsi; tibbi-sosial yardımın hamı üçün mümkünlüyü; sağlamlığının itirilməsi zamanı vətəndaşların sosial müdafiəsi. Əhalinin sağlamlığının qorunması sahəsində Azərbaycan Res-

publikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, bu qanundan, Azərbaycan Respublikasının digər qanunvericilik aktlarından və Azərbaycan Respublikasının iştirakçısı olduğu beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

“Sosial sığorta haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu Azərbaycan Respublikasında sosial sığorta sahəsində münasibətləri tənzimləyir, sosial sığortanın hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyən edir. Sosial sığorta - bu Qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda fiziki şəxslərin itirilmiş əmək haqlarının, gəlirlərinin və ya əlavə xərclərinin kompensasiya edilməsinə, habelə itirilməsinin qarşısının alınmasına yönəldilmiş təminat formasıdır. Sosial sığorta məcburi dövlət sığortası və könüllü (əlavə) sığorta formalarında olur. Məcburi dövlət sosial sığortası işəgötürənlər tərəfindən bütün əmək müqaviləsi (kontraktı) üzrə işləyənlər barəsində həyata keçirilir. Bu Qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda digər şəxslər də məcburi dövlət sosial sığortasına cəlb olunurlar. Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı sığortalamaya görə sığortaçı təşkilata verilən pul vəsaitidir. Məcburi dövlət sosial sığortasında sığorta haqqı əməyin ödənişinə (gəlirə) nisbətdə faizlə müəyyən edilir və sığortaedənin (olunanın) vəsaitləri hesabına ödənilir. Məcburi dövlət sosial sığorta haqqı - seçkili orqanlar və bütün işəgötürənlər üçün hesablanmış əməyin ödənişi fondunun 22 faizi miqdarında.

“Məcburi Köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu (21 may 1999-cu il) məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin məskunlaşdırılması, sosial müdafiəsi tədbirlərini və bununla əlaqədar dövlət orqanlarının vəzifələrini müəyyən edir. Məcburi köçkünlər və onlara bərabər tutulan şəxslər barəsində aşağıdakı sosial müdafiə tədbirləri tətbiq edilir: Müvəqqəti yaşayış sahəsi ilə təmin edilməsi, məşğulluğun təmin edilməsi, sosial təminat, tibbi təminat, təhsil hüququnun təmin edilməsi, nəqliyyat və mənzil-komunal güzəştləri, vergi güzəştləri və s.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə məcburi köçkünlərə digər sosial müdafiə tədbirləri də müəyyən edilə bilər. Son illərdə sosial sfera sahələrində həyata keçirilən proqramlardan və aparılan islahatlardan biri də 17 iyul 2001-ci ildə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikası “Pensiya İslahatı Konsepsiyası”dır. Pensiya islahatı vətəndaşların sosial müdafiəsinin və layiqli həyat səviyyəsinin təmin olunması

məqsədlə aşağıdakı mühüm problemlərin həllinə yönəldir: vətəndaşların pensiya ödənişlərinin etibarlı maliyyə təminatına nail olunması; pensiya təminatı sistemini bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğunlaşdırmaqla, əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasında onun rolunun artırılması; pensiya və müavinət ödənişləri üçün nəzərdə tutulan vəsaitin tam yığılmasının və məqsədyönlü istifadəsinin təmin edilməsi; pensiya təminatı sisteminin idarə olunmasını təkmilləşdirməklə onun səmərəliliyinin artırılması; sosial sığorta haqları ilə ödənişlər arasındakı əlaqənin uyğunlaşdırılması.

Azərbaycan Respublikasında pensiya islahatı bu sahədə yeni hüquqi bazanın yaradılmasını, sosial sığorta haqlarının yığılmasının təkmilləşdirilməsini, pensiya ödənişlərinin ünvanlılığını və onların vaxtında vətəndaşlara çatdırılmasını təmin edən mexanizmin yaradılmasını, pensiya sistemində idarəetmə orqanlarının strukturunun yenidən qurulmasını nəzərdə tutur. Eyni zamanda pensiya islahatının əsas mahiyyətini, onunla bağlı görülən işlərin əhəmiyyətini əhalinin nəzərinə çatdırmaq məqsədilə pensiyaçıları, işgötürənlər və işçilər arasında geniş məlumatlandırma işləri aparılmalıdır. Pensiya islahatı 2001-2005-ci illəri əhatə etməklə mərhələlərlə həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələdə pensiya təminatının qanunvericilik bazasının yaradılması nəzərdə tutulmuşdur. Bununla bağlı 2001-ci ildən başlayaraq “Vətəndaşların pensiya təminatı haqqında” qanunun yenidən işlənilib hazırlanması, “Sosial sığorta haqqında” qanuna dəyişikliklər və əlavələrin edilməsi, “Dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında” qanunun işlənilib hazırlanması, habelə qeyri dövlət pensiya fondları haqqında qanunvericilik aktlarının hazırlanıb təqdim olunması nəzərdə tutulur. Pensiya islahatlarının sosial-iqtisadi nəticələri ümumi sosial və iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək etməlidir. Yeni sistem bütün vətəndaşlar üçün pensiya təminatında bərabər şərtlərin yaranmasında və qazanılmış pensiya hüquqlarının reallaşmasına təminat verməlidir. Pensiya islahatlarının həyata keçirilməsi mərhələlərindən biri olan dövlət sosial sığorta sistemində fərdi uçot haqqında" (27 noyabr 2001-ci il) Azərbaycan Respublikasının qanunu Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının qanunvericilikdə nəzərdə tutulan sosial müdafiə hüquqlarının təminatı üçün zəruri məlumatların fərdi uçotunun təşkilinin hüquqi əsaslarını və prinsiplərini müəyyən edir. Fərdi uçot - Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinə uyğun pensiya və di-

gər sosial müdafiə hüquqlarının təmin edilməsi üçün hər bir sığorta olunan haqqında məlumatların uçotunun təşkili və aparılmasıdır. Yeni sistemdə pensiyaların təyin edilməsinin avtomatlaşdırılması nəzərdə tutulur ki, buna da respublika ərazisində sığorta olunanların fərdi uçotu sisteminin qurulması vasitəsi ilə nail olunacaqdır.

“Əmək Pensiyaları haqqında” (7 fevral 2007-ci il) qanun Azərbaycan Respublikasında vətəndaşların əmək pensiyası hüquqlarının yaranmasının əsaslarını, bu hüquqların həyata keçirilməsi qaydalarını və əmək pensiyası təminatı sistemini müəyyən edir. Son illər sosial sifera sahəsində həyata keçirilən ən mühüm tədbirlərdən biri olan “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı” (2003-2005) bu sahədə əsaslı islahatların aparılmasını nəzərdə tutur. Belə ki, yoxsulluğun azaldılmasına yönəldilmiş sosial siyasət müəyyən olunur. Bunlar aşağıdakılardır: Sosial sığorta və sosial yardım islahatları; Əhalinin ən həssas qruplarının (az təminatlı ailələrin və yoxsulların) sosial müdafiəsi; Əmək bazarı, əmək haqqı və məşğulluq siyasəti; Təhsil islahatları; Mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi və mədəni irsin qorunması; Səhiyyə islahatları; İdmanın və bədən tərbiyəsinin inkişafı; Gender siyasəti; Sosial siyasət və qaçqın, məcburi köçkün əhali. Yoxsulluğun azaldılmasında aşağıdakı iqtisadi siyasət tədbirləri həyata keçirilir: İqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılması; Tarazlı artımın təmin olunması; Sahələr üzrə artım strategiyaları. Hazırda respublikamızda yoxsulluğun azaldılmasında və iqtisadi inkişafda “Yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə dövlət proqramı”nın böyük rolu olmuşdur.

“Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008)” respublikamızın yeni bir inkişaf mərhələsinə qədəm qoymasına səbəb oldu. Belə ki, bu proqramda regionların qeyd olunan istiqamətlərdə inkişafı və Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında vacib mərhələ olmaqla ölkənin iqtisadi inkişafında və əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

"Ünvanlı dövlət sosial yardım haqqında"(2006-cı il) Azərbaycan Respublikasının qanunu aztəminatlı ailələrin sosial müdafiəsini təmin edir, ailənin orta aylıq gəliri ilə hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarının məcmusu arasında yaranan fərq məbləği-

ni hesa-blayaraq ehtiyic meyarını mərhələlərlə ölkə üzrə yaşayış minimumuna çatdırılmasını nəzərdə tutur.

AZƏRBAYCAN-RESPUBLİKASININ-MƏŞĞULLUQ-STRATEGİYASI (2006-2015-ci-illər)

GİRİŞ

Azərbaycan-Respublikası-özünün-sosial-iqtisadi-inkışafında-keyfiyyətə-yeni-mərhələyə-qədəm-qoymuşdur.-Ölkədə-bütün-resurslardan,-o-cümlədən-əmək-ehtiyatlarından-səmərəli-istifadəni-təmin-etməklə,-iqtisadi-cəhətdən-güclü-və-yüksək-sosial-standartlara-malik-cəmiyyətin-qurulması-bu-mərhələnin-əsas-məqsədidir.

Keçən-əsrin-sonlarından-başlayaraq-iqtisadiyyatda-müşahidə-olunan-sabit-artım-templəri-ölkənin-sosial-yönümlü-inkışafını-təmin-etmiş,-əhalinin-həyat-səviyyəsinin-yüksəldilməsi,-yeni-iş-yerlərinin-açılması-və-məşğulluğun-artırılması-üçün-əlverişli-şərait-yaratmışdır.-Məhz-bu-illərdə-əhalinin-aztəminatlı-təbəqələrinin-sosial-müdafiəsinin-gücləndirilməsində-əhəmiyyətli-uğurlar-qazanılmış,-keçid-dövrünün-ilkin-mərhələsində-üzlənən-iqtisadi-və-sosial-problemlər-artıq-həll-olunmağa-başlanmışdır.-Bazar-iqtisadiyyatı-münasibətlərinin-təşəkkül-tapması,-sahibkarlığın-inkışaf-etdirilməsi,-əlverişli-işgüzar-mühitin-yaradılması-istiqlamətində-atılan-önəmli-addımlar-əmək-bazarı-və-məşğulluq-sahəsində-irəliləyiş-əldə-etməyə-imkan-vermişdir.

Yeni-iqtisadi-reallıqlar-şəraitində-dövlətin-məşğulluq-siyasətinin-hüquqi,-iqtisadi-və-təşkilati-əsaslarının-əsas-müddəaları-2001-ci-il-iyulun-2-də-qəbul-olunmuş-"Məşğulluq-haqqında"-Azərbaycan-Respublikasının-Qanununda-və-həmin-Qanun-tətbiq-edilməsi-barədə-Azərbaycan-Respublikası-Prezidentinin-2001-ci-il-9-avqust-tarixli-Fərmanında-öz-əksini-tapmışdır.-Həmin-müddəaların-həyata-keçirilməsi-ölkədə-əmək-bazarının-tənzimlənməsində-dövlət-siyasətinin-əhəmiyyətini-artırmaqla,-əhali-məşğulluğunun-inkışaf-etdirilməsində-bu-siyasətin-vasitə-və-istiqlamətlərinin-formalaşmasında,-müvafiq-institusional-mühitin-yaradılmasında-və-təkmilləşdirilməsində-mühüm-rol- oynamışdır.

Azərbaycan-Respublikasında-müasir-mərhələdə-dövlət-məşğulluq-siyasətinin-gücləndirilməsi-bu-sahədə-mövcud-olan-problemlərin-həllinə-və-əhalinin-səmərəli-məşğulluğunun-təmin-edilməsinə-istiqlamətlənir.-Yeni-iş-yerlərinin-açılması-və-müvəqqəti-sərbəstləşmiş-işçi-qüvvəsinin-sosial-müdafiəsi-məsələləri-sahəsində-görülən-tədbirlərlə-yanaşı,-bu-gün-əmək-bazarının-sosial-iqtisadi-inkışaf-templərinə-və-xüsusiyyətlərinə-uyğunlaşma-mexanizminin-müasir-səviyyədə-qurulması,-ölkənin-əmək-potensialından-daha-dolğun-istifadə-edilməsi-dövlətin-diqqət-mərkəzində-olan-məsələlərdəndir.

Azərbaycan-Respublikasının-Məşğulluq-Strategiyası-2006-1015-ci-illəri-əhatə-etməklə,-qeyd-olunan-məsələlərin-həllinə-yönəlmişdir.-Strategiya-"Azərbaycan-Respublikasında-sosial-iqtisadi-inkışafın-sürətləndirilməsi-tədbirləri-haqqında"-Azərbaycan-Respublikası-Prezidentinin-2003-cü-il-24-noyabr-tarixli-Fərmanına,-Azərbaycan-Respublikası-Prezidentinin-2004-cü-il-11-fevral-tarixli-Fərmanı-ilə-təsdiq-edilmiş-"Azərbaycan-Respublikası-regionlarının-sosial-iqtisadi-inkışafı-Dövlət-Proqramına-(2004-2008-ci-illər)"-əsaslanır-və-Azərbaycan-Respublikası-Prezidentinin-2005-ci-il-20-iyun-tarixli-Sərəncamına-uyğun-olaraq-hazırlanacaq-"2006-2015-ci-illərdə-Azərbaycan-Respublikasında-yoxsulluğun-

azaldılması-və-davamlı-inkişaf-Dövlət-Proqramı"-ilə-uzlaşdırılaraq,-yaxın-onillikdə-Azərbaycanda-məşğulluq-siyasətinin-əsaslarını-müəyyən-edir.

1.-AZƏRBAYCAN-RESPUBLİKASININ-ƏMƏK-BAZARI: MÖVCUD-VƏZİYYƏT-VƏ-İNKİŞAF-MEYİLLƏRİ

1.1.-Ölkənin-əmək-ehtiyatları

Keçən-əsrin-80-ci-illərinin-axırında-yaranmış-dərin-iqtisadi-böhran,-keçid-dövrünün-ilk-mərhələsində-bütün-postsosialist-məkanda-olmuş-kimi-Azərbaycanda-da-təsərrüfat-fəaliyyətinin-iflic-vəziyyətə-düşməsinə,-sosial-sarsıntılara,-geniş-əhali-təbəqələrinin-maddi-vəziyyətinin-ağırlaşmasına,-işçi-qüvvəsinə-tələbatın-və-sosial-müdafiənin-kəskin-şəkildə-azalmasına-səbəb-olmuş.-Bu-vəziyyət-erməni-millətçilərinin-ölkəyə-təcavüzü-nəticəsində-daha-da-ağırlaşdı.-Torpaqların-20-faizinin-işğalı,-4-mindən-artıq-sənaye-və-kənd-təsərrüfatı-müəssisəsinin-və-300-mindən-artıq-iş-yerinin-işğal-olunmuş-ərazilərdə-qalması,-1-milyondan-çox-qaçqın-və-məcburi-köçkün-vətəndaşın-öz-yerlərindən-didərgin-salınması-iqtisadi-və-sosial-duruma-son-dərəcə-mənfi-təsir-göstərmiş,-məşğulluq-sahəsində-vəziyyəti-olmuşca-gərginləşdirmişdi.

Son-on-il-ərzində-həyata-keçirilən-məqsədyönlü-isləhatlar-ölkədə-siyasi-və-iqtisadi-sabitliyin-bərqərar-olmasına,-sosial-iqtisadi-inkişaf-meyillərinin-möhkəmlənməsinə-imkan-yaratmışdır.-İctimai-həyatın-bütün-sahələrində-dönüş-yaranmış,-əhalinin-maddi-rifah-halının-yaxşılaşmasında-nəzərə-çarpacaq-uğurlar-qazanılmışdır.-Bununla-yanaşı,-Azərbaycanda-formalaşmış-və-fəaliyyət-göstərən-əmək-bazarı-90-cı-illərin-birinci-yarısı-üçün-səciyyəvi-olan-sosial-iqtisadi-amillərin-mənfi-təsirini-bu-günədək-hiss-etməkdədir.-Ölkənin-əmək-bazarında-işçi-qüvvəsinin-təklifi-1990-2005-ci-illərdə-kifayət-qədər-yüksək-olaraq-bir-çox-iqtisadi,-demokratik,-təhsil,-miqrasiya-və-s.-kimi-amillərin-təsiri-altında-müəyyənleşmişdir.

Statistik-məlumatlara-əsasən,-2004-cü-ildə-Azərbaycanda-8265,7-min-nəfər-əhalinin-əmək-qabiliyyətli-yaşda-olan-hissəsi-5305,5-min-nəfər-təşkil-etmişdir.-Əmək-qabiliyyətli-yaşda-olanların-3820,1-min-nəfəri-və-ya-72-faizi-iqtisadi-cəhətdən-fəal-əhali-təbəqəsidir.-Bir-tərəfdən,-İkinci-Dünya-müharibəsi-illərində-doğulmuş-nisbətən-azsayılı-nəslin-pensiya-yaşına-qədəm-qoyması,-digər-tərəfdən-isə-ötən-əsrin-80-ci-illərində-dünyaya-gəlmiş-insanların-əmək-qabiliyyətli-yaş-dövrünə-daxil-olması-1990-2005-ci-illərdə-ölkədə-əmək-resurslarının-artan-templə-çoxalmasına-səbəb-olmuşdur.-Lakin-90-cı-illərdə-anadan-olmuş-nəslin-2006-cı-ildən-başlayaraq-əmək-qabiliyyətli-yaş-dövrünə-daxil-olması-ölkənin-əmək-bazarına-təsir-edəcək-və-bunun-nəticəsində-əmək-qabiliyyətli-yaşda-olan-əhali-təbəqəsinin-artım-templəri-bir-qədər-səngiyəcəkdir.-Həmçinin-nəzərə-almaq-lazımdır-ki,-2010-cu-ildən-etibarən-İkinci-Dünya-müharibəsindən-sonra-dünyaya-gəlmiş-çoxsayılı-nəsil-pensiya-yaşına-çataraq-əmək-qabiliyyətli-əhali-sıralarını-tərk-etməyə-başlayacaq-ki,-bu-da-ümumiyyətlə,-ölkənin-əmək-ehtiyatlarının-artım-templərini-azaltmaqla-yanaşı,-iqtisadi-aktiv-əhalinin-yaşlaşmasına-səbəb-olacaqdır.

Ölkənin-məcmu-işçi-qüvvəsinin-keyfiyyət-tərkibini-müəyyənleşdirən-məsələlərdən-biri-cəmiyyətin-intellektual-potensialı,-onun-təkrar-istehsal-səviyyəsinin-yüksəldilməsidir.-Əhalinin-iqtisadi-fəallığına-dair-keçirilən-son-seçmə-

müşahidənin-nəticələrinə-görə,-məşğul-əhalinin-yalnız-19,2-faizini-ali-ixtisas-təhsilli,-50,8-faizini-tam-orta-təhsilli-insanlar-təşkil-etmişdir.-Həmçinin-məlumdur-ki,-işsiz-vətəndaşların-ən-azı-beşdə-bir-hissəsi-ali,-natamam-ali,-orta-ixtisas-və-peşə-təhsilli-şəxslərdir.-Rəsmi-qeydiyyatdan-keçmiş-işsizlər-arasında-isə-ali-və-orta-ixtisas-təhsilli-olanların-xüsusi-çəkisi-daha-yüksəkdir-və-son-illər-bu-rəqəm-60-faizdən-çoxdur.

Keçid-dövründə-obyektiv-səbəblər-üzündən-müəssisədaxili-hazırlıq-və-ixtisasartırma-şəbəkəsinin,-texniki-peşə-məktəbləri-sisteminin-fəaliyyəti-zəifləmişdir.-İstehsal-sahələrinin-bağlanması,-bir-çox-işləyən-müəssisələrdə-isə-müasir-tələblərdən-geri-qalmış-texnologiya-və-avadanlıqdan-istifadə-olunması-işçi-kadrların-peşəkar-hazırlığının-və-ixtisas-səviyyəsinin-aşağı-düşməsinə-səbəb-olmuşdur.-Lakin-son-illər-ölkədə-müşahidə-olunan-iqtisadi-canlanma-və-inkişaf-perspektivləri-istehsalın-texniki-cəhətdən-modernləşdirilməsini-nəzərdə-tutur-və-müvafiq-olaraq,-işçi-qüvvəsinin-peşə-və-ixtisas-səviyyəsinə-yeni-tələblər-irəli-sürür.-Hazırda-Azərbaycan-Respublikasının-təhsil-sistemi-özünün-yenidənqurma-dövrünü-yaşayır.-Belə-şəraitdə,-sosial-iqtisadi-tərəqqinin-özülündə-duran-ixtisas-sahələrinə---mühəndis-texniki-təhsil,-informasiya-telekommunikasiya-texnologiyaları-üzrə-peşələrə-diqqət-artırılmalıdır.

1.2.-Məşğulluq-və-işsizlik

Son-illər-Azərbaycan-Respublikasında-aparılan-bazar-yönümlü-islahatlar-və-iqtisadiyyatda-struktur-dəyişiklikləri-nəticəsində-məşğul-əhalinin-özəl-sektordapayı-xeyli-artmışdır.-Belə-ki,-özəl-sektordaməşğul-əhalinin-xüsusi-çəkisi-1995-ci-ildəki-43,9-faizdən-2004-cü-ildə-68,4-faizə-çatmışdır.

Qeyri-dövlət-sektorunda-çalışanlar-arasında-711,6-min-nəfər-sərbəst-məşğul-əhali-qeydə-alınmışdır-ki,-bu-da-iqtisadiyyatda-çalışanların-18,9-faizini-təşkil-edir.-Bununla-yanaşı,-kənddə-torpaq-islahatının-başaçatması,-kənd-sakinlərinə-torpaq-paylarının-verilməsi-geniş-bir-əhali-təbəqəsi---torpaq-sahibləri-təbəqəsini-yaratmış-və-özünü-məşğulluq-əsasında-fəaliyyət-göstərən-ailə-kəndli-təsərrüfatlarının-inkişafına-təkan-verilmişdir.-Bütövlükdə,-özəl-sektorun-inkişafiyeni-iş-yerlərinin-yaradılmasına-və-məşğulluq-səviyyəsinin-yüksəldilməsinə-şərait-yaradır.-Bu-prosesin-inkişafı-2008-ci-ildə-iqtisadiyyatın-qeyri-dövlət-sektorunun-xüsusi-çəkisinin-75-faizədək-artmasına-imkan-verəcəkdir.

Azərbaycan-Respublikasının-iqtisadi-rayonları-üzrə-əhalinin-iqtisadi-fəallıq-və-məşğulluq-səviyyəsində-müxtəliflik-müşahidə-olunur.-Məsələn,-Dağlıq-Şirvan,-Şəki-Zaqatala,-Yuxarı-Qarabağ,-Aran-iqtisadi-rayonlarında-məşğulluq-səviyyəsi-orta-ölkə-səviyyəsindən-yüksəkdir.-Naxçıvan-və-Lənkəran-iqtisadi-rayonlarında-isə-bu-göstərici-orta-ölkə-səviyyəsindən-aşağıdır.-İqtisadi-rayonlar-üzrə-iqtisadi-fəal,-məşğul-və-işsiz-əhalinin-bölgüsü-göstərir-ki,-bu-kateqoriyadan-olan-əhalinin-xüsusi-çəkisinə-görə,-Bakı-şəhəri-istisna-olmaqla,-Aran-iqtisadi-rayonu-ölkədə-ən-böyük-iqtisadi-rayonlardan-biridir-və-ölkənin-iqtisadi-fəal-əhalisinin-23,2-faizi,-məşğul-əhalisinin-23,6-faizi-və-işsiz-əhalisinin-19,9-faizi-bu-iqtisadi-rayonda-cəmləşmişdir.

Regional-fərqlənmə-özünü-təkcə-iqtisadi-rayonlar-üzrə-deyil,-həm-də-şəhər-və-kənd-yerləri-üzrə-bürüzə-verir.-Belə-ki,-əhalinin-iqtisadi-fəallığının-səviyyəsi-

şəhər-yerlərinə-nisbətən-kənd-yerlərində-xeyli-yüksək-olmaqla,-müvafiq-surətdə-58,8-faiz-və-68,2-faiz-təşkil-etmişdir.-Ən-böyük-iqtisadi-fəallıq-istər-şəhərdə,-istərsə-də-kənddə-20-44-yaşda-olan-əhali-arasında-müşahidə-olunmuşdur.

Əmək-bazarında-aparılan-müşahidələr-göstərir-ki,-hazırda-Beynəlxalq-Əmək-Təşkilatının-metodologiyası-ilə-işsiz-kimi-təsnif-edilən,-yəni-işi-və-yağalırli-məşğuliyəti-olmayan,-fəal-surətdə-iş-axtaran-və-işə-başlamağa-hazır-olan-şəxslərin-sayı-400-mindən-artıqdır.-Bu,-ölkənin-iqtisadi-fəal-əhalisinin-10-faizindən-çoxunu-təşkil-edir.-İşsiz-vətəndaşların-yalnız-kiçik-bir-hissəsi-dövlət-məşğulluq-orqanlarında-rəsmi-qeydiyyatdan-keçərək-işlə-təmin-olunmaq-üçün-müraciət-etmişdir.-2004-cü-ildə-yalnız-56000-nəfərdən-bir-qədər-çox-işsiz-vətəndaş-dövlət-məşğulluq-orqanlarında-iş-növbəsinə-dayanmışdır.-Onun-səbəblərindən-biri-işçilərlə-işgötürənlər-arasında-əmək-münasibətlərinin-hüquqi-çərçivədə-qeydə-alınmaması-hallarının-mövcudluğudur.-Bu-da-qeyri-formal-münasibətlərə-cəlb-olunmuş-vətəndaşların-istər-cari,-istərsə-də-gələcək-sosial-müdafiəsini-zəiflədir.

Gənclər-arasında-işsizliyin-artması-ölkənin-əmək-bazarında-müşahidə-olunan-əsas-problemlərdən-biridir.-2003-cü-ilin-may-iyun-aylarında-BMT-nin-İnkişaf-Proqramının-maliyyə-dəstəyi-və-Beynəlxalq-Əmək-Təşkilatının-texniki-yardımları-ilə-ölkənin-bütün-ərazisində-əhalinin-iqtisadi-fəallıq-məsələləri-üzrə-ilk-dəfə-keçirilmiş-müşahidənin-nəticələrinə-görə,-işsizlərin-ümumi-sayında-35-yaşınadək-olan-vətəndaşların-payı-69,1-faiz-olmuşdur.-20-24-yaşlı-iqtisadi-fəal-gənclər-arasında-işsizliyin-ən-yüksək-səviyyəsi-(23,8-faiz)-qeydə-alınmışdır.

Qadınlar-arasında-da-işsizlik-yüksək-səviyyəsi-ilə-səciyyələndir.-Son-illər-ərzində-işsizlər-arasında-qadınların-xüsusi-çəkisi-azalaraq,-1995-ci-ildəki-59,7-faizdən-2003-cü-ildə-53,4-ə-ensə-də,-məşğulluqda-gender-bərabərsizliyinin-aradan-götürülməsi-gündəlikdə-duran-məsələlərdəndir.-Yuxarıda-qeyd-olunan-müşahidənin-nəticələrinə-görə,-2003-cü-ildə-iqtisadi-fəal-kişilər-arasında-iş-sizlərin-payı-9,6-faiz-təşkil-etmişsə,-qadınlar-arasında-bu-göstərici-12,2-faizə-bərabər-olmuşdur.-Statistik-məlumatların-araşdırılması-göstərir-ki,-qadınlar-adətən-aşağı-statuslu-və-az-əmək-ödənişi-olan-işlərdə-üstünlük-təşkil-edirlər.-Qadınlar-üçün-iş-yerləri-çatışmazlığı-bu-gün-daha-çox-qadının-cəmiyyətdə-və-ailədəki-roluna-müvafiq-olan-çevik-iş-yerlərinin-(natamam-iş-günü-və-iş-həftəsi,-dəyişkən-iş-qrafiki,-evdə-iş-və-s.)-azlığında-öz-əksini-tapır.

Son-illər-məşğulluq-sahəsində-yaranmış-problemlərdən-biri-də-əmək-bazarında-xarici-işçi-qüvvəsinin-mövcudluğu-ilə-əlaqədardır.-Miqrasiya-proseslərinin-miqyasının-genişlənməsi-ölkə-üçün-yeni-olan-bir-sıra-məsələlərin-həll-edilməsini-vacib-etmişdir.-Azərbaycan-Respublikasının-bu-sahədə-dövlət-maraqlarının-qorunmasını,-qeyri-qanuni-əmək-miqrasiyasının-qarşısının-alınmasını,-əməkçi-miqrantların-sosial-müdafiəsi-və-onların-hüquqlarının-qorunmasını,-əmək-bazarının-tələblərinə-uyğun-yerli-kadrların-hazırlanmasını,-bazar-iqtisadiyyatı-şəraitində-işləmək-təcrübəsinin-əldə-edilməsində-xarici-əmək-miqrasiyasının-imkanlarının-tam-istifadəsini-təmin-etmək-məqsədilə-müvafiq-tədbirlərin-görülməsi-zərurəti-yaranmışdır.

2.-2006-2015-ci-İLLƏRDƏ-MƏŞĞULLUQ-STRATEGİYASININ-MƏQSƏDİ-VƏ-VƏZİFƏLƏRİ

2006-2015-ci illərdə-Azərbaycan-Respublikasında-məşğulluq-strategiyasının-əsas-məqsədi-əmək-ehtiyatlarından-daha-dolğun-istifadə-etməklə-əhalinin-səmərəli-məşğulluğunu-təmin-etməkdən-ibarətdir.-Bu-məqsədə-nail-olmaq-üçün-aşağıdakı-vəzifələrin-həyata-keçirilməsi-nəzərdə-tutulur:

- sahibkarlığın,-xüsusilə-də-kiçik-və-orta-sahibkarlığın,-əhalinin-özünü-məşğulluğunun-inkışafı-üçün-zəruri-şərait-yaratmaq;

- məşğulluğun-səmərəli-inkışafını-təmin-edən-investisiya-fəallığını-dəstəkləmək;

- işaxtaran-və-işsiz-vətəndaşların-sosial-müdafiəsini-gücləndirmək,-qeyri-formal-əmək-münasibətlərinin-leqallaşdırılması-istiqlamətində-tədbirlər-həyata-keçirmək;

- əmək-bazarında-tələb-və-təklif-arasında-dinamik-uyğunluğun-gücləndirilməsinə-yöndəlmiş-institusional-infrastrukturu-təkmilləşdirmək;

- kadr-hazırlığı-sisteminin,-o-cümlədən-peşə-hazırlığı-və-ixtisasartırma-şəbəkəsinin-fəaliyyətini-dinamik-inkışaf-edən-əmək-bazarının-tələblərinə-uyğunlaşdırmaq.

Yaxın-onillikdə-həyata-keçiriləcək-məşğulluq-strategiyası-bir-birini-tamamlayan-iki-mərhələdə-reallaşdırılacaqdır.

2006-2010-cu illəri-əhatə-edən-birinci-mərhələdə-əsas-hədəf-olaraq-hazırda-mövcud-olan-işsizliyin-nəzərə-çarpacaq-dərəcədə-azaldılması,-işsizlərin,-sosial-həssas-əhali-təbəqələrinin-sosial-müdafiəsinin-gücləndirilməsi,-əmək-bazarının-təkmilləşdirilməsinə-yöndəlmiş-addımların-atılması-nəzərdə-tutulur.-Bununla-yanaşı,-əmək-ehtiyatlarının-keyfiyyətə-yaxşılaşması,-onun-rəqabət-gücünün-artırılması,-iqtisadi-fəallığın-yüksəldilməsi-üçün-əlverişli-şəraitin-yaradılması-daim-diqqət-mərkəzində-olacaqdır.

2011-2015-ci illəri-əhatə-edən-ikinci-mərhələdə-fəaliyyət-istiqlaməti,-əsasən,-işçi-qüvvəsinə-tələbatın-stimullaşdırılmasını-təmin-edən,-yüksək-beynəlxalq-standartlara-uyğun-işgüzarlıq-mühitinin-formalaşmasına,-struktur-islahatlarının-dərinləşdirilməsinə,-investisiya-fəallığının-daha-da-artırılmasına-və-insan-kapitalının-yüksək-inkışaf-səviyyəsinin-təmin-edilməsinə-yöndətiləcəkdir.

3.-2006-2015-ci-İLLƏRDƏ-DÖVLƏT-MƏŞĞULLUQ-SİYASƏTİNİN-PRİORİTET-İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1.-Makroiqtisadi-siyasət-və-sahibkarlığın-inkışafı

Məşğulluq-strategiyasının-həyata-keçirilməsində-mühüm-istiqlamətlərdən-biri-yeni-iş-yerlərinin-yaradılmasını-məhdudlaşdıran-amillərin-aradan-qaldırılması-və-məşğulluq-səviyyəsinin-artırılmasını-stimullaşdıran-institusional-şərait-yaradılmışdır.-Bu-baxımdan-dövlət-tənziqləmə-mexanizminin-əsas-tərkib-hissələri-olan-fiskal-və-monetar-siyasətin-səmərəli-şəkildə-həyata-keçirilməsi-və-sahibkarlığın,-xüsusilə-kiçik-və-orta-sahibkarlığın-inkışafına-yöndəlmiş-tədbirlərin-görülməsi-xüsusi-əhəmiyyət-kəsb-edir.

Bu-sahədə-aşağıdakı-prioritet-istiqlamətlər-müəyyən-edilmişdir:

- sahibkarlığın-inkışafına-mane-olan-problemlərin-aradan-qaldırılması,-xarici-iqtisadi-fəaliyyət-iştirakçılarında-sağlam-rəqabət-şəraitinin-yaradılması-sahəsində-müvafiq-tədbirlərin-həyata-keçirilməsinin-davam-etdirilməsi;

- Azərbaycan-Respublikasının-Ümumdünya-Ticarət-Təşkilatına-üzvlüyünün-ölkə-iqtisadiyyatına-və-xüsusilə-əmək-bazarı-və-məşğulluğa-təsirinin-

- araşdırılması-və-bununla-bağlı-zəruri-qabaqlayıcı-tədbirlərin-işlənilməsi;
- ölkədə-makroiqtisadi-sabitlik-sahəsində-əldə-olunmuş-nailiyyətlərin-möhkəmlənməsinə,-inflyasiyanın-qarşısının-alınmasına,-manatın-məzənnəsinin-sabit-saxlanılmasına,-beynəlxalq-normalara-uyğun-valyuta-ehtiyatlarının-yaradılmasına-və-ölkənin-tədiyə-qabiliyyətinin-yaxşılaşmasına-yönəldilmiş-pul-kredit-siyasətinin-davam-etdirilməsi;
 - sahibkarların-maliyyə-resurslarına-olan-ehtiyaclarını-daha-dolğun-ödəmək-məqsədilə-verilən-kreditlər-üçün-girov-təminatı-sisteminin-təkmilləşdirilməsi;
 - dövlət-satınalmaları-ilə-əlaqədar-keçirilən-tenderlərdə-yerli-mallar-(işlər-və-xidmətlər)-təklif-edən-təşkilatlara-üstünlük-verilməsi;
 - yerli-sənaye-məhsullarının-dünya-bazarında-rəqabət-qabiliyyətinin-yüksəldilməsi-sahəsində-tədbirlərin-həyata-keçirilməsi;
 - ölkədə-sığorta-sisteminin-inkışaf-etdirilməsi,-sığorta-şirkətlərinin-fəaliyyətinin-təkmilləşdirilməsi,-sığorta-bazarında-investisiya-siyasətinin-formalaşması;
 - beynəlxalq-maliyyə-qurumlarının-orta-və-kiçik-sahibkarlığın-inkışafına-cəlb-edilməsi;
 - regional-iqtisadi-əlaqələrin-genişləndirilməsi;
 - kiçik-sahibkarlıq-subyektlərində-yeni-texnologiyaların-tətbiqinin-stimullaşdırılması-və-yerli-xammaldan-istehsal-olunan-məhsulun-rəqabət-qabiliyyətinin-yüksəldilməsi.

3.2.-Məşğulluq-sahəsində-qanunvericilik-bazasının təkmilləşdirilməsi-və-institusional-inkışaf

Makroiqtisadi-amillərlə-yanaşı-qanunvericilik-sahəsində-müvafiq-dəyişikliklərin-aparılması-məşğulluğun-təmin-edilməsi-sahəsində-xüsusi-əhəmiyyət-kəsb-edir.-Bu-sahədə-aşağıdakıların-həyata-keçirilməsi-məqsədəuyğundur:

- "Məşğulluq-haqqında"-Azərbaycan-Respublikası-Qanununun-Avropa-Sosial-Xartiyasının-başlıca-müddəalarına-uyğunlaşdırılması-məqsədilə-qeyd-olunan-Qanuna-müvafiq-əlavə-və-dəyişikliklər-edilməsi;
- Avropa-Sosial-Təminat-Məcəlləsinin-ratifikasiyasının-mümkünlüyünü-müəyyən-etmək-üçün-həmin-Məcəllənin-tələblərinin-milli-qanunvericilik-normalarına-uyğunluğunun-ətraflı-tədqiq-olunması;
- məşğulluq-sahəsində-mövcud-olan-qanunvericilik-bazasının-təkmilləşdirilməsi-və-məşğulluğu-stimullaşdıran-institusional-mühitin-formalaşdırılması;
- "Məşğulluq-haqqında"-Azərbaycan-Respublikasının-Qanununda-nəzərdə-tutulmuş-özünü-məşğulluğun-inkışaf-etdirilməsinə-zəmin-yaradan-və-bunu-nizama-salan-yeni-qanunvericilik-aktlarının-qəbul-olunması;
- sahibkarlığın-inkışafına,-investisiya-axınına,-yeni-iş-yerlərinin-yaradılmasına,-daxili-bazarı-qorumaqla-mövcud-iş-yerlərinin-saxlanılmasına-və-inkışaf-etdirilməsinə-təminat-yaratmaq-məqsədilə-müvafiq-qanunvericilik-aktlarına-əlavə-və-dəyişikliklər-edilməsi;
- işçilərlə-işgötürənlər-arasında-əmək-müqaviləsinin-bağlanması-və-onun-

ləğv-edilməsi, -işçilər-üçün-müvafiq-şəraitin-və-əmək-funksiyasının-tətbiqi-və-digər-məsələlərə-dair-Əmək-Məcəlləsinin-bəzi-maddələrinin-təkmilləşdirilməsi-məqsədilə-həmin-Məcəllədə-müvafiq-dəyişikliklərin-edilməsi;

- sosial-müdafiəyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-və-işə-düzəlməkdə-çətinlik-çəkən-vətəndaşları-işlə-təmin-edən-işəgötürənləri-həvəsləndirmək-məqsədilə-mövcud-qanunvericilik-normalarına-müvafiq-əlavələr-edilməsi;

- əhalinin-məşğulluğu-baxımından-üstün-inkışaf-edən-regionlarda-iş-yerlərinin-artırılmasını-həvəsləndirmək-məqsədilə-qanunvericilikdə-müvafiq-dəyişikliklər-edilməsi;

- kiçik-və-orta-sahibkarlığın-inkışafının-təmin-edilməsi-məqsədilə-bu-sahədə-mövcud-qanunvericilik-bazasının-təkmilləşdirilməsi;

- sərhədyanı-və-dağlıq-rayonlardan-əhalinin-miqrasiyasının-qarşısının-alınması-və-məşğulluğunun-təmin-edilməsi-məqsədilə-bu-ərazilərdə-güzəştlərin-tətbiq-olunması-üçün-qanunvericilik-bazasının-təkmilləşdirilməsi.

3.3.-Əmək-bazarının-təkmilləşdirilməsi

Əmək-bazarında-siyasət-aşağıdakı-istiqamətlərdə-həyata-keçiriləcəkdir:

- təklif-olunan-işçi-qüvvəsi-ilə-mövcud-iş-yerlərinin-sayı-arasında-tarazlığı-təmin-edən-şərait-yaradılması;

- işsizlərin-qısa-müddətdə-münasib-işlə-təmin-olunması-üçün-axtarış-informasiya-sisteminin-təkmilləşdirilməsi;

- kadrların-peşə-hazırlığı,-yenidən-hazırlığı-və-ixtisaslarının-artırılması-sisteminin-təkmilləşdirilməsi-yolu-ilə-kadr-potensialının-inkışaf-etdirilməsi;

- neft-ixracından-əldə-olunan-gəlirlərin-bir-hissəsinin-insan-amilinin-inkışafına-istiqamətləndirilməsi;

- kiçik-və-orta-sahibkarlığın-inkışafı-üçün-maliyyə-kredit-siyasətinin-təkmilləşdirilməsi,-kredit-qoyuluşlarının-strukturunda-uzunmüddətli-kreditlərin-xüsusi-çəkisinin-artırılması;

- işsizlərin-sosial-müdafiəsinin-təmin-edilməsi,-işə-düzəlməkdə-çətinlik-çəkən-vətəndaşların-məşğulluğunun-təmin-edilməsinə-kömək-edən-xüsusi-tədbirlərin-həyata-keçirilməsi;

- tarazlaşdırılmış-investisiya-və-vergi-siyasətini-həyata-keçirmək-yolu-ilə-iş-yerlərinə-olan-tələbatın-ödənilməsi;

- sahibkarlığın,-kiçik-və-orta-biznesin-inkışafının,-eləcə-də-fərdi-əmək-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olanların-(xüsusilə-də-əmək-bazarında-gərginlik-olan-ərazilərdə)-iqtisadi-həvəsləndirilməsinin-təmin-edilməsi;

- iqtisadiyyatın-qeyri-dövlət-bölməsində--əmək--qanunvericiliyinə--riayət-olunmasına-nəzarətin-təmin-edilməsi;

- əmək-şəraiti-və-əməyin-ödənilməsi-baxımından-müasir-tələblərə-cavabverən-iş-yerlərinin-yaradılması-və-mövcud-iş-yerlərinin-səmərəliliyinin-artırılması;

- çevik-iş-rejimlərini-tətbiq-etməklə-məşğulluğun-artırılması;

- ixtisara-düşən-işçi-qüvvəsinin-sosial-müdafiəsinin-təmin-olunması;

- daxili-və-xarici-miqrasiya-proseslərinin-tənzimlənməsi-yolu-ilə-əmək-bazarının-inkışaf-etdirilməsi;

- miqrasiya-sahəsində-vahid-informasiya-sisteminin-yaradılması;
- əmək-miqrasiyası-sahəsində-idarəetmə-sisteminin-təkmilləşdirilməsi;
- peşə-təhsilini-əmək-bazarının-dəyişən-tələblərinə-uyğunlaşdırmaq-məqsədilə-bu-sahədə-yeni-ixtisas-və-ixtisaslaşma-təsnifatının-hazırlanması;
- işaxtaran-və-işsiz-vətəndaşlar-arasında-sahibkarlıq-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olmaq-istəyənlərə-yardım-edilməsi;
- peşə-hazırlığı-(yenidən-hazırlıq),-boş-iş-yerləri,-eləcə-də-rayonlarda-işçi-qüvvəsi-barədə-konkret-təkliflərə-dair-informasiyanın-hər-bir-vətəndaş-tərəfindən-əldə-edilməsi-üçün-əmək-bazarının-analitik-informasiya-sisteminin-yaradılması-və-tətbiq-olunması;
- işləyənlərin-layiqli-həyat-səviyyəsini-təmin-etmək-məqsədilə-iqtisadiyyatın-inkışafından-asılı-olaraq-minimum-əmək-haqqının-mərhələli-artımının-həyata-keçirilməsi;
- məşğulluq-və-işsizlik-səviyyəsinin-real-vəziyyətinin-düzgün-qiymətləndirilməsi-məqsədilə-müşahidələrin-keçirilməsi.

3.4.-Təhsil-siyasəti-və-əmək-bazarı

Azərbaycanın-beynəlxalq-əmək-bölgüsünə-inteqrasiyası,-dünya-ölkələri-arasında-əməkdaşlıq-meyillərinin-güclənməsi,-iqtisadiyyatın-dinamik-inkışafı,-yeni-istehsal-sahələrinin-meydana-gəlməsi-əmək-bazarında-yüksək-təhsil-səviyyəsinə-malik-işçi-qüvvəsinə-olan-tələbatı-artırır.-Bu-isə-öz-növbəsində-yüksək-tələblərə-cavab-verən-çevik-təhsil-siyasətinin-həyata-keçirilməsini-zəruri-edir.

Təhsil-sistemi-ilə-məşğulluğun-əlaqəli-inkışafı-sahəsində-aşağıdakıların-həyata-keçirilməsi-nəzərdə-tutulur:

- əmək-bazarında-yaranmış-vəziyyətin-təhlili-və-dəqiq-proqnozlaşdırma-aparmaqla-müxtəlif-ixtisaslı-kadrlara-olan-tələbatın-müəyyənləşdirilməsi;
- əmək-bazarında-rəqabət-qabiliyyətli-kadrların-hazırlanması-məqsədilə-peşə-təhsili-sisteminin-təkmilləşdirilməsi;
- iş-yerində-təhsilin-davam-etdirilməsi,-fasiləsiz-peşə-təhsili-sisteminin-daha-da-təkmilləşdirilməsi,-mütərəqqi-təhsil-formalarının-(məsafədən-təhsil,-modul-tədrisi)-tətbiqi;
- təhsil-sahəsində-həyata-keçirilən-institusional-dəyişikliklərin-işəgötürənlərin-işçi-qüvvəsinin-bacarıq-və-vərdişlərinə-olan-tələbatına-uyğunlaşdırılması;
- texniki-peşə-təhsili-üçün-müasir-tələblərə-cavab-verən-təhsil-proqramlarının-hazırlanması-və-ixtisas-təsnifatının-yeniləşdirilməsi;
- orta-təhsil-sahəsində-çalışan-mütəxəssislər-üçün-ixtisasartırma-və-yenidən-hazırlanma-təhsilinin-yeni-modelinin-tətbiqinin-genişləndirilməsi;
- insan-amilinin-inkışafına-yönəldilmiş-investisiyaların-cəlb-edilməsi-üçün-imkanların-müəyyənləşdirilməsi.

3.5.-Regional-əmək-bazarının-inkışafı

Regional-əmək-bazarının-inkışafı-yaxın-gələcəkdə-yerli-resurslar-və-digər-amillər-nəzərə-alınmaqla-"Azərbaycan-Respublikası-regionlarının-sosial-iqtisadi-inkışafı-Dövlət-Proqramı-(2004-2008-ci-illər)"-və-ərazi-məşğulluq-proqramları-çərçivəsində-həyata-keçiriləcəkdir.-Regionlarda-sosial-siyasətin-başlıca-məqsədini-əhalinin-mənəvi-ehtiyaclarının-daha-dolğun-ödənilməsi,-onların-həyat-şəraitinin-

yaxşılaşdırılması-təşkil-edəcəkdir.

İnvestisiya-qoyuluşu-hesabına-yeni-iş-yerlərinin-yaradılması-istiqamətində-görülən-tədbirlər,-ilk-növbədə,-işsizliyin-qarşısının-alınmasına,-işsiz-qalmış-vətəndaşların-sosial-müdafiəsinin-gücləndirilməsinə-və-onlara-ünvanlı-yardımanın-göstərilməsinə-yönəldiləcəkdir.

Ölkədə,-xüsusilə-regionlarda,-qeyri-neft-sektorunun-sürətli-inkişafı-məqsədilə-investisiyaların-cəlb-edilməsi,-kənd-təsərrüfatı-və-emal-sənayesi-məhsullarının-istehsalının-artırılması-üçün-lazımı-tədbirlərin-həyata-keçirilməsi-nəticəsində-əhalinin-məşğulluğu-təmin-olunacaq-və-həyat-səviyyəsi-yüksələcəkdir.

Əhalinin-məşğulluğunu-təmin-etmək-məqsədilə-regionlar-üzrə-aşağıdakı-istiqamətlərdə-məşğulluq-siyasətinin-aparılması-nəzərdə-tutulur:

- işsizliyin-mənfi-nəticələrinin-aradan-qaldırılmasına-və-işsizlərin-sosial-müdafiəsinə-dair-tədbirlərin-həyata-keçirilməsi;
- müəssisə-və-təşkilatların-kadr-siyasəti-sahəsindəki-işinin-müvafiq-məşğulluq-xidməti-orqanları-ilə-birgə-aparılmasının-təkmilləşdirilməsi;
- ərazi-sosial-iqtisadi-inkişaf-və-məşğulluq-proqramlarının-hazırlanıb-həyata-keçirilməsi;
- qeyri-neft-sektorunda,-xüsusilə-aqrar,-toxuculuq,-emal-müəssisələri-və-xidmət-sahələrinin-inkişafı-hesabına-yeni-iş-yerlərinin-yaradılması;
- kəndli-(fermer),-ailə-kəndli-təsərrüfatlarının,-kooperativlərin,-kiçik-müəssisələrin-inkişaf-etdirilməsi-və-genişləndirilməsi-məqsədilə-regionlarda-maliyyə-infrastrukturunun-yaradılması;
- bölgələr-üzrə-aqroservis-xidmətlərinin-yaradılması-və-onların-müasir-texnika-və-texnologiya-ilə-təmin-edilməsi;
- toxumçuluq-bazasının-inkişaf-etdirilməsi;
- kənd-yerlərində-sosial-və-kommunal-infrastrukturun-inkişaf-etdirilməsi-yolu-ilə-əhalinin,-xüsusən-də-gənclərin-miqrasiya-səviyyəsinin-azaldılması;
- fermerlərin-sahibkarlıq-fəaliyyətinin-sığortalıması-və-sığorta-bazarı-seqmentinin-genişləndirilməsi;
- kənd-təsərrüfatı-məhsullarının-satışı-üzrə-marketinq-şəbəkəsinin-yaradılması.

3.6.-İşaxtaran-və-işsiz-vətəndaşların-sosial-müdafiəsinin-gücləndirilməsi

İşsiz-və-işaxtaran-vətəndaşların-sosial-müdafiəsini-gücləndirmək-məqsədilə-yerli-məşğulluq-xidməti-orqanlarının-əsas-vəzifələri-bilavasitə-işəgötürənlərlə-əlaqələrin-yaradılmasına,-boş-iş-yerləri-(vakansiyalar)-haqqında-məlumatların-tam-və-dolğun-toplanmasına,-işaxtaranlara-münasib-işin-seçilməsi-müddətinin-azaldılmasına,-işsizlik-dövrünün-qısaldılmasına-yönəldiləcəkdir.

İşçi-qüvvəsinə-olan-tələb-və-təklifin-tarazlaşdırılması,-işaxtaran-və-işsizlərin-sosial-müdafiəsinin-daha-da-gücləndirilməsi-məqsədilə-aşağıdakılar-həyata-keçiriləcəkdir:

- sosial-yardım-sistemində-ünvanlığın-gücləndirilməsi-və-onun-minimum-yaşayış-standartları-ilə-əlaqələndirilməsi;
- sosial-müdafiəyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-əhali-qrupları-üçün-yeni-iş-yerlərinin-yaradılması;
- işdən-çıxarılma-ehtimalı-qarşısında-olan-işçilərin-peşə-təhsilinin-

qabaqcadan-təşkil-edilməsi;

- boş-iş-yerləri-(vakansiyalar)-haqqında-vahid-informasiya-bazasının-yaradılması;

- işsizlər-üçün-yeni-məsləhət-xidmətlərinin-və-əmək-birjalarının,-regionlarda-peşə-hazırlığı-üzrə-mərkəzlərin-yaradılması;

- işçilərlə-əmək-münasibətlərini-rəsmiləşdirməyən-işəgötürənlərin-qeyri-leqal-fəaliyyətlərinin-aşkarlanması-və-belə-hallara-qarşı-mübarizənin-gücləndirilməsi;

- işsizlik-müavinətinin-minimum-məbləğinin-artırılması-və-onun-mərhələlərlə-minimum-yaşayış-standartlarına-çatdırılması;

- uzun-müddət-işə-düzəldilməsi-mümkün-olmayan-işsizlər-arasında-yoxsul-şəxslərin-müəyyənləşdirilməsi-və-onlara-ünvanlı-sosial-yardımanın-göstərilməsi.

3.7.-Sosial-cəhətdən-həssas-qrupların-məşğulluğunun-inkişafı

Gənclərin-və-yeniyyətəlmərin-məşğulluğuna-kömək

Gənclərin-məşğulluq-probleminin-həlli-sahəsində-əsas-fəaliyyət-istiqamətləri-aşağıdakılardır:

- peşə-təlimi-keçmiş-gənclərin-daimi-işlə-təmin-edilməsinə-tədrisən-nail-olunması;

- sərbəstləşdirmə-təhlükəsi-ilə-üzləşə-biləcək-gənclərin-işdən-azad-edilməsindən-əvvəl-əmək-bazarında-tələbat-olan-peşə-və-ya-ixtisas-üzrə-yenidən-hazırlıq-keçməsinin-təmin-edilməsi;

- gənclərin-işlə-təmin-olunması-üçün-qanunvericiliklə-müəyyən-edilmiş-qaydada-kvota-üzrə-iş-yerlərinin-müəyyən-edilməsi-və-işəgötürənlər-tərəfindən-bu-tələbin-yerinə-yetirilməsinə-həvəsləndirmə-mexanizmlərinin-gücləndirilməsi;

- ordudan-tərxis-olunan-gənclərin-məşğulluğunun-təmin-edilməsi,-peşə-hazırlığı-və-yenidən-hazırlıq-işinin-gücləndirilməsi,-onlara-sahibkarlıq-fəaliyyətinin-təşkili-sahəsində-metodiki-və-əməli-kömək-göstərilməsi,-xüsusi-təlimlərin-təşkil-edilməsi;

- yeniyyətəlmərin,-gənclərin-mövsumi-və-ictimai-işlərə-cəlb-olunmasına-əverişli-şərait-yaradılması;

- xalq-yaradıcılığı-və-qədim-sənət-növlərinin-bərpa-sı-və-inkişaf-etdirilməsi,-bu-işlərə-gənclərin-cəlb-edilməsi;

- turizm-sahəsində-işləmək-üçün-gənc-mütəxəssislərin-hazırlanması,-peşə-və-ixtisas-səviyyələrinin-artırılması-üçün-müvafiq-tədbirlərin-həyata-keçirilməsi;

- gənclərin-işsizlik-problemləri-ilə-bağlı-sosiooloji-tədqiqat-işlərinin-aparılması;

- rayon-və-şəhərlərdə-gənc-sahibkarlara,-fermerlərə-və-işsiz-gənclərə-dəstək-üçün-biznes-mərkəzləri-şəbəkəsinin-yaradılması;

- gənclərin-iqtisadiyyatın-ayrı-ayrı-sahələrində-səmərəli-və-yeni-texnologiyalar-əsasında-hazırlanmış-proqramların-icrasına-cəlb-edilməsi;

- gənclərin-şəhərə-axınının-qarşısını-almaq-məqsədilə-sərhədyanı-və-dağ-rayonlarında-yeni-iş-yerlərinin-yaradılması,-sahibkarlıq-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olmaq-üçün-onlara-məsləhət-xidmətlərinin-göstərilməsi.

Qadınlərin-məşğulluğuna-kömək

Qadınlara-məşğulluq-sahəsində-kömək-edilməsinə-xüsusi-diqqət-tələb-olunur-və-bu-sahədə-aşağıdakılar-həyata-keçiriləcəkdir:

- sosial-infrastruktur-yönümlü-işlərin-inkişaf-etdirilməsi,-xalq-tətbiqi-sənətinin-dirçəldilməsi-və-inkişafı,-turizm-və-istirahət-zonalarının-yaradılması-hesabına-qadınların-məşğulluğunun-artırılması;
- özünü-məşğulluğun-inkişaf-etdirilməsi-istiqamətində-həyata-keçiriləcək-çevik-proqramlar-çərçivəsində-işsiz-qadınlar-üçün-peşə-hazırlığı-kurslarının-təşkili;
- kiçik-sahibkarlığın-inkişafında-gender-bərabərliyinin-təmin-edilməsi;
- qadın-sahibkarlığının-inkişaf-etdirilməsi-məqsədilə-onlara-zəruri-köməyin-göstərilməsi;
- qadınlar-üçün-əlavə-iş-yerləri-yaratmaq-məqsədilə-çevik-məşğulluq-formalarının-(natamam-iş-günü-və-iş-həftəsi,-dəyişkən-iş-qrafiki,-evdə-iş-və-s.)-geniş-tətbiqi;
- uşaq-qadınlar-üçün-qanunvericiliklə-müəyyən-edilmiş-qaydada-iş-yerlərinin-müəyyənləşdirilməsinin-iqtisadi-cəhətdən-stimullaşdırılması.

Qaçqınların-və-məcburi-köçkünlərin-məşğulluğunun-gücləndirilməsi

Qaçqın-və-məcburi-köçkün-əhalinin-məşğulluğunun-gücləndirilməsi-sahəsində-fəaliyyət-aşağıdakı-istiqamətlərdə-həyata-keçiriləcəkdir:

- məcburi-köçkünlərin-yığcam-yaşadıqları-və-müvəqqəti-məskunlaşdıqları-ərazilərdə,-eləcə-də-yeni-salınmış-qəsəbələrdə-yeni-iş-yerlərinin-yaradılması;
- qaçqınları-və-məcburi-köçkünləri-işlə-təmin-etmək-məqsədilə-onlar-üçün-işgötürənlər-tərəfindən-iş-yerlərinin-müəyyənləşdirilməsinin-həvəsləndirmə-mexanizmlərinin-işlənməsi-və-tətbiq-olunması;
- məcburi-köçkünlərin-kiçik-bizneslə-məşğul-olmaları-üçün-kompleks-tədbirlərin-həyata-keçirilməsi;
- məcburi-köçkünlərin-informasiya-texnologiyalarından-istifadə-imkanlarının-artırılması-məqsədilə-bu-əhali-kontingentinin-məskunlaşdığı-ərazilərdə-internet-şəbəkələrinin-yaradılması.

Əlillərə-kömək

Dövlətin-bu-istiqamətdə-apardığı-siyasətin-əsas-məqsədi-əlillərin-potensial-imkanlarından-tam-istifadəsinə-lazımı-şərait-yaratmaqdır.-Bu-məqsədlə-aşağıdakılar-həyata-keçiriləcəkdir:

- sosial-müdafiyyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-şəxsləri,-o-cümlədən-əlilləri-işlə-təmin-etmək-məqsədilə-qanunvericiliklə-nəzərdə-tutulmuş-qaydada-kvota-üzrə-iş-yerlərinin-müəyyən-edilməsi-və-bu-kvotaların-yerində-yetirilməsində-işgötürənlərin-həvəsləndirilməsi;
- sosial-müdafiyyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-şəxslərin,-o-cümlədən-əlillərin-işə-düzəlməsi-üçün-nəzərdə-tutulan-kvotanı-təmin-etməyə-və-ya-onları-işə-qəbul-etməkdən-imtina-edən-müəssisə,-idarə-və-təşkilatlara-qanunvericilikdə-nəzərdə-tutulan-inzibati-məsuliyyət-növlərinin-tətbiq-edilməsi;
- "Məşğulluq-haqqında"-Azərbaycan-Respublikası-Qanununda-nəzərdə-tutulan-sosial-müdafiyyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-və-işə-düzəlməkdə-çətinlik-çəkən-vətəndaşlar,-o-cümlədən-əlillər-üçün-əlavə-iş-yerləri-yaradan-işgötürənləri-həvəsləndirmək-məqsədilə-qanunvericiliyə-dəyişikliklər-edilməsi.

Cəzaçəkmə-müəssisələrindən-azad-edilmiş-şəxslərin-məşğulluğuna-kömək Məhkumluğu-baş-a-çatmış-və-cəzaçəkmə-müəssisələrindən-azad-edilmiş-şəxslərin-məşğulluğuna-kömək-məqsədilə-aşağıdakı-istiqamətlərdə-iş-aparılacaqdır:

- cəzaçəkmə-müəssisələrindən-azad-ediləcək-şəxslərin-peşə-təhsili-sistemini-əmək-bazarında-işçi-qüvvəsinə-olan-tələbata-uyğun-təşkil-etmək-məqsədilə-cəzaçəkmə-müəssisəsinin-və-müvafiq-məşğulluq-xidməti-orqanlarının-bu-sahədə-birgə-işinin-təşkili-mexanizminin-və-müvafiq-informasiya-sisteminin-yaradılması;
- cəzaçəkmə-müəssisələrindən-azad-edilmiş-şəxslərin-yeni-peşə-əmək-vərdişlərinə-yiyələnməsi,-onların-işlə-təmin-edilməsi-sahəsində,-o-cümlədən-qanunvericiliklə-müəyyən-edilmiş-qaydada-kvota-üzrə-iş-yerləri-müəyyən-etmək-yolu-ilə-əməli-işlər-görülməsi.

3.8.-Məşğulluq-siyasəti-və-sosial-tərəfdaşlıq-prinsipləri

Əhalinin-məşğulluq-səviyyəsinin-yüksəldilməsi,-əmək-bazarının-tələbi-ilə-işçi-qüvvəsi-təklifi-arasındakı-əlaqələrin-gücləndirilməsi-üçün-cəmiyyətdə-sosial-əməkdaşlıq-prinsiplərinin-bərqərar-olunması-xüsusi-əhəmiyyətə-malikdir.-Son-illər-əhalinin-məşğulluğu-sahəsində-sosial-tərəfdaşlığı-həyata-keçirmək-üçün-zəruri-qanunvericilik-bazası-yaradılmışdır.-1999-cu-il-iyulun-1-dən-qüvvəyə-minmiş-Azərbaycan-Respublikasının-Əmək-Məcəlləsində-"Kollektiv-müqavilə-və-saziş"-adlı-xüsusi-bölmə-ayrılmış,-2001-ci-il-avqust-ayından-qüvvəyə-minmiş-"Məşğulluq-haqqında"-Azərbaycan-Respublikasının-Qanununda-bu-sahədə-sosial-tərəfdaşlıq-münasibətləri,-"Həmkarlar-ittifaqları-haqqında"

Azərbaycan-Respublikasının-Qanununda-isə-tərəflərin-hüquq-və-vəzifələri-müəyyən-edilmişdir.

Ölkədə-sosial-tərəfdaşların-məşğulluq-problemlərinin-həllinə-təsirini-gücləndirmək-məqsədilə:

- sahə-səviyyəsində-kollektiv-sazişlər-və-müəssisə-səviyyəsində-kollektiv-müqavilələr-bağlanması-işinin-gücləndirilməsi;
- kollektiv-saziş-və-müqavilələrdə-məşğulluğun-təmin-olunması,-kadrların-hazırlanması-və-işçilərin-sosial-müdafiəsi-məsələlərinin-əks-etdirilməsi;
- yeni-iş-yerlərinin-açılması-prosesinin-sosial-tərəfdaşlıq-prinsipi-əsasında-həyata-keçirilməsi;
- qanunvericilikdə-nəzərdə-tutulmuş-qarşılıqlı-təsir-mexanizminin-daha-da-fəallaşdırılması-nəzərdə-tutulur.

Məşğulluq-haqqında

Azərbaycan-Respublikasının-Qanunu

Bu-Qanun-məşğulluğa-kömək-sahəsində-dövlət-siyasətinin-hüquqi,-iqtisadi-və-təşkilati-əsaslarını,-eləcə-də-vətəndaşların-əmək-sahəsində-və-işsizlərin-sosial-müdafiəsi-sahəsində-dövlət-təminatlarını-müəyyən-edir.

I-fəsil.-Ümumi-müddəalar

Maddə-1.-Əsas-anlayışlar-

1.0.-Bu-Qanunda-istifadə-olunan-əsas-anlayışlar-aşağıdakı-mənaları-ifadə-edir:

1.0.1.-məşğulluq--Azərbaycan-Respublikası-vətəndaşlarının,-Azərbaycan-Respublikasında-daimi-yaşayan-vətəndaşlığı-olmayan-şəxslərin-və-əcənəbilərin-(bundan-sonra--vətəndaşların)-Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyinə-zidd-olmayan-və-bir-qayda-olaraq-onlara-qazanc-(gəlir)-gətirən-hər-hansı-fəaliyyətidir;

1.0.2.-müvəqqəti-məşğulluq--vətəndaşların-müəyyən-müddət-ərzində-ictimai-səmərəli-fəaliyyətidir;

1.0.3.-əmək-qabiliyyətli-yaşda-olan-əmək-qabiliyyətli-əhali--Azərbaycan-Respublikası-qanunvericiliyi-ilə-nəzərdə-tutulmuş-aşağı-və-yuxarı-yaş-həddi-arasında-olan-və-hər-hansı-əmək-fəaliyyətini-həyata-keçirmək-iqtidarında-olanlardır;

1.0.4.-işsiz-vətəndaş--iş-i-və-qazancı-olmayan,-işə-başlamağa-hazır-olub,-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanında-işaxtaran-kimi-qeydiyyat-alınan,-əmək-qabiliyyətli-yaşda-olan-əmək-qabiliyyətli-şəxsdir;

1.0.5.-vakansiya--işəgötürənlərin-boş-olan-və-iş-qüvvəsi-tələb-edən-iş-yeridir;

1.0.6.-özünüməşğulluq--əmək-qabiliyyətli-şəxslərin-müstəqil-surətdə-özünü-işlə-təmin-etməsidir;

1.0.7.-əmək-bazarı--iş-qüvvəsinə-olan-tələb-və-təklifin-məcmusudur;

1.0.8.-kvota--müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanları-tərəfindən-işəgötürənlərə-sosial-müdafiəyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-və-işə-düzəlməkdə-çətinlik-çəkən-şəxsləri-işlə-təmin-etmək-üçün-müəyyən-edilmiş-iş-yerlərinin-(işçilərin)-minimum-sayıdır;

1.0.9.-ilk-dəfə-işaxtaranlar--əmək-fəaliyyətinə-ilk-dəfə-başlamaq-istəyən-və-əvvəllər-işləməyən-əmək-qabiliyyətli-şəxslərdir.

Maddə-2.-Məşğulluq-haqqında-Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyi-

Məşğulluq-haqqında-Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyi-Azərbaycan-Respublikasının-Konstitusiyasından,-bu-Qanundan,-digər-müvafiq-normativ-hüquqi-

aktlardan-və-Azərbaycan-Respublikasının-tərəfdar-çıxdığı-beynəlxalq-müqavilələrdən-ibarətdir.

Maddə-3.-Məşğul-şəxslər-

3.0.-Məşğul-şəxslərə-aşağıdakılar-aiddir:

3.0.1.-muzdla-işləyən,-o-cümlədən-əmək-müqaviləsi-(kontraktı)-ilə-tam-və-ya-tam-olmayan-iş-vaxtı-ərzində-haqq-müqabilində-iş-görən,-habelə-haqqı-ödənilən-başqa-işi-(xidməti)-olanlar;

3.0.2.-sahibkarlar,-fərdi-əmək-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olanlar,-mülkiyyətində-torpaq-payı-olanlar;

3.0.3.-haqqı-ödənilən-vəzifəyə-seçilən,-təyin-və-ya-təsdiq-edilənlər;

3.0.4.-Azərbaycan-Respublikasının-Silahlı-Qüvvələrində-və-Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyinə-uyğun-olaraq-yaradılmış-başqa-silahlı-birləşmələrdə-xidmət-edənlər;

3.0.5.-əmək-qabiliyyətinin-müvəqqəti-itirilməsi,-məzuniyyət,-ixtisasartırma,-tətil,-istehsalatın-dayanması-və-ya-başqa-səbəblər-ilə-əlaqədar-iş-yerində-müvəqqəti-olmayanlar;

3.0.6.-Azərbaycan-Respublikasının-ərazisində-qanuni-əsaslarla-haqqı-ödənilən-əmək-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olan-əcənəbilər-və-vətəndaşlığı-olmayan-şəxslər;

3.0.7.-Azərbaycan-Respublikasının-hüdudlarından-kənarda-qanuni-əsaslarla-əmək-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olan-Azərbaycan-Respublikasının-vətəndaşları.

Maddə-4.-İşsiz-statusu-verilməsi-qaydaları-

4.1.-İşi-və-qazancı-olmayan,-işə-başlamağa-hazır-olub,-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanında-işaxtaran-kimi-qeydiyyat-alınan,-əmək-qabiliyyətli-yaşda-olan-əmək-qabiliyyətli-vətəndaşlar-işsiz-statusu-almaq-hüququna-malikdirlər.

4.2.-Vətəndaş-yaşadığı-ərazi-üzrə-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanına-şəxsiyyətini-təsdiq-edən-sənəd,-əmək-kitabçası-(yaxud-onu-əvəz-edən-sənəd),-peşə-və-ya-ixtisasını-təsdiq-edən-sənəd-(zəruri-hallarda)-təqdim-edərək-işaxtaran-kimi-qeydə-alınır.-İlk-dəfə-işaxtaranlar-şəxsiyyəti-təsdiq-edən-və-təhsil-haqqında-(zəruri-hallarda)-sənədləri-təqdim-edirlər.

4.3.-İşaxtaran-kimi-qeydiyyat-alınmış-vətəndaş-müvafiq-sənədləri-təqdim-etdiyi-andan,-ona-münasib-iş-təklif-olunmadığı-halda,-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-11-gün-ərzində-həmin-şəxsə-işsiz-statusu-verilməsi-haqqında-qərar-qəbul-edir.

4.4.-İşsizlərin-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanında-qeydiyyat-a alınması-qaydaları-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-təsdiq-edilir.

4.5.-İşsiz-statusu-almaq-hüququ-olmayan-vətəndaşlar-aşağıdakılardır:

4.5.1.-15-yaşına-çatmayanlar;

4.5.2.-pensiya-(ailə-başçısını-itirməyə-görə-uşaqlar-üçün-təyin-olunmuş-pensiyalar-istisna-olmaqla)-hüququ-qazanmış-vətəndaşlar;

4.5.3.-qeydiyyat-a alındıqdan-sonrakı-10-gün-müddətində-münasib-iş-axtarmaq-məqsədi-ilə-üzürsüz-səbəbdən-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanına-gəlməyənlər-və-ya-bu-müddət-ərzində-təklif-edilən-iki-münasib-işdən-imtina-edənlər-(vətəndaşa-eyni-iş-təkrarən-təklif-oluna-bilməz);

4.5.4.-ilk-dəfə-işaxtaranlar;

4.5.5.-azadlıqdan-məhrum-etmə-cəzasını-çəkənlər.

4.6.-İşaxtarana-müəyyən-olunmuş-qaydada-işsiz-statusu-verilmədiyi-halda,-onun-bir-aydan-sonra-təkrarən-işsiz-statusu-almaq-üçün-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanına-müraciət-etmək-hüququ-vardır.

Maddə-5.-Münasib-iş-

5.1.-İşaxtaran-üçün-onun-ixtisası,-əvvəlki-peşəsi-üzrə-təcrübəsi,-səhhəti,-yeni-iş-yerinə-nəqliyyatla-gedib-gəlməsi-mümkünlüyü-nəzərə-alınan-iş-münasib-iş-sayılır.

5.2.-Münasib-iş-yerinin-işaxtaranın-yaşayış-yerindən-maksimum-uzaqlığı-həmin-ərazidə-nəqliyyat-şəbəkəsinin-imkanları-nəzərə-alınmaqla,-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanları-tərəfindən-müəyyən-edilir.

5.3.-İşsizlik-müavinətinin-qanunla-müəyyən-edilmiş-ödənilmə-müddəti-qurtardıqdan-sonra,-münasib-iş-təklif-edilməsi-mümkün-olmayan-işaxtaranlar-üçün,-onların-qabiliyyətini,-səhhətini,-iş-təcrübəsini-nəzərə-almaqla,-yeni-peşəyə-(ixtiasa)-yiyələnməsini-tələb-edən-iş-də-münasib-iş-sayılır.

5.4.-Şəxsin-yaşını-və-başqa-xüsusiyyətlərini-nəzərə-almaqla,-qabaqcadan-peşə-hazırlığı-keçməsinə-tələb-edən,-yaxud-etməyən-müvəqqəti-işlər-də-daxil-olmaqla-əmək-qanunvericiliyinin-tələblərinə-uyğun-gələn,-haqqı-ödənilən-işlər-aşağıdakı-şəxslər-üçün-münasib-iş-sayılır:

5.4.1.-ilk-dəfə-işaxtaranlar,-3-ildən-artıq-işləməyənlər,-peşəsi-(ixtiası)-olmayanlar;

5.4.2. -malik-olmuş-peşə-üzrə-ixtisasını-artırmaqdan,-ikinci-uyğun-peşəyə-yiyələnməkdən,-yaxud-işsizlik-müavinətinin-ödənilməsi-müddəti-qurtardıqdan-sonra-yeni-peşə-öyrənməkdən-imtina-edənlər;

5.4.3. -müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanında-18-aydan-çox-qeydiyyatda-olanlar.

5.5. -İşaxtaranın-razılığı-olmadan-yeni-işlə-əlaqədar-onun-yaşayış-yerinin-dəyişməsi-tələb-olunduqda,-eləcə-də-əmək-şəraiti-əməyin-mühafizəsi-normalarına-uyğun-gəlmədikdə-ona-təklif-olunan-iş-münasib-iş-sayla-bilməz.

Maddə-6. -Məşğulluq-sahəsində-dövlət-siyasəti-

6.1. -Dövlət-vətəndaşların-səmərəli-və-sərbəst-seçilmiş-məşğulluğunun-təmin-edilməsinə-köməklik-göstərir.

6.2. -Məşğulluq-sahəsində-dövlət-siyasətinin-əsas-istiqamətləri-aşağıdakılardır:

6.2.1. - irqindən,-milliyyətindən,-dinindən,-dilindən,-cinsindən,-ailə-vəziyyətindən,-ictimai-sosial-mənşəyindən,-yaşayış-yerindən,-əmlak-vəziyyətindən,-əqidəsindən,-siyasi-partiyalara,-həmkarlar-ittifaqlarına-və-digər-ictimai-birliklərə-mənsubiyyətindən-asılı-olmayaraq-bütün-vətəndaşlara-əmək-və-məşğulluğu-sərbəst-seçmək-hüququnun-həyata-keçirilməsində-bərabər-imkanların-təmin-edilməsi;

6.2.2. -vətəndaşların-qanun-çərçivəsində-həyata-keçirilən-əmək-və-sahibkarlıq-təşəbbüsünün-müdafiə-edilməsi,-sahibkarlığın-inkişaf-etdirilməsi-məqsədi-ilə-onlara-köməklik-göstərilməsi;

6.2.3. -əmək-fəaliyyətinin-və-məşğulluq-növünün-seçilməsində-vətəndaşların-öz-iradəsini-sərbəst-ifadə-etməsinə-şərait-yaradılması;

6.2.4. -işsizlərin-sosial-müdafiəsinin-təmin-edilməsi,-işə-düzəlməkdə-çətinlik-çəkən-vətəndaşların-məşğulluğunun-təmin-edilməsinə-köməklik-göstərən-xüsusi-tədbirlərin-görülməsi;

6.2.5. -məşğulluq-sahəsində-fəaliyyətin-iqtisadi-və-sosial-siyasətin-digər-istiqamətləri-ilə-əlaqələndirilməsi;

6.2.6. -sosial-müdafiəyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-və-işə-düzəlməkdə-çətinlik-çəkən-vətəndaşlar-üçün-əlavə-iş-yerləri-yaradan-işəgötürənlərin-vergi-və-başqa-güzəştlərlə-həvəsləndirilməsi;

6.2.7. -məşğulluğun-təmin-edilməsinə-yönəldilmiş-tədbirlərin-hazırlanmasında-və-həyata-keçirilməsində,-onların-yerinə-yetirilməsinə-nəzarətdə-Azərbaycan-Respublikasının-dövlət-orqanlarının,-həmkarlar-ittifaqlarının,-işəgötürənlər-birliklərinin-fəaliyyətinin-əlaqələndirilməsi;

6.2.8.-Azərbaycan-Respublikası-vətəndaşlarının-ölkə-hüdudlarından-kənarında,- habelə-vətəndaşlığı-olmayan-şəxslərin-və-əcənəbilərin-Azərbaycan-Respublikasının-ərazisində-əmək-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olmasına-şərait-yaradılması;

6.2.9.-beynəlxalq-əmək-normalarına-riayət-olunması.

II-fəsil.-Məşğulluq-sahəsində-vətəndaşların-hüquqları-və-dövlət-təminatları

Maddə-7.-Məşğulluq-sahəsində-vətəndaşların-hüquqları-

7.1.-Vətəndaşlar-fəaliyyət-növü,-peşə,-məşğuliyyət-və-iş-yerini-sərbəst-seçmək-hüququna-malikdirlər.

7.2.-Qanunvericiliklə-müəyyən-edilmiş-xüsusi-hallardan-başqa-(məhkəmənin-qanuni-qüvvəyə-minmiş-qərarı-ilə,-hərbi-xidmət,-hərbi-və-fövqəladə-vəziyyət-zamanı)-vətəndaşların-məcburi-əməyə-cəlb-edilməsinə-yol-verilmir.

7.3.-Vətəndaşların-işləməməsi-onların-inzibati,-cinayət-və-başqa-məsuliyyətə-cəlb-olunması-üçün-əsas-ola-bilməz.

7.4.-Vətəndaşların-işəgötürənlərə-bilavasitə-müraciət-etmək-yolu-ilə,-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-pulsuz-vasitəçiliyi-ilə-və-ya-qanunvericilikdə-nəzərdə-tutulmuş-digər-formalarda-iş-yerini-sərbəst-seçmək-hüququ-vardır.

7.5.-Vətəndaşlar-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanında-məşğulluq-növünü,-iş-yerini-və-əmək-rejimini-seçmək-məqsədi-ilə-peşəyönümünə,-peşə-hazırlığına-və-yenidən-hazırlığına,-ixtisasının-artırılmasına-dair-pulsuz-məsləhət-almaq,-habelə-müvafiq-məlumat-əldə-etmək-hüququna-malikdirlər.

7.6.-Vətəndaşlar-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanından-və-ya-onun-vəzifəli-şəxslərinin-hərəkətlərindən-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanlarına,-habelə-qanunvericiliklə-müəyyən-edilmiş-qaydada-məhkəməyə-şikayət-edə-bilərlər.

Maddə-8.-Əmək-hüququnun-həyata-keçirilməsində-dövlət-təminatları-

8.1.-Dövlət-hər-bir-vətəndaşa-əmək-hüququnun-həyata-keçirilməsində-aşağıdakı-təminatları-verir:

8.1.1.-məşğulluq-növünün,-o-cümlədən-müxtəlif-əmək-rejimli-işin-sərbəst-seçilməsinə;

8.1.2.-işdən-əsassız-çıxarılanların-və-ya-işə-qəbuldan-əsassız-imtina-olunanların-Əmək-Məcəlləsinə-müvafiq-olaraq-hüquqi-müdafiəsinə.

8.2.-Dövlət-işaxtaran-və-işsiz-vətəndaşlara-aşağıdakı-təminatları-verir:

8.2.1.-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-vasitəçiliyi-ilə-münasib-işin-seçilməsinə-və-işədüzəlməyə-köməklilik-göstərilməsinə;

8.2.2.-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-göndərişi-ilə-pulsuz-peşəyönümünə,-peşə-hazırlığına,-yenidən-hazırlığına-və-ixtisasının-artırılmasına;

8.2.3.-vətəndaşın-yaş-və-başqa-xüsusiyyətləri-nəzərə-alınmaqla-təşkil-edilən-haqqı-ödənilən-ictimai-işlərdə-iştirakına;

8.2.4.-işsiz-statusu-alanlar-üçün-müavinətlərin-ödənilməsinə;

8.2.5.-özünüməşğulluğa-köməklilik-göstərilməsinə;

8.2.6.-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-həyata-keçirilən-digər-aktiv-tədbirlərdə-(əmək-yarmarkaları,-əmək-birjaları,-yeni-iş-yerləri-və-s.)-iştirakına;

8.2.7.-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-təklifi-ilə-bir-yaşayış-məntəqəsindən-digərinə-işə-(peşə-kurslarına)-göndərilməklə-əlaqədar-vətəndaşların-çəkdiyi-xərclərin-mövcud-qanunvericiliyə-müvafiq-olaraq-kompensasiya-edilməsinə;

8.2.8.-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-göndərişi-ilə-işə-qəbul-olunarkən-və-təhsil-almağa-göndərilərkən-dövlət-tibb-müəssisələrində-pulsuz-tibbi-müayinədən-keçməsinə.

Maddə-9.-Sosial-müdafiəyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-vətəndaşların-məşğulluğu-üçün-əlavə-təminatlar-

9.1.-Dövlət-əlavə-iş-yerləri-və-ixtisaslaşdırılmış-müəssisələr,-təşkilatlar-(o-cümlədən-əlillərin-əməyi-üçün-müəssisə-və-təşkilatlar)-yaratmaq-yolu-ilə,-xüsusi-proqramlar-üzrə-təlim-təşkil-etməklə-və-başqa-tədbirlər-görməklə-sosial-müdafiəyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-və-işə-düzəlməkdə-çətinlik-çəkən-vətəndaşların-kateqoriyalarına-(20-yaşadək-gənclərə,-yetkinlik-yaşına-çatmamış-uşaqları-tərbiyə-edən-tək-və-çoxuşaqlı-valideynlərə,-əlil-uşaqları-tərbiyə-edən-qadınlara,-pensiya-yaşına-2-ildən-az-qalmış-şəxslərə,-əlillərə,-cəzaçəkmə-yerlərindən-azad-edilmiş-vətəndaşlara,-məcburi-köçkünlərə,-müharibə-veteranlarına,-şəhid-ailələrinə)-əlavə-təminatlar-verir.

9.2.-Müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanları-müəyyən-olunmuş-qaydada-müəssisə,-idarə-və-təşkilatlarda-bu-Qanunun-9.1-ci-maddəsində-göstərilən-vətəndaşlar-üçün-kvotanı-müəyyən-edirlər.

9.3.-Kvotanın-miqdarı-ərazi-əmək-bazarındakı-vəziyyətdən-asılı-olaraq,- müəssisələrdəki-işçilərin-orta-siyahı-sayının-5-faizindən-çox-olmamaq-şərti-ilə-təyin-edilir.

9.4.-Sosial-müdafiəyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-və-işə-düzəlməkdə-çətinlik-çəkən-vətəndaşlar-üçün-kvota-tətbiq-edilməsi-qaydası-və-kvota-şamil-edilməyən-müəssisələrin-siyahısı-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-müəyyən-edilir.

III-fəsil.-Məşğulluğun-tənzimlənməsi-və-təşkili

Maddə-10.-Məşğulluğun-tənzimlənməsi-

10.1.-Dövlət-vətəndaşların-məşğulluğuna-kömək-göstərmək-məqsədi-ilə-aşağıdakıları-həyata-keçirir:

10.1.1.-istehsal-qüvvələrinin-səmərəli-yerləşdirilməsinə,-yeni-texnologiyaların-yaradılmasına,-fərdi-qaydada-sahibkarlığın-və-əmək-fəaliyyətinin-təşkilinə-və-inkışafına,-çevik-əmək-rejiminin-tətbiqinin-həvəsləndirilməsinə-yönəldilən-maliyyə-kredit,-investisiya-və-vergi-siyasəti-tədbirlərinin,-yeni-iş-yerlərinin-yaradılmasına,-mövcud-iş-yerlərinin-saxlanılmasına-və-inkışaf-etdirilməsinə-köməklilik-göstərən-başqa-tədbirlərin-hazırlanmasını;

10.1.2.-məşğulluq-sahəsində-vətəndaşların-hüquq-və-mənafeələrinin-qorunmasına-təminat-verən-hüquqi-tənzimləməni,-bu-sahədə-qanunvericiliyin-təkmilləşdirilməsini;

10.1.3.-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-fəaliyyətinin-təmin-edilməsini.

Maddə-11.-Respublika-və-ərazi-məşğulluq-proqramları-

11.1.-Müvafiq-icra-hakimiyyəti-və-yerli-özünüidarəetmə-orqanları,-işəgötürənlər-birlikləri-və-həmkarlar-ittifaqları-bu-Qanuna-uyğun-olaraq-məşğulluğa-kömək-göstərilməsi-tədbirlərini-nəzərdə-tutan-respublika-və-ərazi-məşğulluq-proqramları-hazırlayırlar.

11.2.-Respublika-və-ərazi-məşğulluq-proqramlarının-hazırlanmasının-əsasını-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanları-tərəfindən-hazırlanan-iqtisadi-və-sosial-inkışaf-proqnozlarının-göstəriciləri-təşkil-edir.

11.3.-Respublika-və-ərazi-məşğulluq-proqramlarını-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanları-təsdiq-edir-və-onların-həyata-keçirilməsini-təmin-edir.

Maddə-12.-Üstün-inkışaf-etdirilən-regionlar-

12.1.-Müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-əhalinin-məşğulluğu-baxımından-üstün-inkişaf-etdirilən-regionları-müəyyən-edir.-Üstün-inkişaf-etdirilən-regionlarda-iş-yerlərinin-artırılması-xüsusilə-həvəsləndirilir.

12.2.-Üstün-inkişaf-etdirilən-regionlarda-iş-yerləri,-sosial-infrastruktur-obyektləri-yaradan-işəgötürənlərə-Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyi-ilə-müəyyən-edilmiş-qaydada-maliyyə-yardımları-göstərilir-və-vergi-güzəştləri-verilir-.

Maddə-13.-Azərbaycan-Respublikası-vətəndaşlarının-xarici-ölkələrdə,-əcnəbilərin-və-vətəndaşlığı-olmayan-şəxslərin-Azərbaycan-Respublikasında-məşğulluğu-

Azərbaycan-Respublikası-vətəndaşlarının-xarici-ölkələrdə,-əcnəbilərin-və-vətəndaşlığı-olmayan-şəxslərin-Azərbaycan-Respublikası-ərazisində-əmək-fəaliyyəti-ilə-bağlı-məsələlər-Azərbaycan-Respublikasının-müvafiq-qanunvericiliyinə-və-beynəlxalq-müqavilələrinə-uyğun-tənzimlənilir.

Maddə-14.-İşədüzəltmədə-vasitəçilik-fəaliyyəti-

İşədüzəltmədə-vasitəçilik-fəaliyyəti-ilə-qanunvericiliklə-müəyyən-olunmuş-qaydada-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanından-xüsusi-razılıq-alan-hüquqi-və-fiziki-şəxslər-məşğul-ola-bilərlər.

Maddə-15.-Məşğulluğa-kömək-göstərən-əlaqələndirmə-komitələri-

15.1.-Məşğulluq-sahəsində-razılaşdırılmış-qərarların-hazırlanması-məqsədi-ilə-həmkarlar-ittifaqının,-işəgötürənlər-birliklərinin,-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının,-əlaqədar-dövlət-və-yerli-özünüidarəetmə-orqanlarının,-sosial-müdafiyyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-vətəndaşların-mənafeyini-təmsil-edən-ictimai-birliklərin-nümayəndələrindən-məşğulluğa-kömək-göstərən-respublika-və-yerli-əlaqələndirmə-komitələri-yaradılır.

15.2.-Əlaqələndirmə-komitələrinin-tərkibinə-müvafiq-tərəflərin-bərabər-sayda-nümayəndələri-təyin-olunurlar.

15.3.-Məşğulluğa-kömək-göstərən-əlaqələndirmə-komitələrinin-tərkibinin-təsdiqi-və-fəaliyyətinin-təşkil-edilməsi-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanları-tərəfindən-həyata-keçirilir.

15.4.-Əlaqələndirmə-komitələrinin-səlahiyyəti-və-vəzifələri-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-müəyyən-edilir.

Maddə-16.-Məşğulluq-sahəsində-həmkarlar-ittifaqlarının-iştirakı-

16.1.-Həmkarlar-ittifaqları-dövlət-məşğulluq-siyasətinin,-Azərbaycan-Respublikasının-müvafiq-qanunvericilik-aktlarının-hazırlanmasında-iştirak-edə-bilərlər.

16.2.-Həmkarlar-ittifaqlarının,-onların-seçkili-orqanlarının-məşğulluq-sahəsində-aşağıdakı-hüquqları-vardır:

16.2.1.-işçilərin-kütləvi-surətdə-sərbəstləşdirilməsi-ilə-əlaqədar-tədbirlərin-başqa-vaxta-keçirilməsi-və-ya-müvəqqəti-dayandırılması-haqqında-işəgötürənlərə-və-ya-onların-yuxarı-orqanlarına-təkliflər-vermək;

16.2.2.-qanunvericiliyə-uyğun-olaraq-məşğulluğun-təmin-edilməsi,-işə-(xidmətə)-qəbul,-işdənçıxarma,-sosial-güzlərin-və-təminatların-verilməsi-məsələlərində-vətəndaşların-müdafiəsini-təmin-etmək.

16.3.-İşəgötürənin-təşəbbüsü-ilə-istehsalın-səmərələşdirilməsi,-əməyin-təşkilinin-təkmilləşdirilməsi,-müəssisənin-ləğv-edilməsi,-işçilərin-sayının-və-ya-şatların-ixtisar-edilməsi-ilə-əlaqədar-olaraq-işçilərin-sərbəstləşdirilməsi,-qanunvericilikdə-nəzərdə-tutulan-hallar-istisna-olmaqla,-müvafiq-həmkarlar-ittifaqı-orqanlarına-qabaqcadan-(azı-3-ay-əvvəl)-yazılı-məlumat-verməklə,-işçilərin-hüquqlarını-və-mənafeələrinin-gözlənilməsi-barədə-onlarla-danışıqlar-aparılmaqla-həyata-keçirilir.

16.4.-İşəgötürənlər-(onların-birlikləri)-və-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanları,-həmkarlar-ittifaqlarının-təklifi-ilə-məşğulluq-məsələlərinə-dair-birgə-məsləhətləşmələr-aparırlar.-Mövcud-qanunvericiliyə-uyğun-olaraq-məsləhətləşmələrin-yekunlarına-görə-məşğulluğa-kömək-göstərilməsinə-dair-tədbirlər-kollektiv-müqavilələrdə-(sazişlərdə)-nəzərdə-tutula-bilər.

Maddə-17.-Məşğulluğun-təmin-edilməsində-işəgötürənlərin-iştirakı-

17.1.-İşəgötürənlər-dövlət-məşğulluq-siyasətinin-həyata-keçirilməsinə-aşağıdakı-əsaslarla-kömək-göstəririlər:

17.1.1.-qanunvericiliyə-uyğun-olaraq-əmək-münasibətlərini-tənzimləyən-əmək-müqavilələrinin-(kontraktların)-şərtlərinə-əməl-edilməsi;

17.1.2.-istehsalatın-dayandırılması-və-ya-işçilərin-sərbəstləşdirilməsi-təqdirində-onların-müdafiəsi-üçün-kollektiv-müqavilələrdə-(sazişlərdə)-nəzərdə-tutulmuş-tədbirlərin-həyata-keçirilməsi;

17.1.3.-işçilərin-peşə-hazırlığı,-yenidən-hazırlanması-və-ixtisasının-artırılması-üçün-şərait-yaradılması;

17.1.4.-sosial-müdafiəyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-şəxslərin-müəyyən-olunmuş-qaydada-işə-düzəldilməsi.

17.2.-İşçilərin-sayı-və-ya-şatları-ixtisar-edildikdə-işəgötürənlər-işdən-çıxarılaçaq-işçilərin-peşəsini,-sənətini,-ixtisasını-və-əmək-haqqının-məbləğini-göstərməklə,-onların-sərbəstləşdiriləcəyi-barədə-azı-2-ay-əvvəlcədən-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanına-rəsmi-məlumat-verməlidirlər.

17.3.-İşəgötürənlər-boş-iş-yeri-(vakansiya)-yarandığı-gündən-ən-geci-5-gün-müddətində-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-müəyyən-olunmuş-qaydada-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanına-məlumat-verməlidirlər.

17.4.-İşəgötürənlər-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanına,-həmin-orqanın-göndərişi-ilə-işə-qəbul-edilənlər,-kvota-üzrə-işə-qəbul-edilənlər-və-işdən-çıxarılanlar-haqqında-aylıq,hesabatlar-təqdim-etməlidirlər.

17.5.-Hesabatların-təqdim-olunma-qaydaları-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-müəyyən-edilir.

17.6.-İşəgötürənin-ona-bilavasitə-müraciət-etmiş-vətəndaşları-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-göndərişi-ilə-gəlmiş-vətəndaşlar-ilə-bərabər-əsaslarla-işə-qəbul-etmək-və-əmək-bazarının-vəziyyəti-haqqında-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanından-məlumat-almaq-hüquqları-vardır.

17.7.-Kvota-ilə-müəyyən-olunduğundan-artıq-sayda-sosial-müdafiəyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-şəxsləri-işlə-təmin-edən-işəgötürənlərə-qanunvericiliklə-müəyyən-edilmiş-qaydada-güzəşlər-nəzərdə-tutulur.

17.8.-Müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-göndərilmiş-əlləri-və-sosial-müdafiəyə-xüsusi-ehtiyacı-olan-digər-şəxsləri-onlar-üçün-kvota-üzrə-müəyyən-olunmuş-iş-yerlərinə-qəbul-etməyən-işəgötürənlər,-həmin-şəxsləri-işlə-təmin-etmədikləri-aylar-üzrə-hər-iş-yeri-üçün-❖-əlil-Dövlət-Sosial-Müdafiə-Fonduna-respublika-üzrə-orta-aylıq-əmək-haqqının-üç-misli-məbləğində-vəsait-köçürməlidirlər.

17.9.-Azərbaycan-Respublikasının-beynəlxalq-müqavilələrində-başqa-hal-nəzərdə-tutulmayıbsa,-xarici-dövlətlərin-hüquqi-və-fiziki-şəxsləri,-beynəlxalq-təşkilatlar,-eləcə-də-vətəndaşlığı-olmayan-şəxslər-tərəfindən-təsis-edilən-və-Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyinə-uyğun-olaraq-fəaliyyət-göstərən-işəgötürənlər-özlərinin-işçi-qüvvəsinə-olan-tələbatını-(rəhbər-və-mütəxəssis-vəzifələri-də-daxil-olmaqla)-ilk-növbədə-yerli-kadrlardan-istifadə-etməklə-və-onların-hazırlanması-vasitəsi-ilə-ödəməlidirlər.

Maddə-18.-İş-axtaranların-və-işsiz-vətəndaşların-sosial-müdafiəsi-ilə-bağlı-tədbirlərin-maliyyələşdirilməsi-

18.1.-İş-axtaranların-və-işsiz-vətəndaşların-sosial-müdafiəsi-ilə-əlaqədar-tədbirlər-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqları-hesabına-müvafiq-Dövlət-Proqramına-uyğun-olaraq-maliyyə-ləşdirilir.-Dövlət-Proqramı-hər-il-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-təsdiq-edilir.

18.2.-İşsizlik-müavinətləri-üzrə-bank-əməliyyatlarına-görə-haqq-ödənilmir.

Maddə-19.-İşaxtaranların-peşə-hazırlığı,-ixtisasının-artırılması-və-yenidən-hazırlanması-

19.1.-Müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanında-qeydiyyat-alınmış-işaxtaranların-peşə-hazırlığı,-yenidən-hazırlığı-və-ixtisasının-artırılması-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-göndərişi-ilə-aşağıdakı-hallarda-həyata-keçirilir:

19.1.1.-işaxtaranın-lazımı-peşə-və-ya-ixtisası-olmadığına-görə-onun-üçün-münasib-iş-seçmək-mümkün-olmadıqda;

19.1.2.-işaxtaranın-peşə-vərdişlərinə-uyğun-gələn-iş-olmadığı-üçün-onun-öz-peşəsini-(ixtisasını)-dəyişdirməsi-zəruri-olduqda;

19.1.3.-işaxtaran-əvvəlki-peşə-(ixtisas)-üzrə-işləmək-qabiliyyətini-itirdikdə.

19.2.-İşaxtaranlar-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-tədris-mərkəzlərində-və-ya-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-ilə-bağlanan-müqavilələrə-uyğun-olaraq-başqa-tədris-müəssisələrində-peşə-hazırlığı-keçir,-yenidən-hazırlanır,-ixtisasını-artırırlar.

19.3.-İşsizlik-müavinəti-alan-və-ya-müavinətin-ödənilməsi-vaxtı-qurtarmış-işsiz,-o-cümlədən-haqqı-ödənilən-ictimai-işlərə-göndərilmiş-vətəndaşlar-üstün-qaydada-yenidən-hazırlıq-keçmək,-yeni-peşəyə-(ixtiasa)-yiyələnmək-hüququna-malikdirlər.

19.4.-İşaxtaran-vətəndaşların-peşə-hazırlığının-təşkili-qaydaları-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-müəyyən-edilir.

Maddə-20.-Haqqı-ödənilən-ictimai-işlərin-təşkili-

20.1.-Müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-təklifi-və-iştirakı-ilə-müvafiq-icra-hakimiyyəti-və-yerli-özünüidarətmə-orqanları-mülkiyyət-formasından-asılı-olmayaraq-müəssisələrdə-müqavilələr-üzrə-işaxtaranların-müvəqqəti-məşğulluğunu-təmin-etmək-məqsədi-ilə-onların-ödənişli-ictimai-işlərə-cəlb-olunmasını-təşkil-edirlər.

20.2.-İctimai-işlərdə-iştirak-etmək-istəyən-işaxtaranlarla-müddətli-əmək-müqaviləsi-bağlanır.-İşsizlik-müavinəti-(təqaüd)-almayan-işsiz-vətəndaşlar-belə-müqavilələrin-bağlanmasında-üstün-hüquqa-malikdirlər.

20.3.-İctimai-işlərdə-məşğul-olan-vətəndaşlar-faktiki-yerinə-yetirilən-işə-görə,-lakin-Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyində-müəyyən-edilmiş-minimum-səviyyədən-az-olmamaq-şerti-ilə-əmək-haqqı-alırlar.-Əmək-qanunvericiliyi-və-sosial-sığorta-haqqında-qanunvericilik,-habelə-işsizlik-müavinəti-almaq-hüququ-ictimai-işlərdə-məşğul-olan-vətəndaşlara-da-şamil-edilir.

20.4.-İctimai-işlər-bu-işləri-gördürən-müəssisələrin-vəsaiti-hesabına-və-ya-Dövlət-Sosial-Müdafiə-Fondunun-vəsaitinin-cəlb-edilməsi-hesabına-maliyyələşdirilir.

20.5.-İctimai-işlərin-təşkili-qaydaları-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-müəyyən-olunur.

IV-fəsil.-Sosial-təminatlar

Maddə-21.-Sosial yardım üçün təminatlar

21.1.-İşini-və-qazancını-itirən,-ilk-dəfə-iş-axtaran-və-ya-uzun-fasilədən-sonra-yenidən-əmək-fəaliyyətinə-başlamaq-istəyən-vətəndaşlara-dövlət-aşağıdakı-təminatları-verir:

21.1.1.-müəssisədən-sərbəstləşdirilmiş-işçilərə-təminatların-verilməsi;

21.1.2.-peşə-hazırlığı,-yenidən-hazırlıq-və-ixtisasartırma-dövründə-təqaüdün-ödənilməsi;

21.1.3.-işsiz-statusu-alanlar-üçün-müavinətin-ödənilməsi;

21.1.4.-haqqı-ödənilən-ictimai-işlərə-cəlb-olunması;

21.1.5.-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-bir-yaşayış-məntəqəsindən-digərinə-işlə-təmin-olunmaq-üçün-könüllü-köçməklə-əlaqədar-xərclərin-kompensasiya-olunması;

21.1.6.-işsiz-vətəndaşların-himayəsində-olan-uşaqlar-üçün-işsizlik-müavinətinə-və-təqaüdə-əlavələr-edilməsi.

21.2.-Qanunvericiliklə-müəyyən-edilmiş-qaydada,-şəxsin-təqaüd-və-ya-işsizlik-müavinəti-aldığı,-haqqı-ödənilən-ictimai-işlərdə-iştirak-etdiyi-müddət,-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-göndərişi-ilə-bir-yaşayış-məntəqəsindən-digərinə-köçmək-və-işə-düzəlmək-üçün-müddət,-habelə-xarici-ölkələrdə-qanuni-əsaslarla-əmək-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olduğu-müddət-ümumi-əmək-stajına-daxil-edilir.

21.3.-İşsiz-vətəndaşlara-verilən-müavinətlərin-və-başqa-ödənişlərin-bütün-növləri-qanunvericiliklə-müəyyən-edilmiş-qaydada-indeksləşdirilir.

Maddə-22.-Sərbəstləşdirilən-işçilər-üçün-təminatlar-

22.1.-Hüquqi-şəxslərin-ləğv-edilməsi,-yenidən-təşkil-olunması,-işçilərin-sayının-və-ya-ştatların-ixtisar-edilməsi-tədbirlərinin-həyata-keçirilməsi-ilə-əlaqədar-olaraq-əmək-müqaviləsinə-xitam-verildikdə-sərbəstləşdirilən-işçilərə-Azərbaycan-Respublikasının-Əmək-Məcəlləsinə-müvafiq-təminatlar-verilir.

22.2.-Sərbəstləşdirilmiş-işçi-bu-Qanunla-müəyyən-edilmiş-müddətdə-münasib-işlə-təmin-olunmadıqda,-o-işsiz-statusu-təyin-edilməklə,-müavinət-almaq-hüququ-qazanır.

22.3.-Ləğv-edilən-hüquqi-şəxslərdə-sərbəstləşdirilən-işçilərlə-haqq-hesab-çəkmək-üçün-vəsait-olmadıqda-təminatlar-qanunvericiliklə-müəyyən-edilmiş-qaydada-ödənilir.

Maddə-23.-Peşə-hazırlığı,-yenidən-hazırlıq-və-ixtisasartırma-dövründə-vətəndaşlara-verilən-təqaüdlərin-məbləği-

23.1.-Müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-göndərişi-ilə-peşə-hazırlığı,-yenidən-hazırlıq-keçdikləri-və-ixtisaslarını-artırdıqları-dövrə-təhsil-alan-şəxslərə-aşağıdakı-məbləğdə-təqaüd-verilir:

23.1.1.-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanında-işaxtaran-kimi-qeydiyyat-alındıqdan-(bundan-sonra-işsizliyin-başlanmasından)-əvvəlki-12-ay-ərzində-26-təqvim-həftəsindən-az-olmayan-müddətdə-haqqı-ödənilən-işə-malik-olanlar-üçün-axırıncı-iş-yerindəki-son-12-ay-üzrə-hesablanmış-orta-aylıq-əmək-haqqının-70-faizi-məbləğində,-lakin-respublika-üzrə-orta-aylıq-əmək-haqqından-çox-və-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-təsdiq-edilmiş-təqaüdün-minimum-məbləğindən-(bundan-sonra-♦təsdiq-olunmuş-təqaüdün-minimum-məbləği♦)-az-olmamaqla;

23.1.2.-ilk-dəfə-işaxtaranlar,-uzun-fasilədən-sonra-(1-ildən-çox)-yenidən-əmək-fəaliyyətinə-başlamaq-istəyənlər,-habelə-işsizliyin-başlanmasından-əvvəlki-12-ay-ərzində-26-təqvim-həftəsindən-az-müddətdə-haqqı-ödənilən-işə-malik-olanlar-üçün-♦-təsdiq-olunmuş-təqaüdün-minimum-məbləğində;

23.1.3.-istehsalatda-bədbəxt-hadisə-və-ya-peşə-xəstəliyi-nəticəsində-əvvəlki-işi-görmək-qabiliyyətini-itirənlər-üçün-♦-əmək-stajının-müddətindən-asılı-olmayaraq-axırıncı-iş-yerindəki-son-12-ay-üzrə-hesablanmış-orta-aylıq-əmək-haqqının-100-faizi-məbləğində,-lakin-respublika-üzrə-orta-aylıq-əmək-haqqından-çox-və-təsdiq-olunmuş-təqaüdün-minimum-məbləğindən-az-olmamaqla;

23.1.4.-işsizliyin-başlanmasından-əvvəlki-12-ay-ərzində-işgötürənin-təqsiri-olmadan-müəssisələrdə-işin-dayandırılması-ilə-əlaqədar-işçilərin-qrup-halında-

məcburi-ödənişsiz-məzuniyyətdə-olduğu-hallarda-və-bu-səbəbdən-həmin-12-ay-ərzində-26-təqvim-həftəsindən-az-müddətdə-əmək-haqqı-ödənilənlər-üçün-təqaüdün-hesablanması-qaydası-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-müəyyən-edilir.

23.2.-Himayəsində-18-yaşına-çatmamış-uşağı-olan-şəxslərin-təqaüdünün-məbləği-himayədə-olan-hər-bir-uşaq-üçün-təqaüdün-10-faizi-məbləğində,-lakin-təqaüdün-50-faizindən-artıq-olmamaq-şərtlə-artırılır.

23.3.-Təqaüdün-ödənilməsi-qaydaları-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-müəyyən-edilir.

Maddə-24.-İşsizlik-müavinətinin-məbləğinin-müəyyənləşdirilməsi-qaydaları-

24.1.-İşsiz-statusu-almış-vətəndaşlar-işsizliyin-başlanmasından-əvvəlki-12-ay-ərzində-26-təqvim-həftəsindən-az-olmayan-müddətdə-haqqı-ödənilən-işə-malik-olduqda,-onların-işsizlik-müavinəti-axırıncı-iş-yerindəki-son-12-ay-üzrə-hesablanmış-orta-aylıq-əmək-haqqının-70-faizi-məbləğində-müəyyən-edilir.

24.2.-İşsizliyin-başlanmasından-əvvəlki-12-ay-ərzində-işə-götürənin-təqsiri-olmadan-müəssisədə-işin-dayandırılması-ilə-əlaqədar-işçilərin-qrup-halında-məcburi-ödənişsiz-məzuniyyətdə-olduğu-hallarda-və-bu-səbəbdən-həmin-12-ay-ərzində-26-təqvim-həftəsindən-az-müddətdə-haqqı-ödənilən-işə-malik-olanlar-üçün-müavinətin-hesablanması-qaydası-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-müəyyən-edilir.

24.3.-Bütün-başqa-hallarda-işsizlik-müavinəti-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-təsdiq-edilmiş-müavinətin-minimum-məbləğində-(bundan-sonra-təsdiq-olunmuş-müavinətin-minimum-məbləği)-müəyyən-edilir.

24.4.-İşsizin-himayəsində-18-yaşınma-çatmamış-uşağı-olduqda,-işsizlik-müavinətinin-məbləği-hər-bir-uşaq-üçün-müavinətin-10-faizi-məbləğində,-lakin-müavinətin-50-faizindən-artıq-olmamaq-şərti-ilə-artırılır.

24.5.-Məhkəmənin-qanuni-qüvvəyə-minmiş-qərarı-ilə-tutulmalı-olan-məbləğlər-(alimətlər,-ziyanın-ödənilməsi-və-sair-məbləğlər)-təyin-edilmiş-müavinətin-50-faizindən-çox-olmamaq-şərtlə-işsizlik-müavinətindən-tutulur.

24.6.-Bütün-hallarda,-müavinətin-məbləği-respublika-üzrə-orta-aylıq-əmək-haqqından-çox-və-təsdiq-olunmuş-müavinətin-minimum-məbləğindən-az-olmamalıdır.

Maddə-25.-İşsizlik-müavinətinin-ödənilməsi-şərtləri-və-müddətləri-

25.1.-İşsiz-statusu-almış-vətəndaşa-işsizlik-müavinəti,-təkrar-müavinət-alınan-hallar-istisna-olmaqla,-ona-status-müəyyən-edildi-yi-gündən-hesablanır.

25.2.-Müavinətin-ödənilməsi-müddəti-12-aylıq-dövr-ərzində-26-təqvim-həftəsindən-çox-ola-bilməz.

25.3.-Hüquqi-şəxslərin-ləğv-edilməsi-və-ya-işçilərin-sayı-və-ştatların-ixtisar-olunması,-əmək-şəraitinin-şərtlərinin-dəyişdirilməsi-ilə-əlaqədar-olaraq-sərbəstləşdirilmiş-və-işdən-azad-edildikdən-sonra-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanında-qeydiyyat-alınmış,-lakin-əmək-qanunvericiliyi-ilə-müəyyən-edilmiş-işdənçıxarma-müavinəti-və-orta-əmək-haqqı-ödənilən-müddət-ərzində-işə-düzəldilməmiş-vətəndaşlara-işsizlik-müavinəti-bu-müddətin-qurtardığı-birinci-gündən-təyin-edilir.

25.4.-İşsizlik-müavinəti-alan-vətəndaşlar-ayda-bir-dəfə-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanında-yenidən-qeydiyyatdan-keçməklə-müavinət-alırlar.-Vətəndaşa-işsiz-statusu-təyin-olunan-gün-qeydiyyat-günü-hesab-edilir.

25.5.-İşsiz-statusu-müəyyən-olunan-vaxtdan-12-ay-keçdikdən-sonra-işsiz-vətəndaş-münasib-işlə-təmin-olunmayıbsa,-onun-təkrarən-işsizliyə-görə-müavinət-almaq-hüququ-vardır.-Bu-zaman-işsizlik-müavinəti-təsdiq-olunmuş-müavinətin-minimum-məbləğində-müəyyən-olunur.

25.6.-İşsizlik-müavinətinin-ödənilməsi-qaydaları-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-müəyyən-edilir.

Maddə-26.-Azərbaycan-Respublikasının-Silahlı-Qüvvələrindən-və-Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyinə-uyğun-olaraq-yaradılmış-başqa-silahlı-birləşmələrdən-azad-edilmiş-hərbi-qulluqçular-üçün-işsizlik-müavinətinin-məbləği-

Azərbaycan-Respublikasının-Silahlı-Qüvvələrindən-və-Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyinə-uyğun-olaraq-yaradılmış-başqa-silahlı-birləşmələrdən-azad-edilmiş-hərbi-qulluqçular-üçün-işsizlik-müavinətinin-məbləği-bu-Qanunun-24.1-ci-maddəsinə-müvafiq-olaraq-müəyyən-edilir.

Maddə-27.-İşsizlik-müavinətinin-ödənilməsinin-dayandırılması-və-ona-xitam-verilməsi-

27.1.-Müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-işsizlik-müavinətinin-ödənilməsini-dayandıra-və-xitam-verə-bilər.

27.2.-Aşağıdakı-hallarda-işsizlik-müavinətinin-ödənilməsi-3-ayadək-dayandırılabilir:

27.2.1.-işsiz-vətəndaş-təklif-olunan-2-münasib-işdən-imtina-etdikdə;

27.2.2.-işsiz-vətəndaş-müavinət-almaq-üçün-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanında-üzürsüz-səbəbdən-ayda-bir-dəfə-yenidən-qeydiyyatdan-keçmədikdə.

27.3.-Ödənilən-işsizlik-müavinətinin-dayandırıldığı-aylar-müavinətin-təyin-edildiyi-ümumi-müddətdən-çıxarılır-və-həmin-dövr-işsizlərin-əmək-stajına-daxil-edilmir.

27.4.-Aşağıdakı-hallarda-işsizlik-müavinətinin-ödənilməsi-müvəqqəti-olaraq-dayandırıla-bilər:

27.4.1.-təlim-və-yoxlanış-toplantılarına-çağırılmış-hərbi-mükəlləfiyyətli-işsiz-vətəndaşlar-toplanışda-olduqları-müddətdə;

27.4.2.-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-göndərişi-ilə-işsiz-vətəndaşın-peşə-hazırlığı,-yenidən-hazırlığı-və-ixtisasartırma-kurslarına-cəlb-olunduğu-müddətdə-(tədris-baş-açatdıqdan-sonra-belə-vətəndaşlar-onlardan-asılı-olmayan-səbəblərdən-münasib-işlə-təmin-olunmadıqda);

27.4.3.-başqa-şəhərdə-qiyabi-təhsil-alan-işsiz-vətəndaşlar-təhsillə-əlaqədar-daimi-yaşayış-yerini-tərk-etdikləri-dövrə.

27.5.-İşsizlik-müavinətinin-müvəqqəti-dayandırıldığı-dövr-müavinətin-təyin-edildiyi-ümumi-müddətdən-çıxarılmır-və-həmin-dövr-ümumi-staja-əlavə-edilir.

27.6.-Aşağıdakı-hallarda-işsizlik-müavinətinin-ödənilməsinə-xitam-verilir:

27.6.1.-işsiz-vətəndaş-işsizlik-müavinətini-saxta-sənədlər-təqdim-etmək-yolu-ilə-aldıqda;

27.6.2.-işsiz-vətəndaş-işsizlik-müavinəti-aldığı-dövrə-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanına-bildirmədən-işə-düzəldikdə;

27.6.3.-işsiz-vətəndaş-azadlıqdan-məhrum-etmə-cəzasına-məhkum-edildikdə;

27.6.4.-işsiz-vətəndaş-işə-düzəldikdə,-hərbi-xidmətə-çağırıldıqda,-vəfat-etdikdə;

27.6.5.-işsiz-vətəndaş-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının-göndərişi-ilə-peşə-hazırlığı-(yenidən-hazırlıq)-kurslarına-üzürsüz-səbəbdən-gəlmədikdə-və-yaxud-tədrisi-baş-a-vurduqdan-sonra-təklif-olunan-iki-münasib-işdən-imtina-etdikdə;

27.6.6.-işsiz-vətəndaş-müvafiq-qanunvericiliyə-uyğun-olaraq-pensiyaya-çıxdıqda.

Maddə-28.-Vətəndaşların-işsizlikdən-könüllü-sığortası-

Vətəndaşların-işsizlikdən-könüllü-sığortası-müvafiq-qanunvericiliyə-uyğun-olaraq-həyata-keçirilir.

V-fəsil.-Yekun-müddəaları

Maddə-29.-Qanunun-pozulmasına-görə-məsuliyyət-

29.1.-Bu-Qanunun-pozulmasında-təqsirkar-olan-hüquqi-və-fiziki-şəxslər-Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyində-müəyyən-olunmuş-qaydada-məsuliyyət-daşıyırlar.

29.2.-Bu-Qanunun-7.2-ci-maddəsinin-tələblərinin-pozulmasında-təqsirkar-olan-şəxslər,-habelə-bu-Qanunun-17.2-ci,-17.3-cü,-17.4-cü,-17.8-ci-və-17.9-cu-maddələrinin-pozulmasında-təqsirkar-olan-vəzifəli-şəxslər-inzibati-məsuliyyətə-cəlb-olunurlar.

Maddə-30.-Yekun-müddəaları-

30.1.-Bu-Qanunun-tələblərinə-əməl-olunmasına-nəzarət-öz-səlahiyyətləri-daxilində-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-həyata-keçirilir.-Həmkarlar-ittifaqları-bu-nəzarətdə-iştirak-edir.

30.2.-Bu-Qanunun-18.4-cü-maddəsi-2002-ci-il-yanvarın-1-dən-qüvvəyə-minir.

Sosial-sığorta-haqqında

AZƏRBAYCAN-RESPUBLİKASININ-QANUNU

Bu-Qanun-Azərbaycan-Respublikasında-sosial-sığorta-sahəsində-münasibətləri-tənzimləyir,-sosial-sığortanın-hüquqi,-iqtisadi-və-təşkilati-əsaslarını-müəyyən-edir.

I-fəsil.

ÜMUMİ-MÜDDƏALAR

Maddə-1.-Sosial-sığorta-anlayışı

Sosial-sığorta—bu-Qanunla-nəzərdə-tutulmuş-hallarda-fiziki-şəxslərin-itirilmiş-əmək-haqlarının,-gəlirlərinin-və-ya-əlavə-xərclərinin-kompensasiya-edilməsinə,-habelə-itirilməsinin-qarşısının-alınmasına-yönəldilmiş-təminat-formasıdır.-

Maddə-2.-Sosial-sığortanın-formaları

Sosial-sığorta-məcburi-dövlət-sığortası-və-könüllü-(əlavə)-sığorta-formalarında-olur.

Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sığortaedənlər-tərəfindən-bütün-əmək-müqaviləsi-(kontraktı)-üzrə-işləyənlər-barəsində-həyata-keçirilir.-Bu-Qanunda-nəzərdə-tutulmuş-hallarda-digər-şəxslər-də-məcburi-dövlət-sosial-sığortasına-cəlb-olunurlar.-

Maddə-3.-Sosial-sığortanın-prinsipləri

Sosial-sığortanın-prinsipləri-aşağıdakılardır:

sosial-sığortanın-müntəzəmliyində-dövlət-təminatı;-

sosial-sığortanın-ümumiliyi;-

sosial-sığortanın-işçilərə-əmək-qabiliyyətinin-itirildiyi-hər-bir-halda-təminat-verməsi;-

sosial-sığorta-subyektlərinin-hüquq-bərabərliyi;-

dövlət-sosial-sığortasının-məcburiliyi;-

məcburi-dövlət-sosial-sığortasının-idarə-edilməsində-ictimai-təşkilatların-iştirakının-təmin-olunması.-

Maddə-4.-Sosial-sığorta-hadisəsi

Sosial-sığorta-hadisəsi-elə-bir-haldır-ki,-onun-baş-verməsi-ilə-sığortaolunanın-sığorta-təşkilatından-sığorta-ödəməsi-almaq-hüququ-yaranır.

Sosial-sığorta-hadisəsinə-aşağıdakılar-daxildir:

pensiya-yaşına-çatmaq;-

əlil-və-ya-18-yaşınadək-sağlamlıq-imkanları-məhdudluğunun-olmaq;-

ailə-başçısını-itirmək;-

əmək-qabiliyyətinin-müvəqqəti-itirilməsi-(qanunvericiliklə-müəyyən-olunmuş-dövr-üçün);-

hamiləlik-və-doğum;-

uşağın-anadan-olması;-

uşağa-qulluq;-

ölüm;-

sanatoriya-kurort-müalicəsi-zərurəti;-

işsiz-olmaq-(qanunvericiliklə-müəyyən-olunmuş-dövr-üçün).-

Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-bu-maddədə-göstərilən-bütün-hadisələr-üzrə,-könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-isə-tərəflərin-seçdiyi-sığorta-hadisələri-üzrə-aparılır.

Maddə-5.-Sosial-sığorta-sənədləri

Sosial-sığorta-hadisəsinin-baş-verdiyini-təsdiq-edən-və-sığorta-ödəməsinin-təyin-edilməsinə-əsas-olan-sənədlər-qanunvericiliklə-müəyyən-edilir.

Maddə-6.-Sosial-sığorta-üzrə-ödəmələrin-növləri

Sosial-sığorta-hadisəsi-baş-verdikdə-aşağıdakı-sığorta-ödəmələri-verilir:

Azərbaycan-Respublikasının-müvafiq-qanunvericiliyi-ilə-müəyyən-edilən-əmək-(sosial-sığorta)-pensiyları;-

könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-əsasında-əmək-pensiylarına-əlavələr;-

əmək-qabiliyyətinin-müvəqqəti-itirilməsinə-görə-müavinət-(qanunvericiliklə-müəyyən-olunmuş-dövr-üçün);-hamiləliyə-və-doğuma-görə-müavinət;-

uşağın-anadan-olmasına-görə-birdəfəlik-müavinət;-

qanunvericilikdə-nəzərdə-tutulmuş-yaş-həddinə-çatana-qədər-uşağa-qulluqla-əlaqədar-müavinət;-

dəfn-üçün-müavinət;-

sığortaolunanların-sanatoriya-kurort-müalicəsi-üzrə-xərclərinin-tam-və-ya-qismən-ödənişi.-

Əmək-qabiliyyətinin-müvəqqəti-itirilməsinə-görə-müavinət-və-hamiləliyə-və-doğuma-görə-müavinət-almaq-hüququ-ən-azı-6-ay-sosial-sığorta-stajı-olan-şəxslərə-şamil-edilir.-Hər-iki-halda-müavinətin-aylıq-maksimal-həddi-yaşa-görə-əmək-pensiyasının-baza-hissəsinin-25-misindən-artıq-ola-bilməz.-

Qanunvericiliyə-görə-əməyin-ödənişi-fonduna-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqının-hesablanmasından-azad-olunan-sığortaedənlərdə-işləyən-şəxslərin-hesablanmış-sosial-sığorta-ödəmələrini-(əmək-pensiyaları-istisna-olmaqla)-hesablanmış-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqının-məbləğinin-azadolmalar-nəzərə-alınmadan-hesablanmalı-olan-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqının-məbləğinə-nisbətində-almaq-hüququ-vardır.-Müvafiq-dövlət-proqramlarına-uyğun-olaraq-əlillərin,-sağlamlıq-imkanları-məhdud-uşaqların,-işxətlərinin-və-işsiz-vətəndaşların-sosial-müdafiəsi-ilə-bağlı-tədbirlər-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-vəsaiti-hesabına-maliyyələşdirilir.-

Maddə-7.-Sosial-sığorta-haqqında-qanunvericilik

Sosial-sığorta-haqqında-Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyi-bu-Qanundan-və-digər-normativ-hüquqi-aktlardan-ibarətdir.

II-fəsil.

SOSIAL-SIĞORTANIN-İŞTİRAKÇILARI.-ONLARIN-HÜQUQ-VƏ-VƏZİFƏLƏRİ

Maddə-8.-Sosial-sığortanın-iştirakçıları

Sosial-sığortanın-iştirakçıları-sığortaçı,-sığortaedənlər-və-sığortaolunandır.

Sığortaçı—Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyi-ilə-müəyyən-edilmiş-qaydada-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-və-ya-könüllü-sığorta-üzrə-fəaliyyəti-həyata-keçirən-və-sığorta-fondlarını-idarə-edən-hüquqi-şəxslərdir.

Sığortaedənlər—Azərbaycan-Respublikasında-fəaliyyət-göstərən-mülkiyyət-və-təşkilati-hüquqi-formasından-asılı-olmayaraq,-Azərbaycan-Respublikasının-və-ya-xarici-dövlətin-qanunvericiliyinə-uyğun-olaraq-yaradılmış-hüquqi-şəxs-statusunda-olan-müəssisə,-idarə-və-təşkilatlar,-onların-filial-və-nümayəndəlikləri,-seçkili-orqanlar,-habelə-özünü-və-ya-başqasını-sosial-sığorta-edən-digər-şəxslərdir.-sığortaolunandır—xeyrinə-sığorta-fəaliyyəti-həyata-keçirilənlərdir.

sığortaolunanın-sığorta-stajı—sığortaolunanın-xeyrinə-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-ödənilən-əmək-fəaliyyəti-dövlətlərinin-ümumi-müddətidir.-

Maddə-9.-Sığortaçının-hüquq-və-vəzifələri

Sığortaçının-hüquqları-aşağıdakılardır:

bütün-sığortaedənlərdən-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-üzrə-işçilərin-sığorta-edilməsini-tələb-etmək;-

sosial-sığorta-ödəmələrinin-həcmi-və-verilmə-əsasları-barədə-sığorta-edənlərdən-arayış-almaq;-

məcburi-dövlət-sosial-sığortası-qaydalarına-sığortaedənlər-tərəfindən-əməl-edilməsinə-nəzarət-etmək;-

könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-müqaviləsi-üzrə-öhdəliklərin-icrasını-tələb-etmək;-

qanunvericilikdə-nəzərdə-tutulmuş-digər-hüquqları-həyata-keçirmək.-

Sığortaçının-vəzifələri-aşağıdakılardan-ibarətdir:

özünün-müntəzəm-ödəmə-qabiliyyətini-təmin-edən-tədbirlər-görmək;-

sosial-sığorta-ödəmələrinin-vaxtında-hesablanıb-ödənilməsinə-təmin-etmək;-

könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-müqavilələri-üzrə-öhdəliklərini-vaxtında-və-tam-həcmdə-icra-etmək;-

qanunvericilikdə-nəzərdə-tutulmuş-digər-vəzifələri-yerinə-yetirmək.-

Maddə-10.-Sığortaedənlərin-hüquq-və-vəzifələri
 Sığortaedənlər-aşağıdakı-hüquqlara-malikdirlər:
 sosial-sığortanın-bütün-formalarında-iştirak-etmək;-
 könüllü-(əlavə)-sosial-sığortanı-həyata-keçirmək-üçün-sığortaçı-təşkilatı-
 müstəqil-seçmək;-
 sosial-sığorta-qaydalarına-və-könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-üzrə-müqavilələrə-
 əməl-edilməsini-tələb-etmək.-
 Sığortaedənlərin-vəzifələri-aşağıdakılardır:
 məcburi-dövlət-sosial-sığortasını-həyata-keçirən-sığortaçı-təşkilatda-uçota-
 durmaq-(kommersiya-hüquqi-şəxsləri,-xarici-kommersiya-hüquqi-şəxsin-
 nümayəndəlik-və-filialları,-həbelə-sahibkarlıq-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olan-fiziki-
 şəxslər-istisna-olmaqla);-
 müəyyən-edilmiş-müddət-daxilində-sosial-sığorta-haqqını-sığortaçıya-ödəmək;-
 sosial-sığorta-haqlarının-uçotunu-aparmaq-və-bu-barədə-sığortaçıya-hesabat-
 vermək;-
 hesabat-dövründə-fəaliyyət-göstərmədiyi-halda-sığortaçıya-hesabat-əvəzinə-
 hesabatın-təqdim-edilməsi-üçün-müəyyən-edilmiş-müddətdən-gec-olmayaraq-
 fəaliyyətin-olmaması-barədə-arayış-təqdim-etmək;-
 qanunvericilikdə-nəzərdə-tutulmuş-digər-vəzifələri-yerinə-yetirmək.-
 Maddə-11.-Sığortaolunanların-hüquq-və-vəzifələri
 Sığortaolunanların-hüquqları-aşağıdakılardır:
 onları-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-üzrə-sığorta-etməyi-sığortaedəndən-tələb-
 etmək;-
 könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-üçün-sığortaçını-müstəqil-seçmək;-
 sosial-sığorta-ödəmələrinin-vaxtında-verilməsini-tələb-etmək;-
 sosial-sığorta-ödəmələri-təyin-edilərkən-sığortaçıdan-və-ya-sığortaedəndən-
 özünün-sığorta-stajı-barədə-məlumat-almaq.-
 Sığortaolunanların-vəzifələri-aşağıdakılardır:
 məcburi-dövlət-sosial-sığortası-üzrə-sığortaçı-təşkilatda-uçota-durmaq;-
 sosial-sığorta-haqqını-vaxtında-ödəmək;-
 sosial-sığorta-hadisəsinin-baş-verdiyini-təsdiq-edən-sənədləri-sığortaçıya-və-ya-
 sığortaedənə-təqdim-etmək.-

III-fəsil.

MƏCBURİ-DÖVLƏT-SOSIAL-SIĞORTASI

Maddə-12.-Məcburi-dövlət-sosial-sığortasına-cəlb-olunan-şəxslər
 Azərbaycan-Respublikası-Milli-Məclisinin-qərarı,-Azərbaycan-Respublikası-
 prezidentinin-fərman-və-sərəncamları-ilə-vəzifəyə-təyin-olunan-şəxslər;-mək-
 müqaviləsi-(kontraktı)-ilə-işləyən-Azərbaycan-Respublikasının-vətəndaşları-və-
 vətəndaşlığı-olmayan-şəxslər;-Azərbaycan-Respublikası-mənbələrindən-əmək-
 ödənişi-və-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqına-cəlb-olunan-digər-gəlirləri-əldə-
 edən-əcnəbilər-(«Xəzər-dənizinin-Azərbaycan-sektorunda-Azəri,-Çıraq-yataqlarının-
 və-Günəşli-yatağının-dərinlikdə-yerləşən-hissəsinin-birgə-işlənməsi-və-neft-
 hasilatının-pay-bölgüsü-haqqında-Azərbaycan-Respublikasının-Dövlət-Neft-Şirkəti-
 ilə-AMOKO-KASPIAN-Sİ-PETROLEUM-LİMİTED,-Bİ-PI-EKSPLOREYŞN-
 (KASPIAN-Sİ)-LİMİTED,-DELTA-NİMİR-XƏZƏR-LİMİTED,-DEN-NORSKE-

STATS-OLYSELSKAP-a.-s.,-LUKOyl-SƏHMDAR-CƏMİYYƏTİ,-
 MakDERMOTT-AZƏRBAYCAN-İNK.,-PENNZOYL-KASPIAN-KORPOREYŞN,-
 REMKO-XƏZƏR-ENERCİ-LİMİTED,-TÜRKİYE-PETROLLERİ-A.O.,-
 YUNOKAL-XƏZƏR,-LTD-arasında-Sazişin-qəbul-və-təsdiq-edilməsi,-onun-həyata-
 keçirilməsinə-icazə-verilməsi-barədə»-Azərbaycan-Respublikasının-1994-cü-il-2-
 dekabr-tarixli-933-nömrəli-Qanunu-və-«Xəzər-dənizinin-Azərbaycan-sektorunda-
 «Şahdəniz»-perspektiv-sahəsinin-kəşfiyyatı,-işlənməsi-və-hasilatı-pay-bölgüsü-
 haqqında-Azərbaycan-Respublikasının-Dövlət-Neft-Şirkəti-ilə-ARDNŞ-
 Kommersiya-Ortaq-Şirkəti,-Bi-Pi-Eksploreyşn-(Azərbaycan)-Limited,-Elf-
 Petroleum-Azərbaycan-B.V.,-LUKOyl-İnternəşnl-LTD,-Oyl-İndastriz-İnciniring-ənd-
 Konstrakşn,-Statoyl-Azərbaycan-A.S.,-Törkiş-Petroleum-Oversiz-Kompani-Limited-
 şirkətləri-arasında-Sazişin-qəbul-və-təsdiq-edilməsi,-həyata-keçirilməsinə-icazə-
 verilməsi-barədə»-Azərbaycan-Respublikasının-1996-cı-il-4-oktyabr-tarixli-160-IQ-
 nömrəli-Qanunu-ilə-təsdiq-olunmuş-Sazişlər-çərçivəsində-fəaliyyət-göstərən-
 podratçı-və-subpodratçı-tərəflərdə-işləyən-əcnəbilər-istisna-olmaqla);-seçkili-
 ödənişli-vəzifələrdə-işləyənlər,-hərbi-qulluqçular-və-xüsusi-rütbəli-şəxslər-
 (müddətli-həqiqi-hərbi-xidmət-hərbi-qulluqçuları-istisna-olmaqla);-prokurorlar,-
 prokurorun-müavinləri-və-köməkçiləri,-prokurorluğun-müstəntiqləri-vergi-
 orqanlarının-işçiləri;-vəkillər-kollegiyasının-üzvləri;-fərdi-qaydada-sahibkarlıq-və-
 əmək-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olan-fiziki-şəxslər;-dövlətlərarası-sazişlərə-uyğun-olaraq-
~~əcnəbilər~~—-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-ilə-əhatə-olunurlar.-

Maddə-13.-Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-üzrə-sığorta-iştirakçılarının-uçotu

Qeyri-kommersiya-hüquqi-şəxsləri-dövlət-qeydiyyatına,-ailə-kəndli-
 təsərrüfatları-isə-qanunvericiliklə-müəyyən-edilmiş-qaydada-uçota-alındıqdan,-
 mülkiyyətində-olan-kənd-təsərrüfatına-yararlı-torpaqları-istifadə-edən-şəxslər-
 torpağa-mülkiyyət-hüququnu-təsdiq-edən-sənəd-aldıqdan,-təsərrüfat-subyekt-
 olmayan-digər-sığortaedənlər-isə-əmək-müqaviləsi-(kontraktı)-bağlandıqdan-sonra-
 bir-ay-müddətində-müvafiq-məlumatları-təqdim-etməklə-məcburi-dövlət-sosial-
 sığorta-üzrə-sığortaçı-təşkilatda-uçota-durmalıdırlar.-

Banklar-tərəfindən-təsərrüfat-subyektlərinə-(kommersiya-hüquqi-şəxsləri,-
 xarici-kommersiya-hüquqi-şəxsin-nümayəndəlik-və-filialları,-habelə-sahibkarlıq-
 fəaliyyəti-ilə-məşğul-olan-fiziki-şəxslər-istisna-olmaqla)-bank-hesabları-açıldıqda-
 həmin-subyekt-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-
 keçirən-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-verilən-bank-və-ya-digər-kredit-
 təşkilatında-hesabın-açılmasına-dair-şəhadətnamə-dublikat-təqdim-etməlidir.-

Kommersiya-hüquqi-şəxslərin,-xarici-kommersiya-hüquqi-şəxsin-
 nümayəndəlik-və-filiallarının,-habelə-sahibkarlıq-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olan-fiziki-
 şəxslərin-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-üzrə-sığortaçı-təşkilatda-uçotu-müvafiq-
 icra-hakimiyyəti-orqanının-təqdim-etdiyi-uçot-məlumatları-əsasında-aparılır.-
 Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-üzrə-sığorta-iştirakçılarının-uçotu,-qaydaları-
[məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-müvafiq-icra-
 hakimiyyəti-orqanı](#)-tərəfindən-müəyyən-edilir.

Maddə-14.-Məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-

Məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-sığortalamaya-görə-sığortaçı-təşkilata-
 verilən-pul-vəsaitidir.

Məcburi-dövlət-sosial-sığortasında-sığorta-haqqı-əmək-ödənişinə-(gəlirə)-nisbətdə-faizlə-müəyyən-edilir-və-sığortaedənin-(olunanın)-vəsaitləri-hesabına-ödənilir.-¹

Məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı:-

seçkili-orqanlar-və-mülkiyyətindən-və-təşkilati-hüquqi-formasından-asılı-olmayaraq-Azərbaycan-Respublikasının-və-ya-xarici-dövlətin-qanunvericiliyinə-uyğun-olaraq-yaradılmış-hüquqi-şəxs-statusunda-olan-müəssisə,-idarə-və-təşkilatlar,-onların-filial-və-nümayəndəlikləri,-habelə-başqasını-sosial-sığorta-edən-şəxslər-üçün—hesablanmış-əməyin-ödənişi-fondunun-və-məcburi-dövlət-sosial-sığortasına-cəlb-olunan-digər-gəlirlərinin-22-faizi-miqdarında;-

mülkiyyətində-olan-kənd-təsərrüfatına-yararlı-torpaqları-istifadə-edən-şəxslərin-(hüquqi-şəxs-yaradanlardan,-ailə-kəndli-təsərrüfatı-üzvlərindən,-əmək-qabiliyyətli-ailə-üzvlərinin-hər-biri-üçün-(alınan-əmlak-və-torpaq-payı-hesabına-şəxsi-yardımcı-və-digər-təsərrüfatlar-daxil-olmaqla)-torpaq-sahəsinin-hər-hektarına-görə-ölkə-üzrə-müəyyən-olunmuş-minimum-aylıq-əmək-haqqının:-

torpaqların-1-ci-keyfiyyət-qrupu-üzrə—12-faizi;-

torpaqların-2-ci-keyfiyyət-qrupu-üzrə—8-faizi;-

torpaqların-3-cü-keyfiyyət-qrupu-üzrə—4-faizi;-

torpaqların-4-cü-keyfiyyət-qrupu-üzrə—2-faizi-miqdarında;-

ev-təsərrüfatında-muzdlu-işçilərin-(ev-qulluqçusu,-dayə,-şəxsi-katibə,-sürücü-və-s.)-əməyindən-istifadə-edən-şəxslər-üçün—hesablanmış-əmək-haqqının-20-faizi-miqdarında;-

Azərbaycan-Respublikası-Milli-Məclisinin-qərarı,-Azərbaycan-Respublikası-Prezidentinin-fərman-və-sərəncamları-ilə-vəzifəyə-təyin-olunan-şəxslər;-dövlət-qulluqçuları;-seçkili-ödənişli-vəzifələrdə-işləyənlər;-hərbi-qulluqçular-və-xüsusi-rütbəli-şəxslər-(müddətli-həqiqi-hərbi-xidmət-hərbi-qulluqçuları-istisna-olmaqla);-prokurorlar,-prokurorun-müavinləri-və-köməkçiləri,-prokurorluğun-müstəntiqləri;-əmək-müqaviləsi-(kontraktı)-ilə-işləyənlər,-üçün—hesablanmış-əmək-haqqının-3-faizi-miqdarında;-

vəkillər-kollegiyasının-üzvləri,-xüsusi-notariuslar,-sərbəst-auditorlar,-sərbəst-mühasiblər-üçün—gəlirlərinin-20-faizi-miqdarında;-

müəlliflik-qonorarı-ödəyən-hüquqi-və-fiziki-şəxslər-üçün-ödəmə-mənbəyindən-tutulmaqla—hesablanmış-qonorar-məbləğinin-15-faizi-miqdarında;-

mülki-hüquqi-xarakterli-müqavilələrlə-işləyənlər-üçün-(sahibkarlıq-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olan-şəxslər-istisna-olmaqla)-ödəmə-mənbəyindən-tutulmaqla—gəlirlərin-25-faizi-miqdarında;-

xarici-ölkələrdə-haqqı-ödənilən-əmək-fəaliyyəti-ilə-və-ya-fərdi-sahibkarlıq-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olan-və-həmin-ölkələrdə-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-ödəməyən-Azərbaycan-Respublikasının-vətəndaşları-üçün—ölkə-üzrə-müəyyən-edilmiş-minimum-aylıq-əmək-haqqının-80-faizi.-¹

Ticarət-və-tikinti-sahələrində-sahibkarlıq-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olan-fiziki-şəxslər-ölkə-üzrə-müəyyən-olunmuş-minimum-aylıq-əmək-haqqının-50-faizi-məbləğinin,-digər-sahələrdə-sahibkarlıq-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olan-fiziki-şəxslər-isə-20-faizi-məbləğinin:-¹

Bakı-şəhərində-100-faizi,-

Sumqayıt-və-Gəncə-şəhərlərində-90-faizi,-
respublika-tabeli-digər-şəhərlərdə-80-faizi,-
rayon-mərkəzlərində,-digər-şəhərlərdə-və-qəsəbələrdə-60-faizi,-
kənd-yerlərində-50-faizi-miqdarında-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-
ödəyirlər.-

Ailə-kəndli-təsərrüfatının-hər-bir-üzvü-üçün-ölkə-üzrə-müəyyən-edilmiş-
minimum-aylıq-əməkhaqqının-6-faizi-miqdarında-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-
haqqı-ödənilir.-

Hər-ay-üçün-hesablanmış-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-əmək-haqqı-və-
digər-gəlirlər-üzrə-ödənişlərlə-eyni-vaxtda,-lakin-sonrakı-ayın-15-dən-gec-
olmayaraq,-tam-məbləğdə-nağd-və-ya-nağdsız-hesablaşma-qaydasında-ödənilir.¹

Ödəmə-mənbəyindən-qonorar-ödəyən-hüquqi-və-fiziki-şəxslər-tərəfindən-
məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-qonorarın-hesablandığı-aydan-sonrakı-ayın-15-
dək-ödənilir.-

Məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqları-ödənilmədikdə-və-ya-ödənilməsi-
gecikdirildikdə,-yaranmış-borc-məbləğləri-aşağıdakı-qaydada-alınır:

sığortaedən-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqlarını-bu-qanunla-müəyyən-
edilmiş-müddətdə-ödəmədikdə,-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-
idarəetməni-həyata-keçirən-[müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı](#)-bu-qanuna-müvafiq-
olaraq-hesablanmış-və-ya-yenidən-hesablanmış-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-
haqları-üzrə-borcların-və-tətbiq-edilmiş-maliyyə-sanksiyalarının-5-gün-müddətində-
ödənilməsinə-dair-sığortaedənə-bildiriş-göndərir;-

hesablanmış-və-ya-yenidən-hesablanmış-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqları-
üzrə-borclar-və-ya-tətbiq-edilmiş-maliyyə-sanksiyaları-sığortaedən-tərəfindən-
bildirişdə-göstərilən-müddətdə-ödənilmədiyi-halda,-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-
sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-[müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı](#)-
sığortaedənin-cari,-valyuta-və-digər-hesablarından-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-
haqları-üzrə-borcların-və-tətbiq-edilmiş-maliyyə-sanksiyalarının-məcburi-dövlət-
sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-[müvafiq-icra-hakimiyyəti-
orqanının](#)-hesabına-alınması-üçün-banka-və-ya-digər-kredit-təşkilatına-icra-sənədi-
olan-sərəncam-verir;-

Sığortaedənin-cari-və-digər-hesablarında-vəsait-olduqda,-məcburi-dövlət-sosial-
sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-[müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının](#)-
sərəncamı-bank-və-ya-digər-kredit-təşkilatı-tərəfindən-həmin-sərəncamın-daxil-
olduğu-gün-icra-edilir;-

Sığortaedənin-valyuta-hesabına-sərəncam-yönəldildiyi-halda-bank-və-ya-digər-
kredit-təşkilatı-həmin-gün-Azərbaycan-Respublikası-Milli-Bankının-müəyyən-etdiyi-
rəsmi-məzənnə-ilə-sərəncamda-göstərilən-məbləğin-105-faizindək-hesabdakı-
valyuta-vəsaitini-dondurur-və-dərhal-bu-barədə-sığortaedənə-məlumat-göndərir.-
Valyuta-vəsaiti-sığortaedən-tərəfindən-manata-konvertasiya-edildikdən-sonra-
sərəncam-icra-edilir;-

Sığortaedənin-cari,-valyuta-və-digər-hesablarında-vəsait-olmadıqda-və-ya-
məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqları-üzrə-borcların-və-tətbiq-edilmiş-maliyyə-
sanksiyalarının-ödənilməsinə-kifayət-etmədikdə,-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-
sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-[müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının](#)-

sərəncamı-bankda-və-ya-digər-kredit-təşkilatında-saxlanılır-və-sığortaedənin-hesablarına-vəsait-daxil-olduqca-icra-edilir;-

məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqları-üzrə-borcların-və-tətbiq-edilmiş-maliyyə-sanksiyaları-sərəncamın-banka-və-ya-digər-kredit-təşkilatına-daxil-olmuş-gündən-90-gün-ərzində-ödənilmədikdə,-sərəncam-geri-qaytarılır-və-həmin-borca-görə-sərəncam-bir-daha-icraya-qəbul-edilmir,-həmin-borclar-və-maliyyə-sanksiyaları-sığorta-edəndən-məhkəmə-qaydasında-alınır;-

məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-[müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının](#)-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqları-üzrə-borcların-və-tətbiq-edilmiş-maliyyə-sanksiyalarının-alınması-haqqında-sərəncamı-bir-neçə-bank-və-kredit-təşkilatına-verildikdə-və-bu-zaman-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqları-üzrə-borclar-və-tətbiq-edilmiş-maliyyə-sanksiyaları-sığortaedənin-hər-hansı-cari,-valyuta-və-digər-hesabından-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-[müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının](#)-hesabına-alındıqda,-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-[müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı](#)-digər-banklara-və-ya-kredit-təşkilatlarına-həmin-borc-və-maliyyə-sanksiyalarının-alınması-üçün-vermiş-olmuş-sərəncamların-və-artıq-alınmış-vəsaitlərin-dərhal-geri-qaytarılmasını-təmin-edir;-

sığortaedən-hüquqi-şəxs-olmadıqda,-borc-məbləği-məhkəmənin-qanuni-qüvvəyə-minmiş-qərarı-əsasında-tutulur.-

Artıq-ödənilmiş-və-ya-düzgün-tutulmamış-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-sığortaedənin-müraciətinə-əsasən-geri-qaytarılır.-¹

Maddə-15.-Məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-hesablanan-gəlir-növləri

Məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-sosial-sığorta-haqqı-hesablanmayan-aşağıdakı-gəlir-növləri-istisna-olunmaqla-əmək-ödənişinin-və-gəlirlərin-bütün-növləri-üzrə-hesablanır:

iş-vaxtı-daimi-yolda-olan-və-ya-işi-gediş-gəliş-(səyyar)-xarakteri-daşıyan,-çöl-təşkilatlarında-işləyən-işçilərə-gündəlik-ezamiyyə-xərclərinin-əvəzində-verilən-əlavələr;-

qanunvericiliklə-müəyyən-edilmiş-ezamiyyə-xərclərinin-(gündəlik-yemək-xərcləri,-kommunal-xərclər-və-nəqliyyat-xərcləri)-məbləğləri;-

işçilərin-sayının-azaldılması,-ştatların-ixtisar-edilməsi-və-ya-işçinin-vəfatı-ilə-əlaqədar-əmək-müqaviləsinə-xitam-verilərkən-birdəfəlik-ödənilən-məbləğlər;-

əmək-şəraiti-zərərli,-ağır-olan-və-yeraltı-işlərdə-çalışan-işçilərə-verilən-pulsuz-müalicə-profilaktik-yeməklər,-süd-və-ona-bərabər-tutulan-digər-məhsulların-dəyəri-və-işçilərə-müəyyən-edilmiş-müddətlərdə-və-tələb-olunan-çeşidlərdə-verilən-xüsusi-geyim,-xüsusi-ayaqqabı-və-digər-fərdi-mühafizə-vasitələrinin-dəyəri;-

istehsalatdan-ayrılmaqla-təhsil-almağa-göndərilmiş-tələbələrə,-aspirantlara-(magistrələrə)-müəssisə-və-təşkilatların-hesabına-ödənilən-təqaüd-məbləğləri;-

təbii-fəlakət-və-digər-fövqəladə-hallarla-əlaqədar-[müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanlarının](#)-qərarları-əsasında,-həbelə-xarici-dövlətlər-və-digər-təşkilatlar-tərəfindən-göstərilən-birdəfəlik-yardımlar;-

aliment-ödənişləri,-donorluq-zamanı-verilən-qan-və-qan-komponentləri-üçün-haqq;-

məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqları-hesabına-verilən-sosial-sığorta-ödəmələrinin-məbləğləri;-

Azərbaycan-Respublikasının-qanunları-və [müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanlarının](#)-qərarları-əsasında-dövlət-büdcəsinin-vəsaiti-hesabına-verilən-dövlət-təqaüdləri-və-dövlət-müavinətləri;-

sığorta-hadisəsi-baş-verdikdə,-sığortalının-əmlakına-və-ya-əmlak-mənafeələrinə-dəymiş-zərərin-yerini-doldurmaq-üçün-pul-və-ya-natura-şəklində-ödənilmiş-vəsait-sığorta-ödənişi,-həmçinin-sığortaedən-tərəfindən-ödənilən-bütün-növ-icbari-və-könüllü-tibbi-sığorta-haqları,-5-ildən-az-olmayan-müddətə-bağlanan-müqavilə-ilə-həyatın-yığım-sığortası-üzrə-sığortaedənin-Azərbaycan-Respublikasının-sığortaçılarına-ödədikləri-sığorta-haqları,-həyatın-yığım-sığortası-üzrə-müqavilənin-qüvvəyə-mindiyi-andan-etibarən-5-illik-müddət-keçdikdən-sonra-sığortalıya-ödənilən-hər-hansı-məbləğlər;-

muzdlu-işə-və-sahibkarlıq-fəaliyyətinə-aid-olmayan-gəlirlər-(faiz-gəliri,-dividend,-əmlakın-icarəyə-verilməsindən-gəlir,-royalti,-sahibkarlıq-fəaliyyəti-məqsədləri-üçün-istifadə-olunmayan-aktivlərin-təqdim-edilməsindən-gəlir,-hədiyyə-və-mirasların-məbləği);-

yarışlarda-və-müsabiqələrdə-əşya-və-pul-şəklində-alınan-mükafatların-dəyəri;-dövlət-qulluqçusuna-pensiya-yaşına-çatmasına-görə-könüllü-işdən-çıxması-ilə-əlaqədar-verilən-birdəfəlik-haqq;-

sığortaedənin-vəsaiti-hesabına-əmək-qabiliyyətini-müvəqqəti-itirməyə-görə-verilən-müavinət;-

dövlət-orqanları-tərəfindən-köçürmə-yolu-ilə-başqa-yerlərə-işləməyə-göndərilən-işçilərə-köçürülmə-və-kirayə-xərclərinin-əvəzi-üçün-ödənilən-kompensasiya;-¹

rotasiya-qaydasında-xarici-ezamiyyətə-göndərilən-diplomatik-xidmət-əməkdaşlarının-və-diplomatik-xidmət-orqanlarının-inzibati-texniki-xidmətini-həyata-keçirən-şəxslərin-xarici-ölkədə-aldığı-əmək-haqqı;-

fəaliyyətləri-[müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı](#)-vasitəsilə-əlaqələndirilən-beynəlxalq,-yerli-humanitar-və-onların-təsis-etdikləri-inkışaf-təşkilatlarının-(sığortaedənlərin)-donor-ölkə,-təşkilat,-özəl-şirkətlər-tərəfindən-maliyyələşdirilən-humanitar-proqramlar-çərçivəsində-ayrılan-vəsait-hesabına-formalaşan-əmək-haqqı-fondu-(Azərbaycan-Respublikası-Prezidentinin-2004-cü-il-1-iyul-tarixli,-298-nömrəli-sərəncamı-ilə-təsdiq-olunmuş-«Qaçqınların-və-məcburi-köçkünlərin-yaşayış-şəraitinin-yaxşılaşdırılması-və-məşğulluğunun-artırılması-üzrə-Dövlət-Proqramı»nın-icrası-müddətində);-

əmək-xəsarəti-və-ya-sağlamlığın-başqa-cür-pozulması-nəticəsində-işçilərə-dəymiş-zərərin-əvəzində-verilən-ödəmələr;-

ictimai-təşkilatlar,-xeyriyyə-cəmiyyətləri-və-fondları-tərəfindən-verilən-maddi-yardımlar;-¹

«hərbi-qulluqçulara-və-xüsusi-rütbəli-şəxslərə-verilən-və-«[Əmək-pensiyaları-haqqında](#)»-Azərbaycan-Respublikasının-Qanunu-ilə-müəyyən-edilən-təminat-xərcliyinə-(pul-təminatına)-daxil-edilməyən-ödənişlər;-

əməliyyat-axtarış-fəaliyyəti-subyektləri-ilə-əməkdaşlıq-edən-şəxslərə,-kəşfiyyat-və-əks-kəşfiyyat-fəaliyyəti-subyektlərinə-kömək-edən-şəxslərə-ödən-ilən-bütün-növ-əməkhaqqı,-mükafat-və-digər-maddi-təminatlar.-

Maddə-16.-Məcburi-dövlət-sosial-sığorta-ödəmələrinin-təyin-edilməsinin-şərtləri-və-qaydası

Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-üzrə-ödəmələrin-təyin-edilməsinin-şərtləri-və-qaydası-Azərbaycan-Respublikasının-müvafiq-qanunvericiliyi-ilə-müəyyən-edilir.-

Maddə-17.-Sosial-sığorta-ödəmələrinin-verilməsi Qanunun-6-cı-maddəsində-nəzərdə-tutulan-sosial-sığorta-ödəmələri-sığortaolunarlara-bilavasitə-sığortaçı-tərəfindən-verilir.

Maddə-18.-Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetmə

Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-həyata-keçirir.-[Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı](#):

məcburi-dövlət-sosial-sığorta-vəsaitlərini-idarə-edir;-

bu-Qanunun-tətbiqi-ilə-əlaqədar-izahatlar-verir-və-səlahiyyəti-daxilində-normativ-aktlar-qəbul-edir;-

məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqının-toplanması-qaydalarını-müəyyən-edir;-

qanunvericiliklə-müəyyən-olunmuş-qaydada-kameral-və-səyyar-yoxlamalar-aparır;-ığortaedənlərin-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-üzrə-hesabatlarını-qəbul-edir;-

məcburi-dövlət-sosial-sığortası-qaydalarını-pozan-sığortaedənlərə-maliyyə-sanksiyaları-tətbiq-edir;-

məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-ödənilmədikdə-və-ya-ödənilməsi-gecikdirildikdə-sığortaedəni-xəbərdar-edir,-xəbərdarlıq-müddətində-bu-hərəkətlər-aradan-qaldırılmadıqda-hesablaşma-və-digər-hesabları-üzrə-köçürmə-əməliyyatlarının-(büdcəyə-və-digər-icbari-ödənişlər-istisna-olmaqla)-aparılmasını-qanunvericiliklə-müəyyən-olunmuş-qaydada-dayandırır;-

ödəmə-qabiliyyəti-olmayan-sığortaedənlərin-fəaliyyətinin-dayandırılması-və-əmlakının-satılması-yolu-ilə-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-üzrə-debitor-borclarının-ödənilməsi-üçün-iddia-qaldırır;-

Azərbaycan-Respublikasının-Əmək-Məcəlləsində-nəzərdə-tutulmuş-qaydada-əmək-müqaviləsi-(kontraktı)-bağlanılmadan-sığortaedən-tərəfindən-hər-hansı-işin-(xidmətin)-yerinə-yetirilməsinə-cəlb-edilən-işçiləri-qanunvericiliklə-müəyyən-edilmiş-qaydada-məcburi-dövlət-sosial-sığortasına-cəlb-edir;-

Əsasnaməsində-müəyyən-edilmiş-digər-fəaliyyətlə-məşğul-olur.-

Maddə-19.-Məcburi-dövlət-sosial-sığortasının-vəsaitləri

Məcburi-dövlət-sosial-sığortasının-vəsaitləri-vahid-fond-da-cəmləşdirilir,-bu-Qanuna-və-başqa-müvafiq-normativ-hüquqi-aktlara-uyğun-olaraq-sosial-sığorta-ödəmələrinin-və-digər-xərclərin-maliyyələşdirilməsinə-sərf-edilir.-Sığorta-vəsaitlərinin-başqa-məqsədlərə-yönəldilməsinə-yol-verilmir.

Maddə-20.-Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-vəsaitlərinin-mənbələri

Məcburi-dövlət-sosial-sığortasının-vəsaitləri-aşağıdakı-mənbələr-hesabına-yaradılır:

məcburi-və-könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-üzrə-daxil-olan-sığorta-haqqı;-

dövlət-büdcəsindən-ayırmlar;-

maliyyə-sanksiyalarının-və-cərimələrin-tətbiqi-nəticəsində-daxil-olan-məbləğlər;-

sanatoriya-kurort-yollayışlarının-satışından-əldə-edilmiş-vəsaitlər;-

bank-kreditləri;-

qanunvericiliyə-uyğun-əldə-edilmiş-digər-gəlirlər.-

[Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı](#)-maliyyə-sanksiyalarının-tətbiqi-nəticəsində-əldə-edilmiş-vəsaitlərin-30-faizini-işçilərin-maddi-həvəsləndirilməsinə-və-maddi-texniki-bazasının-inkışaf-etdirilməsinə-yönəltmək-hüququna-malikdir.

Maddə-21.-Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-qaydalarını-pozmağa-görə-maliyyə-sanksiyaları

[Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-müvafiq-icra-hakimiyyətinin-orqanları](#)-aşağıdakı-maliyyə-sanksiyalarını-tətbiq-etmək-hüququna-malikdirlər:-

sığortaedənlərin-(kommersiya-hüquqi-şəxsləri,-xarici-kommersiya-hüquqi-şəxsin-nümayəndəlik-və-filialları,-habelə-sahibkarlıq-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olan-fiziki-şəxslər-istisna-olmaqla)-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-üzrə-uçota-durma-qaydalarını-pozmalarına-görə,-o-cümlədən-uçota-durmadıqda-həmin-dövr-ərzində-hesablanmalı-olan-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-bərpa-edilməklə,——-sosial-sığorta-haqqının-5-faizi-məbləğində,-hesablanmalı-olan-sosial-sığorta-haqqının-məbləğini-müəyyənləşdirmək-mümkün-olmadıqda,-iyirmi-iki-manat-miqdarında;^{57]}

sığortaedənlərin-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-ilə-əlaqədar-hesabat-və-maliyyə-sənədlərinin-vaxtında-təqdim-edilməməsinə-görə——-hesabat-dövrü-üçün-hesablanmış-sosial-sığorta-haqqının-10-faizi-məbləğində,-hesabat-dövrü-üçün-hesablanmalı-olan-sosial-sığorta-haqqının-məbləğini-müəyyənləşdirmək-mümkün-olmadıqda,-qırx-dörd-manat-miqdarında-eərimə;-

sığortaedənlərin-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-hesablanan-əmək-ödənişi-və-gəlir-növlərinin-gizlədilməsinə-(sosial-sığorta-haqqının-azaldılmasına)-görə——-azaldılmış-sosial-sığorta-haqqı-bərpa-edilməklə-onun-50-faizi,-belə-hərəkətlərə-təkrar-yol-verildikdə-isə-100-faizi-məbləğində-eərimə;-

sığortaedənlərin-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqlarının-başqa-məqsədlər-üçün-istifadə-edilməsinə-görə——-sərf-olunmuş-vəsaitlərin-50-faizi-məbləğində-eərimə;-

mülkiyyətindən-və-təşkilati-hüquqi-formasından-asılı-olmayaraq-Azərbaycan-Respublikasının-və-ya-xarici-dövlətin-qanunvericiliyinə-uyğun-olaraq-yaradılmış-hüquqi-şəxs-statusunda-olan-müəssisə,-idarə-və-təşkilatların,-onların-filial-və-nümayəndəliklərinin-əməyin-ödənilməsinin-ölkə-üzrə-müəyyən-edilmiş-minimum-məbləğindən-az-əmək-haqqı-ödənilməsinə-görə——-faktiki-ödənilən-əmək-haqqı-ilə-minimum-əmək-haqqı-arasındakı-fərqin-50-faizi-məbləğində-eərimə;-

mülkiyyətindən-və-təşkilati-hüquqi-formasından-asılı-olmayaraq-Azərbaycan-Respublikasının-və-ya-xarici-dövlətin-qanunvericiliyinə-uyğun-olaraq-yaradılmış-hüquqi-şəxs-statusunda-olan-müəssisə,-idarə-və-təşkilatların,-onların-filial-və-nümayəndəliklərinin-işçilərinin-sayının-gizlədilməsinə-görə-(əmək-müqaviləsi-olmadan-işləyənlər-olduqda-və-ya-müqaviləsi-olduğu-halda-hesabatdan-

gizlədildikdə)-hər-işçiyə-görə---sığorta-edənin-fəaliyyət-dövrünün-hər-ay-üçün-əlli-beş-manat-miqdarında-eərimə;-

məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-üzrə-borcların-və-tətbiq-edilmiş-maliyyə-sanksiyalarının-sığortaedənin-hesabından-Mülki-Məcəllədə-nəzərdə-tutulmuş-ödənişlərin-növbəliliyinə-uyğun-tutulmasına-dair-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-[müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanının](#)-sərəncamlarını-icra-etmədiyinə-görə,-eləcə-də-hesablaşma-və-digər-hesablar-üzrə-köçürmə-əməliyyatlarının-aparılması-qanunvericiliyə-uyğun-olaraq-dayandırıldığı-müddətdə-köçürmə-əməliyyatı-apardığına-görə---kredit-təşkilatlarına-ödənilməli-olan-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqı-məbləğinin-10-faizi-miqdarında-bank-və-ya-digər-kredit-təşkilatlarına-eərimə;-

bu-Qanunun-14-cü-maddəsi-ilə-müəyyən-edilmiş-qaydada-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqları-üzrə-borcların-ödənilməsinə-dair-bildirişdə-göstərilən-müddət-bitdiyi-tarixdən-sığortaedən-tərəfindən-onun-kassasından,-Azərbaycan-Respublikasının-Mülki-Məcəlləsində-nəzərdə-tutulmuş-hesabdan-pul-vəsaitinin-silinməsi-növbəliyi-pozulmaqla,-nağd-qaydada-məxaric-əməliyyatları-aparıldıqda---aparılmış-məxaric-əməliyyatlarının-10-faizi-miqdarında-məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-tərəfindən-verilən-bank-və-ya-digər-kredit-təşkilatında-hesabın-açılmasına-dair-şəhadətnamə-dublikat-olmadan-sığortaedənlərə-(kommersiya-hüquqi-şəxsləri,-xarici-kommersiya-hüquqi-şəxsin-nümayəndəlik-və-filialları,-habelə-sahibkarlıq-fəaliyyəti-ilə-məşğul-olan-fiziki-şəxslər-istisna-olmaqla)-hesablaşma-hesabı-və-ya-digər-hesablar-açdığına-görə---hər-açılmış-hesab-üçün-bank-və-ya-digər-kredit-təşkilatlarına-dörd-yüz-qırx-manat-məbləğində;-

sığortaedənlərin-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqının-ödənilməsi-gecikdirildikdə---gecikdirmənin-hər-gününə-görə,-lakin-bir-ildən-çox-olmamaq-şerti-ilə-sığorta-haqqının-0,1-faizi-məbləğində-penya.-

Yoxlama-nəticəsində-aşkar-edilmiş-vaxtında-ödənilməmiş-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-haqqına-penya-həmin-məbləğ-in-sığortaedənə-hesablandığı-gündən-tətbiq-edilir.-Maliyyə-sanksiyaları-üzrə-borclar-bu-Qanunun-14-cü-maddəsinə-uyğun-olaraq-tutulur.-

Sığortaedən-tərəfindən-məcburi-dövlət-sosial-sığorta-qaydalarının-bir-neçə-pozuntusuna-yol-verildikdə,-maliyyə-sanksiyaları-hər-pozuntuya-münasibətdə-ayrıca-tətbiq-edilir.-

IV-fəsil.

KÖNÜLLÜ-(ƏLAVƏ)-SOSIAL-SIĞORTA

Maddə-22.-Könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-hüququ

Azərbaycan-Respublikasının-vətəndaşları,-vətəndaşlığı-olmayan-şəxslər,-əcnəbilər,-bütün-idarə,-müəssisə-və-təşkilatlar-könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-hüququna-malikdirlər.

Maddə-23.-Sığortaçılar

Könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-[məcburi-dövlət-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı](#),-habelə-xüsusi-olaraq-bu-məqsəd-üçün-yaradılmış-özəl-sığorta-təşkilatları-tərəfindən-həyata-keçirilir.

Özəl-sosial-sığorta-təşkilatları-hüquqi-şəxslər-üçün-qanunvericilikdə-müəyyən edilmiş-qaydada-dövlət-qeydiyyatından-keçməli-və-fəaliyyətləri-üçün-lisenziya-almalıdırlar.

Lisenziya-verən-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı-özəl-sosial-sığorta-təşkilatlarının-müntəzəm-ödəmə-qabiliyyətinə-malik-olmalarına-nəzarət-edir.

Maddə-24.-Könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-üzrə-ödəmələrin-növləri

[Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı](#)-könüllü-(əlavə)-sosial-sığortanı-bu-Qanunun-6-cı-maddəsində-nəzərdə-tutulmuş-bütün-ödəmələr-üzrə,-özəl-sosial-sığorta-təşkilatları-isə-dövlət-pensiyalarından-başqa-bütün-digər-ödəmələr-üzrə-həyata-keçirə-bilər.

Maddə-25.-Özəl-sosial-sığorta-təşkilatlarının-sığorta-fondu

Özəl-sosial-sığorta-təşkilatlarının-sığorta-fondu-təsisçilərin-verdiyi-vəsaitlər,-sosial-sığorta-müqavilələri-üzrə-daxil-olan-sığorta-haqları,-kommersiya-fəaliyyətindən-əldə-edilmiş-gəlirlər,-qanunvericiliyə-uyğun-olaraq-daxil-olmuş-digər-vəsaitlər-hesabına-yaradılır.

Sosial-sığorta-təşkilatı-sığorta-fondu-vəsaitləri-üzərində-müstəqil-sərəncam-vermək-hüququna-malikdir.

Maddə-26.-Könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-müqaviləsi

Könüllü-(əlavə)-sosial-sığorta-sığortaçı-ilə-sığortaedən-(olunan)-arasında-bağlanan-sosial-sığorta-müqaviləsi-əsasında-həyata-keçirilir.-Sosial-sığorta-müqaviləsində-tərəflərin-hüquq-və-vəzifələri,-sosial-sığorta-haqqının-və-sosial-sığorta-ödəmələrinin-məbləği,-sığorta-hadisəsi,-tərəflərin-məsuliyyəti,-habelə-tərəflərin-razılığı-ilə-digər-şərtlər-göstərilir.

Maddə-27.-Sosial-sığorta-şəhadətnaməsi-(polisi)

Sığortaçı-sığortaedənə-(olunana)-sosial-sığorta-şəhadətnaməsi-(polisi)-verir.-Sosial-sığorta-şəhadətnaməsinin-(polis)-formasını-[müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı](#)-tərəfindən-təsdiq-edilir.

V-fəsil.

YEKUN-MÜDDƏALAR

Maddə-28.-Sığortaçıların-bank-müəsisələri-ilə-münasibətləri

[Məcburi-dövlət-sosial-sığortası-sahəsində-idarəetməni-həyata-keçirən-müvafiq-icra-hakimiyyəti-orqanı](#)-sosial-sığorta-haqlarının-daxil-olması-və-sosial-sığorta-ödəmələrinin-verilməsi-ilə-əlaqədar-aparılan-əməliyyatlara-görə-bank-müəsisələrinə-xidmət-haqqı-ödənilməsi-onların-arasında-bağlanan-müqavilə-ilə-tənzimlənir.

Bütün-bank-müəsisələri-sığortaçı-təşkilatların-tələbi-ilə-onların-fəaliyyəti-üçün-zəruri-olan-məlumatları-10-gündən-gec-olmayaraq-təqdim-etməyə-borcludurlar.

Maddə-29.-Mübahisələrə-baxılması

Sosial-sığorta-ilə-əlaqədar-sığortaedənlə-sığortaolunan-arasında-yaranan-mübahisələrə-[Azərbaycan-Respublikasının-Əmək-Məcəlləsinə](#)-əsasən,-sığortaçı-ilə-sığortaedən-arasında-yaranan-mübahisələrə-isə-bilavasitə-məhkəmələrdə-baxılır.-

Maddə-30.-Bu-Qanunun-pozulmasına-görə-məsuliyyət

Bu-Qanunun-normalarının-pozulmasına-görə-təqsirkar-olan-şəxslər-Azərbaycan-Respublikasının-qanunvericiliyində-nəzərdə-tutulmuş-qaydada-məsuliyyət-daşıyırlar.

Maddə-31.-Beynəlxalq-müqavilələr

Azərbaycan-Respublikasının-iştirak-etdiyi-beynəlxalq-müqavilələrdə-bu-Qanundan-fərqli-qaydalar-müəyyən-edildikdə-beynəlxalq-müqavilələrin-qaydaları-tətbiq-edilir.

Bakı-şəhəri,-18-fevral-1997-ci-il

MÖVZU. VALYUTA TƏNZİMLƏNMƏSİNİN HÜQUQİ ƏSASLARI

1. Valyuta tənzimlənməsinin ümumi xarakteristikası.
2. Valyuta ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsinin qaydaları.
3. Ölkəyə valyutanın gətirilməsinin, çıxarılmasının və mübadiləsinin hüquqi tənzimlənməsi.
4. Valyuta tənzimlənməsinin əsas orqanı kimi Mərkəzi Bankın hüquqi vəziyyəti.
5. Valyuta nəzarətini həyata keçirən orqanlar.
6. Xarici valyutanın dövriyyəsinin məhdudlaşdırılması.

VALYUTA SİYASƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN FORMA VƏ METODLARI

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə valyuta siyasəti, əsasən, pulun alıcılıq qabiliyyətini saxlamağa və valyuta məzənnəsinin sabitləşdirilməsinə yönəldilir.

Ölkənin valyuta vəziyyəti öz əksini xesablaşma və tədiyyə balanslarında tapır. Valyuta balanslarının aktivliyi və yaxud passivliyi ölkənin xarici iqtisadi, xüsusilə valyuta vəziyyətinin mühüm göstəricisidir.

Beynəlxalq valyuta məzənnəsinin üç sistemi var:

Qızıl-standart valyuta sistemi;

Bretton-Vuds valyuta sistemi;

İdarə edilən «üzən» valyuta məzənnəsi.

Xarici iqtisadi əlaqələrin bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq yenidən qurulması bank işində də daxili və xarici əlaqələr üzrə əməliyyatlar aparılmasında əsaslı dəyişiklik tələb edir. Belə ki, dünya ölkələri arasında

beynəlxalq sazişlərin həyata keçirilməsi bankların iştirakı ilə valyuta əməliyyatlarının aparılması foriasında reallaşır. Bir sıra kommersiya banklarının beynəlxalq valyuta məliyyatlarını aparmaq üçün lisenziya almalıdırlar. Beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi ,təsərrüfat həyatının beynəlmililəşdirilməsi bir ölkənin milli valyutasının dtgər ölkənin valyutasına dəyişmək zərurətini meydana çıxardır. Bu zərurətin reallaşması isə xüsusi valyuta bazarı vasitəsilə həyata keçir və orada tələb-təklifdən asılı olaraq valyuta məzənnəsi kor-təbii formalaşır.

Dünya ölkələrinin valyutaları ilə əməliyyat aparmaq məsələləri iqtisadi münasibətlərin xüsusi sferasını ,yəni beynəlxalq valyuta bazarını əmələ gətirir.

Valyuta bazarının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əməliyyatlarxarici ticarət ,beynəlxalq turizm,investisiyanın maliyyələşdirilməsi müxtəlif ölkələrin bankları vasitəsilə beynəlxalq valyuta haqq-hesabında aparılır və pul vahidləri bir-birinə əks istiqamətdə xüsusi müxbir hesablarada saxlanılır.

Dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin əsas tərkib hissələrindən biri valyuta siyasətidir. Valyuta siyasəti dövlət və beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatları tərəfindən valyuta münasibətləri sahəsində həyata keçirilən iqtisadi, hüquqi və təşkilati forma və metodlarının məcmusudur.

Valyuta siyasəti dövlətin valyuta vəsaitlərinin məqsədyönlü istifadəsi üzrə fəaliyyətidir. Valyuta siyasətinin istifadəsi və formalaşmasının əsas istiqamətlərinin işlənilib hazırlanmasını və bu vəsaitlərin səmərəli istifadəsi istiqamətlərinə yönəldilən tədbirlərin müəyyənləşdirilməsini özündə əks etdirir.

Ölkədə valyuta siyasətinin konkret istiqamətlərini valyuta əməliyyatlarının tənzimlənməsi sahəsində və valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsində istifadə olunan hüquqi-normativ aktlar təyin edir.

Valyuta siyasətinin fəaliyyət sferası valyuta bazarı, qiymətli metallar və daş-qaşlar bazarıdır.

Valyuta siyasəti həyata keçirilmə müddətinə görə cari və uzunmüddətli olur. Həmçinin özündə diskont siyasəti, deviz siyasəti, valyuta subsidiyalaşdırmanı, valyuta ehtiyatlarının diversifikasiyasını əks etdirir.

Cari valyuta siyasəti diskont siyasətə və deviz siyasətə bölünür. Cari valyuta siyasətinin əsas vəzifəsi valyuta sisteminin normal funksiya göstərməsini, tədiyyə balansının tarazlığını təmin etməkdir.

Diskont valyuta siyasəti investisiyaların hərəkətini tənzimləmək, ödəniş (tədiyyə) öhdəliklərinin balanslaşdırılması, valyuta məzənnəsinin istiqamətlənmiş korrektə edilməsi üçün uçot % dərəcəsinin istifadəsi üzrə iqtisadi və təşkilati tədbirlər sistemini özündə əks etdirir. Bu siyasət pul tələbinin vəziyyətinə, qiymətlərin səviyyə və dinamikasına, pül kütləsinin həcminə, qısa müddətli investisiyaların miqrasiyasına təsirdə özünü göstərir.

Deviz valyuta siyasəti – valyuta məhdudiyətləri və valyuta intervensiyası vasitəsilə valyuta satışı və alışıının köməyi ilə valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi sistemidir. Valyuta intervensiyası dedikdə Mərkəzi Bankın xarici valyutanın alqı-satqısı üzrə məqsədli əməliyyatları başa düşülür ki, burada da əsas məqsəd milli valyutanın məzənnəsinin dinamikasını müəyyən edilmiş həddə artırmaq və yaxud azaltmaqdır. Valyuta məhdudiyəti isə milli və xarici valyuta, qızıl və s. ilə əməliyyatları reqlamentləşdirən iqtisadi, hüquqi, təşkilati tədbirlər sistemini təşkil edir.

Qısamüddətli valyuta siyasətindən fərqli olaraq uzunmüddətli valyuta siyasəti valyuta mexanizminin dəyişdirilməsi üzrə struktur xarakterli uzunmüddətli tədbirləri əhatə edir. Uzunmüddətli valyuta siyasətinin əsas metodları kimi dövlətlər arası danışıqları və ən əvvəl Beynəlxalq Valyuta Fİndu çərçivəsində razılaşmaları regional səviyyədə isə Valyuta əməkdaşlığının Avropa fondunu və s. göstərmək olar.

Uzunmüddətli valyuta siyasətinin tədbirlərinə isə valyuta hesablaşmalarının qaydalarını, valyuta məzənnələri və paritetlərinin rejimini, qızıl və ehtiyat valyutanın, beynəlxalq ödəmə (tədiyyə) vasitələrinin istifadəsini aid etmək olar.

VALYUTA MƏZƏNNƏLƏRİNİN TƏYİNİ FORMALARI

Beynəlxalq ticarət və maliyyə-kredit əməliyyatlarında beynəlxalq haqq-hesablar aləti dünya puundan-qızıldan ibarətdir. Bir ölkənin valyutasını digər ölkənin valyutasını valyuta məzənnəsi ilə dəyişdirirlər. Valyuta məzənnəsi bir ölkənin pul vahidinin digər ölkənin pul vahidində ifadə olunmuş qiymətinə deyilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində valyuta bazarının məqsədi xarici valyutanan dəyişdirilməsi, alqı-satqı, eləcə də xarici valyuta əsasında tədiyyə sənədləri ilə eyni əməliyyatların aparılmasından ibarətdir.

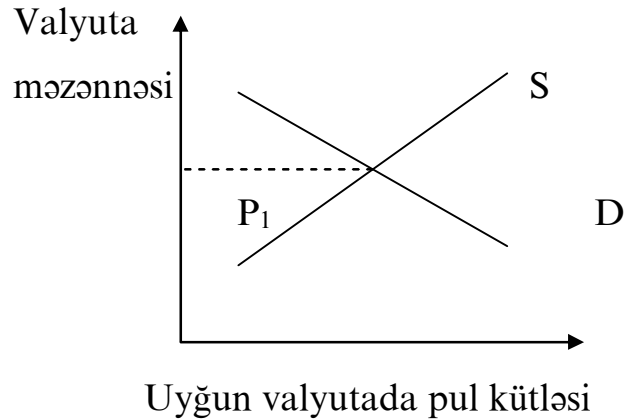
Dünya ölkələrində valyuta məzənnəsi tez-tez dəyişə bilər. Valyuta məzənnəsinin təyin edilməsində aşağıdakı amillər mühüm rol oynayır:

- İstehlakçının zövqündə baş verən dəyişikliklər;
- Gəlirlərdəki nisbi dəyişikliklər;
- Qiymətdəki nisbi dəyişikliklər;
- Nisbi real faiz stavkası;
- Möhtəkirlik və s.

Dünya ölkələrində valyuta məzənnəsi müəyyən edilərkən xarici valyutalar vaxtaşırı qiymətləndirilir. Xarici valyutaların məzənnəsinin təyini ayda bir dəfə aparılır.

Bəzən valyutanan yüksək məzənnəyəməlik olması onun dönərliyi kimi qəbul edilir. Lakin bu belə deyil. Bu bir çox amillərlə bağlı ola bilər, məsələn, neftin qiyməti onu ixrac edən ölkənin valyuta məzənnəsinə təsir etmiş ola bilər və s.

Valyuta məzənnəsi digər əmtəə və xidmətlər kimi bazarda tələb və təklif əsasında formalaşır. Valyuta məzənnəsi üçün əsas kimi ona digər təklif edilən valyutanın kəmiyyəti təsir edir. Bu zaman bir valyutaya olan tələbin digər valyutanın təklifini üstələyirsə onda valyuta məzənnəsi artır. Bunu aşağıdakı diaqramdan görmək olar.

Valyuta məzənnəsini təyin etməyin müxtəlif vasitələri var. Sabit valyuta məzənnəsi valyuta məzənnələrini müəyyən səviyyədə saxlanılması deməkdir və bu zaman bazar iştirakçıları bu səviyyəni nəzərə alır, ona riayət edirlər. Sərbəst dəyişə bilən valyuta məzənnəsi dövlət müdaxiləsi olmadan bazarda qiymətlərin dəyişməsi nəticəsində əldə edilir. Fiksə edilmiş, yəni qeyd edilmiş valyuta məzənnələri sistemi zamanı rəsmi orqanlar valyutanın satış və alışıni həyata keçirərək onu rəsmi təyin edilmiş həddən yuxarı və aşağı düşüb-qalxmasına imkan vermirlər. Bu zaman əgər valyutanın qiyməti aşağı həddə çatırsa rəsmi orqanlar valyutani alaraq əvəzinə digər valyutaları və yaxud qızılı təklif edirlər və əksinə əgər valyutanın qiyməti yuxarı həddə çatırsa onu rəsmi orqanlar satır və yuxarı həddə çatırsa onu rəsmi orqanlar satır və digərlərini alırlar. Bu əsasən dövlətin valyuta məzənnəsini tənzimləmək deməkdir. Valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsinə devalvasiya, yuxarı qalxmasına isə revalvasiya deyilir. Devalvasiya prosesində dövlət daxili tələbi tənzimləməyə çalışır ki, devalvasiya prosesi nəticəsində ölkədən ixrac edilən məhsulların qiyməti aşağı düşdüyündən sayı və kəmiyyəti çoxalır, lakin idxal edilən məhsulların qiyməti artaraq say və kəmiyyəti azalır. Həm devalvasiya, həm də revalvasiya ölkənin tədiyyə balansını yaxşılaşdırmağa yönələn proseslərdir. Lakin devalvasiyanı yalnız idxal edilən məhsulların qiymətinin artması nəticəsində yaranan inflyasiyanı aradan götürmək, saxlamaq mümkün olduqda həyata keçirilə bilər. Əks halda əgər

inflasiya tənzimlənməzsə qiymətlər artdıqca bu devalvasiya ilə nəticələnər və bu proses neqativ nəticələrə gətirib çıxarar, ölkə daimi devalvasiya siklinə düşə bilər.

Valyuta məzənnələrinə aşağıdakı amillər təsir edir:

- 1.İstehlakçıların zövqünün dəyişməsi;
- 2.Gəlirlərin nisbi dəyişməsi;
- 3.Qiymətlərin nisbi dəyişməsi;
- 4.Faiz dərəcələrinin fərqi;
- 5.Siyasət;
- 6.Möhtəkirlilik (alverçilik)

İstehlakçıların zövqünün dəyişməsinin nəticəsi kimi xarici məhsullara üstünlük verdikləri zaman daxili valyutanın təklifi artaraq xarici valyutanın tələbinin artmasına və nəticədə daxili valyuta məzənnəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Gəlirlərin nisbi dəyişməsi – bir ölkənin gəlirlərinin artması digər ölkənin gəlirlərinə nisbətən sürətli olursa, onda gəlirləri artan istehlakçıların həm daxili, həm də xarici məhsullara tələbinin artmasına səbəb olacaq. Əgər ölkənin iqtisadiyyatı sürətlə artarsa, xarici ölkədə isə staqnasiya baş verərsə, onda bu ölkənin valyuta məzənnəsi aşağı düşər.

Əgər ölkə daxilində qiymətlər xaricə nisbətən sürətlə dəyişərsə, onda bu xarici məhsullara üstünlük verməklə və nəticədə milli (daxili) valyuta məzənnəsinin aşağı düşməklə nəticələnər.

Əgər dövlət daxilində faiz dərəcələri qalxarsa, onda xarici vətəndaşlar öz əmanətlərini (depozitlərini) bu ölkənin bankına keçirməyə cəhd edəcək və bu da valyuta məzənnəsinin artmasına səbəb olacaq.

Əgər dövlətin siyasəti dəyişərsə və bu siyasət bilavasitə iqtisadiyyata təsir edərsə, onda bu milli valyuta məzənnəsinin ölçüsünə də təsir edəcək.

Ölkə daxilində baş verən proseslər əvvəlcədən onun iqtisadiyyatını proqnozlaşdırmağa imkan verir ki, bu da bazarda möhtəkirlərin (alverçilərin) fəaliyyət istiqaməti ilə nəticələnir. Yəni onlar bu proseslər baş verən kimi valyuta alqı-satqısı yolu ilə valyuta məzənnəsinə təsir göstərmiş olurlar.

Xarici iqtisadi fəaliyyətdə valyutanın konvertə edilməsi böyük əhəmiyyətə malikdir ki, bu da milli valyutanın bazar kursu ilə sərbəst alqı-satqısıdır. Valyutanın konvertə edilməsinin maliyyə (yəni digər ölkələrin valyutasına çevrilmə); əmtəə (əmtəə ödəmələrinin verilməsi); xarici (xaricilərə milli valyutadan həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində istifadə etmək imkanı vermək); nisbi, yəni müəyyən hissəli (valyutanın dəyişdirilməsi, mübadilə ya məhdud həcmdə, ya da məhdud ölkələrdə baş verdikdə); tam (tədiyyə balansının bütün maddələri üzrə valyuta mübadiləsi baş verdikdə) formaları var.

Valyutanın məzənnəsi birjada təyin edilir və bazar kursunun formalaşmasının iqtisadi bazası kimi çıxış edir.

Beləliklə, dövlətin valyuta siyasəti, onun milli valyutasının məzənnəsinin iqtisadiyyata həm birbaşa, həm də dolay yollarla təsiri bu gün Respublika hakimiyyət və maliyyə orqanları qarşısında milli valyutanın məzənnəsinin dövlət tənzimlənməsini zəruri bir şərt kimi qarşıya qoyur və ölkənin gələcək sosial-iqtisadi inkişafını onunla əlaqələndirir.

Azərbaycanda 1995-ci ildən tətbiq olunan sərt pul-kredit siyasəti nominal məzənnəsinin bahalaşmasına səbəb olmuşdur. 1995-ci ilin yanvarından 1998-ci ilin mayınadək manatın dollarla müqayisədə nominal məzənnəsi 9,1% bahalaşmışdır. Manatın real məzənnəsinin bahalaşması Azərbaycanın qiymət baxımından xarici ticarətdə beynəlxalq rəqabət mövqelərini zəiflədirdi. Bu şəraitdə AMB manatın məzənnəsinin tənzimlənməsilə əlaqədar daha çevik siyasət tətbiq etməyə başlamışdır. Bunun nəticəsində manatın nominal məzənnəsində ucuzlaşma meyilləri müşahidə olunur. 1999-cu ilin iyulunda manat devalvasiya etdikdən sonra ilin sonunadək manatın nominal məzənnəsi daha 2,5% ucuzlaşmışdır. 200-ci ildə bu meyillər davam etmiş və manatın nominal məzənnəsi 4,3%, 2001-ci ilin birinci rübündə 0,7% ucuzlaşmışdır.

Manatın rəsmi valyuta məzənnəsi AMB tərəfindən daxili valyuta bazarında əvvəlki gün aparılmış əməliyyatların kəmiyyət göstəricilərinin orta çəkisinə əsasən müəyyən olunur. Manatın nominal məzənnəsinin nisbi sabit

səviyyədə saxlanmasını təmin etmək üçün AMB valyuta ehtiyatlarından istifadə edir.

Effektiv valyuta məzənnələri iqtisadiyyatın qiymət baxımından rəqabət qabiliyyətini və pul-kredit siyasətini dəyərləndirmək üçün vacib elementlərdən biridir. Başqa göstəricilərlə birgə o, valyutanın faktiki dəyərinin onun həqiqi dəyərindən az və ya çox olması barədə məlumat verir. Real effektiv valyuta məzənnəsi xarici ticarət strukturunda təmsil olunmuş və çəkili nəzərə alınmaqla hesablanmış ikitərəfli real valyuta məzənnələrinin məcmusudur.

Ənənəvi ticarət tərəf-müqabil ölkələrin valyutaları ilə müqayisədə manatın nominal effektiv və real effektiv valyuta məzənnələrini göstərir. Effektiv valyuta məzənnələri xarici ticarət strukturunun təsirini nəzərə almaq üçün rüblük, ixrac və orta çəkilər əsasında ayrılıqda hesablanmışdır. Qeyd olunmuşdur ki, nominal və real effektiv valyuta məzənnələrinin hesablanması istifadə olunan xarici ticarət çəkili və ticarət-müqabil ölkələrin seçilməsinə çox həssasdır. Xarici ticarət strukturuna rüblər üzrə baxıldıqda bu struktur olduqca dəyişkəndir. Bu dəyişkənlik nominal və real effektiv valyuta məzənnələrinin dalğalanmasını müəyyən edən əsas amildir.

Nominal effektiv valyuta məzənnələri 1995-ci ildən əhəmiyyətli dərəcədə başlanmışdır. Real effektiv valyuta məzənnələrinin təhlil edilməsi manatın faktiki dəyərinin dəyişməsinə aydınlıq gətirir. Çünki Azərbaycanda ölkədaxili inflyasiya səviyyəsi ticarət tərəf-müqabil ölkələrlə müqayisədə xeyli dərəcədə aşağı olduğundan, manatın real effektiv dəyəri onun nominal effektiv dəyərinin balanslaşmasından daha az olmuşdur.

AZƏRBAYCANDA VALYUTA SİYASƏTİ VƏ VALYUTA BAZARININ İNKİŞAFININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Milli valyutanın dönərliliyi ,valyutalara nisbətən məzənnəsinin sabitləşdirilməsi bir sıra dövlətlərin əsas məqsədlərindən biridir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin mühüm atributlarından biri olan manat, milli valyutamız, 1992-ci ildə dövriyyəyə buraxıldı. Manatın dövriyyəyə

buraxılması respublikamızın xarici ticarət əlaqələrinin gündən-günə genişləndiyi bir dövrə təsadüf edir. Məhz xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi Azərbaycanda valyuta bazarının formalaşmasını zəruri edirdi. Xarici məhsullarla yanaşı xarici valyutalar da əlverişli alqı-satqı obyektinə çevrildi.

Yeni tələblərə uyğun olaraq bir sıra sənaye məhsullarının istehsalının hələ respublikamızda təşkil olunmaması və yerli malların rəqabət imkanlarının məhdud olması üzündən daxili bazara çıxarılmış məhsullar içərisində idxal olunmuş məhsulların xüsusi çəkisi durmadan artırdı. Respublikada xarici məhsullara tələbat artdıqca xarici valyutaya tələbat artırdı. Xarici valyutaya tələbin artması isə onun məzənnəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarırdı. Daxili bazara çıxarılmış məhsulların 90%-dən çoxu idxal məhsulları olduğuna görə qiymətlərin ümumi səviyyəsi valyuta məzənnəsindən asılı olaraq dəyişməyə başlamışdı.

Qiymətlərin dinamikası ilə valyuta məzənnəsinin dinamikası arasında birbaşa əlaqə olduğu üçün inflyasiya tədbiri kimi Milli Bank o zaman iqtisadi metodlara əsaslanan valyuta siyasəti yürütmək imkanına malik deyildi. Bunun üç səbəbi var idi. Birincisi, respublikada sivil valyuta bazarı yox idi və ona görə də məzənnə «qara bazar»ın təsiri altında formalaşdı. İkincisi, valyuta bazarının fəaliyyətinin və valyuta siyasəti yürüdülməsinin hüquqi bazası zəif idi. Üçüncüsü, dövlətin valyuta ehtiyatlarının həcmi az idi və onların idarə edilməsi Milli Bankın səlahiyyətində deyildi. Milli Bank valyuta siyasəti yürütmək imkanı əldə etmək üçün, ilk növbədə, rəsmi valyuta bazarının yaradılması istiqamətində tədbirlər görməyə başladı.

1994-cü ilin ikinci yarısından etibarən Milli Bankın yürütdüyü valyuta siyasətinin qarşısında duran əsas məqsədlər aşağıdakılar olmuşdur:

- milli valyutanın məzənnəsinin sabit saxlanması, manatın mübadilə məzənnəsinin gözlənilən inflyasiya səviyyəsinin qarşısını almaq vasitəsi kimi istifadə edilməsi;
- respublikanın daxili valyuta bazarının inkişafının təmin edilməsi, həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının əhatə dairəsinin genişləndirilməsi;

- gələcəkdə cari valyuta əməliyyatları üzrə manatın tam dövriyyəsinə keçid üçün lazımi şəraitin yaradılması;

- qızıl-valyuta ehtiyatlarının yerləşdirilməsinin etibarlılığını və əlverişli gəlirlilik şərti ilə likvidliyini təmin etmək məqsədi ilə respublikanın qızıl-valyuta ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi.

1994-cü ilədək Azərbaycanda valyuta bazarı zəif inkişaf etmişdi, onun infrastrukturunun bir çox ünsürləri yox idi. 1994-cü ilin avqustundan Bakı Banklararası Valyuta Birjasında (BBVB) valyuta hərracları keçirilməyə başlandı. Bundan əlavə, valyuta dəyişmə məntəqələri şəbəkəsinin genişləndirilməsi istiqamətində tədbirlər görüldü. Müvəqqəti tədbir kimitətbəq edilən ixracatların valyuta hasilatının bir hissəsinin məcburi satışı qaydası daxili valyuta bazarının canlanmasına təkan verdi. Respublikada valyuta bazarının fəaliyyətinin tənzimləmək üçün «Valyuta tənzimlənməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 1994-cü il 21 oktyabr tarixli 910 sayılı Qanununun qəbul edilməsi respublikanın ərazisində valyuta rejiminin liberallaşdırılması üçün hüquqi baza yaratdı.

Milli Bank tərəfindən fəal və çevik valyuta siyasəti aparılması nəticəsində əvvəllər tələbin təklifdən çox olması müşahidə olunduğu halda, 1994-cü ilin axırında tələblə təklif tarazlaşdırılmış, nəticədə manatın məzənnəsini sabitləşdirmək və «qara bazarın» təsirindən çıxmaq mümkün olmuşdur. Görülən tədbirlər nəticəsində «qara valyuta bazarı» məvhumu artıq 1995-ci ilin əvvəlində aradan çıxmış, özünü tənzimləyən çoxseqmentli daxili valyuta bazarı formalaşmış, konversiya əməliyyatları tam liberallaşmışdır. Artıq 1998-ci ildən başlayaraq valyuta bazarının operatorları konversiya əməliyyatlarının BBVB ilə yanaşı, mütərəqqi elektron hərraclar sistemi olan Mütəşəkkil Banklararası Valyuta Bazarında (MBVB) və sərbəst banklaraarsı valyuta bazarı – Açıq Banklararası Valyuta Bazarında aparmaq imkanına malikdirlər. Banklar müştərilərinə konversiya xidmətlərini bazarın yuxarıda sadalanan seqmentlərində iştirak etmədən bankın daxilində göstərə bilərlər.

Göstərilən xidmət növlərinin çoxalması valyuta əməliyyatlarının həcminin artmasına səbəb olmuşdur. 1994-cü ildə respublikanın valyuta bazarının həcmi 13,1 mln.ABŞ dolları, 1996-cı ildə 611,4 mln.ABŞ dolları və 1998-ci ildə 1 mlrd.ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bütün bunlar Azərbaycanda valyuta bazarının inkişaf etdiyini göstərir.

Son illər Milli Bank tərəfindən manatın möhkəmləndirilməsi və valyuta bazarının inkişafı, həmçinin liberallaşdırılması istiqamətində yeridilən səmərəli valyuta siyasəti nəticəsində respublikaya xarici investisiyaların axını güclənmiş və beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının yardımı nəzərə çarpacaq dərəcədə artmışdır. 1995-ci ildən başlayaraq görülən məqsədyönlü tədbirlər sayəsində milli valyutanın – manatın məzənnəsi sabitləşmişdir. Belə ki, əgər 1994-cü ildə manatın ABŞ dollarına olan məzənnəsi 12 dəfə zəifləmişdirsə, 1995-ci ildə bu rəqəm cəmi 3,6% təşkil etmişdir. 1996-97-ci illərdə isə manatın revalvasiyası baş vermiş, onun məzənnəsi müvafiq olaraq 8% və 5,1% möhkəmlənmişdir. Manatın möhkəmlənməsi inflyasiya tempinin aşağı düşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Respublikada «istehlak səbətinin» həlledici dərəcədə idxalın hesabına formalaşmasını nəzərə alaraq manatın revalvasiyası, yəni xarici dönerli valyutalara nisbətən məzənnəsinin qalxması daxili bazarda qiymətlərin sabitliyinin bərqərar olması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Eyni zamanda, görülən tədbirlər nəticəsində iqtisadiyyatın sürətlə «dollarlaşmasının» qarşısı alınmış və respublika ərazisində manatın yeganə ödəniş vasitəsi rolu bərpa edilmişdir.

Milli valyutanın məzənnəsinin stabilləşdirilməsi üzrə proqram xarakterli tədbirlə sayəsində valyuta bazarında tarazlıq əmələ gəldiyinə və bu bazarın özünü tənzimləyən mexanizmə çevrildiyinə görə Milli Bankın Vakı Banklararası Valyuta Birjasında valyuta müdaxilələri müntəzəm olaraq azaldılmışdır. Ümumilikdə, 1995-97-ci illər ərzində daxili valyuta bazarının cəmi dövriyyəsi 1,8 mlrd.ABŞ dolları təşkil etmişdirsə, Milli Bankın məcmu müdaxiləsi dövriyyənin 2%-dən də az olmuşdur.

1998-ci ildən başlayaraq həyata keçirilən siyasəti Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasına əsaslanır və dünya iqtisadiyyatında üstünlük təşkil edən meyllər nəzərə alınmaqla formalaşmışdır. Belə ki, dünya bazarlarında hələ 1997-ci ilin payızında başlanmış neftin qiymətinin kəskin düşməsi və Cənub-Şərqi Asiya dövlətlərini bürümüş maliyyə böhranı meyllərinin 1998-ci il ərzində davam etməsi və bununla əlaqədar inkişaf etməkdə olan maliyyə bazarlarına spekulyativ təzyiqlərin artması, nəhayət 1998-ci ilin avqust ayında Rusiya maliyyə bazarında baş vermiş kəskin böhran ölkəmizin valyuta bazarına da öz mənfi təsirini göstərmişdir.

1997-ci illə müqayisədə 1998-ci ildə əsas ixrac sahələrindən valyuta hasilatı 170,3 mln. ABŞ dolları (45,1%) azalması şəraitində valyuta bazarında tələbat 2,5 mln.ABŞ dolları (0,3%) artmış, təklif isə 558,9 mln.ABŞ dolları (49,5%) azalmışdır.

Rusiyadakı kəskin maliyyə böhranı 1998-ci ilin avqust-oktyabr ayları ərzində ölkəmizin daxili valyuta bazarının əsasən psixoloji amillərlə şərtlənmiş bir neçə spekulyativ hücumlara məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, milli valyutanın məzənnəsinin sabitliyi qorunub saxlanmışdır. Belə ki, 1998-ci ilin avqustunadək milli valyuta ABŞ odllarına nisbətdə 0,7% möhkəmlənmişdirsə, avqustdan sonra Milli Bank məzənnə siyasətini yumşaltmış və nəticədə, ilin sonuna manatın ABŞ dollarına nisbətən məzənnəsi ilin əvvəlində mövcud olmuş səviyyədə tarazlanmışdır. Buna Milli Bank tərəfindən həyata keçirilən valyuta müdaxilələri hesabına nail olunmuşdur. Bununla belə, aparılmış müdaxilələr ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarını təhlükə altına qoymamışdır. Belə ki, bu müdaxilələr əsasən 1997-ci il ərzində Milli Bank tərəifndən daxili valyuta bazarından alınmış vəsaitlər hesabına aparılmışdır. 1998-ci il ərzində Milli Bankın müdaxilələri 1mlrd.ABŞ dolları təşkil etmiş daxili valyuta bazarının ümumi dövriyyəsində yalnız 15% xüsusi çəkiyə malik olmuşdur.

Ümumiyyətlə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun rəyinə görə, Azərbaycan 1998-ci il ərzində dünya iqtisadiyyatında baş vermiş iki neqativ amilin – neft qiymətlərinin düşməsi və Rusiya böhranı – təsirinə məruz qalmasına

baxmayaraq, keçid dövrünü yaşayan keçmiş SSRİ respublikaları arasında bu sınaqlara daha çox davamlılıq nümayiş etdirmişdir.

Milli Bank kommersiya banklarının xarici valyutada apardıqları əməliyyatlara nəzarət edir. Ötən müddət ərzində xarici valyutada bank əməliyyatlarının aparılması qaydası xeyli sadələşdirilmiş, dünya standartlarına yaxınlaşdırılmışdır. Hal-hazırda respublikada valyuta və xarici ticarət rejiminin tam liberallaşdırılması üçün intensiv iş aparılır. Bu da yaxın perspektivdə BVF sazişinin 8-ci maddəsinə və Ümumdünya Ticarət Təşkilatına qoşulmağa imkan yaradacaqdır.

Respublikada qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq qeyri-rezidentlər xarici investisiyalar üzrə mənfəətin repatriasiyasını müvafiq vergiyə cəlb olunma prosesindən sonra 100% həxmində sərbəst surətdə həyata keçirirlər.

Konversiya əməliyyatları tam liberallaşdırılmış, daxili valyuta rejimini tənzimləyən normativ sənədlərin də işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsi üzrə işlər davam etdirilmişdir. Onların arasında Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin daha da liberallaşdırılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 24 iyun tarixli fərmanını, yeni nəzəri mövqeyindən işlənilib hazırlanmış sənədləri – «Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezidentlərin Azərbaycan Respublikası müvəkkil banklarındakı xarici valyuta hesablarının rejimi haqqında», «Mübadilə məntəqələrinin işinin təşkili, Azərbaycan Respublikasının ərazində müvəkkil banklar tərəfindən valyuta-mübadilə əməliyyatlarının aparılması və uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikası Milli Bankının müvəqqəti qaydalarını və digər sənədləri göstərmək olar. həmin sənədlərin əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, xarici iqtisadi fəaliyyət daha da liberallaşdırılıb, kontraktların bağlanması və qeydiyyatı sadələşir, respublikada valyutanın konversiyası sahəsində məhdudiyyətlər aradan qaldırılır, fiziki şəxslər üçün valyutanın xaricə köçürülməsi qaydaları sadələşdirilir, həmin köçürmələrin məqsədləri və təyinatı dürüştəşdirilmişdir, qeyri-sağlam məqsədlərə valyuta vəsaitlərinin müntəzəm surətdə xaricə köçürülməsi imkanının qarşısı alınmışdır, valyuta mübadiləsi məntəqələrinin

fəaliyyəti, müştərilərə xidmət standartları keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qaldırılmış, kommersiya banklarının fəaliyyəti və onların hesabat verməsi üzərində nəzarət gücləndirilmişdir və i.a. Gələcəkdə, respublikada valyuta münasibətləri inkişaf etdikcə, həmin qanunvericilik valyuta tənzimlənməsi praktikasının daha da liberallaşdırılması və manatın xarici konversiyasına mərhələ-mərhələ tam keçilməsi məqsədilə tamamlanacaq və təkmilləşəcəkdir.

Milli Bank tərəfindən maliyyə stabilliyinə xələl gətirilmədən idxalı əvəz edən və ixrac sahələrinin inkişafına yönəldilmiş, valyuta ehtiyatlarının qorunmasını və artırılmasını nəzərdə tutan məzənnə siyasətinin korreksiyası 2001-ci ildə də davam etdirilmişdir. İl ərzində manatın ABŞ dollarına nəzərən məzənnəsi 210 manat və ya 4,6% korreksiya edilmiş və y yanvar 2002-ci il tarixinə 4775 manat təşkil etmişdir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin dövr ərzində vəziyyətinin göstəricisi kimi manatın ABŞ dollarına nisbətən neal ikitərəfli məzənnəsinin dəyişməsinə nəzər yetirmək məqsədəuyğun olardı. Hesablaşmalar göstərir ki, 2001-ci ildə manatın ABŞ dollarına qarşı orta aylıq nominal məzənnəsi 1995-ci ilin dekabr ayının orta aylıq nominal məzənnəsinə nisbətən 7,3% korreksiyaya uğradığı halda, onun real məzənnəsinin dəyişmiş indeksi 123% təşkil etmişdir. Beləliklə 2001-ci ildə manatın ABŞ dollarına qarşı real ikitərəfli məzənnəsi Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin 1995-2001-ci illərdə yaxşılaşmasına şərait yaratmışdır.

Milli Bank tərəfindən həyata keçirilən valyuta siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri daxili valyuta bazarının inkişafının təmin edilməsi və bu fonda özünü tənzimləyə bilən valyuta bazarının yaradılması olmuşdur. Son illər bu sahədə mühüm nailiyyətlər əldə olunmuşdur. 2001-ci il ərzində daxili valyuta bazarının ümumi həcmi 2000-ci ilə nisbətən 50 mln.dollar artaraq təxminən 2 mlrd. dollar təşkil etmişdir.

Milli Bank alqı-satqı yolu ilə valyuta məzənnəsinə təsir göstərmişdir. 2001-ci il ərzində Milli Bankın daxili valyuta bazarındakı satışları 368,3 mln. dollar valyuta alışları isə 375 mln.dollar təşkil etmişdir. Həmin dövr ərzində Milli

Bankın valyuta bazarına müdaxiləsi alışıönlü olmuş və 6,7 mln.dollar təşkil etmişdir.2001-ci il ərzində Milli Bankın valyuta vazarına müdaxiləsi bazarın ümumi həcmnin 0,3%-ni təşkil etmişdir ki, bu da valyuta bazarının özünü tənziqləmə prinsipi ilə işləməsini göstərir.

Daxili valyuta bazarının aylar üzrə təhlili göstərir ki, 2001-ci ilin yanvar-may aylarında valyuta bazarının həcmi əsasən artan meylli olmuşdur.

Bunu ilin birinci yarısında iqtisadi fəallığın yüksək tempi ilə əlaqələndirmək olar. xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsi daxili valyuta bazarında xarici valyuta dövriyyəsinin böyüməsinə gətirib çıxarmışdır. İyun ayında valyuta bazarının həcmində əvvəlki ayla müqayisədə azalma qeyd alınmışdır. Bunu ənənəvi tendensiya-yay mövsümünün başlaması ilə əlaqələndirmək olar. məlum olduğu kimi yay mövsümündə ənənəvi olaraq fəallıq tempinin aşağı düşməsi müşahidə olunur. Bu isə, öz növbəsində xarici valyuta dövriyyəsinin daralmasına səbəb olur ki, onu da may-avqust aylarında valyuta bazarının həcmnin dəyişim dinamikasını izləməklə müşahidə etmək olar. Sentyabr ayından etibarən iqtisadiyyatın fəallıq tempinin getdikcə artması müşahidə etmək olar. Sentyabr ayından etibarən iqtisadiyyatın fəallıq tempinin getdikcə artması artması müşahidə olunmuşdur. Artım, həm də xarici ticarət əlaqələrinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur ki, bu da öz növbəsində valyuta bazarının həcmnin böyüməsinə gətirib çıxarmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu tendensiya ilin sonunadək davam etmişdir.

VALYUTA EHTİYATLARININ VƏZİYYƏTİ, İDARƏ OLUNMASI VƏ İNKİŞAFININ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Hər bir dövlət beynəlxalq aləmdə öz valyuta ehtiyatlarının səviyyəsi ilə tanınır.Bu göstərici onun güc və nüfuzunu ifadə edir.

Prezidentin 28 fevral 1995-ci il tarixli «Azərbaycan Respublikasında valyuta tənziqlənməsini sərbəstləşdirmək haqqında» fərmanına uyğun olaraq

Ölkənin valyuta ehtiyatlarını Azərbaycan Respublikası Milli Bankı idarə edir. Bu gün respublikanın tədiyyə qabiliyyətini lazımi səviyyədə saxlamaq üçün Azərbaycan kifayət qədər valyuta ehtiyatlarına malikdir.

Hesabat dövründə valyuta ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi təmin edilmişdir. Bu zaman valyuta ehtiyatlarının ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin əsas şərtlərindən olması daim nəzərə alınmış və valyuta ehtiyatlarının qənaətcil istifadəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Valyuta ehtiyatlarına qənaətcil münasibət və onların artırılması üzrə məqsədyönlü siyasətin həyata keçirilməsi nəticəsində valyuta ehtiyatlarının həcmi daim artmışdır.

Rəsmi valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi zamanı Azərbaycan Respublikası Milli Bankının əsaslandığı prinsiplər – optimal likvidlik, təhlükəsizlik və, ən nəhayət, müəyyən gəlirlərin əldə edilməsi prinsipləridir.

Ölkənin valyutaya olan cari tələbatının proqnozlaşdırılması əsasında Milli Bank tərəfindən onun yerləşdirilməsinin müxtəlif formaları əlaqələndirilir.

Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsinin ən mühüm prinsiplərindən biri potensial risklərin minimuma endirilməsi vasitəsilə onların etibarlı saxlanmasını təmin etməkdir. Bu prinsip dövlətin valyuta ehtiyatlarının funksiyasından irəli gəlir.

Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin və ümumi texniki vəsaitlərin olmasının tələb edir. Son illər Milli Bankda bu istiqamətdə müəyyən işlər görülmüşdür. Hal-hazırda qızıl-valyuta ehtiyatlarını səmərəli idarə etmək üçün Azərbaycan Milli Bankının SWIFT və REUTER sistemləri ilə təchiz olunmuş ixtisaslaşdırılmış strukturu fəaliyyət göstərir. Valyuta və qiymətli metallar bazarının konyukturunun müntəzəm surətdə cari monitorinq keçirilir və həmin monitorinqdə birbaşa iştirak edilir. Eyni zamanda, bağlanan əlaqələrin operativ təminatı və onlara xidmət real vaxt rejimində həyata keçirilir.

Valyuta risklərini azaltmaq məqsədilə xarici valyuta bazarlarında sərbəst dönərli valyutaların bir-birinə qarşı məzənnələrinin dəyişmə dinamikası, onu şərtləndirən amillər diqqətlə izlənilir, təhlil edilir və bu əsasda çevik əməliyyatlar

aparılır. Digər tərəfdən isə, valyuta ehtiyatları dünyanın ən yüksək reytingli banklarında yerləşdirilir. Nəhayət, dövlətin ani xarici ödəmə qabiliyyətinin təmin edilməsi və risklərin minimuma endirilməsi çərçivəsində valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsindən əldə edilən gəlirlərin artırılması istiqamətində işlər aparılır.

2001-ci il ərzində Beynəlxalq Valyuta Fondundan alınmış kreditlərin iri həcmdə qaytarılmasının başlanmasına və neft Sazişləri üzrə daxil olan imzalanma bonuslarının yeni yaranmış Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Fonduna daxil olunmasına baxmayaraq, ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatları proqnozlaşdırıldığı həddə qorunub saxlanılmış və ilin sonuna 698,4 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Dövlətin valyuta ehtiyatlarının səmərəli idarə olunması onların artmasına bilavasitə təsir göstərir. Bu məqsədlə hesabat ilində valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi sahəsində səmərəliliyin artırılması və risklərin idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi prioritet istiqamətlər kimi seçilmişdir.

Rəsmi valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi zamanı Milli Bank təhlükəsizlik, optimal likvidlik və yüksək gəlirlərin əldə edilməsi prinsiplərinə əsaslanır. Belə ki, hesabat dövrü ərzində valyuta ehtiyatları yüksək likvidliyi qiymətli kağızlar və pul resursları bazarının qısa müddətli depozitlər şəklində dünyanın etibarlı banklarında yerləşdirilmişdir. Bundan əlavə, valyuta ehtiyatlarının daha səmərəli idarə edilməsi məqsədilə 2001-ci il ərzində ehtiyatların bir hissəsinin xarici menecer tərəfindən idarə olunması məsələsi Milli Bank tərəfindən araşdırılmışdır.

Xarici menecerlərin cəlb olunmasının son zamanlar geniş yayılması mərkəzi bankların bir tərəfdən «aşağı risk-aşağı gəlirlilik» passiv idarəetmə stilindən uzaqlaşmaq arzusu ilə, digər tərəfdən isə müasir mürəkkəb maliyyə bazarları ilə uzlaşan informasiya texnologiyaları sistemlərinin yeniləşdirilməsi və ehtiyatları idarə edən işçilərin bilik və bacarıq səviyyəsinin mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi zərurətilə əsaslanır. Belə ki, xarici menecerlərin xidmətlərindən istifadə olunması investisiya vəsaitlərinin diversifikasiyası, xarici təcrübənin

səmərəli istifadəsi, yeni texnologiyaların mənimsənilməsi kimi üstünlüklərin əldə olunmasına imkan verir.

Ötən illərdə olduğu kimi, hesabat ili ərzində də valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi sahəsində müxtəlif maliyyə bazarları və idarəetmə vasitələri öyrənilmiş, onların Milli Bankın ehtiyatlarının idarə edilməsində tətbiqi hərtərəfli təhlil olunmuşdur. Yeni idarəetmə vasitələrinin tətbiqi çərçivəsində Milli Bankın əməkdaşlarının xarici ixtisaslaşdırılmış tədris proqramlarında iştirakı təmin edilmişdir.

Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsinin səmərəliliyinin və təhlükəsizliyinin artırılması məqsədilə Milli Bank yeni texnologiyalara daim üstünlük verir.

Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsində əməliyyatlar üzrə hesablaşmalar «SWIFT»ümumdünya banklararası maliyyə telekommunikasiya sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Milli Bankda quraşdırılmış beynəlxalq maliyyə bazarlarının mütəmadi monitorinqinə və təhlilinə imkan verən «Röyters» informaisya şirkətinin «Money 2000» məlumat sistemindən geniş istifadə olunur.

İkinci məqsəd üzrə valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsində yaranan risklərin idarə edilməsinin beynəlxalq aləmdə istifadə olunan metodologiyası öyrənilmişdir və Milli Bank üçün məqbul sayılan metodika hazırlanmışdır. Bu istiqamətdə növbəti tədbirlərin görülməsi növbəti ildə də gözlənilir. Digər tərəfdən maliyyə bazarlarında kontragent və ya müxbir bankların seçilməsi üçün lazımi məlumat bazası yaradılmış və daim yeniləşdirilir.

VALYUTA NƏZARƏTİNİN TƏŞKİLİ VƏ HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Hesabat dövründə AMB-nin beynəlxalq əlaqələrinin əsas inkişaf istiqamətləri beynəlxalq maliyyə təşkilatları və xarici dövlətlərin mərkəzi bankları ilə əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, müxbir bankların

sayının artırılması və aparılan maliyyə əməliyyatlarının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və keçmiş Sovet Respublikaları ilə ikitərəfli münasibətlərin yaradılması və inkişaf etdirilməsi olmuşdur.

1998-ci ildə Milli Bankın Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və digər analoji beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq davam etdirilmiş, müntəmadi görüşlər keçirilmiş və ölkə iqtisadiyyatının ortamüddətli inkişaf strategiyası və 1998-ci il üçün iqtisadi islahatların gedişi müzakirə olunmuşdur.

1998-ci ildə əsas beynəlxalq maliyyə təşkilatları, xarici ölkələrin mərkəzi və kommersiya bankları ilə qarşılıqlı fəaliyyət dərinləşmiş, onların rəhbərləri ilə sıx əlaqələr yaradılmışdır. Xarici banklarla əlaqələrin inkişafı onların iş təcrübəsindən istifadə etməyə və xarici valyuta ilə aparılan əməliyyatların keyfiyyətini yüksəltməyə, çevik pul-kredit tənziyi, banklara nəzarət metodlarını tətbiq etməyə imkan vermişdir.

1998-ci ildən iqtisadiyyata və maliyyə sahəsində islahatların həyata keçirilməsi üçün kreditlər alınması, iqtisadi iadrələrin institusional inkişafına, bank işlərinin tədrisinə texniki yardım göstərilməsi sahəsində beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə fəal əməkdaşlıq davam etdirilmişdir.

1995-08-ci illərdə STF kredit və Standbu sazişi çərçivəsində Azərbaycan Beynəlxalq Valyuta Fondundan 117 mln. SDR və Ümumdünya Bankından reabilitasiya krediti üzrə 41,6 mln. SDR almışdır. Bunun davamı olaraq 1998-ci ildə ESAF və EFF kreditləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Beynəlxalq Valyuta Fondundan 40,5 mln. ABŞ olları almışdır. Hazırda Ümumdünya bankı sosial müdafiələrin yaxşılaşdırılması, səhiyyənin və kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi sahəsində bir çox layihələri maliyyələşdirir. Ümumiyyətlə, son dörd il ərzində Azərbaycan Respublikası BVF və Dünya Bankı ilə cəmi 588,6 mln. ABŞ olları məbləğində 5 saziş bağlamış və nəticədə respublikaya 412,8 mln. ABŞ dolları həcmində kredit verilmişdir ki, bunun da 325,7 mln. ABŞ dolları BVF-nin 96,1 mln. ABŞ dolları isə Dünya Bankının payına düşür. Son vaxtlar Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (BMK) ilə münasibətlər fəallaşmışdır. BMK

Azərbaycanda bir neçə layihənin həyata keçirilməsində iştirak edir, habelə bank sahəsindəki layihələrdə iştirak etmək imkanları nəzərdən keçirir.

Milli Bankın beynəlxalq əlaqələrinin perspektivli istiqamətlərindən biri də regional inkişaf bankları ilə əməkdaşlığın inkişaf etməsidir. Belə bankların fəaliyyəti dünyanın ayrı-ayrı regionlarının iqtisadi və siyasi inteqrasiyaya obyektiv tendensiyasını əks etdirir.

Bu qəbildən olan və Milli Bankın Azərbaycanı təmsil etdiyi Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilə də əməkdaşlıq davam etdirilir. Hazırda bu bank tərəfindən Azərbaycana yönəldilmiş kredit xətlərinin ümumi həcmi 214 mln. ABŞ dolları (114 mln. dollar dövlət sektoruna, 100 dollar özəl sektora) təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının Asiya İnkişaf Bankına (AİB) daxil olmasının təmin edilməsinə dair ölkə Prezidentinin tapşırığı yerinə yetirilmiş, üzvlük məsələsi bankın təsisçiləri ilə tam razılaşdırılmışdır. Hazırda ölkəmizin AİB-ə üzvlüyü ilə bağlı prosedurlar həyata keçirilməkdədir.

Qara Dəniz Ticarət və İnkişaf Bankı (QDİB) hazırda təşəkkül tapmaq mərhələsindədir. Milli Bank ölkəmizin maraqlarını QDİB-də təmsil edərək bu prosesdə yaxından iştirak edir.

Azərbaycanda özəl sektor və kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına təkan verilməsi məqsədilə Milli Bank AYİB, BMK və Almaniyanın Restrukturizasiya Bankı (KFW) ilə əməkdaşlığı davam etdirmişdir və göstərilən qurumlarla Azərbaycanın kommersiya banklarına kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün kredit xətlərinin açılması barəsində razılaşmalar əldə edilmişdir.

Hesabat dövrü ərzində Milli Bank istər MDB ölkələri, istərsə də dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin maliyyə idarələri ilə qarşılıqlı faydalı əlaqələr saxlamış və onları inkişaf etdirmişdir. Böyük Britaniya, ABŞ, Almaniya, Yaponiya, İsveçrə və digər ölkələrin 20-dən artıq tanınmış bankları ilə müxtəlif münasibətləri yaradılmış və hazırda uğurla davam etdirilir. Xarici ölkələrin mərkəzi bankları ilə də əməkdaşlıq inkişaf etdirilmişdir.

Keçmiş Sovet respublikaları ilə qarşılıqlı fəaliyyət məqsədlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra suveren respublikalar arasında hesablaşmalar münasibətləri yeni xarakter almış və bu hesablaşmaların aparılması qaydaları hesablaşmalar haqqında dövlətlərin Mərkəzi Bankları tərəfindən imzalanan ikitərəfli sazişlərlə müəyyənləşdirilir. Hazırda, demək olar ki, bütün respublikalar ilə sazişlər imzalanmışdır.

«Azərbaycan Respublikası müvəkkil banklarının açıq valyuta mövqeyi limitlərinin müəyyən edilməsi və tənximlənməsi Qaydaları»nın yeni reaksiyası işlənilib hazırlanaraq tətbiq edilmiş və onun texnoloji modullunun qurulması üzrə iş başa çatdırılmışdır.

Yeni Qaydalar mütərəqqi beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla tərtib edilmişdir və Milli Bankın açıq valyuta mövqeyi limitlərinin tənzimlənməsinə dair qüvvədə olmuş əvvəlki normativ sənədindən bir sıra prinsiplial xüsusiyyətlərlə fərqlənir.

Birincisi, açıq valyuta mövqeyinin hesablamalarında kredit təşkilatlarının balansdankənar tələbləri və öhdəlikləri iştirak edir.

İkincisi, açıq valyuta mövqeyi limiti kredit təşkilatlarının nizamnamə və digər fondlarının cəminə deyil, məcmu kapitala münasibətdə müəyyənləşdirilir. Kredit təşkilatlarının qeyri-spekulyativ və investisiya məqsədləri ilə açdıqları uzunmüddətli «struktur valyuta mövqeyi»nə fərdi münasibət nəzərdə tutulmuşdur.

Qeyd olunmalıdır ki, 2001-ci il ərzində açıq valyuta mövqeyi limitinə riayət etməmiş 11 banka qarşı müvafiq qaydada sanksiyalar tətbiq edilmişdir.

Bank sisteminin restrukturizasiyası çərçivəsində bankların kapitallaşdırılması və konsolidasiyasına istiqamətlənmiş tədbirlərin 2002-ci ildə də davam etdirilməsi planlaşdırılır. Bu istiqamətdə həyata keçiriləcək tədbirlərin hüquq əsası hal-hazırda Beynəlxalq Valyuta Fondunun texniki yardımından istifadə edilməklə işlənilib hazırlanan yeni bank qanunvericiliyinə daxil ediləcəkdir. Bununla əlaqədar olaraq, bankların gələcək kapitallaşdırılması, kapitalın minimum həddinə dair normativ tələblərin artırılması nəzərdə tutulur.

Tərtib edilmiş proqram üzrə növbəti il ərzində banklara CAMEL sistemi üzrə reytinglərin verilməsi layihəsinin yerinə yetirilməsi davam etdiriləcəkdir. Layihənin icrası bankların maliyyə vəziyyətinə və idarəetmə sistemlərinin keyfiyyətinə görə qruplaşdırılmasına və onlara standartlaşdırılmış nəzarət metodlarının tətbiqinə imkan verəcəkdir.

Qarşıdakı ildə həmçinin prudensial bank nəzarətinin avtomatlaşdırılması üzrə layihənin tamamlanması nəzərdə tutulur. Xarici nəzarət proseslərinin avtomatlaşdırılması bankların prudensial hesabtlarının və toplanmış məlumat bazasının əsasında onların maliyyə vəziyyətlərində və idarəetmə sistemlərinin keyfiyyətində baş verə biləcək pisləşmə meyllərini «ilkin xəbərdarlıq» rejimində müəyyən etməyə imkan verəcəkdir.

Valyuta qanunvericiliyində aparılan dəyişikliklərlə əlaqədar valyuta tənzimlənməsi alətlərinin və valyuta nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi də prioritet fəaliyyət istiqamətidir.

Valyuta nəzarəti

Mövcud qanunvericilikdə rezident və qeyri-rezidentlərin valyuta hüquqi-münasibətlərini, valyuta məhdudiyyətlərini reqlamentləşdirən normativ bazanın olması valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı bu qanunvericiliyə əməl edilməsinə nəzarət məqsədilə şəraitin yaradılması üçün inzibati idarəetmə mexanizmini şərtləndirir. Qeyd etmək lazımdır ki, valyuta nəzarəti valyuta tənzimlənməsi sisteminin bütövlükdə üstqurumu olmaqla bərabər, jəmiyyətin müəyyən inkişaf mərhələlərində qarşıda duran konkret məsələləri həll edir.

Valyuta nəzarətinin məqsədi valyuta əməliyyatlarında valyuta qanunvericiliyinə riayət olunmasının təmin edilməsidir. Valyuta nəzarətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- aparılan valyuta əməliyyatının qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olması və tələb olunan ijasələrin alınması;

- rezidentlərin dövlət qarşısındakı öhdəliklərinin, həmçinin əldə olunan xarici valyutanın daxili valyuta bazarında satılması öhdəliyinin yerinə yetirilməsinin yoxlanılması;

- xarici valyutada ödənişlərin qanuni və əsasi olduğunun yoxlanması;

- valyuta əməliyyatları üzrə hesabatların tam və obyektiv olduğunun yoxlanması.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı əməliyyatlara səmərəli valyuta nəzarəti yalnız bu işdə gömrük orqanlarının fəal iştirakı ilə mümkündür. Belə ki, malların gömrük sərhədindən qanuni keçirilmə faktı və onun şərtləri, həmçinin xarici ticarət müqavilələrində öz əksini tapmış digər məsələlər gömrük nəzarəti və gömrük rəsmiləşdirilməsinin gedişində aşkarlanır. Gömrük rəsmiləşdirilməsi zamanı valyuta nəzarətinin hərtərəfli və səmərəli həyata keçirilməsi üçün şərait yaranmış olur.

Gömrük orqanlarına valyuta nəzarəti həyata keçirmək hüququ verilməklə qanunverijilik aktı səviyyəsində valyuta nəzarəti orqanının səlahiyyəti konkretləşdirilmiş olur. Gömrük sərhədindən keçirilən valyuta və valyuta qiymətlilərinə (milli valyutada qiymətli kağızlar və digər valyuta sərvətləri) nəzarət funksiyası ənənəvi xarakterli olub, əvvəllər də gömrük orqanlarının əsas funksiyalarına aid idi. Valyuta qiymətlilərinə mülkiyyət hüququnun keçməsi əməliyyatlara nəzarət funksiyasının gömrük sistemində həvalə edilməsi prinsipinə yeni məsələdir və bu nəzarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədini güdür.

Məsələnin belə qoyuluşu gömrük sisteminin maraq dairəsini genişləndirmək, gömrük və valyuta qanunverijiliyi sahələrini uzlaşdırmağa, həmçinin onun həllində gömrük sisteminin təşkilati və texniki imkanlarından istifadə etməyə şərait yaratdı. Nəticədə bu üstünlüklər xarici ticarət fəaliyyəti əməliyyatlarına nəzarətin təşkilində özünü göstərdi.

Dövlət Gömrük Komitəsinin 9 sentyabr 1998-ci il tarixli 049 sayılı əmri ilə "Azərbaycan Respublikası ərazisindən ixraj edilən malların müqabilində valyuta vəsaitlərinin ödənişinə nəzarət barədə" Təlimat təsdiq edilmiş və Azərbaycan

Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 17.09.1998-ji ildə qeydə alınmışdır (Qeydiyyat N 129)

İxraj edilən malların müqabilində valyuta vəsaitlərinin ödənişinə nəzarət bir neçə mərhələdə həyata keçirilir.

1. İlkin nəzarət:

- YGB-nin düzgün doldurulmasına və göstərilən məlumatların dəqiqliyinə nəzarət;

- həyata keçirilən sövdələşmənin qanunverijiliyə uyğunluğuna nəzarət;

- hesabatların formalaşdırılması və DGK-ya təqdim edilməsi;

2. Məlumat - analitik nəzarət:

- gömrük orqanlarından alınan məlumatların yoxlanılması;

- valyuta nəzarəti, uçot kartoçkasının doldurulması və əqd üzrə hesablaşmaları aparən müvəkkil banklara göndərilməsi;

- bank tərəfindən rəsmiləşdirilən uçot kartoçkalarının alınması və istifadəsi (analizi);

- valyuta köçürülməsi üzrə müəyyən edilmiş qaydaları pozanların müəyyən edilməsi.

3. Bitkin sənədli nəzarət:

- valyutanın köçürülməsində mümkün ola biləcək çatışmazlıqlar fakt üzrə məqsədli yoxlama;

- Gömrük Məjəlləsi ilə müəyyən edilmiş sanksiyaların tətbiqi.

Belə nəzarət sistemi imkan verir ki, hər bir valyuta əməliyyatının qanunverijiliyə uyğun olmasına nəzarət edilsin, qaytarılmamış valyuta qazanının həjmi qiymətləndirilə bilsin, ödənişin şərtləri qaydaya salınsın, gömrük orqanlarının və bankların operativ məlumat mübadiləsi təmin edilsin, valyuta nəzarəti məqsədləri üçün bank və gömrük orqanlarının imkanlarından maksimum istifadə edilsin.

İxraj əməliyyatlarında valyuta ödənişlərinə nəzarət Dövlət Gömrük Komitəsinin 9 sentyabr 1998-ji il tarixli 049 sayılı Əmri ilə təsdiq edilmiş və 11 fevral 1999-ju il tarixli 009 sayılı onui i)ə dəqiqləşdirilmiş Təlimatla müəyyən

edilən "İxraj əməliyyatlarında; valyuta ödənişlərinə nəzarətin texnologici sxemi"nə uyğun olaraq həyata keçirilir.

İlkin nəzarət. İlkin nəzarət ixraj əməliyyatının gömrük rəsmi-ləşdirilməsi zamanı aparılır. Bu zaman ixrajətçi tərəfindən təqdim olunan aidiyyatı sənədlərin tamlığı və düzgünlüyü gömrük rəsmiləşdirilməsini aparan müvafiq şəbə (Yük şəbəsi) tərəfindən yoxlanılır.

Konsiqnasiya yolu ilə ixraj əməliyyatları xarici şəxslərlə bağlanmış müqavilələrə əsasən respublika hüduhdlarından kənarda satışı gömrük orqanlarında bəyan edildiyi gündən etibarən 180 günə qədər müəyyən olunmaqla malların ixrajını nəzərdə tutur. Satışdan əldə edilən vəsaitlər, mallar satıldıqja 10 bank günündən geç olmayaraq ixrajətçinin ona xidmət göstərən müvəkkil bankdakı valyuta hesabına daxil olmalıdır. Konsiqnasiya ticarəti üçün ayrılan müddətdə mallar satılmadığı təqdirdə, 30 gün ərzində həmin mallar Azərbaycan Respublikasına qaytarılmalıdır.

Dövlət müəssisəsi olmayan ixrajətçilər tərəfindən malların konsiqnasiya yolu ilə ixraji gömrük orqanlarında bəyan edilməklə aparılır. Bu zaman respublikanın dövlət müəssisələrində istehsal olujmuş malların dəyəri, istehsalçıya tam ödənildikdən sonra ixraj oluna bilər.

Konsiqnasiya yolu ilə ixraj əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsində gömrük orqanları tərəfindən tələb olunan sənədlər aşağıdakılardır:

1) xarici tərəflə bağlanmış müqavilə (ixrajətçi dövlət müəssisəsi olduğu halda İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilməklə digər ixrajətçilər tərəfindən isə gömrük orqanlarında bəyan edilməklə);

2) ixraj olunan malın mənşə sertifikatı;

3) istehsalçı ilə ixrajətçi arasında bağlanmış müqavilə (ixrajətçi qeyri-dövlət müəssisəsi olduqda);

4) ixraj olunan mal dövlət müəssisəsində istehsal edilmişdirsə, ixrajətçi qeyri-dövlət müəssisəsi olduğu halda onun dəyərinin istehsalçıya tam ödənilməsini təsdiq edən müvafiq bank sənədi;

5) konsiqnasiya müqaviləsində nəzərdə tutulan valyuta vəsaitinin vaxtında köçürüləyəcəyinə və yaxud mal satılmadığı halda həmin malın geri qaytarılmasının "Zəmanət öhdəliyi".

6) Uçot kartoçkası (UK);

7) Deklarant tərəfindən tərtib olunmuş Yük Gömrük Bəyannaməsi;

Barter əməliyyatları, dəyəri ödənilmədən ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı mal (xidmət və əqli mülkiyyət) mübadiləsini nəzərdə tutur.

Barter əməliyyatlarında ekvivalent məbləğdə malların göndərilməsi və alınması müddəti 90 günədək müəyyən olunur. Ekvivalent məbləğdə qarşılıqlı mal mübadiləsi bu müddətdə başa çatmadığı təqdirdə, hesablaşma müqavilədə göstərilən valyuta ilə 10 bank günü ərzində yerinə yetirilməli və vəsait ixrəjatçının müvəkkil bankdakı valyuta hesabına köçürülməlidir.

Dövlət müəssisələri və Nizamnamə fondunda dövlətin pay haqqı 50 %-dən yuxarı olan müəssisələr tərəfindən bağlanmış barter müqavilələri İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilməklə, digər müəssisələr tərəfindən bağlanmış barter müqavilələri isə, gömrük orqanlarında bəyan edilməklə həyata keçirilir.

Barter əməliyyatları üzrə ixrəj edilən mallar Yük Gömrük Bəyannamələrinin bir nüsxəsi mal bəyan olunduğu tarixdən etibarən 7 gün ərzində gömrük orqanları tərəfindən müvəkkil banklara və İqtisadi İnkişaf Nazirliyinə göndərilir.

Malların barter (mübadilə) yolu ilə ixrəj zamanı gömrük orqanları tərəfindən tələb olunan sənədlər aşağıdakılardır:

1) istehsalçı ilə ixrəjatçı arasında bağlanmış müqavilə (ixrəjatçı qeyri-dövlət müəssisəsi olduqda);

2) ixrəj olunan mal dövlət müəssisəsində istehsal edilmişdirsə, ixrəjatçı qeyri-dövlət müəssisəsi olduğu halda onun dəyərinin istehsalçıya tam ödənilməsini təsdiq edən müvafiq bank sənədi;

3) xarici tərəflə bağlanmış barter müqaviləsi (ixrəjatçı dövlət müəssisəsi olduqda İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilmiş);

4) ixrəj olunan malın mənşə sertifikatı;

5) ekvivalent məbləğdə malların vaxtında Azərbaycan Respublikasına gətiriləyəyi və yaxud valyuta vəsaitinin ixrajatçının müvəkkil bankdakı valyuta hesabma köçürəyəyi barədə zəmanət öhdəliyi;

6) Uçot kartoçkası (UK).

7) Deklarant tərəfindən tərtib olunmuş Yük Gömrük Bəyannaməsi.

Kreditə ixraj əməliyyatları, faktiki mal (xidmət və əqli mülkiyyət) ixrajından sonra haqqı müəyyən şərtlərlə və hər hansı müddət ərzində ödənilən malların ixrajını nəzərdə tutur.

Dövlət müəssisələri və Nizamnamə fondunda dövlətin pay haqqı 50 %-dən yuxarı olan müəssisələr tərəfindən malların (xidmət və əqli mülkiyyətin) kreditə ixraji üzrə bağlanmış müqavilələr İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qjydiyyatdan keçirilməklə aparılır.

Digər ixrajatçılar tərəfindən malların kreditə ixraji isə, gömrük orqanlarında bəyan edilməklə həyata keçirilir. Bu zaman respublikanın dövlət müəssisələrində istehsal olunmuş malların dəyəri istehsalçıya tam ödənildikdən sonra ixraj oluna bilər. Kreditə ixraj əməliyyatlarında gömrük orqanları tərəfindən tələb olunan sənədlər:

1) istehsalçı ilə ixrajatçı arasında bağlanmış müqavilə (ixrajatçı qeyri-dövlət müəssisəsi olduqda);

2) ixraj olunan mal dövlət müəssisəsində istehsal edilmişdirsə, ixrajatçı qeyri-dövlət müəssisəsi olduğu halda onun dəyərinin istehsalçıya tam ödənilməsini təsdiq edən müvafiq bank sənədi;

3) xarici tərəflə bağlanmış müqavilə (kreditə ixraj əməliyyatları dövlət müəssisələri tərəfindən həyata keçirildikdə İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qjydiyyatdan keçirilməklə);

4) malın mənşə sertifikatı;

5) valyuta vəsaitlərinin köçürülməsinə zəmanət öhdəliyi;

6) Uçot kartoçkası (UK);

7) Deklarant tərəfindən tərtib olunmuş Yük Gömrük Bəyannaməsi;

Müvəqqəti ixraj əməliyyatları, xarici ölkələrdə xidmət göstərilməsi, lizinq əməliyyatlarının apanması, sərğilərdə, yarmarkalarda iştirak və s. üçün malların yenidən işlənməsi (doyüşdürülmədən) Azərbaycan Respublikasına qaytarılması şərtilə ixrajin nəzərdə tutur.

Dövlət müəssisələri tərəfindən müvəqqəti olaraq göndərilmiş mallar üzrə bağlanmış müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş müddət bitdiyi gündən həmin mallar 30 gün ərzində Azərbaycan Respublikasına qaytarılmalıdır. Bu mallar İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin ijasəsi ilə istifadə olunduğu ölkələrdə satıla bilər. Valyuta vəsaiti mallar satıldığı gündən 10 gün müddətində ixrajaçımn Azərbaycan Respublikasında müvəkkil bankdakı hesabına daxil edilməlidir;

- Dövlət müəssisəsi olmayan ixrajaçılar tərəfindən isə, müvəqqəti ixraj olunmuş mallar bu Təlimata və Azərbaycan Respublikasını digər qanunvericilik aktlarına uyğun olaraq müvafiq gömrük rüsumları ödənilməklə istifadə olunduğu ölkələrdə satıla bilər. Bu halda valyuta vəsaitləri maliar satdığı gündən 10 gün müddətində ixrajaçının Azərbaycan Respublikasında müvəkkil bankdakı hesabına daxil edilməlidir. Başqa halda, həmin mallar bağlanmış müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş müddət bitdiyi gündən 30 gün ərzində Azərbaycan Respublikasına qaytarılmalıdır.

Müvəqqəti ixraj əməliyyatlar rəsmiləşdirilərkən gömrük orqanları tərəfindən aşağıdakı sənədlər tələb olunur:

1) istehsalçı ilə ixrajaçı arasında bağlanmış müqavilə (ixrajaçı qeyri-dövlət müəssisəsi olduqda);

2) ixraj olunan mal dövlət müəssisəsində istehsal edilmişdirsə, ixrajaçı qeyri-dövlət müəssisəsi olduğu halda onun dəyərinin istehsalçıya tən ödənilməsini təsdiq edən müvafiq bank sənədi;

3) xarici tərəflə bağlanmış müqavilə (ixrajaçı dövlət müəssisəsi olduğı halda İqtisadi İnkişaf Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilməklə);

4) müvəqqəti ixraj olunan malın mənşə sertifikatı;

5) müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq müvəqqəti ixraj olunan malların geriye qaytarılacağı barədə zəmanət öhdəliyi;

6) Uçot kartoçkası (UK);

7) Deklarant tərəfindən tərtib olunmuş Yük Gömrük Bəyannaməsi.

Sonunju (sənədli) nəzarət-gömrük rəsmiləşdirilməsi başa çatdıqdan sonra aparılır.

Gömrük orqanın yük şöbəsinə ixrajatçı tərəfindən təqdim olunan sənədlər rəsmiləşdirilərək Maliyyə - Tarif şöbəsinə vjriir və aşağıdakılar yerinə yetirilir:

1) hər bir ixraj əməliyyatı üzrə sənəd toplusu (dosye) açılır, ix-rajatçının ərizəsi ilə birlikdə oriiədə göstərilən sənədlərin surətləri və Təlimatm 2-ji bəndindəki müvafiq ixraj reciminə uyğun tələb olunan sənədlər əlavə edilir;

2) Uçot kartoçkasındakı məlumatların düzgünlüyü yoxlanılmaqla təqdim olunan YGB məlumatları ilə üzləşdirilir;

3) Uçot kartoçkası tərtib olunmaqla, gələjəkdə valyuta vəsaitlərinin daxil olajağının və ya malın geri qaytarılajağının sonra müddəti təyin olunur;

4) Uçot kartoçkasına qeydiyyat nömrəsi verilməklə, Uçot kartoçkalarının reyestrinə salınır və onun surəti isə DGK Valyuta Nəzarəti şöbəsinə göndərilir;

5) göndərilmiş malların müqabilində ödəniş vaxtının bitməsi barədə ixrajatçıya və DGK Valyuta Nəzarəti şöbəsinə bildiriş göndərilir;

6) valyuta vəsaitlərinin daxil olması barədə müvekkil bank təjrə-findən təsdiq edilmiş Uçot kartoçkası (A 2 bölməsi) və ya mallann gjri qaytanlması barədə deklarant tərəfindən tərtib edilmiş idxal YGB ixrajatçı tərəfindən gömrük olanını təqdim edüdiyi təqdirdə UK nəzarətdən çıxarılır;

7) valyuta vəsaitlərinin vaxtında mədaxil olmaması və ya malların geriyə qaytarılması müddətinin başa çatması ilə əlaqədar (Fors-macor baş verdiyi və yaxud ixrajatçı tərəfindən ixraj müqavilələrinə müvafiq olaraq nozərdə tutulan arbitraj proseduralarının yerinə yetirilməsi halları istisna olmaqla) görarük orqanı (Maliyyə-tarif şöbəsi) mövjud qaydada araşdırma apanr, protokol tertib edir və toplanmış materialları gömrük orqanmın müvafiq (Qaçaqmalçılıq ve gömrük qaydalarmm pozulması ilə mübarize) şöbəsinə təqdim edir. Aidiyyəti üzrə bu işi ijra edon şöbə təhqiqat aparmaqla, eyni zamanda qərar qəbul edir, həmçinin təlimatın 2 sayılı əlavəsinin "V" bölməsinə uyğun olaraq ixrajatçıya

qarşı Gömrük Məjəlləsinin müvafiq maddəsinə əsasən sanksiya tətbiq edir və bu barədə Dövlət Gömrük Komitəsinin MT və VN Baş idarəsinə məlumat verir.

İxrajatçılar tərəfindən ixraj olunan (sövdələşmə xüsusiyyəti 21 və 41), malların (xidmət və əqli mülkiyyətin) Azərbaycan Respublikası ərazisindən çıxarılması gömrük orqanları tərəfindən yalnız onların haqqının qabaqjadan ödənilməsi və yaxud geri çağırılmayan akkreditiv açılması müvəkkil banklar tərəfindən "Uçot kartoçkast"nın "A 1" və "A 2" bölmələrində qeyd edilməklə təsdiq olunduqdan sonra həyata keçirilir.

İxrajatçılar tərəfindən aparılan ixraj əməliyyatlarının hesablaşmalar hissəsi, Azərbaycan Respublikası müvəkkil bankları, malların gömrük sərhəddindən çıxarılması isə gömrük orqanlarının nəzarəti altında həyata keçirilir.

İxrajatçılar, təlimatın tələblərinin pozulmasına görə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, həmçinin, təlimata uyğun xarici valyuta vəsaitlərinə (və ya malların geri) respublikaya vaxtında və tam həjmdə köçürülməsini (gətirilməsini) mövcud qaydada təmin etmədikləri təqdirdə, Azərbaycan Respublikası Gömrük Məjəlləsinin 216-jı maddəsinə uyğun müəyyən edilmiş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

"Azərbaycan Respublikası İnzibati Xətlər" Məjəlləsinin 262-jı maddəsinə görə, xarici valyuta vəsaitlərinin xaricdən qaytarılmaması inzibati xətanın bilavasitə obyektı olan malların və nəqliyyat vasitələrinin dəyərinin 5 %-dən 50 %-dək miqdarda cərimə edilir.

MÖVZU 15 . XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ

1. Xarici iqtisadi əlaqələrin mahiyyəti və onu şərtləndirən amillər.
2. Xarici iqtisadi əlaqələrin təsnifatı.
3. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları.
4. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi metodları.

1. Xarici iqtisadi əlaqələrin mahiyyəti və onu şərtləndirən amillər.

Sivilizasiyanın daim artması və güclənməsi ayrı-ayrı dövlətləri beynəlxalq təsərrüfat əlaqələrinə cəlb edir və bu vahid dünya iqtisadiyyatının yaranmasına səbəb olur. Dünyanın bütün ölkələri ümumi iqtisadi qanunlar əsasında inkişaf edir və bu beynəlxalq dünya qanunlar əsasında inkişaf edir və bu beynəlxalq münasibətlərin iqtisadi xarakterinin prioritetliyini şərtləndirir. Tələbatın quruluşunun daim mürəkkəbləşməsi, ehtiyatların nadirliyi və uzaq yerləşməsi təkcə dövlətin daxilində ayrı-ayrı regionlar arasında deyil, həm də dövlətlərin özləri və dünya regionları arasında da mübadilə vasitələrinin daha səmərəlilərinin seçilməsini tələb edir. Dünyanın müxtəlif regionlarında iqtisadi inkişaf və əhalinin artımı qeyri-bərabər baş verir ki, bu da yeni bazarların inkişafına şərait yaradan beynəlxalq mübadilənin genişlənməsi zərurətini ön plana çəkir.

Xarici iqtisadi əlaqələr dövlətlərin və onların subyektlərinin bütün iqtisadi sahələr üzrə müxtəlif formalı beynəlxalq əməkdaşlığının kompleks sistemidir. Bu zaman dövlətin subyekt kimi dövlət tərəfindən üzərin öhdəliklər qoyulan və hüquqlarını daşıyan özü idarəetmədə olan regionlar, təsərrüfat subyektləri (unitar müəssisələr, cəmiyyətlər, təsərrüfat müəssisələri və s.) və fərdi sahibkarlar çıxış edir. Xarici iqtisadi əlaqələr iqtisadi və tarixi kateqoriyadır. Tarixi kateqoriya kimi xarici iqtisadi əlaqələr sivilizasiyanın yetirməsidir. Onlar dövlətlə birgə fərarır və inkişaf edirlər. Bu əlaqələrin inkişafına təkan verici qüvvə kimi feodalizmin dağılması təsir etdi. Maddi (natural) təsərrüfatdan əmtəə-pul münasibətlərinə keçid ayrı-ayrı dövlətlərin milli bazarlarının və bu bazarlarda əmtəə mübadiləsinin inkişafına xüsusi təsir göstərərək beynəlxalq əlaqələrin və dövlət münasibətlərinin iqtisadi sferasında beynəlxalq mübadilənin genişlənməsinə və dərinləşməsinə gətirib çıxardı.

İqtisadi kateqoriya kimi xarici iqtisadi əlaqələr dövlətlər arasında və müxtəlif dövlətlərin iqtisadi subyektləri arasında bütün növ ehtiyatların hərəkəti zamanı yaranan iqtisadi münasibətlər sistemini əks etdirir. Bu ikitərəfli münasibətlər dövlətin iqtisadi həyatının bütün sferalarını və əsasən istehsal, ticarət, investisiya, maliyyə fəaliyyətini əhatə edir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin iqtisadi kateqoriya kimi mahiyyətini onun funksiyaları əks etdirir. Bu funksiyalara aiddir:

1. Təbii ehtiyatların və əməyin nəticələrinin maddi və dəyər formasında beynəlxalq mübadiləsinin təşkili və ona xidmət göstərilməsi;
2. Beynəlxalq əmək mübadiləsində məhsulların istehlak dəyərinin beynəlxalq tanınması;
3. Beynəlxalq pul dövriyyəsinin təşkili.

Birinci funksiyanın mahiyyəti beynəlxalq əmək bölgüsü prosesində yaranan və təbii ehtiyatlar şəklində əldə olunan məhsulların və əməyin nəticələrinin maddi və dəyər formasında mübadiləsi vasitəsilə konkret istehlakçılara çatdırılmasıdır. Mübadilənin təşkili eyni vaxtda mübadiləyə xidmət etməni də nəzərdə tutur.

İkinci funksiyanın yerinə yetirilməsi prosesində əmtəə-pul münasibətlərinin başa çatması və pulun beynəlxalq əmək bölgüsünün məhsuluna mübadiləsi, nəticədə bu məhsulda əks olunan istehlak dəyərinin beynəlxalq tanınması deməkdir.

Üçüncü funksiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, bu əlaqələrin mexanizminin köməyi ilə müxtəlif beynəlxalq hesablaşmaların aparılması prosesində pulun daimi hərəkətini təmin etməkdir. Eyni vaxtda XIƏ dövlətin iqtisadi sistemində xarici iqtisadi fəaliyyət mexanizmi vasitəsilə təsir etmə alətidir. Müasir dünya təsərrüfatında xarici iqtisadi əlaqələr dövlətin milli gəlirin artımı, xalq təsərrüfatı məsrəflərinin azaldılması və ETT sürətlənməsi amili kimi çıxış edir. Bu əlaqələrin həyata keçirilməsi beynəlxalq əməkdaşlığı adi əmtəə mübadiləsindən xidmətlərin ticarətinə, texniki-iqtisadi məsələlərin müasir həllinə, qarışıq təsərrüfat fəaliyyətinin müxtəlif formalarından istifadəyə keçidi yaradır. XIƏ-in mexanizmi vasitəsilə dünya bazarının əmtəə və xidmətlərinə olan tələb bu və ya digər dövlətin daxili bazarına keçirilir ki, bu da məhsuldar qüvvələrin inkişafına tələbatı artırır, nəticədə sənayenin, kənd təsərrüfatının, ticarətin, xidmət və maliyyə idarələrinin inkişafına səbəb olur. Ölkənin daxili bazarının inkişafı dövlətin daxilində təklifin həcmnin tələbin həcmnin üstələməsinə gətirib çıxarır ki, bu da xarici ticarət əlaqələrinin genişlənməsini, kapitalın dəyərinin ucuzlaşmasını və istehsal və dövriyyə xərclərinin azalmasını təşkil edir.

2. Xarici iqtisadi əlaqələrin təsnifatı.

Xarici iqtisadi əlaqələrin idarəetmə mexanizminin və təşkilinin səmərəliliyi əlaqələrin təsnifatından çox asılıdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin təsnifatı dedikdə bu əlaqələrin müxtəlif qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün müəyyən xüsusiyyətlərə görə qruplara ayrılmasıdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin təsnifat sistemi əlaqələrin forma və növlərindən ibarətdir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin növü bir xüsusiyyət əsasında formalaşan əlaqələrin məcmusudur ki, onlara da aşağıdakılar aiddir:

1. əmtəə axınının istiqaməti üzrə;
2. quruluş xüsusiyyətlərinə görə.

Birinci növ əmtəənin bir dövlətdən digər dövlətə hərəkətini müəyyən edir. Bu xüsusiyyətə görə XIƏ əmtəənin satışı və ölkədən çıxarılması ilə əlaqədar olan ixrac və əmtəələrin axını və ölkəyə gətirilməsi ilə əlaqədar olan idxala bölünür. Quruluş xüsusiyyətinə görə XIƏ qrup tərkibini müəyyənləşdirir. O, dövlətin XI fəaliyyətinin əsas məqsədi və iqtisadi maraq sferası ilə sıx bağlıdır. Quruluş xüsusiyyətinə görə xarici iqtisadi əlaqələr xarici ticarət, maliyyə, istehsal və investisiya əlaqələrinə bölünür. Əlaqələrin formasına verilən növ əlaqələrin həyata keçirilməsi vasitəsidir. XIƏ-in formalarına ticarəti, barteri, turizmi, lizinqi və s. aid etmək olar.

Xarici iqtisadi əlaqələr müxtəlif tənzimləyicilərin, yəni dövlətin marağını qoruyan, vahid, səmərəli siyasi-iqtisadi sistemin inkişafına yönəldilən əlaqələrin yaranmasına təsir edən alətlərin təsiri altında formalaşır və həyata keçirilir. Xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimləyiciləri iqtisadi və təşkilati-bölüşdürücü ola bilər. İqtisadi tənzimləyicilər verilən əlaqələrin yaranması və həyata keçirilməsinin iqtisadi maraqlarına təsir edir. Onlara aiddir: tələb və təklifin nisbəti; dünya və daxili qiymətlərin, tariflərin, valyuta məzənnələrinin. Faiz dərəcələrinin nisbəti; əmtəələrin istehsalının həcm, keyfiyyət və səmərəlilik üzrə inkişafının dünya və yerli səviyyələrinin nisbəti; iqtisadi stimullar; proqnozlar, planlar, proqramlar və s. nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatında plan direktiv olmur. O vacib makroiqtisadi proporsiyaların müəyyənləşdirilməsində və inkişafın perspektiv məqsədlərinin tapılmasında istifadə olunur. Xarici iqtisadi əlaqələrin dövlət tərəfindən aktiv tənzimlənməsi dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin tənzimlənməst dövlətin xarici iqtisadi siyasətinin əsas məqsədidir.

Təşkilati-bölüşdürücü tənzimləyicilərə inzibati-amirlik xarakterli tənzimləyicilər aiddir. Onlar dövlətin və onun orqanlarının xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşması və inkişafına müxtəlif təsirini nəzərdə tutur. Onlara

aşağıdakılar aiddir: əmtəələrin idxal və ixracını kvotalaşdırma və lisenziyalaşdırma; müxtəlif növ fəaliyyətlərin lisenziyalaşdırılması; əmtəələrin ixracında əldə olunan valyuta qazancının bir hissəsinin mütləq satışı mexanizmi; gömrük rejimi, əmtəələrin gətirilməsi və aparılmasının gömrük tərtibatı; valyuta nəzarəti; gömrük nəzarəti; ixrac nəzarəti; idxal nəzarəti və s. Xarici ticarət əlaqələri struktur xüsusiyyətinə görə xarici iqtisadi əlaqələrin tərkib hissəsi olub özündə əmtəənin ticarət və barterini, xidmətin turizm, injiniring, reinjiniring, informasiya mübadiləsi, rabitə, nəqliyyat xidməti kimi sahələrini, ietellektual mülkiyyətin isə françayzinq, nou-xau, konsaltinq kimi formalarını özündə əks etdir.

3. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin hüquqi əsasları.

Müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyinin və məsuliyyətinin artırılması, onlara xarici bazara sərbəst çıxmaq hüquqlarının verilməsi inkişaf etməkdə olan beynəlxalq kommertiya münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsinin zəruriliyini müəyyən edir. Ölkəmizdə xarici iqtisadi fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsinin mənbələri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, Mülki Məcəlləsindən, Gömrük Məcəlləsindən, «Gömrük tarifləri haqqında», «Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq müqavilələrinin bağlanması, icrası və ləğvi qaydaları haqqında» qanunlardan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarından, Nazirlər Kabinetinin qərarlarından və digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir. İxrac-idxal əməliyyatlarını tənzimləyən əsas sənəd 24 iyun 1997-ci ili tarixli «Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin liberallaşdırılmasının haqqında» fərmanla təsdiq olunmuş «Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydaları»dır. Bu qaydalar aşağıdakı idxal-ixrac əməliyyatlarını tənzimləyir:

- Azərbaycan Respublikasında istehsal, emal, təkrar emal olunan malların ixracı;
- kreditə ixracı;
- təkrar ixrac (reeksport);
- konsiqnasiya yolu ilə ixrac əməliyyatları;
- müvəqqəti ixrac əməliyyatları;
- rezidentlərin öz vəsaiti hesabına idxal;
- Nazirlər Kabineti tərəfindən aparılan ixrac-idxal əməliyyatları;
- Müvafiq dövlət orqanlarından lisenziya alınmaqla aparılan idxal-ixrac əməliyyatları;
- Kooperasiya əməliyyatları;

- Sərhədyanı ticarət.

Qaydalar həmçinin xarici ticarətdə hesablaşmaların və xarici ticarət əməliyyatlarının rəsmiləşdirilməsinin qaydalarını müəyyənləşdirir. Bu Qaydalara müvafiq olaraq, ixrac-idxal əməliyyatları müstəsna olaraq Nazirlər Kabineti tərəfindən həyata keçirilən və ya bu əməliyyatlar üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının rəyi və ya lisenziyası tələb olunan məhsullar və xidmətlərin bəzi növləri istisna olmaqla, Azərbaycan Respublikasında istehsal, emal və ya təkrar emal olunan məhsulun ixracı üçün və ya dövlət tərəfindən zəmanət verilmiş kreditlər cəlb edilmədən və konsiqnasiyaya əsaslanmadan rezidentlərin öz vəsaiti hesabına həyata keçirilən idxal üçün yalnız gömrük orqanlarında bəyannamənin tərtib edilməsi tələb olunur. Digərləri fərqli olaraq, dövlət müəssisələri və əmlakında dövlətin payı 30 faizdən az olmayan müəssisələr bağladığıları müqavilələri Ticarət Nazirliyində qeydiyyatdan keçirilməlidirlər. Silah və hərbi texnikanın, partlayıcı maddələrin, radioaktiv materialların, narkotik və psixotrop maddələrin, kimyəvi zəhərlərin. Silahların və hərbi texnikanın yaradılması üçün texnologiyaların, materialların və avdanlığın ixracı və idxalı Nazirlər Kabineti tərəfindən həyata keçirilir. Etil (yeyinti) spirtinin, alkoqollu içkilərin (pivə istisna olmaqla) və tütün məmulatlarının idxalı Ticarət Nazirliyinin lisenziyası əsasında həyata keçirilir.

4. Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi metodları.

XİF-ə dövlət təsiri xarici fəaliyyətin tənzimlənməsinin iqtisadi və inzibati, tarif və ya qeyri-tarif metodların tətbiqi vasitəsilə həyata keçirilir.

XİF-nin hüquqi tənzimlənməsi metodların təsnifatının əsasında müxtəlif amillər durduğu üçün eyni metodu iqtisadi və tarif və ya inzibati və qeyri-tarif metodu kimi təsnifləşdirmək olar. Qeyd edək ki, qanım iqtisadi metodlardan istifadə edilməsinin müəyyənləşdirmişdir. Tənzimlənmənin iqtisadi metoduna misal kimi kömrük tarif tənzimlənməsini göstərmək olar. İnzibati metoda isə lisenziyalaşdırmanı göstərmək olar. XİF-nin tarif tənzimlənməsi gömrük tariflərinin müəyyənləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir və tənzimlənmə iqtisadi metoduna aiddir.

Qeyri-tarif tənzimlənməsi özlüyündə xarici ticarət sferasında sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət təsirini - hansı ki, kömrük tarifinin tətbiqi ilə bağlı deyildir.

Həm iqtisadi, həm də inzibati tədbirlərdən istifadə edir-təmin edir. Qeyri-tarif tənzimlənməsi - məhdudlaşdırıcı tədbirlərdən istifadə edir.

Tənzimlənmənin qeyri-tarif metodlarına aiddir:

- kvotalaşdırma və lisenziya əlaqəsi ilə miqdar məhdudlaşdırmasının müəyyən edilməsi;
- idxal-ixrac əməliyyatlarının lisenziya qaydasında müəyyən olunması;
- idxal və ixracın birbaşa məhdudlaşdırılması və qadağaların tətbiqi;
- ayrı-ayrı əmtəə növlərinin idxal və ixracını dövlət inhisarının müəyyənləşdirilməsi;
- məhsul idxalına qarşı müdafiə tədbirlərinin tətbiqi;
- XİF-nin vergi tənzimlənməsi;
- ixrac, valyuta, məhsul keyfiyyətinə nəzarətin müəyyənləşdirilməsi;
- ixracı stimullaşdırılması tədbirlərinin tətbiqi.

XİF-nin aparıcı subyektlərin fəaliyyətinə təsir birbaşa və dolaylı olar bilər. Məsələn: kömrük dərəcələrinin müəyyənləşdirilməsi xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinə dövlət təsiri dolaylı yolla aiddir. Belə ki, dövlət hər hansı bir məhsulun idxalına yüksək kömrük dərəcələri qoyaraq bu məhsulun gətirilməsini həvəsləndirmir, amma bu məhsulun idxalına məhdudlaşdırmır və qadağa etmir. Dövlət təsirinə birbaşa üsulu müəyyən əmtəələrin idxalına qadağaların qoyulması və miqdar məhdudlaşdırmasının müəyyənləşdirilməsidir. XİF-nin hüquqi tənzimlənməsinin metodlarını şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: birbaşa və dolaylı tənzimləmə metodları. Birbaşa tənzimləmə metodunun tərkibinə lisenziya və kontingentləşməni, valyuta siyasətinin elementlərindən biri olan valyuta tənzimlənməsinə aid etmək olar. Dolaylı tənzimləmə metodunun tərkibinə isə kömrük tariflərini, valyuta siyasətinin rəsmi ehtiyatların idarə edilməsi və məzənnə siyasəti elementlərini, vergi mexanizmini, kreditləşməni, sığortalaşmanı, təşkilati-informasiya yardımının göstərilməsini aid etmək olar.

Qeyd etdiyimiz kimi XİF-nin bir çox formaları xarici ticarət kanalları vasitəsilə reallaşır. Bu da həmin əlaqələrin tənzimlənməsində lisenziyalaşma və kontingentləşmədə, gömrük tariflərindən istifadəni şərtləndirir.

Kvota və lisenziyalaşdırma özlüyündə idxal-ixrac əməliyyatlarının dövlət tənzimlənməsinin qeyri-tarif metodudur.

1. Lisenziya (icarə) rejimi qanunla birbaşa götürülmüş hallarda tətbiq edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, lisenziyalaşdırma fəaliyyət növü deyil, əmtəə dövriyyəsinə məruz qalır. Bu da XİF-nin tətbiq olunan lisenziya rejiminin xüsusiyyətləridir. Lisenziyalaşdırmaya məruz qalmış məhsulların, idxal-ixracı lisenziya alınmadan qədər qadağan edilir. Lisenziyalar birdəfəlik və ümumi ola bilər. Lisenziyalaşma sistemi dövlətin xüsusisəlahiyyətli təşkilatı vasitəsilə, idxal-ixrac üzrə lisenziyalaşdırılan siyahıya daxil olan müəyyən məhsullar üzrə xarici iqtisadi

əməliyyatların aparılmasına razılıq verməsini nəzərdə tutur. Ölkələr tərəfindən tətbiq olunan lisenziyalaşdırma sistemləri forma və əməliyyatların müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunurlar.

Kvotalaşdırma - dövlət tərəfindən hər hansı bir müəyyən müddətə təyin olunmuş məhsulun (əmtənin) idxal-ixracının miqdarına məhdudlaşdırılmasıdır.

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi idxal-ixracın tənzimlənməsini XİF-ə dövlətin təsir abtə kimi nəzərdən keçir. Tarif tənzimlənməsi gömrük rüsumlarının qorunması yolu ilə həyata keçirilir. Gömrük rüsumları özlüyündə qeyri-vergi ödənişlərindən biridir. Gömrük rüsumları əmtənin gömrük sərhəddini keçdiyi zaman tutulan vergi funksiyasına yerinə yetirir. Onlar dövlət büdcəsinə vəsaitin gəlmə mənbəyidir. Bundan başqa gömrük rüsumları müdafiə tədbirləri də tətbiq olunurlar. Tarif tənzimlənməsinin hüquqi əsasında tarif tənzimlənməsi haqqında qanun dayanır. Azərbaycan Respublikası Gömrük tarifi haqqında qanunun ikinci maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasının Gömrük Tarifi- Azərbaycan Respublikasının Gömrük sərhəddindən keçirilən mallara tətbiq edib və xarici-iqtisadi fəaliyyətin əmtəə nomenklaturasına uyğun olaraq sistemləşdirilmiş gömrük rüsum dərəcəsinin məcmusudur.

İqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi mənbələrinin formalaşdırılması
sahəsində xarici təcrübələr

Böyük Britaniyada qanunvericilik prosesi.

Böyük Britaniya parlamenti müasir dünyanın ən qədim parlamentidir. İki palatadan — İcmalar Palatası və Lordlar Palatasından ibarət parlament monarxla (dövlət başçısı ilə) birlikdə Böyük Britaniyanın ali qanunverici orqanı sayılır. İngilis hüquq nəzəriyyəsi və dövlət quruculuğu təcrübəsi parlamentin üstünlüyü prinsipini qəbul edir. Səlahiyyət həddinin müəyyənlişməsi baxımından Böyük Britaniya parlamenti qeyri-məhdud səlahiyyətli parlamentlər sırasına daxildir; belə ki, qüvvədə olan qanunvericilik və Konstitusiya Aktları parlamentin səlahiyyət həddini məhdudlaşdırmır və ümumiyyətlə, müəyyən etmir. Parlamentin ölkə həyatına aid istənilən məsələni müzakirəyə qəbul və həll etmək hüququ vardır.

Böyük Britaniya parlamentinin quruluşu iki palatalıdır, ancaq palataların hüquqi vəziyyəti bərabər deyil. İcmalar Palatası (House of Commons) ümummilli təmsilçilik orqanı olub, parlamentin funksiyalarının həyata keçirilməsində həlledici rol oynayır. Təsadüfi deyil ki, Böyük Britaniyada «parlament» dedikdə çox vaxt yalnız İcmalar Palatası nəzərdə tutulur. İcmalar Palatası ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ və gizli səsvermə yolu ilə nisbi çoxluqlu majoritar seçki sistemi əsasında seçilir.

Böyük Britaniya parlamentinin yuxarı palatası hesab olunan Lordlar Palatası (House of Lords) seçki yolu ilə deyil, xüsusi qaydada təşkil olunur. Belə ki, 1999-cu ilədək Lordlar Palatasının tərkibi əsasən irsi əlamət üzrə formalaşdırdı; palata üzvlərinin təxminən 2/3 hissəsini serlər— hersoq, markiz, qraf, vikont və baron kimi zadəgan titullarını irsən əldə edən şəxslər təşkil edirdi. Böyük Britaniya parlamentində qanunvericilik təşəbbüsü hüququ formal cəhətdən yalnız deputatlara məxsusdur. Hökumətin hazırladığı qanun layihələrini İcmalar Palatasının üzvü olan uyğun nazir deputat kimi təqdim edir. Qanun layihələri (bills) hər 2 palataya təqdim edilə bilər. Yalnız maliyyə xarakterli qanun layihələri (money bills) əvvəlcə bilavasitə İcmalar Palatasına təqdim edilməlidir. Təcrübədə isə, bir qayda olaraq,

daha mühüm ictimai əhəmiyyətli qanun layihələri əvvəlcə İcmalar Palatasının, hüquqi cəhətdən mürəkkəb qanun layihələri Lordlar Palatasının müzakirəsinə verilir.

Qanun layihələri xarakterinə görə şərti olaraq 3 qrupa bölünür: ictimai (Public Bills), fərdi (Private Bills) və qarışıq (Hybrid Bills). Onların hər birinin müzakirə prosesinin özünəməxsus cəhətləri vardır. İcmalar Palatasında bütün ictimai qanun layihələri 3 oxunuşda, həmçinin komitə və məruzə mərhələlərində müzakirə edilir. Qanun layihəsinin 1-ci oxunuşu mahiyyətə qanun layihəsinin palataya təqdim olunmasından ibarətdir. Qanun layihəsini təqdim etmək istəyən deputat öz niyyəti haqqında palatanın spikerini qabaqcadan xəbərdar etməlidir. İclas vaxtı spiker onun soyadını elan edərkən deputat ayağa qalxaraq palatanın klerkinə qanun layihəsinin tam və qısa adı, layihəni təqdim edən deputatın özünün və onu müdafiə edən azı 12 parlament üzvünün soyadı yazılmış sənəd təqdim edir (bu sənəd «saxta bill» adlanır). Klerk qanun layihəsinin qısa adını elan edir və 2-ci oxunuşun vaxtını bildirir. Bununla da 1-ci oxunuş başa çatmış sayılır. Bundan sonra klerkin sərəncamı ilə qanun layihəsi çap olunaraq çoxaldılır və deputatlara paylanır. Adətən 2-3 həftə sonra həmin qanun layihəsinin 2-ci oxunuşda müzakirəsi başlayır.

2-ci oxunuşun əvvəlində ilk növbədə həmin qanun layihəsini təqdim edən deputat onun 2-ci oxunuşda müzakirəsinə başlamaq barədə təklif verir. Spiker palatanın bu məsələyə münasibətini aydınlaşdırır. Bu zaman deputatlar həmin təklifə etiraz edə, qanun layihəsinin 2-ci oxunuşundan imtina etmək və ya 2-ci oxunuşu 3-6 ay müddətinə təxirə salmaq barədə təklif verə bilərlər. Bu təkliflər səsə qoyulur. Qanun layihəsinin 2-ci oxunuşda müzakirəyə qəbul edilməsi barədə təklif bəyənilərsə müzakirələr təxirə salınmadan başlayır.

Qanun layihəsinin 2-ci oxunuşu zamanı onun əsas müddəaları ümumi şəkildə müzakirə edilir və həmin qanun layihəsinin qəbul edilməsinin məqsədəuyğunluğu, layihənin prinsipial müddəalarını palatanın bəyənilib-bəyənməməsi məsələsi həll edilir. Bu zaman qanun layihəsinin ayrı-ayrı maddələri və ya düzəlişlər müzakirə edilə bilməz. 2-ci oxunuşun sonunda səsvermə yolu ilə qanun layihəsi ya bütövlükdə bəyənilir və ya rədd edilir. Qanun layihəsini palata 2-ci oxunuşda bəyəndikdən sonra o, spikerin sərəncamı ilə daha müfəssəl, maddələr üzrə müzakirə olunmaq və

düzəlişlərə baxılmaq üçün uyğun daimi komitəyə (komitələrə) və ya «bütün palata komitəsi»nə göndərilir. Qanun layihəsi komitəyə göndərilərkən palata uyğun komitənin səlahiyyət hədlərini də müəyyənləşdirir.

Bundan sonra qanun layihəsi müzakirəsinin komitə mərhələsi başlayır. Komitələrdə qanun layihəsi maddələr üzrə hərtərəfli müzakirə edilir. Bu zaman komitə qanun layihəsinin istənilən maddələrinin dəyişdirilməsi və ya onlara düzəlişlər edilməsi, habelə hər hansı maddələrin çıxarılması və ya yeni maddələrin əlavə edilməsi barədə qərar qəbul edə bilər. Lakin komitə müzakirələr zamanı palatanın müəyyənləşdirdiyi səlahiyyət hədlərindən kənara çıxa, yəni palatanın 2-ci oxunuşda bəyəndiyi layihənin prinsiplərini təhrif edən və ya onlara zidd olan düzəlişlər edə bilməz.

Komitə qanun layihəsi üzərində öz işini başa çatdırdıqdan sonra həmin layihəyə dair məruzə hazırlayaraq palatanın müzakirəsinə verir. Qanun layihəsinə dair uyğun komitənin hazırladığı məruzə palatada müzakirə edilərkən layihənin ayrı-ayrı maddələrinin əvvəlki variantda, yaxud komitənin və ya müzakirələr zamanı deputatların təklif etdikləri düzəlişlərlə birlikdə qəbul olunması məsələsi həll edilir. Qanun layihəsinin 3-cü oxunuşu zamanı bütövlükdə layihəyə dair müzakirələr keçirib, habelə qanun layihəsinin mahiyyətinə toxunmayan redaktə xarakterli xırda düzəlişlər təklif edilə bilər. Lakin təcrübədə, bir qayda olaraq, spiker 3-cü oxunuş zamanı layihəni bütövlükdə səsə qoyur!

İcmalar Palatasının bəyəndiyi qanun layihəsi müzakirə olunmaq üçün Lordlar Palatasına göndərilir. Lordlar Palatasında qanun layihəsinin müzakirəsi oxşar prosedurla həyata keçirilir. Lordlar Palatası qanun layihəsini olduğu kimi qəbul edərsə o, bəyənilmək üçün monarxa (kraliçaya) təqdim edilir. Lordlar Palatası qanun layihəsinə düzəlişlər edərsə onlar İcmalar Palatasında müzakirə olunur. İcmalar Palatası həmin düzəlişlərlə razılaşırsa qanun bəyənilmək üçün monarxa təqdim edilir; əks halda həmin düzəlişlər yenidən Lordlar Palatasına qaytarılır və bu proses razılıq əldə edilənə qədər davam edir. Əksər hallarda Lordlar Palatasının qanun layihəsinə etdiyi düzəlişləri İcmalar Palatası bəyənməyib geri qaytardıqdan sonra Lordlar Palatası İcmalar Palatasının mövqeyi ilə razılaşıb və öz düzəlişlərini geri götürür.

Lordlar Palatası İcmalar Palatasının bəyəndiyi qanun layihəsini bütövlük-də qəbul etməzsə bir ildən sonra parlamentin növbəti sessiyasında İcmalar Palatası həmin layihəni olduğu kimi yenidən qəbul edib birbaşa bəyənilmək üçün monarxa (kraliçaya) təqdim edə bilər. Lordlar Palatası maliyyə xarakterli qanun layihələrinə bir ay müddətində münasibət bildirmədikdə həmin layihə yenidən müzakirə edilmədən bəyənilmək üçün monarxa təqdim olunur.

Parlamentin hər iki palatasının qəbul etdiyi qanun bəyənilmək üçün (Royal Assent) monarxa (kraliçaya) təqdim edilir. Formalaşmış ənənəyə uyğun olaraq qanunların monarxın bəyənməsi şifahi şəkildə, fransız dilində «kral bunu istəyir» (Le Roy le veult) söyləməklə həyata keçirilir. Formal cəhətdən monarxın parlamentin qəbul etdiyi qanuna veto qoymaq hüququ vardır. Lakin təcrübədə uzun müddətdir ki, bu hüquqdan istifadə olunmur (monarx sonuncu dəfə veto hüququnu 1707-ci ildə tətbiq etmişdir).

İsveçrədə qanunvericilik prosesi

İsveçrə Konfederasiyasının Konstitusiyasına görə Federal Məclis parlament konfederasiyanın ali hakimiyyətini həyata keçirir. Federal Məclis iki bərabərhüquqlu palatadan ibarətdir: Milli Şura və Kantonlar Şurası. İsveçrə parlamenti nisbi müəyyən səlahiyyətli parlamentlərə aiddir. Belə ki,

Konfederasiyanın səlahiyyəti çərçivəsində olan hər hansı məsələ Konstitusiya ilə digər federativ dövlət orqanlarının səlahiyyətinə aid edilməyibsə, Federal Məclisin səlahiyyətinə aid hesab olunur. Federal Məclis ənənəvi parlament vəzifələrini həyata keçirir, qanunvericilik fəaliyyəti, dövlət büdcəsinin təsdiqi və onun icrasına nəzarət, federal hökumətin (Federal Şuranın) və bəzi başqa federativ dövlət orqanlarının təşkili, icra hakimiyyətinin fəaliyyətinə nəzarət, beynəlxalq müqavilələrin təsdiqi, müharibə və sülh məsələlərinin həlli və s. Milli Şura və Kantonlar Şurası daimi, müvəqqəti və istintaq komissiyaları yarada bilərlər.

Parlament komissiyaları təkcə palatalar üçün deyil, həmçinin federal hökumətin (Federal Şuranın) xahişi ilə onun üçün də sənədlər hazırlayır. Komissiyaların iclasları adətən qapalı keçirilir. Komissiyalar öz iclaslarına ekspertlər və mütəxəssislər dəvət edə bilər.

İsveçrə parlamentində qanunvericilik təşəbbüsü hüququ ayrı-ayrılıqda hər 2 palataya, hökumətə (Federal Şuraya), kantonlara və deputatlara məxsusdur. Təcrübədə qanunvericilik təşəbbüslərinin əksəriyyətini hökumət irəli sürür. Parlament hökumətin təqdim etdiyi qanun layihələrinə baxmaqdan imtina edə bilməz, lakin qanun layihələrinə yenidən baxmağı, onların üzərində əlavə işləməyi hökumətə təklif edə bilər. Hökumət hər dəfə parlamentin müzakirəsinə qanun layihəsi təqdim edərkən onun ölkə konstitusiyasına zidd olmadığını ayrıca qeyd etməlidir. Qanun layihəsi palatalardan hər hansı birinin müzakirəsinə təqdim edilə bilər.

Deputatlar qanunvericilik təşəbbüsü hüququnu üzvü olduqları palataya konkret qanun layihəsi, yaxud hər hansı qanunun hazırlanması və qəbulu barədə təkliflərdən ibarət qətnamə və ya postulat layihəsi təqdim etməklə həyata keçirə bilərlər. Qətnamə və postulat layihəsini bir, yaxud bir neçə deputat təklif edə bilər. Təklif hökmən yazılı formada olmalı və onu verən deputat (deputatlar) imzalamalıdır. Parlamente təqdim edilmiş qanun layihəsi əvvəlcə bir, sonra isə digər palatada müzakirə edilir. Milli Şuraya və ya Kantonlar Şurasına təqdim-edilməsindən asılı olmayaraq layihənin müzakirə olunma ardıcılığı, yəni əvvəlcə hansı palatada baxılması məsələsi hər 2 palatanın sədrlərinin birgə məsləhətləşməsi ilə müəyyən edilir və palatalarda təsdiq olunur. Palata sədrləri qanun layihəsinə əvvəlcə hansı palatada baxılması barədə razılığa gələ bilmədikdə məsələ püşkatma ilə həll edilir.

Qanun layihəsi əvvəlcə uyğun daimi komissiyaya göndərilir və həmin komissiyada federal hökumətin üzvlərinin iştirakı ilə ilkin qaydada müzakirə edilir. Daimi komissiyada bəyənilmiş layihə onun barəsində öz mövqelərini qabaqcadan hazırlamaq üçün partiya fraksiyalarına verilir və yalnız bundan sonra palatanın iclasına çıxarılmayaq üçün gündəliyə daxil edilir.

Milli Şuranın və ya Kantonlar Şurasının iclasında qanun layihələrinin müzakirəsi üç oxunuşda həyata keçirilir. Birinci oxunuş zamanı qanun layihəsinə ümumi prinsiplər qiymət verilir, onun sonrakı müzakirəsinin məqsəduyğun olub-olmaması həll edilir. Birinci oxunuş adətən qanun layihəsini ilkin qaydada müzakirə etmiş uyğun daimi komissiyanın məruzəsi ilə başlanır. Məruzə dinləndikdən sonra həmin qanun layihəsinə palatanın iclasında baxılmasının məqsəduyğunluğu

müzakirə edilir. Palata qanun layihəsinə baxılmasını məqsədəuyğun hesab etdikdən sonra ikinci oxunuş başlanır.

Qanun layihəsinin 2-ci oxunuşu adətən sərbəst müzakirə formasında keçirilir. Bu zaman qanun layihəsi mahiyyəti üzrə müfəssəl müzakirə edilir. Müzakirələrin gedişində deputatlar həmin qanun layihəsi ilə bağlı məsələlər üzrə federal hökumətə sorğu ilə müraciət edə, düzəliş və əlavələr təklif edə bilərlər. Müzakirələrdə iştirak edənlər 20 dəqiqəyədək çıxış edə bilərlər. Əsas daimi komissiyanın məruzəçisi və federal hökumətin nümayəndəsi istisna olmaqla heç kəs eyni bir məsələ üzrə 2 dəfədən artıq çıxış edə bilməz. Müzakirələrin sonunda qanun layihəsi maddə-maddə səsə qoyulur. Layihənin hər hansı bir maddəsinə düzəliş təklif edilmədikdə o, səsvermə keçirilmədən qəbul edilmiş sayılır; düzəliş təklif edildikdə isə əvvəlcə düzəliş, sonra isə bütövlükdə maddə üzrə səsvermə keçirilir. Üçüncü oxunuş zamanı qanun layihəsi üzrə bütövlükdə səsvermə keçirilir.

Daimi komissiyanın məruzəsindən sonra palata 2 dəfə ixtisaslı səs çoxluğu ilə (palatanın bütün üzvlərinin yarısından çoxunun səsi ilə) qanun layihəsinə baxılmasını məqsədəuyğun saymadıqda, yəni onun müzakirəsindən imtina etdikdə layihə həmin palatanın gündəliyindən çıxmış hesab olunur. Ancaq bu, digər palatayı həmin layihəyə baxmaq hüququndan məhrum etmir. Digər palatanın həmin layihəni bəyənməsi onun yenidən əvvəlki palatanın müzakirəsinə qaytarılması və müzakirələrin yenidən başlanması üçün əsasdır.

Milli Şurada qanun layihəsi üzrə səsvermə adətən ayağa qalxmaqla həyata keçirilir. Sədrlik edənin çağırışından sonra qanun layihəsinin (yaxud uyğun maddənin) "lehinə", "əleyhinə" olanlar və "bitərəf" qalanlar növbə ilə yerlərindən qalxır və katiblər (səs sayıcıları) səsləri hesablayıb sədrə məlumat verirlər; o isə öz növbəsində səsvermənin nəticələrini elan edir. Palatanın üzvü olan azı 30 deputat tələb edərsə adbaad çağırmaq yolu ilə səsvermə keçirilir. Kantonlar Şurasında isə səsvermə əl qaldırmaqla, azı 10 deputat tələb etdikdə isə adbaad çağırmaqla keçirilir. Palata sədrləri səsvermə zamanı bitərəf qalırlar. Məsələnin "lehinə" və "əleyhinə" verilən səslər bərabər olduqda isə palata sədrləri bitərəf qalır, onların həlledici səs hüququ olur.

Bir palatada qəbul edilmiş qanun layihəsini həmin palatanın prezidenti (sədri) və katibi imzalayır və o, 2 gündən gec olmayaraq uyğun müşayiət məktubu ilə birlikdə digər palataya göndərilir. Mürəkkəb qanun layihələri hissə-hissə qəbul edilib başqa palataya göndərilə bilər. Bir palatada qəbul edilmiş layihə digər palatada da olduğu kimi bəyənilsə qanun Federal Məclisdə qəbul edilmiş sayılır və parlamentin rəsmi bülletenində dərc edilir. Digər palata fərqli mövqedə olduqda, layihəni bəyənmədikdə və ya onu düzəliş və əlavələrlə qəbul etdikdə qanun layihəsi yenidən müzakirə üçün ona əvvəlcə baxmış palataya qaytarılır. Beləliklə, Milli Şura və Kantonlar Şurası vahid mövqe formalaşdırıb razılıq əldə edəndə qədər qanun layihəsi bir palatadan başqasına keçə bilər.

Yuxarıda göstərilən üsulla qanun layihəsi hər 2 palatada razılaşdırıla bilmədikdə barışdırıcı müşavirə çağırılır; İsveçrədə bunu "kiçik parlament" də adlandırırlar. Barışdırıcı müşavirə hər 2 palatanın həmin qanun layihəsi üzrə aparıcı (əsas) hesab edilən daimi komissiyalarından ibarət tərkibdə çağırılır. Milli Şura və Kantonlar Şurası barışdırıcı müşavirədə bərabər əsaslarla təmsil olunmalıdır. Kantonlar Şurasında uyğun daimi komissiyanın üzvləri sayca azlıq təşkil edəndə, palata başqa deputatları da barışdırıcı müşavirənin tərkibinə daxil edir. Barışdırıcı müşavirənin qərarı palatalarda müzakirə və təsdiq edilməlidir. Hər 2 palata barışdırıcı müşavirənin qərarını təsdiq edərsə qanun qəbul edilmiş, əks halda isə parlamentin müzakirəsindən çıxmış hesab olunur.

İsveçrə parlamenti qanunvericilik fəaliyyətini həyata keçirərkən ümumməcburi federal qərarlar adlandırılan aktlar da qəbul edir. Ümumməcburi federal qərarlar adətən konstitusiya ilə qanun formasında aktın qəbulunun məcburi olmadığı məsələlər üzrə qəbul edilir. Parlamentdə müzakirə və qəbul olunma qaydalarına görə ümumməcburi federal qərarlar qanun layihələrindən heç nə ilə fərqlənmir.

Konstitusiyada dəyişikliklər edilməsini nəzərdə tutan qanunlar bütün hallarda referendum yolu ilə təsdiq edilməlidir. Bu tipli qanunlar həm də xalq təşəbbüsü qaydasında irəli sürülə bilər. Belə ki, seçki hüquqlu azı 100 min vətəndaş konstitusiyada dəyişikliklər barədə təklif və ya qanun layihəsi irəli sürə bilər. Lakin xalq təşəbbüsü qaydasında irəli sürülmüş qanun layihəsi və ya təklif konstitusiyanın

yalnız bir maddəsinə aid ola bilər. Konstitusiyaya dəyişikliyi haqqında qanun o zaman qüvvəyə minir ki, "xalq və kantonlar tərəfindən" təsdiq edilsin.

Fransa Parlamenti

Fransa parlamenti 2 palatadan - Milli Məclis və Senatdan ibarətdir. Milli Məclis ümumi və birbaşa seçki hüququ əsasında gizli səsvermə ilə 5 il müddətinə seçilən 579 deputatdan ibarətdir. Senat departamentləri təmsil edən orqan olub 321 üzvdən ibarətdir. Departamentlərin təmsilçilik norması onların əhalisinin sayından asılıdır. Senatorların səlahiyyət müddəti 9 ildir. Hər 3 ildən bir Senatın tərkibinin üçdə bir hissəsi yenidən seçilir. Senatorlar qarışıq seçki sistemi əsasında departamentlər üzrə seçki kollegiyası adlanan xüsusi qurum tərəfindən seçilir.

Milli Məclisi Fransa prezidenti vaxtından əvvəl buraxa bilər. Bunun üçün prezident əvvəlcə baş nazirlə və hər iki palatanın sədri ilə məsləhətləşməlidir. Milli Məclis buraxıldıqdan sonra yeni parlament seçkilərindən bir il keçməmişsə, yaxud ölkədə fəvqəladə vəziyyət tətbiq olunmuşsa və ya prezidentin səlahiyyətlərini senatın sədri, yaxud baş nazir həyata keçirirsə Milli Məclis buraxıla bilməz. Senat heç bir halda buraxıla bilməz.

Digər ölkələrin parlamentləri kimi Fransa parlamenti də qanunvericilik, iqtisadiyyat, nəzarət, xarici siyasət, məhkəmə və başqa sahələrdə səlahiyyətlərə malikdir. Qanunvericilik sahəsində Fransa parlamenti aşağıdakı qanunları qəbul edə bilər:

- konstitusiyaya qanunları;
- üzvi qanunlar;
- adi qanunlar.

Konstitusiyaya qanunları konstitusiyanın mətnində dəyişiklik edir. Belə qanunların təşəbbüsçüsü yalnız prezident ola bilər. Prezident bu məqsədlə hər iki palatanın xüsusi birgə iclasını - Konqres çağırır.

Üzvi qanunlar bilavasitə Konstitusiyada nəzərdə tutulan məsələlər üzrə qəbul edilir. Məsələn, Konstitusiyanın 25-ci maddəsinə əsasən parlamentin hər iki palatasının səlahiyyət müddəti, üzvlərinin sayı, seçilmə şərtləri üzvi qanunla müəyyən olunmalıdır. Adi qanunlar sahəsində parlamentin səlahiyyətləri mütləq

müəyyən və məhdud xarakter daşıyır. Parlamentin, barəsində qanunlar qəbul edə biləcəyi məsələlərin dairəsi Konstitusiya ilə qəti şəkildə müəyyən olunmuşdur.

Parlament bir sıra məsələlər üzrə qaydalar müəyyən edən qəti qanunlar qəbul edir. Məsələn, vətəndaş hüquqları və azadlıqları, vətəndaşlıq, şəxslərin hüquq qabiliyyəti, ailə münasibətləri, vərəsəlik, cinayət və cəza, cinayət mühakimə icraatı, vergilər, parlamentin hər iki palatasına və yerli özünüidarə orqanlarına seçkilərin qaydaları, mülki və hərbi qulluqçulara verilən əsas təminatlar, müəssisələrin milliləşdirilməsi və dövlət müəssisələrinin xüsusi bölməyə verilməsi, həmçinin bir sıra digər məsələlər üzrə qəti qanunlar qəbul edilir. İcra hakimiyyəti bu məsələlər üzrə normativ aktlar qəbul edə bilməz.

Bir sıra məsələlər üzrə isə parlament yalnız əsas prinsipləri müəyyənləşdirən qanunlar qəbul edə bilər, Məsələn, milli müdafiənin ümumi təşkili, təhsil, mülkiyyət rejimi, əşya hüquqları, mülki və ticarət öhdəlikləri, əmək hüququ, həmkarlar ittifaqı hüququ və sosial təminat məsələləri üzrə parlament yalnız ümumi prinsipləri müəyyənləşdirə bilər. Bu sahələrdə müfəssəl tənzimləmə icra hakimiyyəti tərəfindən həyata keçirilir.

İqtisadiyyat sahəsindəki səlahiyyətlərini də Fransa parlamenti əsasən qanunlar qəbul etməklə həyata keçirir. Belə ki, parlament dövlətin gəlirlərini və xərclərini müəyyənləşdirən maliyyə qanunları, büdcənin icrası haqqında qanunlar, dövlətin iqtisadi və sosial fəaliyyətini müəyyən edən proqram-qanunlar qəbul edir. Hökumətin konkret proqramı olduqda parlament müəyyən məsələlər üzrə qanunvericilik səlahiyyətlərini müvəqqəti olaraq hökumətə verə bilər. Bu qayda müvəkkil edilmiş qanunvericilik adlanır.

Almaniyada qanunvericilik prosesi

Almaniya Bundestaqında qanunvericilik təşəbbüsü hüququna deputatlar, Bundesrat və federal hökumət malikdir. Lakin onların hər biri tərəfindən qanun layihələrinin irəli sürülməsinin bəzi xüsusiyyətləri vardır, belə ki, deputatlar qanun layihəsini təkbəşinə irəli sürə bilməzlər. Qanun layihəsi fraksiyalardan biri tərəfindən və ya Bundestaqın ümumi sayının 5 faizini təşkil edən deputatların imzası ilə irəli sürülə bilər.

Bundesratin layihələri Bundestaqa birbaşa deyil, federal hökumət vasitəsilə təqdim olunur. Yəni layihə əvvəlcə hökumətə verilir. Hökumət 3 ayadək müddətdə həmin layihəyə baxmalı və öz rəyi ilə birlikdə onu Bundestaqın müzakirəsinə verməlidir. Federal hökumətin təqdim etdiyi layihələr isə əvvəlcə Bundesrata verilir. Bundesrat 6 həftəyədək müddətdə həmin layihəyə baxaraq onu öz rəyi ilə birlikdə Bundestaqa verməlidir. Hökumət qanun layihəsini təcili elan etdiyi halda Bundesrat öz rəyini hazırlamasa belə, 3 həftə keçdikdən sonra həmin layihəni Bundestaqa verməyə borcludur; belə halda Bundesratin rəyi hazır olduqdan sonra dərhal Bundestaqa göndərməlidir. Bundestaqda müzakirə olunan qanun layihələrinin əksər hissəsini federal hökumət irəli sürür.

Bundestaqda qanun layihələrinin müzakirəsi 3 oxunuşda həyata keçirilir. Beynəlxalq müqavilələrin təsdiq olunması haqqında qanun layihələri isə 2 oxunuşda aparılır. Bundestaqın qərarı ilə beynəlxalq müqavilələrin təsdiqi 3 oxunuşda həyata keçirilə bilər.

Qanun layihələrinin 1-ci oxunuşu zamanı ümumi müzakirələr Ağsaqqallar Şurasının tövsiyəsi, yaxud fraksiyalardan birinin və ya iclasda iştirak edən deputatların 5 faizinin təklifi ilə keçirilir. Birinci oxunuşun gedişində yalnız layihənin əsas müddəaları müzakirə olunur. Birinci oxunuş başa çatdıqdan sonra qanun layihəsinin Bundestaqın komitələrindən birinə verilməsi barədə qərar qəbul edilir. Ayrı-ayrı hallarda qanun layihəsi bir neçə komitəyə verilə bilər. Bu halda onlardan biri aparıcı komitə təyin olunur. Bəzi hallarda Bundestaq 1-ci oxunuşdan sonra qanun layihəsinin komitəyə verilmədən dərhal 2-ci oxunuşda müzakirəsinə başlamaq haqqında qərar qəbul edə bilər. Belə qərar fraksiyalardan birinin və ya deputatların ümumi sayının 5 faizinin təklifi ilə iclasda iştirak edənlərin 2/3 hissəsinin səs çoxluğu ilə qəbul edilməlidir.

Qanun layihəsinin 2-ci oxunuşu uyğun komitənin məruzəsi və tövsiyə etdiyi qərar layihəsi deputatlara paylandıqdan sonra 2-ci gün başlanır. Ağsaqqallar Şurasının tövsiyəsi, yaxud hər hansı fraksiyanın və ya iştirak edən deputatların 5 faizinin tələbi olarsa 2-ci oxunuş ümumi müzakirələrlə açılır. Ümumi müzakirələr qanun layihəsinin ilkin variantı və komitənin tövsiyə etdiyi qərar ətrafında aparılır.

Sonra maddələr üzrə müzakirələr başlanır. Bundestaq başqa qərar qəbul etmədikdə layihənin maddələri növbə ardıcılığı ilə müzakirə olunur. Qanun layihəsinin adı və giriş hissəsi axırda müzakirə olunur. Bundestaqın qərarı ilə layihənin maddələrinin müzakirəsi ardıcılığı dəyişdirilə, bəzi maddələr birlikdə müzakirə oluna bilər, eyni bir maddənin müxtəlif hissələrinin, yaxud eyni bir məsələ üzrə layihənin dəyişdirilməsinə dair müxtəlif təkliflərin müzakirəsi ayrı-ayrılıqda keçirilə bilər. İkinci oxunuş zamanı hər bir konkret məsələnin müzakirəsi başa çatana qədər deputatlar qanun layihəsinin həmin maddələrinə dəyişikliklər təklif edə bilərlər. Layihəyə təklif olunan dəyişikliklər yazılı şəkildə verilməli və azı bir deputat tərəfindən imzalanmalıdır. Belə təkliflər deputatlara qabaqcadan paylanır və Bundestaqın iclasında onları imzalayan deputat (bir neçə deputat imzaladıqda onlardan biri) tərəfindən oxunur. Beynəlxalq müqavilələrin təsdiqi məsələsinə baxılarkən deputatlar dəyişiklik barədə təkliflər verə bilməzlər.

İkinci oxunuş zamanı müzakirələrin sonunda qanun layihəsinin hər bir maddəsi üzrə ayrılıqda səsvermə keçirilir. Layihənin bir neçə və ya bütün bölmələri üzrə eyni zamanda səsvermə keçirilə bilər. Beynəlxalq müqavilələr bütövlükdə səsə qoyulur. İkinci oxunuş zamanı qanun layihəsinin sonuncu maddələri üzrə səsvermə keçiriləndə layihə bütövlükdə və ya qismən başqa komitəyə verilə bilər. Bu halda həmin komitənin təklif etdiyi dəyişikliklər yenidən 2-ci oxunuşda müzakirə olunmalıdır. Əgər 2-ci oxunuş zamanı səsvermədən sonra qanun layihəsinin heç bir bölməsi qəbul edilməyibsə layihə sonrakı müzakirələrdən çıxarılır və təkrar müzakirələrə buraxılmaz.

Qanun layihəsinin 2-ci oxunuşu zamanı qəbul olunmuş qərarlar 3-cü oxunuş üçün əsas olur. İkinci oxunuş başa çatdıqdan sonra qanun layihəsində heç bir dəyişiklik edilməzsə, dərhal 3-cü oxunuş başlanır. İkinci oxunuş zamanı layihədə dəyişiklik edilərsə Bundestaq sədrinin sərəncamı ilə layihə vahid mətn halına salınır. Vahid mətn halına salınmış layihənin və dəyişiklik barədə digər sənədlərin deputatlara paylanmasından sonra 2-ci gün layihənin 3-cü oxunuşu başlanıla bilər. Üçüncü oxunuş zamanı, bir qayda olaraq, ümumi müzakirələr keçirilmir. Lakin əgər 2-ci oxunuşda müzakirələr keçirilməyibsə və Ağsaqqallar Şurası müzakirələri tövsiyə

edibsə, yaxud iclasda iştirak edən deputatların 5 faizi tələb edirsə 3-cü oxunuş ümumi müzakirələrlə başlaya bilər.

Üçüncü oxunuş zamanı layihədə dəyişiklik edilə bilər. Lakin bunun prosedur qaydası bir qədər mürəkkəbdir. Belə ki, dəyişikliklər yalnız 2-ci oxunuşda dəyişdirilmiş maddələrə təklif oluna bilər və ən azı bir fraksiya yaxud Bundestaq deputatlarının ümumi sayının 5 faizi onu imzalamalıdır. Bu halda müzakirələr yalnız həmin maddələr üzrə aparılır.

Üçüncü oxunuş müzakirələri başa çatdıqdan sonra layihə üzrə səsvermə keçirilir. Bu zaman 2-ci oxunuşda qəbul olunmuş qərar (layihə) olduğu kimi saxlanarsa dərhal layihə üzrə yekun səsvermə keçirilir. Üçüncü oxunuş zamanı layihədə hər hansı dəyişiklik edilərsə fraksiyalardan birinin və ya iştirak edən deputatların 5 faizinin tələbi ilə layihə vahid mətn halına salınana qədər yekun səsvermə təxirə salınır.

Bundestaqın qəbul etdiyi qanunu parlamentin sədri dərhal Bundesrata verir. Qanun qəbulu üçün Bundesratın razılığının məcburi olduğu hallarda, Bundesrat qəbul olunmuş layihəni bəyənersə, o, qanun kimi dərc olunur və qüvvəyə minir. Bundesrat layihənin mətni ilə razılaşmasa, düzəliş və əlavələr təklif etsə vasitəçi (razılaşdırıcı) komitə yaradılır. Bu komitənin tərkibinə Bundesrat və Bundestaqın hər birindən 11 nümayəndə daxil olur. Vasitəçi komitə hökumətin tələbi ilə də yaradıla bilər. Vasitəçi komitə Bundestaqın qərarını müdafiə edərsə, Bundesrat müzakirəsiz bu qərarla razılaşır və qanun qüvvəyə minmiş sayılır. Vasitəçi komitə Bundestaqın qəbul etdiyi mətnə dəyişiklik və əlavələr edilməsinə tərəfdar olarsa Bundestaq məsələni yenidən müzakirə edib qərar çıxarmalıdır.

Qanunun qəbulu üçün Bundesratın razılığının məcburi olmadığı hallarda da Bundestaqın qəbul etdiyi mətn ona verilməlidir. Əgər Bundesrat 21 gün müddətində mətni bəyənersə və vasitəçi komitə yaradılmasını tələb etməzsə, qanun qüvvəyə minmiş hesab olunur. Bundesrat mətnə dəyişiklik edilməsinə tərəfdar olarsa vasitəçi komitə yaradılır. Lakin bu halda vasitəçi komitənin qərarından asılı olmayaraq Bundestaq Bundesratın razılığı olmadan da qanunu qəbul edə bilər. Belə olduqda, Bundesrat 2 həftə müddətində etiraz edə bilər. Bundestaq isə öz növbəsində

Bundesratin etirazının qəbul edilməməsi barədə məsələni müzakirəsiz (qısa bəyanatlar verilə bilər) səsə qoyur. Bundesratda etirazın sadə və ya ixtisaslı səs çoxluğu ilə qəbul olunmasına uyğun olaraq Bundestaqın qərarı da eyni səs çoxluğu ilə qəbul edilir. Bundesratin etirazı qəbul olunmazsa qanun qüvvəyə minmiş sayılır.